

OUD- EN NIEUW- CALVINISME

EEN VERGELIJKENDE GESCHIEDKUNDIGE STUDIE

DOOR

DR. C. B. HYLKEMA

HAARLEM — H. D. TJEENK WILLINK & ZOON — 1911

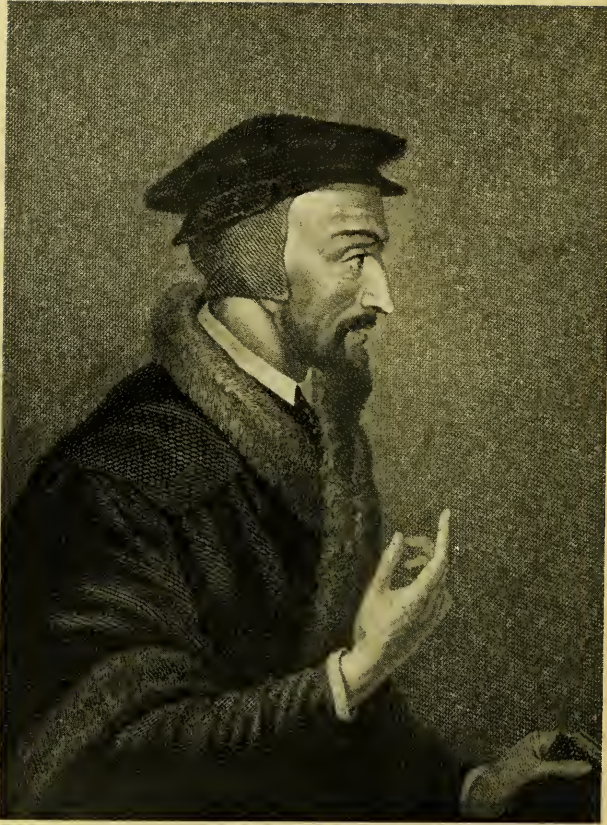
LIBRARY OF PRINCETON

OCT 25 2007

THEOLOGICAL SEMINARY

Handwritten text at the top of the page, possibly a library or collection stamp, including the year 1844.

OUD- EN NIEUW-CALVINISME.

JOA. CALVINUS.

Krepper

Amos Astor L. X.

OUD- EN NIEUW- CALVINISME

EEN VERGELIJKENDE GESCHIEDKUNDIGE STUDIE

DOOR

DR. C. B. HYLKEMA

LIBRARY OF PRINCETON

OCT 25 2007

THEOLOGICAL SEMINARY

HAARLEM

H. D. TJEENK WILLINK & ZOON

1911.

„As man advance from an imperfect to a higher civilisation,
„they gradually sublimate and refine their creed. Their imagi-
„nations insensibly detach themselves from those grosser
„conceptions and doctrines that were formerly most powerful,
„and they sooner or later reduce all their opinions into conform-
„ity with the moral and intellectual standards which the
„new civilisation produces... Sometimes we find the phraseology,
„the ceremonies, the formularies, the external aspect of some
„phase of believe that has long since perished, connected with
„a system that has been created by the wants and is thrilling
„with the life of modern civilisation. They resemble those
„images of departed ancestors, which, it is said, the ancient
„Ethiopians were accustomed to paint upon their bodies, as
„if to preserve the pleasing illusion that those could not be
„really dead, whose lineaments were still visible among them,
„and were still associated with life. In order to appreciate the
„change, we must translate these opinions into action, must
„examine what would be their effects if fully realised, and
„ascertain how far those effects are actually produced. It is
„necessary, therefore, not merely to examine successive creeds,
„but also to study the types of character of successive ages”.

LECKY *History of the Rise and Influence of Rationalism
in Europe Introd. VI. a. XXI.*

HOOFDSTUK I.

Oud- en Nieuw-Calvinisme.

Een varieteit kan plotseling en zonder overgangen uit een soort ontstaan.

HUGO DE VRIES.

(Afstamm. en Mutatieleer bl. 26).

1. Wie in onzen door baren van twijfel en onzekerheid bewogen tijd uitziet naar vasten grond voor zijn voet, kan niet nalaten zijn oog te vestigen op een der hedendaagsche geestelijke machten, die wellicht meer dan alle andere de verwachting wekt het begeerde te kunnen verschaffen. Onder de vele filosofieën, bewegingen, secten, behoort het calvinisme mee tot die, welke de oudste brieven kunnen toonen, terwijl het tevens in jonge bezieling voor geene onder doet. In den loop van vier eeuwen heeft het zijn kracht zoo weinig uitgeput, dat het meer dan eenig ander stelsel vat schijnt te hebben op de massa des volks. En terwijl het door zijn organiseerend en verbindend vermogen de menigte zijner aanhangers doet gelijken op een welgeordend leger, hetwelk zich even klaar van zijn doel als van zijn kracht bewust is, doet het zich zoo op het gebied van den staat als op dat van de kerk met gestadig toenemenden invloed gelden.

Wie zich evenwel naar het calvinisme toewendt, rekene er niet al te stellig op eerlang van alle zoeken en zwerven verlost te zullen zijn. Wat hier op een afstand één lijkt is inderdaad twee: een kustlijn, van verre gezien gesloten, maar

straks brekend en ruimte gevend aan een nieuwe zee en nieuwe onzekerheden, zoodat wie ook maar een weinig heeft van BURIDAN'S besluiteloozen ezel straks niet weet werwaarts zich te keeren, of rechts of links. Zoo wordt hetgeen rust beloofde oorzaak van nieuwe onrust, immers van zoeken en vorschen.

Tot een rechte keuze toch komt een mensch niet zonder de rechte kennis. Welke hier beteekent het inzicht in de verhouding tusschen de twee geheel uiteenloopende geschiedkundige bewegingen, die wel met den éénen naam van calvinisme worden genoemd, maar inderdaad als oud-calvinisme en nieuw-calvinisme nevens elkaar staan. Op de verhouding van oud- en nieuw-calvinisme nu is de in de volgende bladzijden gegeven studie gericht.

2. Hoewel het onderscheid tusschen de beide bewegingen allerminst als pas ontdekt mag worden aangemerkt, is zijn bestaan toch niet algemeen bekend. Integendeel is er bij hen, die met de dingen van gereformeerden huize niet van nabij bekend zijn, een soort onuitgesproken veronderstelling, dat calvinisme calvinisme is, zonder meer.

De gereformeerden zelf hebben daaraan schuld. Dewijl zij voortdurend een beroep doen op de oude symbolen, met name de Nederl. geloofsbelijdenis, den Heidelbergschen catechismus, de Dordtsche Canones, geven zij den indruk de antieke „Formulieren van Eenigheid” voetstoots aan te nemen. Ook de naam en de titel, welke zij aan hun leerstelsel geven, leiden den argeloozen buitenstaander licht op een dwaalspoor. Om de misschien meest principiële uiteenzetting der modern-gereformeerde denkbeelden te noemen — dr. A. KUYPER'S *Stone-lezingen* pretendeeren niet te handelen over een *hedendaagsch* of *nieuw*, maar over *het* calvinisme. Ook wordt in al de zes lezingen zoo gestadig een beroep gedaan op de vaders, dat de gedachte aan eenig verschil tusschen de zestiende-eeuwsche en de hedendaagsche bewegingen van den calvinistischen geest bij een weinig

kritisch aangelegd lezer niet opkomt. Wat op schier elke bladzijde teruggevonden wordt is de voorstelling, dat het al de eeuwen door een en hetzelfde verschijnsel was, het eene onveranderde gereformeerde belijden, hetwelk eertijds de volkeren ophief tot het licht van den nieuwen tijd en nog de roeping heeft de beloften der toekomst aan de menscheit te vervullen.

En niet slechts de *Stonelezingen* doen zoo. Het is de voorstelling van al de hedendaagsche gereformeerde geschriften tezamen. Niet dan bij uitzondering verneemt ge een bekentenis van afwijking van de oude leeringen, of liever van „wijziging”, en dan nog altijd heet het een wijziging enkel in den vorm.

Voorzeker zijn onze gereformeerde tijdgenooten van de gave des onderscheids niet misdeeld, zij scheppen er evenwel geen bijzonder behagen in er anderen mee te dienen. Hoeveel verwarring hebben hun uiteenzettingen niet gesticht in de hoofden der lezers, daar met uitwissching van alle historische merken scheidsteekenen voor antiek wordt uitgegeven hetgeen pas uit den smeltkroes te voorschijn is gebracht.

Verklaarbaar is dat niet al te sterk en stout op den voorgrond stellen van het neologische karakter der verkondigde denkbeelden wel. Het cachet van oude beproefde waarheid zou verloren gaan van het oogenblik af, waarop de breuk met het verleden openlijk en in beginsel wierd erkend. Ook zou zich meer dan één vraag voordoen, welke geen uitstel van antwoord zou dulden: is wat de vaderen hebben geloofd niet meer voldoende; had de hope der zaligheid weleer een anderen grond dan heden ten dage; hoe ver mag het verschil tusschen oud en nieuw zich uitstrekken, hoe ver strekt het zich inderdaad uit; houdt de waarheid, indien zij in den loop der tijden wisselt, niet op *de* waarheid te zijn; en waaraan ontleende een nieuw geslacht het recht de oude palen terug te zetten? Zoovele vragen, die, nog voordat zij tijd tot beantwoording hadden gelaten, het calvinisme licht een goed deel van zijn suggestieve macht over de geesten zouden hebben

ontroofd. Vandaar, dat de nieuwe leer niet onpractischer had kunnen doen dan open als neologie naar voren te treden, en er toe moest komen het aan de scherpzinnigheid der menschen zelf over te laten het onderscheid tusschen voorheen en thans op te merken.

Nu zegt het spreekwoord, dat men der menschen opmerkingsgave licht overschat. Zeker is, dat vele niet-gereformeerden tot op heden van het erkend bestaan van tweeërlei calvinisme niet dan vage kennis dragen. Hoe dikwijls toch doet het nieuw-calvinisme, door zich, wat toch gansch natuurlijk is, te bewegen in de sfeer van het moderne bewustzijn, allerwege verwonderde oogen opslaan. Het zijn, naast de recensenten van nieuw uitgekomen boeken in de periodieken, vooral de dagblad-schrijvers, die herhaaldelijk, bij de beschouwing over een oratie van een of ander antirevolutionair in de Staten-Generaal, of bij de beoordeeling van een nieuw verschenen studie van gereformeerde hand, de opmerking maken, dat verwonderlijkerwijs spreker of schrijver begint met onderscheid te maken tusschen openbaring en rede, maar om daarna met volkomen verwaarloozing van alle openbaring enkel uit de rede te rede-neeren; of, op de eerste bladzijde zich stelt „op het standpunt der palingenesie,” zonder dat ge in het vervolg ook maar in het minst bemerkt, dat hij op een andere wijze tot zijn gevolgtrekkingen komt dan een gewoon mensch. Stilzwijgend wordt dan blijkbaar aan het vermoeden plaats ingeruimd, dat het gereformeerde hoofd lijdt aan gemis van klaarheid, dat hetgeen daar gezegd of geschreven werd van „palingenesie” en „openbaring”, niet veel meer is dan een leuze, ja, dat heel de schijnprincipiële opzet een uitverwarring van denkbeelden geboren zelfbedrog is, indien niet erger, een opzettelijk en loos bijstermaken van het spoor.

Wat tot dit kwalijk begripen aanleiding geeft is niet anders dan het zich niet duidelijk voor oogen stellen, dat, waar sprake is van calvinisme, onderscheiden moet worden tusschen oud en nieuw, met de wetenschap, dat het een het ander noch het ander heteenzegt.

3. Het is dan ook een groote verdienste van professor EERDMANS het bestaan van verschil tusschen oud en nieuw opzettelijk in het licht te hebben gesteld. *De Theologie van dr. A. Kuiper* toetsend aan de oude Formulieren, komt hij tot de slotsom, dat zij „niet met het oude gereformeerde leer-„stelsel vereenzelvigd mag worden,” en dat in haar „de gere-„formeerde theologie op de meest ingrijpende wijze wordt „gereformeerd.” Inzonderheid vestigt hij het oog op de leerlingen van het wonder, de wedergeboorte, de ingeving der Schrift, de voorbeschikking, en de kerk. Tegen de formuleering zijner conclusien „dr. KUYPER's theologie is niet gereformeerd” en „de Gereformeerde Theologie is dood,” mogelijk tegen de conclusiën zelve, moge men bedenkingen inbrengen, de verdienste van duidelijk en principiëel in het licht te hebben gesteld, dat de theologie van KUYPER en die van CALVIJN twee zijn, zal niemand den hooggeleerden schrijver onthouden.

Ook de gereformeerden zullen het niet doen, al zal de studie van professor EERDMANS hun niet veel nieuws hebben gebracht. Immers in hun kringen was dat onderscheid al sinds jaar en dag bekend niet alleen, en erkend, het was er zelfs een oorzaak van roem. Het „enthousiasme” in hun kringen, waarvan ook EERDMANS weet, had geen anderen grond dan dit vrijmakend besef, dat het een andere theologie was die weleer, een andere die heden ten dage de groote waarheden van het calvinisme der menschheid aan het hart heeft te leggen. Aanvankelijk moge er nog eenige aarzeling zijn geweest, waarvan iets te speuren valt in de ten jare 1879 uitgegeven studie van dr. W. v. D. BERGH betreffende *Calvijn over het Genadeverbond*, in welker inleiding de auteur niet zonder voorzichtigen schroom spreekt van „menig verbleekt of schuil gehouden blazoën” — al spoedig heeft de aarzeling plaats gemaakt voor welbewust aanvaarden, neen, begeeren van het nieuwe licht. Veilig mag worden gezegd, dat van meet, dat is dan van omstreeks 1870 af, het nieuw-calvinisme zich zijn nieuw-

heid blijde bewust is geweest. Al zijn het gewoonlijk maar korte zinnen, waarin het zich te dezen uitspreekt, de kracht en de betekenis van zijn uitspraken zijn er niet minder om. Daar is dat bekende woord uit de voorrede van KUYPER'S *Encyclopaedie*, hetwelk als eisch stelt „de Gereformeerde Theologie in rapport te brengen met het menschelijk bewustzijn, gelijk het zich aan het „einde der negentiende eeuw heeft ontwikkeld.” Het is slechts een van vele uitdrukkingen. Wat gezocht wordt is een theologie, welke „den schat van vroeger denken overleidt in de bedding „onzer dagen.” (*Hedendaagsche Schriftekritiek*, bl. 13). „De tijden „veranderen, en wij met hen.” „Wat WINDELBAND eens van KANT „getuigde, het geldt ook van CALVIJN: „ihn verstehen heisst „über ihn hinausgehen.”” „Het zijn de oude beproefde be- „ginselen,” welke wij ons moeten eigen maken, „mits zóó „uitgewerkt dat ze beschutting vormen tegen het nieuwe „wapentuig, waarmede onze tijd den kamp voert” (mr. ANEMA, *Calv. en Rechtswet.* bl. 100).

Terugziend op het tijdperk van depressie, schrijft de jonge rechtsgeleerde vol bezielende hoop: „thans echter breidt zich „een schoon vergezicht voor ons geestesoog uit. Na de over- „winning der oude tegenstelling tusschen *de* wetenschap en „*het* geloof, na de handhaving harer souvereiniteit in eigen „kring door fundatie in het leerstuk der algemeene genade . . . „mag een tijdperk van wasdom worden tegemoet gezien, dat „rijke vrucht belooft af werpen” (o. c. bl. 103).

Een enkele maal zelfs verleidt het nieuwhheidsbesef tot het aannemen van een nieuwen naam. Aan het slot van zijn proefschrift een terugblik werpend op de achter hem liggende jongelingsjaren met hun worstelingen en beproevingen, getuigt mr. ANNE ANEMA, dat zijn geest uit allerlei twijfelingen eindelijk „rust heeft gevonden in het *Neo-calvinisme*.” Waarbij evenwel niet onvermeld gelaten mag worden, dat ik mij niet herinner dezen modernistischen titel een tweede maal bij gereformeerden te hebben aangetroffen. Blijkbaar wordt dat „Neo-calvinisme” gevoeld als een ominus woord en kon alleen een

kersversch van de academie komend jong meester er behagen in scheppen. Doch hoe dit ook zij, al mag zich het woord niet in bijzondere gunst verheugen, de zaak is ongetwijfeld in aanzien.

Vraagt men hoe dit nieuweheidsbesef bij de hedendaagsche gereformeerden te rijmen is met hun in de bres treden voor de Formulieren, (het antwoord is tevens de oplossing der schijnbare tegenstrijdigheid tusschen de in deze en de in de vorige paragraaf gemaakte opmerking) dan worde vooraf alle verdenking van dubbelhartigheid buitengesloten. Het is niet zoo, dat het nieuwcalvinisme twee heeren dient en, al naar gelang het spreekt van den kathedr of van den kansel, zijn leeringen wijzigt. Integendeel, ook in de stichtelijke lectuur vindt gij alle teekenen der neologie terug. En ook in het bewustzijn der gemeente zult gij ze niet tevergeefs zoeken. Het was een eenvoudige gereformeerde dorpsbewoonster van een der achterafplaatsjes op het Friesche platteland, van wie ik, al vijftien jaar geleden, in een twistgesprek met een vrijzinnigen buurman de opmerking: „wel, wel, wat zijt gij veranderd, „gij komt eerlang nog heelemaal in ons schuitje” hoorde beantwoorden met de bekentenis: „zeker ben ik veranderd, maar „de tijden veranderen ook en wij moeten mee.” *Heraut, Standard, Bazuin*, worden te trouw ook in Goënga en De Lier gelezen, leiden ook hun lezers te openhartig in de nieuwe denkbeelden in, dan dat verondersteld zou mogen worden, dat het nieuwcalvinisme spreekt met twee tongen of haar nieuweheid durft erkennen alleen in collegezalen en in boven de bevassing van de goegemeente liggende studiën.

De oplossing van de schijnbare tegenstrijdigheid tusschen het partijkiezen voor het oude en het roemen in het nieuwe is veeleer te zoeken in een zekere onderscheiding, welke het nieuwcalvinisme maakt tusschen de leeringen en de in haar verborgen „kern”, de aan haar ten grondslag liggende „idee”, den haar eigen „geheimzinnigen achtergrond”.

Zoo verkrijgt het gelegenheid om (als KUYPER in *Hel werk*

des H. G. II bl. 155; vgl. LINDEBOOM *Bewaart het pand* bl. 73) tegelijk een leer te wijzigen, en voor zich zelf het gevoel te hebben het meest eigenlijke deel der leer te hebben behouden, ja beter dan ooit tot zijn recht te hebben doen komen. Daaruit is ook zijn bezieling en geestdrift te verklaren. Het leeft in het besef, dat de calvinistische grondgedachten in haar ware diepte en breedte eerst nu recht zijn begonnen verstaan te worden. Zoodat wie mocht meenen onze gereformeerde tijdgenooten den schrik op het lijf te jagen door te wijzen op den grooten afstand, die er is tusschen de zestiende en de twintigste eeuw, geheel misrekent. Die afstand geeft juist stof tot roem.

4. Van genoemd feit nu uitgaand bedoelen de volgende bladzijden een beschouwing te geven van de wijze, waarop het oude en het nieuwe type zich tot elkander verhouden. Waarbij ik er mij van hoop te onthouden de verschilpunten leerstellig te waardeeren en de personen zedelijk-godsdienstig te beoordeelen. Ik zal trachten de beide stelsels te zien als twee geschiedkundige verschijnselen, die elk uit zijn eigen tijd verklaard moeten worden; ze dus met elkander vergelijken niet uit *dogmatisch*, maar uit *historisch* oogpunt.

Tot nog toe werd de zaak steeds van den *dogmatischen* kant gezien. Wat hierop neerkwam, dat aan het nieuwcalvinisme de toets der rechtzinnigheid werd aangelegd, hetgeen natuurlijk niet anders dan een min of meer vernietigend resultaat kon hebben. Ik denk hierbij aan drieërlei kritiek.

Ten eerste aan die, welke, de zaak het allerhoogst opnemend, niet minder dan afval van den Heere speurt. Zelden wordt zij in geschrifte openbaar, daar zij leeft in de obscure oud-gereformeerde kringen en kerken, die zoozeer buiten het letterkundig en wetenschappelijk leven des tijds staan, dat hun stem tot de buitenwereld niet dan bij uitzondering doordringt. Een proeve ervan is de strafrede, welke zekere heer DE WAAL bij gelegenheid van een der jongste verkiezingsvergaderingen

te Dordrecht in het debat ontwikkelde. Zoowel liberalen als kuyperianen moesten het ontgelden. Met een beroep op Gods woord verwierp hij zoo dezen als genen, en door het komische effect, dat zijn woorden bij de aanwezigen hadden, in het minst niet tot matiging bewogen, eindigde hij als een andere ELIA met te dreigen met het Hemelsche Gerecht.

Wezenlijk anders, in plaats van zelotisch-godsdienschtig broederlijk-theologisch, zijn de bedenkingen, door professor LINDEBOOM vooral in de jaren 1895 en 1896 tegen KUYPER ontwikkeld, eerst in een reeks artikelen in *De Bazuin* (van 15 Nov. 1895 en vlg. no's.) onder het opschrift *Is er geen oorzaak?* (sc. om zich bezwaard te gevoelen), dan in de brochure *Bewaart het pand u toevertrouwd*.

In de derde plaats volgt dan de reeds genoemde studie van professor EERDMANS.

5. Terwijl de laatste na dezen ter sprake zal komen, dient hier over professor LINDEBOOM een en ander in het midden gebracht te worden. Deze is wel niet de eenige „broeder”, die zich tegen de neologie in het calvinisme heeft gekant — ook ds. TER HAAR en ds. BOS hebben in *De Vrije Kerk* van 1895 en '96, „dr. KUYPER'S Realisme”, of hoe ze het anders noemden, bestreden — maar hij is de voornaamste en meest volhardende der niet-contenten. Reeds in 1888, toen er in Frascati een bijeenkomst was om een vereeniging van afgescheidenen en gereformeerden voor te bereiden, was hij het, die met ds. VAN VELZEN, een van de weinig overgebleven „vaderen der scheiding”, tegen de door dr. KUYPER opgestelde 31 Artikelen, welke den grondslag der besprekingen zouden vormen, een bezwaarschrift inbracht, tengevolge waarvan de Artt. werden afgevoerd. En toen de beoogde vereeniging in 1892 eindelijk tot stand kwam, behoorde hij, hoewel hij meeding, toch tot degenen, die ernstige bedenkingen hadden en lange jaren daarna in voortdurende onrust zijn gebleven.

Hij is in zoover een typisch afgescheidene. Want juist

zij, die opgevoed zijn in de vrome, wereldschuwe kringen der „koksianen”, hebben van huis uit het echte oude gereformeerde gevoel in zich. Het neocalvinisme toch is feitelijk uit de kringen der doleantie, en wanneer gij onder de eenvoudige leden der gereformeerde kerk heden ten dage sommigen ontmoet, die min of meer het hoofd schudden over de richting, welke de vereenigde kerken van meet af hebben ingeslagen, kunt gij er zeker van wezen, dat het kerk-A'ers, de eertijds christelijk gereformeerden, zijn. Hoewel niet alle christelijk gereformeerden bezwaren hebben. Terwijl ook zij, die ze wel hebben, niet zoo precies weten waar de schoen wringt.

Van de vijf leeraren der Theol. School was in 1895 LINDEBOOM de eenige, die een dam tegen den nieuwen stroom trachtte op te werpen. De vier anderen, NOORDTZIJ, WIELINGA, BAVINCK en BIESTERVELD, gingen niet alleen met zijn kritiek niet mee, zij stelden zelfs een *Verklaring* tegen hem op, waarin zij den volke verkondigden, dat zij in de bestreden leeringen „principiëel” aan dr. KUYPER's zijde stonden. De opposanten zijn ten slotte een verdwijnende minderheid, en zij zijn dat in de laatste vijftien jaren steeds meer geworden. Ook mist hun woord de rechte kracht, en dat kan niet anders, daar zij, welbezien, in hoofdzaak evengoed als de anderen op de nieuwe baan zich begeven hebben en alleen in sommige punten achterblijven. De tijd sleept hen mee, en veel meer dan zij zelf weten zijn zij met wie zij bestrijden van één geest. Maar daardoor missen zij ook het vermogen het neologische, waartegen zij zich keeren, eigenlijk recht bij zijn wortel te vatten, is hun kritiek stukwerk, mist zij, zooals dr. KUYPER het tegen ds. TER HAAR uitdrukte, het principiëele karakter. Indien conservatisme is afdingen op de nieuwe beginselen, die men zelf aanvaardt, is de gereformeerde broeder-oppositie tegen „dr. KUYPER en de zijnen” recht conservatief van aard.

Toch nadert professor LINDEBOOM bijwijlen zeer dicht tot

een principiële bestrijding, gebruikt hij althans uitdrukkingen, welke ontegenzeggelijk daarnaar uitgaan en ook overeenkomst vertoonen met wat hierna door mij gezegd zal worden. Hij vreest, „dat dr. KUYPER den wissel verzetten en den trein van „kerk en Godgeleerdheid, en van de wetenschap in het gemeen, „in gevaar brengen zal van een anderen weg uit te gaan dan de „eenvoudigheid in CHRISTUS is” (bl. 65). Hij spreekt van niet minder dan „een keerpunt, waarop de Theol. School en „de kerken zijn gekomen.”

Zijn verontrusting was vooral gaande gemaakt door een nieuwe regeling voor de school te Kampen, door BAVINCK voorgesteld en door de curatoren goedgekeurd, waardoor het recht van examinatie en beslissing aan de deputaten der kerken ontnomen en aan de docenten werd overgedragen: wat prof. LINDEBOOM hield voor een erkenning van „de souvereiniteit der wetenschap” (*Bezwaar tegen de nieuwe Regeling*, 19 en 20 Sept. 1895). „Ik zou in mijn conscientie veroordeeld zijn, „als ik gehoor gaf aan de harde en onvriendelijke woorden, die „mij tot zwijgen dringen. Ik zie gevaar; gevaar dat de wissel ver- „zet wordt” (bl. 4). Terwijl BAVINCK en de anderen de Nieuwe Regeling een verbetering noemen, acht LINDEBOOM ze een „verbastering” (bl. 16). Hij komt er zelfs toe te zeggen, dat in het algemeen zijn bezwaren „niet eerst en meest bijzonder- „heden of bijzaken betreffen, maar de hoofdzaak; niet enkele „bladeren, bloemen, vruchten, maar stam en wortel; niet vorm „en kleur van het rijtuig, maar de weg waarop en de plaats „waarheen de koetsier u rijdt.” „Zoo ziet men waar het heen- „gaat — roept hij een andermaal uit — een nieuwe taak, een „nieuw stelsel, uit een vreemd principe” (bl. 33).

Ook indien professor LINDEBOOM bij deze laatste conclusie ware gebleven, die had ontplooid en geadstrueerd, zou er wel na hem iets te zeggen overgebleven zijn. Immers hij vindt het nieuwe beginsel gelegen in dr. KUYPER'S „begrip van wetenschap”, speciaal van de Godgeleerdheid. Dr. K. leert nl. in zijn *Encyclopaedie* het bestaan van tweeërlei theologie, waar-

van de eene, de hoogere, de theologie als wetenschap, *niet* tot de bevoegdheid der kerken behoort (bl. 32). Professor LINDEBOOM meent, dat aan dit nieuwe beginsel ten grondslag ligt „de filosofie van KANT” (bl. 17), en dat dr. KUYPER’s *Encyclopaedie* uitloopt op „een binnenloodsen van de Kantiaansche wetenschap” (bl. 33). Hij spreekt zelfs van een juk, nu niet het synodale, maar een even erg: „het juk der Encyclopaedie en „Theologie uit den wortel der Kantiaansche wijsbegeerte ge- „sproten” (bl. 88).

Naar mijn meening heeft de zaak nog dieper wortel, zoodat professor LINDEBOOM in geen geval het laatste woord zou hebben gesproken. Toch zou niemand de zaak principiëeler hebben kunnen opvatten dan hij, indien hij inderdaad de spade zijner kritiek zoo diep had gezet als de aangehaalde uitdrukkingen doen verwachten. Dat zou ik evenwel niet durven beweren. Of snijdt hij niet te eenemale de rechte beteekenis zijner woorden weg, wanneer hij in hetzelfde geschrift, hetwelk hier en daar de kwestie zoo hoog opvat, getuigt, dat dr. KUYPER en de zijnen nog slechts schommelen tusschen „geloof en wetenschap, Theologie naar de Schrift en Wijsbegeerte naar KANT” en overigens de oude belijdenis nog gaaf aanvaarden? „Juist „nu, nu wij allen nog getuigen van harte geheel de Schrift „te gelooven en met de Geref. Belijdenis in te stemmen, en „niemand den ander verdenkt dat niet te meenen — juist nu „is het de meest geschikte tijd elkander te waarschuwen” (bl. 89).

Dus toch *niet* een nieuw stelsel en een nieuw beginsel? is men geneigd te vragen.

Er zijn ook andere bedenkingen tegen prof. LINDEBOOM’s kritiek ingebracht. Als hij met dat nieuwe begrip van wetenschap in Kuyper’s *Encyclopaedie* in verband brengt beschouwingen van dr. KUYPER over verschillende leeringen, met name die van de wedergeboorte, den doop, de rechtvaardigmaking, de behoudenis des menschelijken geslachts, dan zeggen zijn ambtgenooten in hun *Verklaring*, dat zulke geschillen zich te allen tijde in de gereformeerde kerken hebben voorgedaan.

En dr. KUYPER zelf schrijft vrij wel uit de hoogte, dat prof. LINDEBOOM hem leeringen toedicht, welke hij geheel ver- afschuwt; hem niet heeft begrepen.

Ik weet niet of dit alles juist en waar is. Maar misschien kan men, zonder den bestreden bestrijder onrecht aan te doen, alle bedenkingen samenvatten en toelichten door te zeggen, dat LINDEBOOM, meer dan voor wetenschappelijke objectiviteit oorbaar is, zich stelt op het standpunt van dengeen, die wil uitmaken wat waar en goed is, welk standpunt men kan aanduiden als het *dogmatische*. In zijn kracht is hij, als hij in zijn woorden mag leggen zijn eigen hart en zin. Zoo, waar hij te velde trekt tegen een al te groote appreciatie van de klassieke oudheid: „De brochure (bedoeld is *Opleiding en Theologie*, door zijn vier ambtgenooten tegen hem in het licht „gegeven) wil de Litt. studie doen dienen om de leerlingen „een tijdlang in de wereld van Griekenland en Rome te doen „leven en daardoor te laten vormen. Wij achten dat inleven in „die heidensche denkwereld, dat heidensch humanisme, dat „ook van bestialisme niet vrij is, een ontzettend] gevaar; „geen christenouder, allerminst de kerk mag zijn zonen door „het vuur van zulk een verzoeking doen gaan” (bl. 56 v.)... Of waar hij waarschuwt tegen een weleer ongekende intellectua- listische aanmatiging van academische wijsheid tegenover het eenvoudig geloof der gemeente: „De geest die er rondwaait „in de wereld, de hooge toon die sommige „wetenschappelij- „ken” aanslaan, is gevaarlijk genoeg voor het jonger geslacht „van bedienaars des Woords. Hoe licht groeit in hun borst „een waan van geleerdheid, en dus verhevenheid boven de „weinig beduidende ouderlingen en diakenen” (bl. 97)... Of waar hij klaagt over de „onrustigheid” in den boezem der Gemeenten, „dat er iets in het lichaam onzer kerken niet „in orde is”, dat er geen „blijheid”, „vrijheid”, „geestdrift” meer bestaat; de oorzaak van dat alles speurend in „het „propaganda maken voor de bijzondere leeringen van dr. Kuyper „c.s.”: „menige gemeente en menige kerkeraad is daardoor

„reeds beroerd; indien de voorgangers zich hielden aan de „voorstelling der leer, zooals die in de belijdenisschriften is „uitgedrukt en door de leden der gemeente is geleerd en „wordt geliefd, menigeen, die nu gedrukt is, zou blijde zijn „weg reizen”... Of wanneer hij in gemoedelijk vrome taal de broeders bidt of zij mochten terugkeeren van hun dwaalwegen: „och of gij kondet inzien”... „O, laat mij dien broeder „(BAVINCK) en al de anderen terug mogen roepen”... „Broe- „ders, laten wij wederkeeren tot den Heere”... „God zij ons „genadig en doe ons niet naar onze Zonden, Hij geve de „Geref. Kerken niet over”... „Wat moet er worden van de „Geref. Kerken? Bange gedachte! O, allen die weent over de „breuke van Sion, gaat in uw binnenkamer en worstelt, als „JACOB weleer, met Uwen God. Wie weet, Hij mocht ons ge- „nadig zijn.” (*Bewaart het pand*, bl. 104 en 72).

Maar wat in deze betuigingen de kracht schijnt, is in werkelijkheid haar zwakheid. Het gemis van historisch begrip doet een surplus van gemoedelijkheid met een tekort aan inzicht hand aan hand gaan.

Dientengevolge vertoont zich ook het opmerkelijke feit, dat het nieuwe, waarvan men zou mogen verwachten, dat het vooral in gereformeerde kringen zijn goed recht met eenige bescheidenheid en gematigdheid zou bepleiten, verbluffend autoritair en magistraal als eenig rechthebbend naar voren treedt. Allermint schuchter of aarzelend is het in zijn optreden, integendeel zeldzaam vrijmoedig. Ook voor de gemeente steekt het zijn nieuwe denkbeelden onder stoelen en banken. Om maar alleen te blijven bij wat wij daaromtrent van professor LINDEBOOM vernemen: „de hoop van velen, dat Dr. K. en die hem „volgen, na de vereeniging zich, althans in bladen en preeken, „zouden onthouden van de vooropzetting hunner eigenaardige „leerbegrippen, van hun leer-ontwikkeling, als ge het liever zóó „wilt noemen, is niet verwezenlijkt”... „het ware allicht „wijzer geweest, indien dr. K. met de voortzetting en voorop- „zetting zijner eigenaardige gevoelens, in *Het werk van den*

„*Heiligen Geest* en elders voorgesteld, een weinig hadde „gewacht. Dan ware meer dan ééne gemeente althans ver- „schoond gebleven van het drijven, dat deze en gene volgeling, „nog ijveriger en krasser en wijzer dan de meester, zich tot „plicht heeft gesteld, al kan ook de gemeente het nauwelijks „lijden... In de bladen, op kansels, in catechisaties, in ge- „sprekken worden de leeringen van dr. K. c.s. voortgeplant”, ja, zij worden „als de bij uitstek Gereformeerde leer met volle „handen op den akker der kerken gezaaid”, en de malcontenten staan er machteloos tegenover. Erger, zij worden bedreigd in hun kerkelijke positie. „Er zijn er (klaagt LINDEBOOM), die op „het gezag van eigen en anderer ijk degenen, die zich in „zaak en woord aan de Belijdenissen houden, bij de gemeente „in een min gunstig licht stellen.” Van de kerk B-ers, die in het algemeen de voorhoede vormen, heet het dat zij, in plaats van hun meer dan 50 jaren lange tegenwerking der weer geopenbaarde gereformeerde kerk ootmoedig te erkennen, zich aanstellen als „de heeren en meesters, die plotseling „het monopolie van de gereformeedheid hebben gekregen” (bl. 102). En zelf weet L. bij ervaring, dat niemand tegen de neologie opkomt dan „op straffe van in den hoek gezet of „met een bordje als oproerige tentoongesteld te worden.” „Een „bejegening als waardoor ik en anderen in den laatsten tijd „openlijk zijn gestraft, is ook wel geschikt om vele bezwaarden „tot zwijgen te brengen, en onder een geest van dienstbaarheid „en vreeze te doen zuchten (bl. 87)... Nu mogen wij niet meer „getuigen, althans niet zonder verdacht en geslagen te worden. „Nu mag alleen dr. K. en zijne helpers over allen en alles week „aan week voor al het volk leeren, critiseeren, en wij moeten „deemoediglijk de hand op den mond leggen... Dr. K. heeft nu „een stelsel, een encyclopaedie, en die moet nu allereerst den „a. s. Dienaren des Woords worden ingestampt, en al wie die „wijsheid niet huldigt, moet als onbevoegd worden afgewezen... „Niet onduidelijk wordt reeds uitgesproken en geschreven, dat „de zoodanigen liever de Gereformeerde kerken moesten ver-

„laten, of er buiten gezet worden” (bl. 90). Zoodat ten slotte de schuchterheid is aan den kant van hen, die omzien naar het oude. Zij voelen zich zelf en worden ook aangeduid als „niet wetenschappelijken”, en zwijgen of uit „bescheidenheid” of uit „vreeze voor allerlei smading en smarte” (bl. 72).

Professor LINDEBOOM blijft dan ook zoo goed als alleen staan. Behalve dat dr. KUYPER eens terloops in een ingezonden stukje in *De Bazuin* minzaam heeft gezegd, dat LINDEBOOM van encyclopaedie en van theologie in het algemeen niet veel verstand heeft („is er niet verschil van bediening en „niet onderscheid van gaven?” vraagt dr. K.), is hem voor noch na een behoorlijk antwoord gegund. „Jarenlang heb ik openlijk „dringend verzocht, dat ieder, die kon, mij en anderen toch „mocht aantoonen dat dr. K.'s weg de ware kan wezen, niemand „echter heeft zich daartoe opgemaakt” (bl. 17).

En dat dit hooghartige zelfgevoel het neocalvinisme ook bijblijft tegenover verontruste kerkeraden en gemeenten, weten de laatdunkend als „plattelandsgemeente” neergezette gereformeerden van Bedum, die te kwader ure zich verstoutten bij de Deputaten een bezwaarschrift „tot oefening van het verband van de V. U. met de Gereformeerde kerken” tegen sommige nieuwe opvattingen in te brengen (*Bewaart het pand*, bl. 91; *Heraut* 31 Mei en 7 Juni 1896).

Over het algemeen trouwens zijn de gemeenten „volgzaam genoeg” en wordt naar professor LINDEBOOM's oordeel „het ambt der geloovigen te weinig betracht,” m. a. w. tikken de gemeentelieden en ouderlingen de dominees niet genoeg op de vingers.

Maar getuigt dit alles niet van zwakheid juist bij diegenen, die op grond van hun gehechtheid aan de oude ongewijzigde leer sterk moesten staan? Het is de zwakheid welke eigen is aan hun gezichtspunt: al te uitsluitend *leerstellig* vergelijken zij oud en nieuw met elkander.

6. De beschouwing, welke uitgaat van *dogmatisch* standpunt, heeft ongetwijfeld veel voor. Niet alleen dat zij iemand als bij de hand vat — immers het verschil tusschen oud en nieuw,

tevoren niet verwacht, treft hem dermate, dat hij allereerst de verschillende leeringen tegen elkaar begint te wegen en te meten — ook geeft zij hem alle gelegenheid er het zijne van te zeggen. Geen wonder dan ook, dat nevens professor LINDEBOOM c.s. ook buitenstaanders naar geen andere beschouwing hebben omgezien. Dat zij evenwel niet weinig tegen zich heeft, is duidelijk genoeg. Al aanstonds dit, dat zij, door voornamelijk het wijsgeerig deel van het denken in beweging te zetten, al te veel persoonlijks in het betoog mengt. En hierbij denk ik niet aan degenen, wat mij een al te gemakkelijk gelijk zou bezorgen, die de wrake huns Gods uitroepen, maar aan dien, van wiens naam en wiens geleerdheid zonder verdenking van vleierij gezegd mag worden, dat zij iedere methode eer zouden aandoen, een man van even zeldzame wetenschappelijke sensibiliteit als ongewonen zin voor het actüëele.

Het is geen gewaagde veronderstelling, dat bijna elke bladzijde van EERDMANS' reeds genoemde studie, ja de hoofdpunten van het betoog, menigen der zake wel kundigen gereformeerde in verzet zal doen komen.

Al aanstonds b.v. als EERDMANS het uitgangs-, en volgens hem zelf het meest gewichtige punt zijner kritiek, de leer der wedergeboorte ter sprake brengt, wijst hij er op, dat „volgens KUYPER de wedergeboorte geen nieuwe schepping is, „maar herschepping, enting; geen nieuwe planting; het oude „blijft.” En daarna citeert hij tal van teksten uit het N. Testament, straks ook bekende uitdrukkingen uit de Confessie en de Dordtsche canones, welke altijd spreken van „een *nieuwen* mensch”, „een *nieuw* leven”, „een *nieuw* schepsel”; om te bewijzen, dat KUYPER's leer als „onschriftuurlijk” en „ongereformeerd” moet worden verworpen.

Maar het is toch bekend genoeg, dat al sinds de dagen der kerkvaders deze „onschriftuurlijke” leer voor rechtzinnig is gehouden! Ook, dat de hedendaagsche gereformeerden, al willen ze „geen nieuwe schepping, maar herschepping”, evenwel in hun stichtelijke lectuur herhaaldelijk op „vernieuwing”

aandringen, nog meer, ze van God begeeren! Of zal EERDMANS hierop antwoorden: „ja, maar dat is dan toch niet hun leer”? Dan zou een gereformeerde hem wellicht weder antwoorden: „in dien zin, welken gij meent, is het onze leer ook nooit geweest.” En ten bewijze zou hij dan een bladzijde uit CALVIJN'S *Institutie* kunnen opslaan, waar eveneens verkondigd wordt, dat de wedergeboorte strikt genomen het oude meer verbetert dan plaats doet maken voor iets geheel nieuws: „de Geest en kan „den wille niet regeeren, of hy moet dien vernieuwen... „Ondertusschen bekennen oock wy waerachtig te wesen 't geen „AUGUSTINUS leert, dat de wille door de ghenade niet vernietight, maar veel meer herstelt wordt — want dese twee „konnen met malkanderen seer wel bestaen: dat des menschen „will' wordt gesejdt herstelt te worden, wanneer die (de „verdorventheydt en verkeertheyt gebetert zijnde) tot den „oprechten regel der gerechtigheydt gestuert wordt: en dat te „gelijck wordt gheseydt dat in den mensch een nieuwe will' „geschapen wordt, dewijlse soo gheschonden en verdorven is, „datse eenen geheel nieuwen aert moet aandoen” (II. 5. 15).

In het zelfde verband vernemen wij, dat „het begrip der palingenesie in het Oude Testament nergens voorkomt,” en dat dr. KUYPER mistast als hij leert, dat volgens de H. Schrift de wedergeboorte buiten het bewuste leven des menschen en reeds in den moederschoot kan plaats grijpen. Een gereformeerde zou misschien antwoorden: dat dr. KUYPER hier mistast, hebt gij, moderne professor, nog te bewijzen; *uw* kritische bijbelbeschouwing leert, dat het Oude Testament een geheel anderen godsdienst bevat dan het Nieuwe, maar wie door den geest der waarheid geleid wordt weet beter, en hij weet ook, dat in het O. T. wel degelijk van wedergeboorte en van voor het bewustzijn verborgen geesteswerkingen tot wedergeboorte sprake is. Zoodat dr. KUYPER, wel bezien, in dezen juist heel zuiver schriftuurlijk is. En daarnevens zuiver gereformeerd. Sprak ook CALVIJN niet van DAVID en JESAJA en van al de Oud-testamentische „heyligen” en profeten als wedergeborenen?

Maakte hij ook tegen „dien onsuiveren rabbelaer STAPHYLUS” niet de opmerking, dat de wedergeboorte „niet volbracht en „wordt op een ooghenblick, of dagh, of jaer, maer door ge- „duyrige, ja oock somtijts door trage voortganghen” (III. 3. 9.)? Hield hij tegen dat „cieraet van de Weder-doooperen SERVETUS” niet vol, dat de doop den uitverkorene tot de volmaaktheid opvoert niet op „een ooghenblick en punct des tijds”, veeleer „all’ ons’ leven langh door opeenvolgende trappen” (IV. 16. 31.)? Ja, aanvaardde hij ook niet het min of meer paradoxale feit, dat ook kinderen, „die geen kennis hebben van goedt noch van quaet” wederbaard kunnen worden: hoe dat kan acht hij Gods geheim, wij vatten het niet, het is „onbegrijpelijk en wonderbaer,” maar niettemin is het zeker: „wij stellen dit „buyten twijffel, dat gheen uytverkoren kindt Godts uyt dit „leven en wort gheroepen, die niet eerst gheheilicht en weder- „gheboren wort door Godes Geest” (IV. 16. 17 v.) . . . „als wy „van wegen onse jongheydt noch niet leersaem en zijn, heeft „God evenwel syn trappen en graden door dewelck’ hy ons „tot de wedergeboort opvoert” (IV. 16. 31.) . . . De wedergeboorte kan dèswēge naar CALVIJN’S voorstelling evengoed voor het bewustzijn van den betrokken mensch verborgen als openbaar zijn, wyl zij geheel een daad van den Geest en niet van den mensch is. En de bekeering, hoewel niet buiten het bewustzijn van den betrokkene omgaand, is eveneens een daad van den Geest. Zij is een van de *vruchten* der wedergeboorte, zoodat CALVIJN spreekt van „de bekeering der wedergeboorte”. Wordt in het O. T. veel op bekeering aangedrongen, zoo meene men daarom toch niet, zegt CALVIJN, dat het O. T. iets anders zou leeren dan het N. T. Evenmin als MOZES de Wet zonder CHRISTUS heeft verkondigd, heeft hij een bekeering zonder wedergeboorte gepredikt (II. 7. 1 en 12, vgl. II. 5. 15, III. 3. 9, II. 5. 11, II. 9. 4, II. 10. 3.). En het is niet zóó, dat de gereformeerden (althans in den door EERDMANS genoemden zin) geleerd zouden hebben: geen wedergeboorte zonder bekeering. Wat zij hebben geleerd, met klem, is

dit: geen bekeering zonder wedergeboorte (II. 3. 5; II. 5. 9).

De vraag is dan ook gewettigd, of het wel veilig is met EERDMANS de leer van 's menschen onvermogen onschriftuurlijk (en ongereformeerd?) te achten. „De geheele prediking der „Profeten (aldus E.) is daarop (nl. op de onderstelling, dat „God de menschen behandelt naar hun daden) gebaseerd, en de „herhaalde uitroep „Bekeert u” beteekent niets, indien de „onderstelling is, dat de mensch dit (zich bekeeren) toch niet „kan, al zou hij het willen (Luc. 13:5—5; Matth. 11:20, „12:41; Hand. 3:19 enz.)... EZECHIEL leert nadrukkelijk, dat „het in des menschen macht ligt zich ten goede of ten slechte „te keeren (Er. 18:21; 24:30—32).” Maar gesteld dat dit alles juist ware, bewijst het, dat dr. KUYPER, tegen wien de aanval gericht werd, ongereformeerd is? Herinner u dan, hoe het juist CALVIJN is geweest, die de bekeeringsteksten met de uiterste hardnekkigheid precies zoo heeft uitgelegd, in dien onredelijken zin mag men wel zeggen, welken professor EERDMANS hier bestrijdt, deze uitlegging met onverdroten ijver heeft gehandhaafd tegen doopers, humanisten, roomschen, ja, „bijkans „de geheele wereld”: „uyt de gehoorsaemheydt, die Godt „in syn Wet van ons eyscht, en mach men niet besluyten, „dat wy vermoghen hebben om deselve te volbrenghen... „daer blijktt, dat van ons meer ghe-eyscht wordt dan wy „machtigh sijn te betalen” (II. 5. 6—11, vooral 9.).

Op dezelfde bladzijde wordt als iets scheefs, indien niet bovendien als iets willekeurigs en nieuw uitgedachts genoemd het onderscheid, door dr. KUYPER gemaakt tusschen den menschelijken en den goddelijken factor in de Schrift, het daarbij „op den menschelijken factor schuiven” van wat men blijkbaar niet kan gebruiken; zulks naar aanleiding van het berouw Gods. KUYPER heeft nl. gezegd, dat in den bijbel alleen van menschelijk standpunt, dus in oneigenlijken zin, gesproken wordt van Gods berouw. „Daarmee ontkomt men echter niet (aldus EERDMANS) aan de bewoordingen der Schriftuur, want Gen. 6:7 „spreekt God met eigen mond: „*ik heb berouw dat ik ze heb*

„geschapen, evenals I Sam. 15 : 11". Maar als nu dr. KUYPER zich eens kon dekken met CALVIJN's autoriteit ?

„Belangende Godes berouw en leetwesen (als dat het hem „berouwde dat hy den mensche gheschapen hadde: dat hy „SAUL tot een Koningh hadde ghemaekt: dat het quaet 't welck „hy voorgenomen hadde sijnen volcke toe te senden, hem „berouwen sal, so haest als hy gewaer wordt dat se sich „eenighsins bekeeren) — wy moeten voor vast houden, dat „het soo weynigh in Godt plaets heeft, als onwetenthey, of „dwalingh, of onmacht... De verandering (in SAUL) wordt „aengewesen door een on-eygentlicke wijze van spreken... „'t Is seker dat Godes ordinanty en raedt aengaende de be- „dieningh der menschelicke saken is eeuwich en boven alle „berouw" (I. 17. 12—14).

Enkele regels verder sprekend over Gods raad, schrijft EERDMANS tegen KUYPER: „het woord Matth. 7:7 *Bidt en u zal gegeven worden* wordt een bespotting, zoo men zou willen „leeren, dat zoowel het bidden als het verhooren van het bidden hier te zamen in den Raad zouden zijn verordineerd." Professor EERDMANS maakt nl. bezwaar tegen de „uitbreiding," welke dr. KUYPER volgens hem heeft gegeven aan de leer der voorbeschikking, zoodat deze wordt tot „een Raad, waarin „het geheele wereldverloop, niets, niets uitgezonderd, is vóór- „verordineerd." „Dit wijsgeerige determinisme is aan Schrift „en Belijdenis vreemd. Ik vermoed dat de volgelingen van „dr. KUYPER het bidden spoedig zullen verleeren, wanneer zij „goed begrepen hebben, dat alles onwrikbaar en onveranderlijk „vaststaat" . . . Wie professor EERDMANS zou willen weerleggen, zou zich wederom kunnen beroepen op CALVIJN. Ook die leerde, dat alles voorbeschikt was, en naar de zijde van het sinds den beginne onwrikbaar vaststaan van het wereldgebeuren is zijn leer voor „uitbreiding" niet vatbaar, eenvoudig omdat zij in dezen de lijnen reeds tot het uiterste heeft doorgetrokken. Zóó volkomen, dat immers het verwijt van een „stoïsch noodlot" te leeren en dus de menschen van het ge-

bed af te trekken ook hem niet onthouden is (I. 16. 8). Openlijk spreekt hij het ook uit, dat wij moeten bidden „niet soo seer om sijnen (Gods), als wel om onsen willen”; ons gebed moet blijven *ondanks* het feit dat alles van tevoren vaststaat, gelijk ook ELIA bad om regen hoewel hij wist, ja reeds aan ACHAB had voorzegd, dat de regen zeker komen zou (I Kon. 18. 42 v.) In het algemeen gezegd: „alhoewel Godts raedt „en voornemen seker is,” moeten wij nochtans „tot oeffeningh „en versterking onses geloofs, onse begeerten voor Godt „uytschudden” (I. 17. 3; III. 20. 3 en 43). EERDMANS' beroep op Matth. 7:7 („bidt en u zal gegeven worden”) werd door de „Pelagianen” ook CALVIJN voorgehouden. Maar wat hij er op antwoordt, stemt ook niet in het minst toe, dat het bidden aan Gods Raad iets zou kunnen veranderen, zegt alleen, dat ook het bidden in Gods Raad is opgenomen en door God wordt verlangd.

CALVIJN acht in waarheid *alle* menselijke bemoeiing en voorzorg in Gods Raad opgenomen, waardoor zij niet slechts geoorloofd maar zelfs geboden is. Zoodat, als EERDMANS straks weer de vaccinatie en het verzekeringswezen noemt als dingen, welke nog niet zoo heel lang geleden „van geloovige zijde als verdoemelijk werden afgewezen,” terwijl zij thans door dr. KUYPER met nadruk worden aanbevolen, een gereformeerde op goeden grond mag beweren, dat die „geloovige” afwijzing een nawerking is van roomschen of dooperschen zuurdeesem, terwijl dr. KUYPER's aanbeveling geacht mag worden te staan „op den grondslag der Belijdenis.” Heeft ook CALVIJN niet met klem „de mid-delen” aangeprezen, „de kunst en wetenschap van beraden „en behoeden” beschouwd als „den menschen ingeblasen van „den Heere”? „d' Onheylige menschen woeden sottelick met „haer ongeschickte dwaesheden. Indien, seggense, de Heere „den punct onses Doots geset heeft, soo en kan men 't niet „ontgaen. Dat dan d' een sich niet en durft begheven op den „wegh, die hy hoort dat onveyligh is: dat d' ander de medi-„cijnmeesters halen laet, en hemselven met medicamenten

„vermoeyt, om syn leven te hulp te komen : Dat wederom
 „een ander sich onthoudt van groven kost, om syn swacke
 „gesontheyt niet te beschadighen : Een ander vreest te woonen
 „in bouwvallige huysen ; in somma dats' alle te samen weghe
 „bedencken, en met een groote neerstigheydt middelen uyt
 „vinden, waer door sy mochten verkrijghen 't geen sy soecken
 „en begeeren ; alle dese stucken, seggense, zijn of vergeefsche
 „remedien : of het leven en de doot, gesontheyt en cranckheyd,
 „vreed en oorlogh en zijn door een vast besluyt Godes niet
 „afgepaelt. Ja sy besluyten oock dat de gebeden der geloovi-
 „gen niet alleen verkeert, maer oock onnut en onnoodigh
 „souden zijn. In somma, sy nemen wech allerley raedtslagen
 „en overlegginghen belanghende toekomstighe saken, alsof die
 „streden tegen Godts voorsienigheydt, deswelcke sonder dat
 „men die daer over in roept, gearresteert en besloten heeft,
 „wat sy wilde dat geschieden soude . . . Maer SALOMO geeft
 „te kennen (in Spr. 16 : 9), dat wy door d' eeuwige besluyten
 „en ordonnantien Godts niet en worden verhindert, ons selven
 „onder synen wille te versorgen en all' onse saken te schicken
 „en te leijden" (I. 17. 3 en 4).

Van een theologisch debat, gelijk hetwelk indertijd te Dordrecht tusschen professor EERDMANS en ds. VAN DER KAMP in uitzicht werd gesteld, is niet veel resultaat te verwachten. De eerste is van oordeel, dat de theologie van dr. KUYPER tegen Schrift en belijdenis ingaat, de ander, zich beroepend op het getuigenis van „alle gezaghebbende gereformeerden", oordeelt, dat KUYPER's theologie een zuivere ontwikkeling en voortzetting van de calvinistische leer genoemd mag worden. Wat zal de een den ander kunnen maken ? Terwijl zij beiden, hetgeen voor zakelijke bestrijding en bevestiging vatbaar zou zijn, nI. het tusschen oud- en nieuw-calvinisme bestaand verschil, erkennen, is hetgeen zij er aan toevoegen niet veel meer dan de waardeering, die elk hunner voor dat feit heeft, en over die waardeering te twisten leidt tot niets. Het is de beschouwing uit *dogmatisch* oogpunt, die u voert naar een zee van subjecti-

visme. Dezelfde beschouwing is het, die er toe leidt een catalogische opsomming te geven van allerlei verschillen, zonder er in te slagen de alles beheerschende oorzaak te doen verstaan. Te zeil gaand op een eigen opvatting van de oude leer, verzuimt zij allicht terug te gaan tot de bronnen, waaruit het recht verstand aangaande die leer kon worden geput. Voor allerlei minder zeggende verschillen scherpt zij u den blik, zonder u den eigenlijken wortel van het kwaad, of van het goed zoo gij wilt, te doen vatten. Haar houding doet ook denken aan een soort examinatie des gewetens, en alsof een mensch, schoon niet voor de rechtbank der kerkelijke overheid, toch wel voor die der openbare meening zijner tijdgenooten, schuldig was rekenschap des geloofs af te leggen; waarbij afwijking van het oude hem als een soort onbehoorlijkheid, indien niet zelfs als schuldige dubbelhartigheid zal worden aangerekend.

Het genoemde subjectivisme evenwel is hetgeen zij wel het meest tegen heeft. Vooral wijl dit een ander bedenkelijk feit met zich mee brengt: het louter negatieve resultaat. KUYPER'S theologie zal niet uit den Geest der Waarheid zijn, of niet zuiver in de gereformeerde lijn, of zelfs kortweg niet gereformeerd. Maar wat is zij dan wel, tenzij misschien, wat toch met het oog op de scherpzinnigheid en de zeldzame theologische vaardigheid van dr. KUYPER volstrekt onaannemelijk is, een onkritisch amalgaam of zelfs een bedriegelijk surrogaat. Ook vraagt men ds. VAN DER KAMP, die een positief resultaat in uitzicht stelt, voorloopig tevergeefs naar den oorsprong en het beginsel van de „zuivere ontwikkeling”, welke volgens hem bij de calvinistische leer valt waar te nemen.

Om al deze redenen verkies ik boven de beschouwing uit *dogmatisch* die uit *historisch* oogpunt.

7. Deze, van een waardiger onderstelling uitgaand en de vraag anders stellend, heeft bij veel andere dingen vooral dit in haar voordeel, dat zij meer vermag dan vragen en problemen op te werpen — ze een oplossing te geven. Zij gaat nl. uit van de gedachte, niet, dat de geestverwanten

van dr. KUYPER „terug willen naar een overwonnen standpunt”, maar dat zij zich bewust en openlijk van de vaderen onderscheiden. De vraag, welke zij stelt, is niet, of de hedendaagsche gereformeerden nog gereformeerd zijn, maar hoe het erkend verschil tusschen hen en het voorgeslacht uit het verschil van den tijd moet worden verklaard.

Hiermee heeft de beschouwing uit *historisch* gezichtspunt al aanstonds dit voor, dat zij beide vormen van het calvinisme in zijn waarde laat. Dan, dat zij bij het onderzoek niet onwillekeurig doet invloeiën een zekere zelotische zucht, om zooveel mogelijk verschillen op te merken en die te ontdekken ook waar zij niet bestaan. Daarbij, dat zij een nieuw gezichtsveld opent, doordien zij begint, waar de beschouwing uit *dogmatisch* oogpunt eindigt, nl. bij de erkenning van de tusschen oud- en nieuw-calvinisme te maken onderscheiding. Niet het minst, dat zij uit haren aard het gansch natuurlijk en van zelf sprekend acht, immers, zoowel teeken van levenskracht als eisch van zelfbehoud, dat een theologie, een stelsel, een kerk, in den loop der tijden zich wijzigt en omziet naar nieuwe vormen. Maar allermeest dit heeft zij in haar voordeel, dat zij niet rust, voordat zij op de vraag naar de oorzaak en de beteekenis van bedoeld onderscheid, anders uitgedrukt, op de vraag hoe dat verschil moet worden verklaard, een antwoord heeft gegeven. Hoe dat antwoord in dit geval moet luiden? Naar mijn meening aldus: *aan elk van beide vormen van calvinisme ligt een eigen wereldbeschouwing ten grondslag, aan het oudcalvinisme de supranaturalistische, aan het nieuwcalvinisme de naturalistische wereldbeschouwing.*

Voordat evenwel deze stelling, aan welke heel deze studie is gewijd, nader ontwikkeld wordt, mogen twee opmerkingen voorafgaan, welke in dit inleidend hoofdstuk niet mogen ontbreken. Zij betreffen *den omvang* der nieuwcalvinistische beweging en *den tijd*, waarin zij is ontstaan. Bij beide beperk ik mij tot ons land. Hier toch is het calvinisme, naar het getuigenis van dr. KUYPER, het zuiverst bewaard, dank zij

wellicht liberalisme en modernisme, welke in de calvinistische landen nergens zoo hebben getriomfeerd in staat en kerk als bij ons klein, nog altijd onder den invloed der republikeinsche traditie levend volk. Ook is elders het calvinisme vaak niet dan een secte, een kerk, een orthodoxe geestesstroom, terwijl het hier, de enge perken van kerk en gezindte te buiten gaand, zich heeft ontwikkeld tot een ook het wetenschappelijk en staatkundig leven des volks rechtstreeks beïnvloedende geestelijke macht.

8. Als ik spreek van den *omvang* van het nieuwcalvinisme, denk ik zoowel aan zijn breedte als aan zijn diepte, zoowel aan de personen, die het voor zich heeft weten te winnen, als aan den invloed, welchen het op het leven oefent. Dus zij er op gewezen, dat het verschil tusschen oud- en nieuwcalvinisme niet maar een enkele persoon betreft en niet slechts eenige leerstukken omvat.

Niet slechts eenige leerstukken, maar heel de levens- en wereldbeschouwing is nieuw geworden; ja ook het levens- en wereldgevoel, de stemming, de verwachtingen, de idealen waarmee een mensch op dit ondermaansche verkeert; ook de mythologie, de voorstellingen welke de godsdienstige phantasie, zoo in de geschiedenis als in de wereld van het bovenzinnelijke, bij vromen droom zich scheidt. Het verschil komt uit evengoed in den titel der geschriften, als in heel den vorm en den inhoud; het is te speuren op elke bladzijde en schier in elken regel. Want hoe veel voorliefde het nieuwcalvinisme ook betoone voor versleten termen, hoe trouw het mag wezen aan der vaderen wijze van zeggen, voor wie nauw toeluistert is het elk oogenblik openbaar, dat het wel EZAU's handen zijn, maar JACOB's stem; en dat de reuke zijner kleederen moge wezen als de reuke des velds, hetwelk de Heer gezegend heeft, maar niettemin is het een ander man. Het is niet hetzelfde gebouw met alleen hier en daar een vernieuwing, het is een zelfstandige schepping met een tot in de beslagstukken en draadnagels toe eigen stijl.

Diensovereenkomstig is het ook niet een enkel zonderling of zeldzaam aangelegd man, die van de oude paden afweek, maar het gansche legercorps. De theologie van dr. KUYPER is de theologie van *de* hedendaagsche gereformeerden. Zulks niet door gedachteloos navolgen, veeleer door natuurinstinct. Gelijk wanneer de jonge rendieren in Lapland, welke naar het volksgeloof eenmaal in hun leven uit de Poolzee moeten drinken, zich opmaken, — dan is het wel altijd één, die het eerst onrustig wordt; het stampet met de voorpooten op den grond, steekt den kop omhoog en snuift diep den noordenwind in zich op; doch ten slotte is het niet die eene, maar de gansche kudde, die zich in beweging zet, door een geheimzinnige macht gedreven — zoo is het ook in de geschiedenis der menschheid wel vaak slechts een enkele, die, het eerst den greep van een nieuwe gedachte gevoelend en volgend, als leider optreedt, niettemin is het waar, dat zulk een nieuwe tijdsidee op haast wonderbaarlijk plotselinge wijze een geheel geslacht tegelijk aangrijpt.

Bij avondschemering meent gij eerst, dat slechts één ster is te zien, maar bij wat toekijken speurt ge straks een tweede, een derde, ja, zooveel gij wilt. Het was alleen, dat die eene in schittering allen overtrof. Zoo is KUYPER een onder velen. Hetzelfde licht, alleen in matter glansen, vindt gij bij BAVINCK en BIESTERVELD, bij HONIG en BOUWMAN, bij NOORDTZIJ, GEE-SINCK, ANEMA of wien onder de bekende gereformeerden gij wilt noemen. Het zijn dezelfde hoofdgedachten, die voortdurend bij allen terugkeeren. Zóó krachtig schijnt een soort instinct allen te dringen de gelederen gesloten te houden, dat ook vaak de woorden, eenmaal door den leider geijkt, als stereotiep terugkeeren. Midden in een bezielde panegyrie schrijft mr. ANEMA, letterlijk naar de *Encyclopaedie*, „die Schrift neemt „ons eerst centraal, en hoe langer hoe meer ook in de periferie „gevangen” (*Calvinisme en Rechtswetenschap*, bl. 108). Het calvinisme niet een kerkleer maar een levensstelsel, de kerk niet een instituut tot hemelsche zaligheid maar een vergadering tot

verheerlijking van Gods naam op aarde, ook de heidenwereld opgenomen in het goddelijk scheppingsplan, het Christendom geroepen om kunst en wetenschap, huisgezin en maatschappij te doordringen, ja heel de cultuur te verheffen — die grondgedachten van dr. A. KUYPER vindt gij precies in BIESTERVELD (*Het echt menschenlijke*) terug, vaak met dezelfde typische woorden, altijd in denzelfden stijl, dezelfde gedachtenlijnen. Bij de vraag, of wij een evolutie of een schepping moeten aannemen, is volgens KUYPER de eigenlijke kwestie deze: „de stof autonoom of precipitaat van den geest”; in het door mij gebruikte exemplaar had een of ander naturalist in margine met potlood „jongleur!” geschreven, maar bij de neocalvinisten is sindsdien de eigenlijke kwestie onder die tooverformule blijvend begraven. Originaliteit verhindert zelfs BAVINCK, BOUWMAN, HONIG niet om telkens de meest typische woorden en gedachten van KUYPER letterlijk na te schrijven: spreekt KUYPER, de moderne opvatting van de taak der wetenschap aanvaardend en vrij van de oude vrees de godheid na te rekenen, van ’s menschen roeping om „de gedachten Gods na te denken”, BOUWMAN nog wel in een geschrift, waarin hij zijns meesters formule „op den grondslag der gereformeerde beginselen” heftig bestrijdt, ze „onvolledig, onduidelijk, tyranniek en onwetenschappelijk” noemend, zegt hetzelfde met maar weinig andere woorden: „en den mensch begiftigde Hij „met het vermogen, dat hij de gedachten Gods in elk deel „der schepping kan narekenen, waardoor de mensch heerschappij heeft over de geheele aarde, waardoor hij den aard „en de werking der krachten en wetten kan leeren kennen en „aanwenden tot zijn dienst.” (*De beteekenis van de Geref. Belijd. voor de wetenschap*, bl. 36). Zegt KUYPER, dat het moderne determinisme, zij het op ongeloovigen grondslag, gelijke vastheid van orde in de schepping verkondigt als de oude leer van den Raad Gods, BAVINCK zegt het in zijn *Dogmatiek* mede. Een lievelingsbeeld van dr. KUYPER is de oliedrup: „Israël „zweefde niet als een oliedrup op de volkeren”. In een hoog-

gestemde expectoratie, waarin hij het calvinisme aanduidt als „het machtigste verschijnsel op religieus gebied”, neemt HONIG zoowel de beeldspraak als de gedachte over: „Het Calvinisme „is daarom niet als het Anabaptisme, dat als een oliedrup „zwemt op de wateren; noch als de Vermittelungstheologie, „die, op het voetspoor van haar grooten voorganger SCHLEIER- „MACHER, geloof en ongeloof in één smeltkroes werpt, om „uit de vermenging van beiden een derde iets, dat dan allen „bekoren kan, te voorschijn te doen treden. Neen, de onver- „gankelijke eere van het Calvinisme is zijn stoute poging „om het leven der ziel en des lichaams, van huis en school, „van staat en maatschappij, van wetenschap en kerk, te „doen wortelen in den bodem der Heilige Schriften” (*Alexander Comrie*, bl. 290). En zoo zijn er tal van paradoxen, typische termen, zegswijzen, welke gij zoowel bij den een als bij alle anderen terug vindt en die aldus buitengewone suggestieve kracht verkrijgen: „alle levensterreinen voor CHRISTUS veroveren”, „het Christendom voor zich uitdragen”, „heel de menschheid „koning, priester en profeet”, „onze geest geen tabula rasa”, „de belijdenis als menschenwerk gebonden aan de ontwikke- „ling van een bepaalden tijd en daarom voor verandering vat- „baar”, „de vernielende werking der zonde gestuit door alge- „meene genade”, „alle kerkleer appellabel aan Gods Woord”. Soms hebben zulke nieuwcalvinistische gemeenplaatsen de beteekenis van een apologetisch strijk en zet, soms die van een wachtwoord, en bijwijlen zijn zij in het midden der discussiën als een wachttoren en versterkte stelling geworden. En het zijn niet alleen de woorden, het is ook de opzet, de toon, heel de manier, het gezwollene, het gedurfdde, het verbluffende, het zelfverheerlijkende, het min juiste, de stomme *e* niet uitgezonderd, waarin elke nieuwcalvinist KUYPER navolgt.

Zelfs bij een bewust verzet tegen KUYPER wordt het niet anders. BOUWMAN, wij merkten het reeds op, *meent* KUYPER te bestrijden en schrijft hem ten slotte na niet enkel in woorden en bijzaken: want wat er voor moderns is in dat „de

gereformeerde beginselen" (het feitelijk opzij schuiven van de Belijdenis, vgl. het slot van mijn derde hoofdstuk) neemt hij zonder bedenking over. Of om een ander voorbeeld te noemen — toen op de Generale Synode der Geref. Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht in 1905, besloten werd art. XXXVI van de Nederl. Geloofsbelijdenis („van het ambt der overheid") zoo te wijzigen, dat daaruit vervielen de woorden „om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst," gaf dr. HONIG plechtig te kennen, dat hij zich hierover ten zeerste „bezwaard" gevoelde. Toch was hij wat de eigenlijke zaak betrof met de meerderheid en tēgen de vaders van een en hetzelfde gevoelen, en niet alleen hij, maar alle anderen die tegen de wijziging waren, ds. VAN WAGENINGEN uit Ureterp alleen uitzonderd met zijnforsch protest: „derhalve houde ik de Gereformeerde Kerken afgescheiden van de Gereformeerde Kerk". Zoodat prof. BAVINCK later kon schrijven, dat ook zij, die op historische gronden het gewraakte artikel wilden behouden, toch erkenden, dat de denkbeeleen, welke de vaders daaraan verbonden, in onzen tijd niet langer vastgehouden mochten worden. Ja, ook professor LINDEBOOM, die nog het allermeest een eigen positie inneemt, gaat ten slotte mee. Niet alleen acht hij KUYPER en BAVINCK en alle anderen onverminderd „broeders", ziet hij geen reden, waarom hij niet met hen Avondmaal zou kunnen houden, (*Bewaart het pand*, bl. 7) — ook met zijn ideeën beweegt hij zich principiēel in de nieuwe lijn. Of wat anders doet hij, als hij juicht over de „goede hope", die er is „op ontwikkeling der Theologie", en als zijn oordeel uitspreekt, dat het „ach ja, meer dan tijd is, dat wij onze „vereende krachten aan de ontwikkeling van de Theologie en „van het gereformeerde kerkleven wijden" (bl. 104). ? Weliswaar onderscheidt hij zich door niet „de filosofische lijn" te willen volgen, maar is ook dit ontwikkelingsideaal als zoodanig niet een nieuwigheid, welke in nuce heel de moderne wereldbeschouwing in zich bevat?

Kortom, het is een goed gesloten leger. Alleen kan onder-

scheid gemaakt worden tusschen sommigen die in de voor-, en anderen die in de achterhoede verkeeren. Deze laatsten zijn dan met prof. LINDEBOOM veelal de vroegere afgescheidenen. Niet alleen dat zich bij dezen, anders dan bij die der doleantie, oud-methodistische neigingen vertoonen — nawerking misschien van den achttiende-eeuwschen conventikelgeest, en, naar ik vernam, meer in Zuid-Holland en minder in Friesland — er is bij hen ook, als ik wel zie, meer zin voor het ouderwetsche, ook voor het wereldschuwe eener mystieke en pieuze devotie „met een boekje in een hoekje”. Toch moeten en willen allen mee. Alleen sommige onverwrikbaren scheiden zich af. Maar dat is uitzondering. De groote stroom laat zich leiden. En zulks met bewusten wil. Ofschoon wel met weemoed, want er wordt iets losgelaten, een oud land van tenten en kudden, waar Israël zich zeer bijzonderlijk Gods uitverkoren volk voelde. „Met tranen in de oogen” zelfs waarschuwde ds. VAN VELZEN in 1888 op de conferentie in Frascati tegen „nieuwe en vreemde dingen waartoe begaafde mannen (hij „bedoelde speciaal dr. KUYPER) licht worden vervoerd”. „Geliefde broeders”, riep hij uit, profeet van een voorbijgeganen tijd, „wij hebben onze heerlijke, beproefde Belijdenis, en daar „aan moeten wij houden” (*Bewaart het pand*, bl. 105). Maar alle weemoed kon den stroom niet keeren, ook niet in het eigen hart. Te goed werd gevoeld en begrepen, dat het moest, en dat er maar één keuze was: langzame versterving bij de uitgedroogde putten der vaderen, of op tot den nieuwen trek.

Een jong gereformeerd predikant vertelde mij, hoe hij verscheidene kerk-A-collega's had ontmoet, die het openlijk „bekenden”: „gij lieden (d z. de kerk-B-menschen, de kuyperianen, de volbewusten der nieuwcalvinistische voorhoede) hebt ons „gered.” En ter illustratie voegde hij er aan toe: „er zullen er „nog wel wezen, die het oude gevoel hebben van eigenlijk hêt „volkje te zijn, maar dat raakt er nu toch wel uit.”

Zoo is nieuwcalvinisme niet de theologie van een enkel man, veeleer het drijven van een algemeenen geest en de be-

weging van een geheel geslacht. Dat die geest enkelen, in hoogste instantie één enkele tot zijn werktuig verkoor, wordt daarbij niet ontkend. Integendeel, in zekeren zin is het èn bij het nieuwe èn bij het oude calvinisme één mensch geweest, van wien alles uitging. Daarin zijn CALVIJN en KUYPER aan elkander gelijk, dat zij uit kracht van hun genialen geestes-aanleg de „van God uitverkoren vaten” en „door den Heere bijzonderlijk verwekte mannen” konden geacht worden, daar in hen als in een brandglas alle stralen eener nieuwe tijdsidee zich vereenigden tot haar hoogste kracht. Waarover zeker niemand, die zich tot taak stelt het calvinisme van nabij te beschouwen, zich beklagt. Nu toch worden èn de groote gedachten en bedoelingen, waarom het ging, met ongewone klaarheid tot hem gebracht, èn is daar geen vertroebeling door onzuiverheid van denken, geen verwarring door inconsequentie van geborneerd verstand. Hier is alles frisch van lijn, is alles zoo zuiver in stijl gehouden, dat al heel spoedig niets u meer schijnt te verrassen, maar alles zich aan u opdoet, zooals gij voelt, dat het, gezien het voorafgaande, noodzakelijkerwijs moest zijn.

Maakt dit geniale en grootsche het tot een aangename taak, niet zonder iets van aesthetisch genot, zich in de beide stelsels te verdiepen, het bepaalde ook de keuze van mijn stof. Voor de straks volgende aanhalingen konde ik velerlei geschriften gerust ter zijde leggen, om mij te bepalen voornamelijk bij twee hoofdwerken. Zoo zal ik, wat het oudcalvinisme betreft, mij bijna uitsluitend beroepen op de *Institutio*, daaruit nemend wat boven alle verschil, hetwelk men tusschen een eerste en een latere periode van CALVIJN heeft gemeend te kunnen opmerken, vaststaat, en evengoed door BULLINGER, BUCER, BEZA, of wien ook der bekende gereformeerde vaders als door CALVIJN zou kunnen zijn geschreven. En wat het nieuwcalvinisme betreft beroep ik mij meestentijds op de *Stone-lezingen*, die, hoewel van veel geringer omvang dan het groote werk over *de Gemeene Gratie*, of de ontzagwekkende *Encyclopaedie*, toch meer dan

(ja, men mag haast zeggen in tegenstelling met) deze beide een alomvattend en stelselmatig geheel van alle nieuwgereformeerde denkbeelden bevat, en daarom ook, zooals de titel *Het Calvinisme* reeds aangeeft, het specifieke twintigste-eeuwsche pendant van de *Institutio* vormt, hoe sterk zijn elegante vorm — het telt nauw tweehonderd bladzijden — ook bij den zwaarlijvigen foliant moge afsteken. Bovendien hebben deze lezingen dit voor, dat zij mee tot de jongste geschriften van KUYPER behooren en dus den meest voleindigden vorm van het stelsel bevatten, gesteld nl. dat bij KUYPER werkelijk, zooals dr. DAUBANTON meent (*Theol. studiën* 1895, afl. 1 en 2, bl. 113—115), verandering van denkbeelden valt waar te nemen.

9. Omgekeerd evenredig aan den omvang is *de tijd*, welken het nieuwcalvinisme noodig heeft gehad om zich te constituereen. Niet langzamerhand, bij een over vele jaren zich uitstrekkend gestadig proces, is het ontstaan en gegroeid; plotseling als uit den grond verzezen stond het daar in volle kracht. Dat was in den aanvang van het laatste derde deel der negentiende eeuw. Wie een bepaald jaar wil noemen, wijze 1873 aan.

De gewone voorstelling, volgens welke „het calvinistische „volk (om met de woorden van *De Roeper*, 1895, no. 39 te „spreken) door de „*scheiding*” op kerkelijk, door Groen op staat-„kundig gebied weer met kracht en moed te voorschijn is „getreden”, dient dus niet zonder voorbehoud te worden aanvaard. Wat in en na 1834 als calvinisme te voorschijn trad, was een opleving van het oude, en wezenlijk zeer verschillend van wat veertig jaren na dien uit de paring tusschen verlichte godgeleerdheid en Nederlandsch-hervormd-kerkelijke overleving nieuw geboren werd. De „*scheiding*” beteekende dat *oude* calvinisme, waar zich het nieuwe niet zonder onverdraagzaamheid en ijver tegenover stelt. Onverdeelde lof is haar van de zijde der jongere gereformeerden nooit ten deel gevallen, integendeel, „velen uit de *scheiding* krijgen hoe langer hoe

„meer een gevoel, alsof de geschiedenis van 1834 tot 1886 „met opzet en als bij afspraak zooveel mogelijk wordt gene- „geerd, en alsof het werk Gods in en door de scheiding af- „gebroken moest worden” (*Bewaart het pand*, bl. 102.).

De vereeniging van de Kerken in 1892 beteekende voor de Christelijk gereformeerden een breuk met het verleden, gelijk de in dat jaar opgestelde *Kerkenordering* (naar de openlijke erkenning o.a. van ds. WIELENGA, in zijn Zwolsch referaat van 1900) afwijkt van de Confessie (zoo is art. 2 der K. O. in verschil met art. 30 der Conf., en valt over art. 52 veel te vragen). Op de Synode van Amsterdam waren er dan ook niet weinigen, die er overwegend bezwaar tegen hadden en liever heengingen dan dat zij zich schikten. Maar dat heengaan van de onbuigzamen had voor de meegaanden een des te sneller oplossen van het oude in het nieuwe ten gevolge, zoodat reeds in 1896 — het zelfde jaar waarin „de laatste van de Vaders der Scheiding”, ds. VAN VELZEN, ten grave daalde — het oplossingsproces al zoo goed als afgelopen was. „Sinds (na het „verschijnen van *Opleiding en Theologie* door de vier Kampener „Hoogleraren) weergalmt het van Noord tot Zuid, door land „en kerk: *Ziet, Kampen is tot Amsterdam genaderd, Amsterdam „en Kampen zijn één*” (*Bewaart het pand*, bl. 92).

De vernieuwing van het calvinisme is dus niet met „de scheiding” gekomen. Zij is eerst veel later geboren uit den schoot der Nederlandsch hervormde Kerk. Veel — d.w.z. een veertigtal jaren later. Niet eer, b.v. in 1842. Wel dienden reeds te dien jare (deswege „het geboortjaar van de Confessionalistische partij in de Ned. herv. kerk” genoemd: BAVINCK, *Theol. Richtingen in Nederl.* bl. 185) GROEN en zes andere Haagsche heeren een adres in bij de Synode, om de belijdenis tegen de Groningers te handhaven; maar uit niets blijkt, dat de adressanten er eenige voorstelling van hadden, hoe aan hun verlangen anders dan langs den weg van reactie en conservatisme kon worden voldaan. Zeker, het ontbrak GROEN niet aan neologischen zin. Er was zelfs, zooals ook in den

breede uiteengezet is door Prof. BLOK op een lezing in TEYLER'S Stichting, een merkwaardige overeenkomst tusschen zijn denkbeelden en die van THORBECKE: zoo is de moderne, feitelijk liberale, grondgedachte der „sovereiniteit in eigen kring” niet eerst door KUYPER uitgesproken, zij was al door GROEN gegrepen, en zoowel KUYPER'S bekende beschouwingen omtrent calvinisme en constitutie als zijn waardeeren en tegelijk verwringen van de Revolutie vindt gij alreeds bij GROEN (*Nederl. Gedachten*, 2e serie IV, bl. 203, 22 Oct. 1873). Maar GROEN'S stelsel was niet gereed, theologisch allerminst, (zou zijn bekend „ik ben geen staatsman, ik ben evangeliebelijder” daarvan niet de uitdrukking zijn ?); dááruit is, wel zijn weifelachtig karakter, waarvan BLOK sprak, te verklaren; of juister misschien, niet zijn weifelachtigheid heeft hem op een beslissend oogenblik voor de ministeriële portefeuille doen bedanken, maar zijn besef van niet te kunnen regeeren, bij gemis van afgerond stelsel. In alle geval, GROEN was geen theoloog. En eerst voor die na hem kwam, dr. KUYPER, bleef het bewaard om met jonge energie en genialen zin GROEN'S staatkundige en kerkelijke nalatenschap zoo groot te maken, als zij van te voren alleen belóófd had te zullen worden. Eerst moest evenwel ook nog het modernisme volgroeid, in alle kanalen van de samenleving zuiverend en vernieuwend zich hebben ingedrongen, voordat het calvinisme zijn taak kon erlangen van correctie en restrictie. En dat was omstreeks 1870, zoodat toen ook de geboorte van het nieuwcalvinisme natuurlijkerwijs plaats moest hebben.

Gelijk reeds werd gezegd, is als bepaald jaar wel het best 1873 te noemen. In dat jaar toch is èn *De Standaard* begonnen invloed te oefenen, èn de veelbesproken rede te Utrecht gehouden (*Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden*), welke in kiem reeds alle nieuwe beginselen bevatte, niet alleen die welke den staat, maar ook de meer omvattende welke de wetenschap, den godsdienst, de kerk betreffen. In 1873 is het ook, dat de anti-

revolutionaire staatspartij, na het tafellaken tusschen zich en de conservatieven te hebben doorgesneden, zich plotseling zoo sterk en ongewoon naar alle kanten begon te weren (met name in de artikelenserie in *De Standaard*, welke als *Ons Program* afzonderlijk verscheen), dat alom in den lande duidelijk werd gevoeld, welk een nieuwe geest er in haar gevaren was. Zoodat het niet noodig is met dr. G. J. Vos A.zn. „het keerpunt in de jongste geschiedenis van Kerk en Staat” later te stellen, in 1886. „De tweede afscheiding” was ongetwijfeld van groot gewicht, maar van fundamenteeler beteekenis was gewis toch hetgeen in 1873 te voorschijn kwam. Reeds vroeger, o.a. in 1862, valt de eerste werking dier vernieuwing te speuren. Ik bedoel de weinig aandacht waard gekeurde, maar inderdaad als voorspelling der toekomst zeer merkwaardige ommekeer, dien de leider der oude anti-revolutionaire staatspartij maakte met betrekking tot een der voornaamste hoofdpunten der calvinistische staats- en kerkleer, nl. de opvatting van het recht en den plicht der overheid in zake den godsdienst, bijzonderlijk met het oog op het onderwijs. Terugkeerend in de Tweede Kamer der Staten-Generaal betuigde GROEN VAN PRINSTERER het beginsel van den neutralen staat (neergelegd in de schoolwet van Van der Brugghen, vriend en geestverwant van CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, 1857) te aanvaarden (BAVINCK, *Theol. Richt.* bl. 187). Hij deed dit weliswaar met de bijgedachte, dat hij door dit beginsel tot in zijn zuiverste consequenties door te voeren hen, van wie hij het had overgenomen, zou kunnen te keer gaan. Dit neemt evenwel de beteekenis van zijn woord niet weg. Niet alleen dat het een nieuw beginsel gaf, zelf was het een nieuw beginsel, nl. dat van breuke met de traditie, van eigen herschepping. En hoe krachtig dit beginsel, aanvankelijk in het verborgen, straks openlijk en bewust, heeft gewerkt, leert de door dr. KUYPER nog eens weer in *Het groote keerpunt* aangehaalde beschouwing, welke het *Handelsblad* in 1873 gaf. *De Standaard* — zoo heet het daar — is een merkwaardige verschijning, niet alleen

„op het gebied der journalistiek, waar hij in ongelooflijk korten „tijd een eervolle plaats heeft weten te veroveren, maar ook „en vooral als een keerpunt in onze staatkundige geschiedenis. „Onder zijn krachtige en talentvolle leiding heeft de anti- „revolutionaire partij in ons land, welke, sedert GROEN VAN „PRINSTERER zich uit het tegenwoordige naar het verledene terug „trok, bijna uitgestorven scheen, nieuwe levenskracht getoond „en heeft zij een macht ontwikkeld, welke voortaan op staatkundig terrein meetelt.”

Inderdaad, *De Standaard* beteekende niet minder, zelfs meer dan de geboorte eener nieuwe, de herleving eener „doodgewaande partij”, zooals het in hetzelfde Handelsblad-artikel wordt uitgedrukt.

Daarbij is merkwaardig, dat die herleving uitging van een breuk met de toenmalige zgn. conservatieve partij, ja een van zich afschudden en volstrekt verwerpen dier partij. Neocalvinisme beteekent in alle deelen anti-conservatisme. Zelf is het zich daarvan ook klaar en blijde bewust. Zoo zegt ergens BAVINCK, met herinnering aan een bekende uitspraak van professor HARNACK over het oudste Christendom, dat ook het calvinisme in zijn tijd was en nog wil zijn *eine radicale Fortschrittspartei*. „Zij gaan in in de nieuwe toestanden van staat „en maatschappij, van wijsbegeerte en wetenschap, van literatuur en kunst, van beroep en bedrijf; zij zijn geen lofzangers van verleden tijden; geen reprimandatie, geen handhaven „van het status quo, maar reformatie is hun leus; niemand „onzer is er op gesteld om voortdurend in de oude plunje te „blijven rondwandelen” (BAVINCK, *Christ. of neutrale staatkunde*, bl. 30). „Dat niemand meer zegge, dat wij Nederlandsche Calvinisten, een partij van reactie zijn.” (*Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer constitut. vrijheden*, bl. 67). Dat „vooruitstrevende” is zelfs een van de meest onbedriegelijke merkteekenen, welke het hedendaagsch calvinisme onderscheiden van het oude. Want ook dit mocht oorspronkelijk radicaal genoeg zijn, in de drie- vierhonderd jaren, welke er

tusschen de zestiende eeuw en dezen tijd liggen, kwam het, door het eenmaal vastgestelde onveranderd te willen volhouden, steeds meer op een baan van onbewogenste behoudzucht, ja van reactie tegen al het oprijzend licht van den nieuwen tijd. In deze dertig, veertig jaren alleen is het plotseling weder zich zelf geworden, betoont het zich onverschrokken voor de stoutste breuk met de overlevering, stelt het ook allerlei nieuwe, zelfs ongehoorde dogmatische vraagstukken aan de orde (*Openbaring en Rede*, door dr. A. KUYPER Jr. 1902; G. WISSE Jr. *Handleiding bij de beoefening der Geref. Geloofswaarheden* 1902). Openlijk wordt verklaard, dat de taak der Vrije Universiteit was niet „slechts een nieuwen gevel op te trekken”, maar een nieuw fundament te leggen, ja „onder dat fundament nieuwe palen te heien” (*Verflauwing der grenzen*, bl. 55).

En ziet, ook hier weder reikt Fortuin aan den stoutmoedige haar hand. Zoolang het calvinisme zich conservatief betoonde, ging het terug in kracht en invloed. Om van zijn theologie maar te zwijgen, die volgens KUYPER al in de achttiende eeuw totaal gestorven was, — èn als staatkundige èn als kerkelijke partij rekte het niet dan met moeite in obscure volkskringen een, zij het ook taai, toch gewis uitstervend leven. Hoe langer des te hopeloozer ging, om een typische uitdrukking van BAVINCK (uit *Zekerheid des Geloofs*, bl. 38) te gebruiken, zijn geloof over in orthodoxie, vergenoegde het er zich mee zijn belijdenis te gelooven in stede van zijn geloof te belijden. Dr. KUYPER spreekt van „een gaping, die in de „historie tusschen de laatste wetenschappelijke levensteekenen „van het Calvinisme en onzen tijd lag” (*Verflauwing der grenzen*, bl. 55). Tot op zijn jongste vernieuwing heeft het calvinisme inderdaad drie eeuwen lang voortdurend terrein verloren, eerst bij de overheid, toen bij het ontwikkelde deel des volks, de intellectueelen, daarna bij het volk en in de kerk zelf, om ten slotte alleen bij gesmade „fijnen en afgescheidenen” nog aanneming te vinden. De „scheiding” was geen nieuw leven, maar na 1770—1830, het tijdperk van

uiterst verval, hetwelk genoemd is „de droefste periode der gereformeerde kerken” (HONIG), de laatste opflikkering van het oude stervende leven. De Christelijk gereformeerden spreken van 1834 als van een weder openbaar worden der gereformeerde kerk. Het was het calvinistische bestanddeel der restauratie na de omwenteling, een teruggrijpen op den tijd vóór COMRIE, volgens KUYPER den laatste der echte oude gereformeerden. En zoo bleef het calvinisme ook in de „scheiding” een wegstervende grootheid, voelde het zich tegenover de blij opgaande moderne wereldontwikkeling volkomen vreemd en misplaatst.

Maar sinds de vernieuwing kwam, is het geweest in gestadigen opgang, eerst winnend de steil rechtzinnigen, die nog in de Nederlandsch hervormde kerk waren overgebleven; hen daarna door de doleantie (1836) vereenigend in eigen kerkverband, na hun in de Vrije Universiteit (1880) uitzicht te hebben gegeven op de verwezenlijking van het ideaal eener alle faculteiten vervullende wetenschap op den grondslag van der vaderen geloof; straks in zich opnemend (in de „fusie” van 1892) hen, die twee menschengeslachten vroeger uit oudgeloovigheid van wereld en wereldsche kerk zich „afgescheiden” hadden, maar thans tot de nieuwe, allerminst wereldvliedende beginselen werden overgeleid; sinds de laatste jaren in de staatkunde de hoofdleiding nemend, niet het minst door de sympathie, welke het wist te wekken bij menigen vroeger voor liberaal en modern gehouden mensch; eindelijk zelfs in de Nederlandsch hervormde kerk wederom terrein winnend door de steeds krachtiger opkomende voorstanders van „reorganisatie”, „vrijmaking” en „confessionalisme”. „Opmerkelijk is „het, (aldus KLAARKAMER in een voordracht over de Jongelingsvereenig.) dat de gereformeerde waarheid in weinige jaren zooveel „meer bekend is geworden”; „de gereformeerde theologie (aldus „BAVINCK, *Theol. Richtingen in Ned.*, bl. 187) na schier een „eeuw lang zonder wetenschappelijke beoefening te zijn gebleven, staat thans plotseling tegenover allerlei machtige pro-

„blemen”. En zoo zelfbewust is het, dat het niet alleen voor zich zelf plaats eischt, maar ook in eigen kring tegenstand niet duldt. Tot de uitgesproken vrees voor het verloopen van de gereformeerde kerken tot „leervrijheid” geeft het waarlijk geen grond. „Seinpost” alleen bewijst overvloedig, hoe nauw het, als het moet, tucht weet te oefenen. Professor LOHMAN toch is niet ontslagen op grond van eenige afwijking van het oude, maar uit oorzaak van verloochening van het nieuwe gereformeerde leerstelsel. Dat er een als zoodanig gereformeerd staatsrecht is, gelijk „de gereformeerde beginselen” heden ten dage verkondigen, kon hij niet aannemen. Maar CALVIJN in zijn tijd heeft iets dergelijks evenmin geleerd of zelfs kunnen leeren, want de aan die leer ten grondslag liggende hoofdgedachten zijn gedachten eerst van de negentiende eeuw. Wat evenwel haar voorstanders niet in het minst in verlegenheid bracht, veeleer sterkte tot die magistrale houding, welke zij plegen aan te nemen tegen al wie binnen of buiten hun kring tegen hen in verzet treedt. „Het oog van dezen Hoogleraar — „aldus het College van Curatoren der Vrije Universiteit — „gaat voor de hoogere waarde van de Calvinistische levens- „en wereldbeschouwing niet op” (*De corresp. over het ont- „slag*, bl. 10).

De forsche levenskracht nu en het stout zelfgevoel van het neocalvinisme beschouwe men in verband met het plotselinge van zijn verschijnen. En dan wijst alles er op, dat wij hier te doen hebben met een allermerkwaardigst geschiedkundig verschijnsel. „Calvinisme” zeggen wij, maar voor onzen tijd bedoelen wij daarmee een naast het oorspronkelijke geheel zelfstandige formatie. En wel zulk eene, die uit dat oorspronkelijke nu eens niet is voortgekomen door geleidelijke ontwikkeling, maar schoksgewijze door een breuk met het verleden.

Ware het calvinistisch proces doorgestaan in de lijn, waarin het zich drie honderd jaar lang had bewogen, het einde had geen ander kunnen zijn dan langzame maar zekere versterving. Maar nu komt op eenmaal herleving als van een uit de stervens-

asch herrezene. Het is calvinisme, en toch is het *het* calvinisme niet meer. Nieuwcalvinisme is het. Voor wie gewend is geraakt aan de oud-evolutionistische gedachte, dat de natuur geen schakel kan overslaan, is het bijna iets als een wonder. Zeldzamerwijze ontmoeten wij hier op het levensgebied der menschelijke beschavingsgeschiedenis wat gewoonlijk alleen op dat van het plantenleven wordt waargenomen, een sprongvariatie.

Geen dwaling dus, of bedrog, of beginselloosheid, of verwardheid van gedachte, of domheid — wat heeft men dr. KUYPER al niet toegedicht! — maar een geniale sprong, welke minder een daad van eenigen mensch was dan een daad van de Historie, ook al gebruikte zij daarbij het menschelijk genie als instrument. Hoe zoude ook de bezieling en de stoutmoedigheid bij het neocalvinisme zijn te verklaren anders dan uit kracht van een door de Historie opgelegden nood? Uit slim bedrog en uit onwetendheid pleegt geen kracht te worden geboren.

10. Ook van de sprongvariatie op geschiedkundig terrein geldt, dat de wetten, volgens welke zij plaats heeft, voor ons verborgen zijn. Toch behoeven wij op de vraag hoe zij verklaard moet worden, of, zooals ik het hiervoor uitdrukte, op de vraag naar haar oorzaak en haar beteekenis niet geheel het antwoord schuldig te blijven. Niet dat het neocalvinisme zelf ons aan een oplossing helpt. Zich zelf is het een raadsel. Eén sterke overtuiging alleen heeft het omtrent ieder deugdelijke geestesbeweging, en dus gewis ook aangaande zich zelf: dat zij „uit het volle „leven is geboren”. En daarin dwaalt het zeker niet. Allerminst toch is het een opdenksel uit de studeerkamer. Het is niet het werk van *een* geest, maar van *den* geest, den geest der historie, die menschen dingen doet bedenken en zeggen, waarvan zij zelf de diepte, hoogte en breedte niet bevroeden. Maar iets naders omtrent dat plotseling opkomen van het geheel nieuw type der oude idee vernemen wij niet. Tijd en omvang der nieuwe beweging spellen ons evenwel het antwoord op

ons vragen voor. De *omvang* zegt ons (het vervolg zal dit nog nader bevestigen), dat hier is niet minder dan een geheel nieuwe wereldbeschouwing, immers alle hoofd- en onderdeelen van het oude stelsel zijn totaal omgezet; terwijl de *tijd* deze wereldbeschouwing aanduidt als de moderne of natuurwetenschappelijke, welke zich in de jaren 1860 tot 1870 aan het bewustzijn van heel de beschaafde wereld heeft opgedrongen.

Op grond van een en ander is het geen gewaagde veronderstelling, dat oud- en nieuw-calvinisme tot elkander staan als supra-naturalisme en naturalisme.

De oude wereldbeschouwing toch is supranatureel. Niet, alsof ook niet reeds in het overgangstijdperk tusschen de middeleeuwen en den nieuwen tijd sporen van naturalisme aanwezig waren. Ook toen, zoo goed als in de oudheid, theorieën, hoe vaag en fantastisch ook, om het gebeuren der dingen te verklaren uit natuurlijke oorzaken en naar vaste orde. „Epicureërs” noemde CALVIJN de hier bedoelde wijsgeeren, die, „de Natuyr „oordeelend te zijn de werck-meesteresse van alle dinghen”, alle gebeurtenis wilden verklaren „uit de samenkomst en „ontmoetingh der ondeelige stofkens” (I. 5. 4). Een soort materialisten dus zelfs. Maar het bleef bij theorieën, klaarheid van uiteenzetting ontbrak evenzeer als kracht van bewijs. Het was van de nieuwe wereldbeschouwing nog slechts de kiem, en het bewustzijn des tijds leefde daarin niet. Eerst na vier eeuwen moeitewol worstelen is de nieuwe beschouwing doorgebroken en heeft zij beslag gelegd op de geesten. Hoe dat stap voor stap is gegaan, is misschien voor nasporing en beschrijving nauw vatbaar — hoewel ik het er voor houd, dat voor dengeen, die aan het onderzoek daarvan (m. i. de specifieke opdracht aan den kerkhistoricus van dezen tijd) zijn krachten wijdt, de geschiedenis van het protestantisme, van zijn denkbeelden en godsvrucht, zal verschijnen onder een nieuw licht. Hier zijn in elk geval alleen enkelen te noemen, die van bijzondere beteekenis zijn geweest: de physicus, die de regelen wetmatigheid van den loop der hemellichamen, in beginsel

ook den loop van stroomen en winden, in wiskundige formules wist uit te drukken — NEWTON; de wijsgeer, die het eerst de grondgedachte van het naturalisme maakte tot de bewuste centraalidee van een alomvattend stelsel („zoo verklaar ik, dat „ik over God en Natuur geheel andere denkbeelden koester „dan de Hedendaagsche Christenen gewoonlijk voorstaan, „want ik ben van gevoelen, dat God van alle dingen zooals „men zegt de inwonende en niet de daarbuitengelegen oor- „zaak is”, uit een brief aan OLDENBURG) — SPINOZA; de astro- noom, die het destijds ongehoorde stuk durfde bestaan de komst eener komeet van te voren aan te kondigen en daarmee in 1758 de wereld in de grootste spanning deed verkeereren, totdat, (droeve desillusie voor wie hadden ver- kondigd, dat de Heere der heirscharen zich niet liet berekenen) in het najaar de naar hem genoemde dwaalster verscheen — HALLEY; boven allen de voleinder der moderne wereldbeschou- wing, die niet alleen het bestaan der dingen maar ook hun worden stelde onder het gezichtspunt van de moderne ge- dachte—DARWIN.

Wie evenwel als medearbeiders tot den historischen opbouw van het naturalisme gewis niet genoemd zullen worden — de gereformeerde godgeleerden. Van meet af en vier eeuwen lang heeft het calvinisme de bovennatuurlijke wereldbe- schouwing gehuldigd.

Niet alsof het niets van naturalisme in zich had opgenomen. Het tegendeel is even waar als dat het neocalvinisme resten van supranaturalisme heeft bewaard. Over den regenboog b.v. zegt CALVIJN in afwijking van de oude mythe, welke er een soort kristallijnen godenbrug tusschen hemel en aarde in zag, dat zij, geheel een „natuurlijk verschijnsel”, uit de breking van de zonnestralen en de regenwolken ontstaat (IV. 14. 18). Zijn erkenning, dat er iets van het goddelijk Wezen substantieel in alle ding en op alle plaats aanwezig is (I. 13. 1; III. 20. 40), en dat in zekeren zin de natuur God genoemd mag worden (I. 5. 5.), bewijzen overvloedig, dat hij een kern van waarheid

in het uit zijn aard naturalistisch pantheïsme aanneemt. In het algemeen moet zelfs erkend worden, dat hij heel wat van de moderne „verlichting” heeft voorgestaan. Wanneer zijn stelsel, wat niet zelden gebeurt, wordt belast met hetgeen er mid-deneeuwsch in het hedendaagsch volksgeloof is overgebleven, wordt het onrecht aangedaan. Een onrecht, waaraan, om een voorbeeld te noemen, zelfs dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA zich schuldig maakt, wanneer hij, naar aanleiding van zijn Gidsopstel van Febr. 1909 in een repliek tegen professor dr. J. A. C. VAN LEEUWEN schrijft (*Hervorming*, 7 Aug. 1909): „in art. III „der Nederl. Geloofsbelijdenis staat, dat God zelf met zijn vinger „de twee tafelen der Wet heeft geschreven: dat heeft een „Confessioneel te beamen; maar nu beweer ik, dat daartoe „een naïveteit van hem wordt geëischt, als men onmogelijk „een wetenschappelijk man kan toedichteh”. Immers, genoemd Gidsopstel draagt tot opschrift *Calvinisme en Schriftstudie*. Maar heeft werkelijk het calvinisme de naïve volksvoorstelling gehuldigd, van welke sprake is? Calvinijn heeft nadrukkelijk ontkend dat „Gods vinger” letterlijk opgevat moest worden. God heeft geen vingers, zegt hij, evenmin als God oogen of ooren heeft, al kent de beeldspraak der Schrift ze aan Hem toe (I. 13. 1; IV. 7. 23 en 25.). De wet is geschreven door Gods vinger, d.w.z. door een creatuur Gods, en wel, naar PAULUS' woord, door engelen (I. 14. 9).

Men wachte er zich voor van het calvinisme naar vrije fantasie een beeld te scheppen, ontleend aan wat naïveteit en volksgeloof in Belijdenis en Schrift meent te lezen. Wie zich de moeite getroost de geschriften der gereformeerde vaders zelf na te slaan, zal bemerken, hoe ver zij hun tijd in vele dingen vooruit waren. Zeker heeft het calvinisme steeds voeling willen houden met de massa: het was een grief van doopers en independenten tegen „mr. CALVINE”, zooals een hunner martelaars, BARROWE, het uitdrukte, „he made no scruple to „receave all the whole state, even all the profane ignorant „people, into the bozome of the church, to administer the „sacramentes unto them” (*a Brief Discoverie of the False Church*,

1590, p. 33, *Enc. Britt. i. v. Independents*). Edoch dat vasthouden van de menigte had niet de strekking het volksbijgeloof te volgen, bedoelde veeleer het te overwinnen. Hoe vaak heeft CALVIJN heel zijn strijd aangeduid als niet anders dan een strijd tegen de „superstitie”. Te allen tijde hebben de grooten onder de gereformeerde theologen dingen gezegd, die nog heden ten dage verrassen door allerlei schittering van nieuw licht. Het is niet, gelijk onlangs beweerd is, dr. A. KUYPER, die het eerst er op gewezen heeft, dat de wereld vaak méé-, de kerk van CHRISTUS tégenvalt, de *Institutio* spreekt het alreede uit, ja strijdt er voor, dat het zoo moèt wezen (tegen Catharen, Novatianen, Donatisten en Wederdoopers): „er zijn veel schapen buyten, „en veel wolven binnen de sienlicke Kerck” (III. 24. 8; IV. 1. 8. 18). En zoo vinden wij in CALVIJN’s groot werk tal van uitingen, welke wij, bevooroordeeld, er licht niet hadden verwacht; maar die nu ook in ons oog des te zekerder, daar geslacht na geslacht er zich aan heeft kunnen spiegelen, aan dat werk den stempel der classiciteit opdrukken.

Ik denk aan CALVIJN’s berisping van dat „sonder aendacht „uyt mommelen” der van buiten geleerde formulieren, hetwelk „dit voor haer grondt-reghel houdt, datmen Godt met ghe- „beden paeijen en versoenen moet” (III. 20. 6). Aan zijn ergernis over het bij de uitlegging van den bijbel spelen met allegorieën en het „versinnen van bewijs-redenen uyt de Schrif- „tuyr buyten den eygenlicken sin van de woorden des Heeren „om”; „d’ Allegorien en moeten niet verder gaen dan de „reghel der Schriftuyr haer leydet: soo verr’ is’t er af dat se door „haer selven souden ghenoech zijn om eenighe leer-stucken daer „op te bouwen” (II. 5. 19). Aan zijn afkeer van „lettermeesterij”: „wy soecken in de gantsche Schriftuyr het gesonde verstant van „de woorden van CHRISTUS” (IV. 17. 23 en 25). Voorts aan zijn verzet tegen een „superstitieuse” viering van den Zondag: zelfs zou hij goed kunnen vinden op den tienden dag sabbath te houden („aen het ghetal van seven en is my niet soo veel gelegen”); het sabbathsgebod heeft z.i. feitelijk ook geen andere bedoeling

dan ons van de *zonde* te doen rusten (II. 8. 33 en 34; II. 3. 9; II. 8. 28 en 31). In het algemeen denk ik aan zijn liberaliteit ten opzichte van kerkelijke inzetten: men moet ze wel met eerbied onderhouden, doch zoo, dat men vrij blijft van bijgeloovigen ijver en ze desnoods ook met een onbezwaard hart verwaarloost (IV. 10. 31). Het is CALVIJN ook om het even, of de wijn bij het avondmaal rood dan wel wit is, of de geloovigen brood en beker erlangen door toedeeling dan wel door toetreding; of het brood gedeesemd is of ongedeesemd (IV. 17. 43). Eveneens laat hij het „in de vrye keur der Kercken” den doop te doen geschieden door onderdompeling of door besprenkeling, en deze één of driemaal te herhalen” (IV. 15. 19). CHRISTUS zit ter rechterhand Gods — d.w.z. (leert CALVIJN), dat God de Vader het bestuur der wereld heeft overgegeven aan den Zoon (II. 14. 3 en 15. 5; IV. 17. 18). CHRISTUS is onze Voorbidder in den hemel — maar toch moet gij hem u niet voorstellen „als aan de knieën des „Vaders uitgestrekt,” alleen de kracht zijns doods is voortdurend werkzaam (III. 20. 20). Van „een menschen factor” in de Schrift spreekt CALVIJN weliswaar niet; toch is het hem niet onbekend, dat er in den Bijbel kinderlijke voorstellingen aangaande God en duivel zijn: „de Geest — zegt hij — voegt sijn spraeck somtijts „naar ons kleyne begriip” en gebruikt vele „on-eygentlicke” uitdrukkingen (III. 24. 9; I. 14. 8; III. 20. 40). Heeft VON HARTMANN gewaarschuwd tegen de opvatting van het zedelijk leven als een loondienst met de hemelsche zaligheid tot prijs, CALVIJN heeft het mede gedaan; scherper psycholoog evenwel dan VON HARTMANN, heeft hij daarbij begrepen, dat de hope der zaligheid volstrekt niet noodzakelijkerwijs „een „huurlingse gezindtheyt” insluit en dat de ware vrome zich van het booze zou onthouden ook al ware er geen hel. (I. 2. 1; III. 16. 2; 18. 2; 20. 4). Aartsvijand van scholastieke haarkloverijen is hij, en mogen het gereformeerde theologen zijn geweest, die honderd en tweehonderd jaar na hem zich vermoeiden met de vraag, op welken dag en welk uur de wereldschepping was begonnen — de meester heeft hen bij

voorbaat als neuswijze leeghoofden aangeduid, die geen hoek in den hemel dulden, welke zij niet doorsnuffelen, in stede van den weg te overdenken, die er heen leidt, en zich begeven in allerlei „onnutte speculaties”, welke maar tot twist leiden, „laet ons blijven binnen de tralien, waer meê de Heer' ons „verstand heeft willen omtuinen” (III. 25. 11; I. 14. 1—4). God is ook waarlijk niet in den hemel als achter tralien opgesloten, zegt CALVIJN al een eeuw vóór DESCARTES, want Hij is overal uitgebreid en is aan geen plaats gebonden, zoodat „onze Vader, „die in de hemelen zijt” zeer zeker een redelijke uitlegging behoeft (I. 11. 13; I. 13. 1; III. 20. 40). Hij wil ook niet een te kinderlijke voorstelling hebben omtrent CHRISTUS' komst in het vleesch: wonderbaar is CHRISTUS zóó uit den hemel nederge daald, dat Hij dien nooit verliet, en zóó heeft Hij menschelijke gestalte aangenomen, dat Hij nooit ophield alles te vervullen (II. 13. 4; III. 25. 4). De nederdaling van CHRISTUS ter helle betee kent ook niet een plaatselijk naar beneden varen, maar alleen de smart, die CHRISTUS heeft gedragen, toen hij zich van God ver laten gevoelde (II. 16 8—10). „De voorburcht van der hellen onder „d'aerde” is eenvoudig een „fabel”: alsof de zielen der dooden in een gevangenis gesloten kunnen worden (II. 16. 9)! De Cherubim of engelen hebben ook niet eigenlijk vleugelen, dat is alleen maar zoo voorgesteld naar het kinderlijk begrip van oud-Israël (I. 14. 8). Als er staat, dat God onze vijand is en den mensch heeft ver vloekt, is dat een even oneigenlijke wijze van uitdrukken als dat bekende „leid ons niet in verzoeking”: God leidt ons niet in verzoeking, alleen geeft Hij soms door een rechtvaardig oordeel iemand over in Satans macht (III. 20. 46). Het helsche vuur, de worm die niet sterft, de zwavelpoel, het gewezen en de knersing der tanden, — reeds CALVIJN achtte het alles beeldspraak: de heilige geest heeft aldus onze zinnen willen verschrikken, bedoelend alleen dat groote rampzaligheid ons wacht, en de conscientie geen rust zal vinden (III. 25. 12). Niet eerst BAVINCK heeft getracht de opstanding der dooden uit hun graven ten toekomstigen oordeelsdag voor het natuur-

lijk verstand aannemelijk te maken — reeds CALVIJN wees op den zaadkorrel, die immers ook sterft en weer levend wordt (III. 25. 4); hij zocht gaarne „*het gesonde verstant*” van de bijbelsche woorden en achtte het geoorloofd omtrent een gewichtige zaak (b.v. de toedeeling van CHRISTUS' hemelsch lichaam bij het avondmaal) de vraag te stellen, hoe die kan (of heeft kunnen) geschieden (IV. 17. 25). Ook leefde hij niet in een zoo nafeven tijd, dat hem de onderstelling uit *Het gebed van een onwetende* bespaard zou zijn gebleven: „het vleesch versoect ons tot „murmureeren tegen Godt, als of hy met de menschen een „kaetsspel hanteerde, en se als ballen den een op, den ander „neer wierp” (I. 17. 1).

Is het dus volkomen met de feiten der geschiedenis in strijd gereformeerdheid en „domheidsmacht” te vereenzelvigen, — men doet het calvinisme géén onrecht met de bewering, dat het oorspronkelijk supranaturalistisch is geweest. In dezelfde mate als het naturalisme (waarmee ik hier en overal elders *niet* bedoel: naturalistisch *ongeloof*, of materialisme, maar enkel: de natuurwetenschappelijke *wereldbeschouwing*, in het midden latend, of deze al of niet godsdienstig is of zijn kan) in den loop van vier eeuwen wies en groot werd, voelde het calvinisme zich in het gedrang komen, boette het aan invloed over de geesten in, en werd het hoe langer zoo meer wat het in zijn jonge jaren allerminst was geweest: conservatief en reactionair. Totdat het tegen het laatste derde deel der negentiende eeuw, op eenmaal de boeien losrukkend, den ouden tempel afbrak om in drie dagen een nieuwen op te bouwen. Daarbij bleef het zichzelf in vele dingen trouw, o.a. ook hierin, dat het, gelijk het ook weleer had gedaan, die wereldbeschouwing aanvaardde, in welke het bewustzijn des tijds rust had gevonden. In zóó ver evenwel vernieuwde het zich, dat het, terwijl het eertijds zijn stelsel in alle deelen had doen rusten op de supranaturalistische beschouwing der dingen, zich nu stelde op den grondslag van de moderne natuurwetenschap.

Dat het inderdaad zoo is, wil ik trachten in de volgende

hoofdstukken aannemelijk te maken. Wat ik daartoe heb te doen, ligt voor de hand. Supranaturalisme en naturalisme toch in den zin, waarin zij hier zijn bedoeld, en welke, naar ik meen, de meest gewone is, zijn vooral in drieërlei opzicht van elkander onderscheiden:

a. Het supranaturalisme, het bestaan en het op den loop der dingen inwerken van krachten boven de natuur leerend, loochent het bestaan van vaste orde — het naturalisme leert de vaste orde, loochent de bovennatuurlijke krachten.

b. Het supranaturalisme ziet Gods werk en het natuurlijk gebeuren als zelfstandigheden naast en bijwijken zelfs tegenover elkaar — het naturalisme acht beide zoozeer identisch, dat het de natuur eer voor Gods hand houdt, indien niet voor God zelf.

c. Het eerste is ten opzichte van de natuur, zoo in haar geheel als in elk harer deelen, inzonderheid ten opzichte van den mensch, overwegend pessimistisch en afkeerig gestemd — het andere is, idealistisch, geneigd tot bewondering en verheerlijking.

Zoo moet dan ook, indien mijn stelling juist is, het verschil tusschen oud- en nieuw-calvinisme als verschil van (supranaturalistischen en naturalistischen) grondslag aanwijsbaar zijn in drie, misschien moet ik zeggen, *de* drie hoofdleeringen van het calvinisme: *a.* in die, welke betrekking heeft op wat men noemt den dagelijkschen loop der dingen: de leer van *Gods Albestuur (God en de wereld)*; *b.* in die, welke te maken heeft met Gods werk, met name in de geschiedenis: de leer der *Openbaring (God en „de waarheid”)*; *c.* in die, welke in verband staat met de den mensch toegedeelden aanleg en roeping: de leer aangaande de *genade (God en de mensch)*.

Dat inderdaad èn in natuurbeschouwing, èn in geschiedbeschouwing, èn in menscheidsbeschouwing — de drie hoofdzuilen, welke heel het stelsel dragen — het calvinisme de oude wereldbeschouwing volkomen, men mag wel zeggen bewonderenswaardig geniaal en consequent, met de moderne heeft verwisseld, hoop ik in de volgende hoofdstukken in het licht te stellen.

HOOFDSTUK II.

Het Albestuur (God en de Wereld).

Vor allem hat das 19. Jahrhundert uns das erhabene Ziel der **monistischen Kosmologie** klar vor Augen gestellt.

HAECKEL (*Die Welträthsel. XX*).

1. De leer, dat God alle, niet slechts eenige, dingen bestuurt, kan men misschien evenals den naam Albestuurder specifiek protestantsch noemen. Onder de beweegkrachten toch der hervorming was, gelijk bij zoo menige diepgaande beweging in de geschiedenis der menschheid, niet de minste een levendig godsdienstig besef, hetwelk ook de geringste dingen van het alledagsleven als een daad des Hemels zag. Zoodat, mits het verzwijgen van lutheranisme en anabaptisme niet een achteruitzetting bedoele, veilig met dr. KUYPER van het calvinisme kan gesproken worden als van „een levensbeweging, „die in het stellen van allen mensch en menschelijk leven „voor het aangezicht Gods den oorsprong van haar kracht „vond”.

Evenwel, het was niet slechts een levendiger godsvrucht, welke het calvinisme van het middeleeuwsch katholicisme onderscheidde. De jonge beweging had een zóó levendige behoefte den schat des gemoeds in denkbeelden en begrippen te projecteeren, was zóó gezond intellectualistisch, dat het aan

een verlevendigde godsvrucht een nieuwe godsleer paarde, de leer van Gods volstreckte oppermacht. Krachtiger dan ooit nog was geschied — zoo zelfs, dat men hem verweet God tot een „tyran” te maken — deed CALVIJN het monotheïsme tot zijn recht komen: o.a. wanneer hij de voorstelling bestreed, volgens welke God alleen de bovenste deelen der schepping bestuurde, terwijl Hij de benedenste aan het toeval overliet; of als hij er tegen opkwam, dat de goddeloozen of satan eenige macht zouden hebben zonder Godes toelating, ja, zonder zijn bepaalden wil; niet het minst, waar hij het gebed tot de engelen verwierp, de „lange ooren” der in den hemel opgenomen heiligen bespote, of met een beroep op Jeremia 2:28 het katholicisme voor werkelijk niet anders dan een veelgodendienst uitmaakte.

Van groote beteekenis voor de kennis van het calvinisme is het dan ook na te gaan, wat het nader omtrent Gods oppermacht leert, niet het minst, hoe het denkt omtrent de wijze, waarop de oppermachtige God zich doet gelden. Immers, het maakt een groot verschil, of het met de moderne wereldbeschouwing denkt aan een werken Gods uitsluitend door de natuur en dienovereenkomstig aan vaste orde en wet; of dat het met de antieke wereldbeschouwing gelooft aan het inwerken op den natuurlijken loop der dingen door geheimzinnige, bovennatuurlijke krachten, en in overeenstemming daarmee aan een menschelijk voorgestelde in willekeur Gods. Hier evenwel is het punt waar oud- en nieuw-calvinisme ieder een eigen weg kiezen.

2. Het oorspronkelijk calvinisme leert, dat aan Gods willekeur moet worden toegegeven. Het stelt zich de wereld voor als een reusachtig mechaniek, God als den man, die de werking van het mechaniek door gestadig ingrijpen regelt. Of het vergelijkt de wereldorde bij een schip of bij een paard, en dan is God de stuurman of de ruiters, wiens „bywesende handt” zich ten slotte in alle bewegingen doet gelden. Een mechanische

wereldbeschouwing heeft het dus; geheel in den trant van de latere Deïsten, die de schepping vergeleken bij een uurwerk, spreekt b.v. BEZA in zijn tooneelstuk *Abraham* van de wereld herhaaldelijk als „la machine ronde”. Van de Deïsten onderscheidt het zich evenwel door alle gedachte aan „noodzakelijkheid” en „eeuwige wet” buiten te sluiten. Het ziet God als zulk een uurwerkmaker, die voortdurend de wijzers verzet en de veer verstelt. Deze wereld is „niet een rivier”, zegt CALVIJN, „die hy gheboodt te vloeyen door de grachten en laegten die „haer een-mael bestemt zijn”, God doet zich in de minste „roer-, „ringen en bewegingen” gelden (vgl. voor deze en de nog volgende aanhalingen uit de *Institutio* voornl. I. 16. 2 v.v.).

De fundamentsteen toch van CALVIJN's wereldbeschouwing, ja, van heel zijn stelsel, is de onderscheiding van „algemeen” en „bijzonder”. Er is, gelijk een algemeene verkiezing en een bijzondere verkiezing, een algemeene goedgunstigheid en een bijzondere goedgunstigheid, een algemeene voorzienigheid en een bijzondere voorzienigheid — zoo ook een algemeene beweging Gods en een bijzondere. Met de eerste bedoelt hij ongeveer hetzelfde, het dan ook in zeer duistere en vage voorstelling, als hetgeen onze tijd natuurkracht noemt: al die vermogens en krachten, welke God „in den beginne” aan de stof heeft toegedeeld en bij voortdoring door den Geest daarin onderhoudt. Bij „algemeene bewegingh Godts” denkt CALVIJN dan ook aan vaste orde en regelmaat. Maar nu is het juist de veronderstelling, dat deze den loop der dingen zou regelen, die hij allermeest bestrijdt. Het thema van het eerste boek der *Institutio* (*Van de kennisse Godes des Schepers*), in het bijzonder dat van de laatste capita, is geen ander dan de stelling, dat de loop der dingen laatstelijk geregeld wordt niet door de algemeene, maar door de bijzondere beweging. In deze ook vindt hij recht eigenlijk den grond van den godsdienst, de grootheid en heerlijkheid Gods, den troost van het schepsel. Immers, zoo redeneert hij, als God niet telkens

helpend en wrekend ingreep, waren wij overgeleverd aan de blinde krachten der natuur. Dan was er ook geen rechtvaardigheid in de bedeeing des lots. God had ook niets te doen en zou gedegradeerd worden tot een ledige en slapende godheid. En voor heilige willekeur en Goddelijke beschikking trad toeval en fortuin in de plaats (I. 16. 3 en I. 4. 2.).

Een en ander wordt misschien het best toegelicht door de wijze, waarop hij diegenen onder zijn tijdgenooten bestrijdt, die, een beschouwing huldigend welke tot het latere Deïsme sterk naderde, liever van „toeval” spraken dan van „Gods vinger”. Dat zij zich aldus onzuiver uitdrukten en iets onderstelden wat voor ons hedendaagsch naturalistisch en deterministisch denken niet zeer aannemelijk is, lijdt geen twijfel. Doch hooren wij hun bestrijder, dan springt duidelijk in het oog, dat hem nog grooter afstand scheidt van de natuurwetenschappelijke beschouwing der dingen. Ik citeer zoo hier als elders de *Institutio* naar de bekende vertaling van WILLEM CORSMAN (a^o 1650). Niet alleen munt zij uit door getrouwheid, en heeft haar stijl en taal de bekoring van het ouderwetsche, maar zij is ook door den herdruk, welken dr. A. KUYPER in 1889 heeft bezorgd, binnen ieders bereik. In het zestiende hoofdstuk van het eerste Boek dan richt CALVIJN zich tegen die „philosophen” — „Epicureërs” noemt hij ze elders —, die wel toestemmen, „dat alle de deelen der werelt in 't gemeyn onderhouden en „bekrachtigt worden door een verborghen inblasen Godts”, maar toch van de ware godvrugtigheid verre blijven, „over-„midts sy niet en proeven die bysondere voor-sorge Godts, „uyt dewelck sijn Vaderlicke liefd' en gunst alleenlick ver-„staen en bekent wordt”. . . . „Op dat dit onderscheydt te beter „blijcke, soo dient gheweten, dat de Voorsienigheydt Godts, „soo alss'in de Schriftuyr geleert wort, wordt gestelt teghen „het toeval en alle gebeurlicke gevallen. Nu dewijl tot alle „tijden in 't gemeyn van allen gelooft is geweest, en dit ge-„voelen oock nu weer by na alle menschen beseten heeft, dat „alle dingen geschieden by geval, als ware het op kans en

„goed gheluck af, soo is 't seker en ghewis dat de leere van „Godes voorsienigheyt, niet alleen door dese verkeerd' voor- „stelling verduystert, maer oock bykans begraven wort. Indien „de een valt in de handen van de moordenaers of onder de „wreede wilde dieren, indien hy door een haestelick opko- „mende storm in de Zee schipbreuk lijdt, indien hy door 't „neerstorten van een huys of boom overvallen en ghedoodet „wordt: en daerentegen een ander in de wildernissen omdwa- „lende een uitkomst vindt in zijn noodt, of door de golven „her- en derwaerts geslinghert zijnde, op een goede reede te „lande komt, of alleen een vingher breedt van de doot we- „sende wonderbaerlick daer uyt geraeckt: so sal 't vernuft des „vleesches dit alles, so het voorspoedigh als het tegenspoedigh „weder-varende aen het toeval of 't geluck toeschrijven. Maer „die door CHRISTUS mondt is onderwezen dat alle de hayren „sijns hoofts getelt zijn, die sal een hoogher en verder oor- „saeck soecken, en voor ghewis houden dat allerley uitkom- „sten en voorvallende saken gheregeert worden door den ver- „borghen raedt Godts. En wat belanght die dingen die geen „leven en hebben, moet men weten, dat al hoewel aen een „yeder der selver sijn natuyrlick' eyghenschap inwoont, se „nochtans hier door niet hun eighene kracht en wercking en „bewijzen, dan in soo verre die door de bywesende handt Godts „bestiert worden. Sy en zijn dan niet anders dan instrumenten, „den welcken Godt gheduriglick soo veel vermogen als hy „wil instort, en tot dit of dat werck naer sijn goetduncken „buyght en keert" (I. 16. 2.).

En dan haalt hij als voorbeeld aan de zon. Zij is het, die „door eenen gestadigen damp" het alles doet groeien en bloeien. Maar om nu eens voor al te bewijzen, dat Hij haar desnoods zeer wel zou kunnen missen, heeft God gewild, dat in den beginne „eerst het licht daer wesen, en dat d'aerde „met allerley slach van kruyden en vruchten vervult sijn „zoude, eer hy de Sonne schiep". God werkt, zegt CALVIJN elders, „nu eens door middelen, dan weder sonder middelen,

„dan weder tegen alle middelen” (I. 17. 1.), „alleenlick met „een wenck (I. 5, 6), „door hem-selven” (I. 16. 2). In dit „met een wenck” de dingen richten, in hetgeen Hij aan de blinde natuurorde toevoegt, ligt zijn bijzondere goddelijkheid, weshalve wij niet moeten vergeten, „dat de Son alledaegh’ alsoo niet „door een blind’ inghevingh van de natuyp op en onder gaet, „of hy (God) selfs regheert en stiert haren loop.”

Zoo moest dan het moderne naturalistisch pogen om alle gebeuren tot vaste wet en orde te herleiden veroordeeld worden als een zich mengen in de dingen Gods. „’t Is maer een „kinderlicke vondt”, zegt CALVIJN, „datmen de regeeringhe „Godts beperkt tot een invloeyingh van de natuyp. En die de „voorsienigheyt Godts binnen soo naeuwe palen en heyningen „insluiten, als of se alle dinghen door eenen lossen en vryen „loop liet gaen en dryven na d’eeuwige Wet der natuyp, die „berooven Godt van sijne eer’ en haer selven van een seer „profijtelick leer-stuck: want daer en soude geen dingh ter „werelt elendiger zijn als de mensch, indien hy ghesteldt waer „tot een doel-wit van allerley driften en bewegingen des Hemels, „des Luchts, der Aerd’ en der Wateren” (I. 16. 3).

Wie in de lijn van het moderne denken de natuyp heeft leeren beschouwen als *de* Godshand, ja als de geopenbaarde Godheid zelf, zal de godsdienstige bewering, in de laatste regels vervat, gewis niet aanvaarden. Maar CALVIJN kent, misschien onder den nawerkenden invloed der Manicheesch-dualistische wereldbeschouwing, welke hij anders vrijwel heeft overwonnen (vgl. I. 13. 1), aan de natuyp een zekere zelfstandigheyt naast God toe. Zoodat hij er toe komt aan den eenen kant in de natuyp een schepping en werking Gods te erkennen, ja, uit te spreken, dat „godtvruchtelick mach gesejdt worden, dat de „nature Godt is” (I. 5. 5), en toch met de leer eener louter algemeen bewegingh” en „algemeene voorsienigheyt” allerminst tevreden is. Niet hierom heeft men z.i. recht van God te zeggen dat Hij „de werelt regeert’: „om dat hy d’ordeningh der natuyp „die hy een-mael geset heeft, beschermt en onderhoudt, maer

„om dat hy oock een bysonder sorghe draeght voor een yeder „van sijne wercken”. Welke „bysonder sorghe”, naar blijk van de onmiddellijk daarop volgende woorden, op geen andere wijze openbaar wordt dan door een bestendig ingrijpen in den natuurlijken „cours”. „’t Is wel waer dat een yegelicke soort „en aerdt der geschapene dingen door een verborgen inwerkingh van de natuyr bewogen wordt, als of sy een eeuwich „gebodt Godes gehoorsaemden, en dat die dinghen die Godt „eenmael heeft verordend van selfs loopen. Maer met dien „deckmantel wordt van sommige verkeerdelick bedeckt en „verduystert de bysondere voorsienigheyt Godts omtrent yeder „ding, dewelcke door so seer sekere en klare ghetuygenissen „der Schriftuyr staende ghehouden en bewesen wordt, dat het „wonder is dat yemandt daer aan heeft kunnen twifelen. En „om de waerheydt te seggen, die selvige, dewelcke dit decksel daer van ick ghesproken hebb’ voorwenden, worden selfs „gedwonghen tot verbeteringh daer by te voegen, datter veel „saken geschieden door een bysondere versorginge Godts, maer „sy feilen daer in, datse dese bysondere voor-sorghe binden „en bepalen alleenlick aen sommige van syne wercken. Daerom „moeten wy als nu bewijzen, dat Godt sich also bevlijtigt om „een yegelicke ghebeurtenis en uytkomst te regeeren, en dat „ghebeurtenissen en uytkomsten alsoo voorts komen van synen „voor-bepaalden raedt, datter gheen dingh ter werelt en „geschiedt by geval” (I. 16.4, vgl. I. 16.5 en I. 16.3).

CALVIJN erkent dus wel een zekere „natuurordre”, maar zulk eene, die (het zal straks nog duidelijker aan het licht treden) telkens verbroken wordt.

Vandaar, dat hij ook niet alle verschijnselen uit „de natuyr” en de in haar werkende „algemeene bewegingh Godts” verklaard wil hebben, met name voor de „extra ordinaire” het oog richt op een rechtstreeksche tusschenkomst van boven.

Hij onderscheidt nl. tweeërlei soort van „wercken Godts” (I. 5, 1—10): „dese eerste soort syner wercken, die den ordinarisen en ghewoonlicken cours volghen”, en „de tweede

„soort van Godes wercken, te weten, Die daer boven den „ordinairen loop der nature geschieden”.

Zelfs aan de eerste verbindt hij vrij geheimzinnige voorstel-lingen, ziende den Heer van uit den Hooge met een godde-lijken wenk het al regeeren: „ siet wat een groote „kracht het zy dese oneyndighe grootte des Hemels en der „Aerden door sijn Woort t' onderhouden: alleenlick met een „wenck, als nu door het ghekraeck des donders den Hemel „te doen beven, door de blixems al wat hy wil verbranden, „door de weerlichten de locht aen te steecken: als nu weder- „om de locht met menigerley onweders te beroeren: en den „selven, als 't hem belieft, in een ooghenblick glansend te „maken: de zee, dewelcke door hare hooghte de aerde schijnt „te dreyghen met een eeuwige verwoesting, alsoo te dwingen „als ofse in de locht hingh: en somtijds op een vervaerlicke „wijse door het woedende ghewelt der winden gaende te „maeken, en somtijds wederom door 't stillen van de golven, „effen en gerust neder te leggen” . . . „alsoo oock als wy „sijne macht gadeslaen die hy bewijst in 't dragen en op- „houden van so een groot stuck wercks (het sterreheir) en in „'t regeeren van so een snelle omdraeyingh van dat groot „werckstucks des Hemels”.

Veel meer nog denkt hij bij „buytengewone” verschijnselen als hongersnood en hagelslag aan een geheimzinnig „wencken” en tusschenbeide treden Gods. Onder zijn tijdgenooten waren er, die ook deze dingen „uyt de natuyr” wilden verklaren. Niet dat zij God wilden ontroonen! Zij erkenden, dat er een God bestond en dat al hetgeen door de natuur geschiedde in laatste instantie aan God moest worden toegeschreven. Hun redeneering was naar CALVIJN'S beschrijving aldus: „het be- „ginsel van alle bewegingh is gelegen in de macht Gods, „maer voorts loopen alle dingen van selfs of door gheval „daer henen werwaerts zy door de trekking en neygingh der „nature gedreven worden; de onderlinge verwisselingen der „dagen en nachten, oock van den winter en den somer zijn

„slechts [in zoo ver] van Godt, voor soo veel als hy yeder „tijdt en saysoen sijn eyghen loop en gangh toegheeygent, „en een sekere wet en regel voorgeschreven heeft.”

Maar hoe, zoo vraagt CALVIJN aan dezen, verklaart gij dan de afwijkingen van de gewone orde, welke de natuur zoo dikwerf te aanschouwen geeft? En het antwoord, hetwelk hem allerminst kon behagen, beweegt zich merkwaardigerwijs geheel in de richting van de moderne meteorologie, al heeft het van al hetgeen in onzen tijd omtrent „atmosferische invloeden” ontdekt is niet dan vage voorstellingen. „Maer dat nu eens „(niet zonder verontwaardiging wordt het gezegd) d'onmatighe „hitte met drooghte vermengt alle de vruchten verbrandt, dat „dan wederom d'ontydige reghen het groene koorn verderft, „dat door hagel en onweder een onvoorsien en schielick jammer „ontstaet: dat en sal dan Godts werck niet zijn, 't en zy dan „by avontuyr om dat het droevigh of schoon weder, de koud' „of de hitt' veroorsaact worden door het elkaer ontmoeten van „sterren en uyt andere natuyrlick' oorsaken. Maer aldus te „gevoelen en is niet anders dan Godes vaderlicke goedheijdt „en gunst, en sijn' oordeelen wech nemen. Indiense seggen „dat Godt reeds daerdoor ghenoegeaem syne weldadigheyt aen „het menschelyck geslacht betoont dat hy aen hemel en aerd' „een ordinair' en algemeene kracht indruypt en mede-deelt „waer door zy de gewassen voedsel toe-brengen, dat is een „al te blaeuw en onheyligh verdichtselsel: even als of de vrucht- „baerheydt van 't eene jaer niet en waer' eenen bysonderen „zegen Godts: en de schaersheyt en hongersnoodt van 't ander „niet voort en quam van sijn wraeck en vervloekingh. Maer „dewijl het al te langh soude vallen alle de bewijsredenen „hier toe dienstigh by te brengen, so laet ons d'authoriteyt en „geloofweerdigheyt van Godt selfs genoegsaem zijn. Hij „verkondicht dickwils in de Wet en Propheten dat hy sijn „gunst en genaed' alsdan betuyght, wanneer hy met dauw en „regen d'aerde bevochticht: en dat het een teecken is van „seeckere en bysondere wraeck die hy oeffent, als hy door

„sijn bevel den Hemel hardt maeckt ghelijck yser, als de „groene vruchten door brant en andere schaden verteert, en „de velden met hagel en onweder geslagen worden. Indien „wy dit nu alsoo aannemen en toestemmen, soo is 't gewis „datter niet een drop reghens neder en valt dan door een „seecker bevel Godts” (I. 16. 5).

Onverdiend is inderdaad de hulde, welke aan CALVIJN pleegt te worden gebracht van wege zijn verzet — hij heeft er een afzonderlijk geschrift aan gewijd, vgl. ook *Inst.* I. 5. 2 en 5; I. 16. 3 en 4 — tegen de sterrenwichelarij en de toenmaals heerschende bijgeloovige vrees voor staartsterren. Terwijl hij van het bestredene aanneemt wat het modern bewustzijn verwerpt, verwerpt hij wat zich in de richting van dat bewustzijn beweegt. Met heel zijn tijd houdt hij het er voor, dat er verband bestaat tusschen de verschijning van kometen of andere ongewone hemelverschijnselen, en gewichtige gebeurtenissen in het leven der volkeren als hongersnood, pestilentiën, oorlogen. Maar hij heeft zijn eigen verklaring. De astrologen toch hadden een zeker natuurwetenschappelijk instinct, hetwelk tusschen de verschillende gebeurtenissen een oorzakelijk verband legde. En zoo kwamen zij tot de voorstelling, dat de minste gebeurtenis op aarde causaal met heel het raderwerk verbonden was en dus ook door wie in dat raderwerk genoeg inzicht had van te voren zou zijn te voorspellen: zuiver naturalistisch — was het niet een negentiende-eeuwsche wijsheid, welke beweerde, dat Mars geen kanalen zou hebben, als de steen, waarover uw voet struikelde, op een andere plaats had gelegen? De astrologie trachtte zelfs van haar natuurlijke verklaring een aannemelijke voorstelling te geven. Zij ging daarbij uit van de veelverbreide meening, dat de hemellichamen zekere dampen tot de aarde doen uitgaan, een meening, waarin ook CALVIJN deelt, als hij b.v. van de zon zegt, dat zij door „een gestadigen damp” aan de planten groei verleent. Op dezelfde wijze, meenden de astrologen, deden ook de kometen dampen tot de aarde uitgaan, vergiftige

dampen die epidemieën verwekten, of benevelende dampen die oorlogzuchtige neigingen in de harten der volkeren deden ontstaan, of dampen die invloed hadden op de weersgesteldheid en aldus den oogst deden mislukken. Een verklaring, welke, gegeven eenmaal de bovengenoemde veronderstelling, gewis nog zoo onaannemelijk niet is, in alle geval principiëel op den goeden weg zich beweegt. Maar juist deze verklaring is het, waaraan CALVIJN zich stoot en welke hij als „bijge-
„loof” verwerpt. „Bijgeloof” is het, dat alles in de natuur „een
„eeuwighe wet en reghel” zou volgen, en dat hetgeen zijn zal, in het heden oorzakelijk aanwezig is. De Heer is het, die regeert. En als er kometen verschijnen, zijn dat zeer zeker teekenen van zijnentwege, dat Hij zich bereidt tot wrake, is er dus alle reden tot vreeze. Alleen men zij niet bevreesd „op bijgeloovighe wijze”. Mits de menschenkinderen zich nederwerpen, biddend om vergeving en genade, is inhouding der wrake mogelijk. Want hongersnood, pestilentiën, oorlogen, zijn schikkingen van Gods vrijmacht; niet de orde der natuur, maar zijn bijwezende hand is het, die tenslotte bepaalt hetgeen komen zal.

Zoodat CALVIJN de „Astrologie”, zooals hij de sterrekunde noemt, wel op prijs kan stellen: „ick bekenne wel dat de „konst der Astrologie eenighe nuttigheydt heeft”: maar de taak, die hij haar stelt, is alleen deze: „den loop der sterren „t’ ondersoecken, hare woonsteden en plaetsen te verdeelen, „hare wijdte en tusschen-scheydingen af te meten, en haer „eyenschappen en werckingen aen te teekenen”. De sterrekunde is het, welke „den Hemel meet, het getal der sterren „t’ samen brengt, de grootte van een yeder sterre weet, en „daer toe verstaet hoe wijd en ruym d’een van d’ander afge- „scheyden is, door hoedanigen snelheyt of traegheyt datse „haren loop volbrenghen, en hoe veel graden datse herwaerts „of ginswaerts afwijcken” (I. 5.5.).

Verstout evenwel „de konst van den loop des Hemels” zich de gestelde grens te overschrijden, tracht zij niet alleen

„de voortreffelickheit der Goddelicker Konst” in het ophouden en regelen van „soo groot een werck” te belichten, maar ook na te vorschen, hoe de bewegingen „des Hemelschen heyrleegers” natuurlijkerwijs samenhangen, dan is het oude calvinisme aan het einde van zijn lof, wat, om één treffend voorbeeld te noemen, de ijver vóór en in 1758 betoond tegen HALLEY'S berekeningen voldingend genoeg heeft bewezen.

Het woord oorzaak heeft bij CALVIJN, als er sprake is van het gebeuren der dingen, ook een geheel andere, ja andersoortige beteekenis dan die wij gewoon zijn geraakt er aan te hechten: niet een in de waarneembare wereld werkende kracht duidt het aan, maar een boven de wereld bij God werkende beweegreden. Een wetenschap, die gelijk de moderne als haar einddoel beschouwt de verschijnselen te herleiden tot hun natuurlijke oorzaken, was hem in beginsel vijandig. Met AUGUSTINUS ontkent hij, „dat men eenighe oorsaek mach soecken van Godes wil” (I. 16. 8).

CALVIJN gevoelt de beperking van Gods werkzaamheid tot het natuurlijk gebeuren als een ondermijning van den godsdienst en als een beleediging van den Heer. Het is Gods voorzienigheid, zijn goedgunstigheid, zijn oordeelen wegnemen. „Voorders „Godt te maken tot soo eenen ongheduyrighen en tijdtlicken „Schepper die alleenlick voor eens sijn werck volbracht en „daermed' opgehouden soude hebben, dat waer' al te koudt „en mager van hem te gevoelen”. En ook geenszins voldoende is het in de schepping den Schepper zoo te erkennen, dat Hem lof wordt gebracht voor zijn goedheid en wijsheid: dâarbij te blijven staan is het werk niet van waarachtig geloof, maar van vleeschelijk vernuft: „Wanneer 't verstant des vleesches „Godes kracht, die in de Scheppingh uitblinckt sich selfs eenmael heeft voor-ghesteld, soo blijft het daer stil staen, en als „het so ver moghelick gaet, so en doet het niet meer dan dat „het in de voortbrengingh van sulck een pronckstuck, des „werck-meesters wijsheyt, mogentheyte en goetheyde over- „weeght, en in d'onderhoudingh en regeeringh des selvighen

„pronckstucks alleen bemerckt een seker' algheemeene werckingh
 „Godes, waer uyt in alle dinghen ontstaet de kracht om haer
 „selven te roeren en te bewegen. Eyndelick wijst het er oock
 „op, dat het vermoghen 't welck Godt in den beginne in alle
 „dingen heeft ingestort, genoeghsaem is om se in haer wesen
 „t' onderhouden. Maer 't *geloove* moet gewisselick hooger op-
 „stijghen, te weten, dat het terstondt versta en begrijpe, dat
 „hy, die de Schepper is van alles, oock zy die gene die alles
 „regeert en onderhoudt, niet als door een seker' algemeene
 „beweginghe de gantsche werelt en all' hare deelen aendoende:
 „maer door een bysondere voorsienigheyt . . .”

Te leeren dat God alles bestuurt volgens een vasten regel en een eenmaal gezette orde, is God maken tot „een slapenden „en ledighen God.” „Voorwaar — heet 't van AUGUSTINUS — „hij verduydt niet dat Godt werkeloos en ledigh sit en gaept.” En elders: „So moeten dan de Lezers voor eerst vast houden „dat niet dit voorsienigheyt genoemt wort, dat Godt ledigh „uyt den hemel aensiet watter al in de Werelt passeert en „omgaet, maer dit dat hy ghelijck als het stuyr en roer in de „handt hebbende alle voor-vallen en uytkomsten regeert en „beschickt.” Die het anders voorstelt en naar „dat ghevoelen „dat by na al-omm' is aenghenomen, Gode alleen toestaet ick „en weet niet wat voor een blinde en twijfelachtige bewegingh, „ontrooft hem 't voornaemste en maekt hem alleen met den „mond tot een regeerder der werelt, dewijl het hem de regee- „ringh ontneemt. Want wat is doch regeeren anders dan also „'t opperste bestuur hebben, dat ghy die dinghen daer over „ghy 't bestuur hebt, door een voorbedacht' ordeningh (in I. 16.3 „voorbedachte wil”, in I. 16.2 „bysondere voorsienig- „heydt”) bestiert en leydt? En nochtans en verwerp' ick niet „t' eenemaal 't geen van de algemeene voorsienigheyt wordt „geseydt, wanneer sy maer van haer zijde my oock dit toe- „staen, te weten, dat de werelt van Godt geregeert wort, niet „alleen om dat hy d'ordeningh der natuyr die hy een-mael „geset heeft, beschermt en onderhoudt, maer om dat hy oock

„een bysonder sorge draeght voor een yeder van sijne wercken” (I. 16.4). Ook hier weder naast „de ordeningh der natuyr die Hy eenmael geset heeft” het gestadig ingrijpen Gods in die orde krachtens de bijzondere voorzienigheid: „overmits datter om soo te spreken een werckende wille tusschen komt.” Het is niet zóó, dat de bijzondere beweging Gods van de algemeene beweging Gods gebruik maakt, m.a.w. dat God alles bestuurt en „voorziet” naar vaste wetten, gelijk onder den suggestieven invloed van KUYPER’S visie licht iemand gelooft, — de bijzondere beweging grijpt op de algemeene beweging in, en verbreekt, hetzij door er iets aan toe te voegen of door er iets van af te nemen, de daaraan eigene regelmaat.

Zoo doet zich dan ook het opmerkelijke feit voor, dat CALVIJN ter verheffing van Gods eer veel meer dan op de regelmatigheid op de onregelmatigheid van de wereldorde de aandacht vestigt. De onregelmatigheid is hem nu eens een probleem, welks oplossing te vinden is in Gods bijzondere voorzienigheid, straks een bewijs, dat de leer eener louter algemeene voorzienigheid op de feiten niet past. Zoo in het eene als in het andere geval gaat hij stilzwijgend uit van de onderstelling, dat de wereld, ware zij een ééns voor al gestelde vaste orde, ook een volkomen regelmaat moest vertoonen: wat anders kan men van een door God gemaakte „machine” verwachten! De ervaring geeft van zulk een regelmaat evenwel niet veel te aanschouwen; wat is dan duidelijker, meent CALVIJN, dan dat God in den loop der dingen de hand heeft.

„Daer en is niet dat meer natuurlick is, als dat de Lente „op de Winter, de Somer op de Lente, en de Herfst op de „Somer by beurten volgt. Maer in dees’ ordeningh wordt soo „grooten en soo ongelijcken verscheydenheyt ghespeurt, dat „men lichtelick siet, dat yeder jaer, maendt en dagh door „een nieuw’ en bysondere voorsienigheyt wordt beheerscht „en geregeert” (I. 16. 2).

Dezelfde gedachtengang beheerscht de uitlegging van psalm

8 : 3. Déswege verkondigen de sprakelooze kinderen Gods heerlijkheid, dewijl zij een getuigenis zijn van Gods willekeur. Immers, wel mogen wij toestemmen, „datse in 't ghemeyn „terstont soo haest alsse geboren zijn haer voedtsel vinden „door de Goddelicke sorghvuldigheyt haer toebereyt...” „soo „wy maer niet onwetenden zijn van 't geen d'ervaringh en „bevindingh alomme bewijst, dat sommige moeders volle en over- „vloedighe, sommige wederom by na dorre en uytgedrooghde „borsten hebben, na dat Godt het een kint rijkelicker en 't „ander sparighlicker voeden en versorghen wil.” De tekst ziet volgens CALVIJN dus niet op Gods algemeene, maar op Gods bijzondere goedgunstigheyt; en DAVID heeft gedoeld niet op de regelmatigheid, maar op de onregelmatigheid van het verschijnsel, waarop hij het oog vestigt.

Niet anders in psalm 147 : 9. „DAVID prijst wel Godes „algemeene voorsienigheyt, dat hy den jongen raven die hem „aenroepen spijs verleent: maer dewijl Godt selfs de dieren „dreygt met hongersnoodt, geeft hy dan niet genoeghsaem te „kennen dat hy alle dieren voedt en onderhoudt nu eens met „een schraler, dan met een overvloedigher party, naer sijn „believen en goetdunken?”

Recht kinderlijk ziet aldus het oude geloof God als een heer, die, zich niet te groot acht om bij tijd en wijl ook zelf handelend tusschenbeide te treden: „soo moeten wy met den Propheet „(bedoeld is de dichter van psalm 113 : 5, 6) bekennen, dat „hy also in de hooghte woont, dat hy sich oock vernedert om „te bemercken alles watter geschiedt in Hemel en op Aerden.”

3. Wanneer wij thans acht geven op wat gevloeid is uit de pen van hedendaagsche calvinisten, kan het ons gebeuren, dat dezelfde wonderlijke gewaarwording over ons komt als wanneer wij na de bezichtiging van een middeleeuwschen kloostergang de lift van den Eifeltoren betraden. Het is alles anders, zoo in de uitwerking als in de gedachte.

Niet dat onze gereformeerde tijdgenooten het oude openlijk

verwerpen. Integendeel, wat van hun dogmatiek in het algemeen geldt is ook waar ten opzichte van hun gedachten omtrent Gods Albestuur: wanneer zij zich zetten om hun leer te ontvouwen, krijgt gij licht den indruk, dat zij met de oude leerstukken ook de denkbeelden van voorheen handhaven; eerst als het opzet om leerstellige uiteenzettingen te geven teruggetreden is, wordt hetgeen zij voorstaan recht openbaar.

Mijn leermeester in de ethiek placht op zijn colleges er tegen te waarschuwen de menschen rechtstreeks naar den inhoud van hun zedelijk oordeel te vragen, liever moest een gelegenheid afgewacht worden waarbij zij, b. v. in hun toetsing van den held op het tooneel, hun oordeel onopzettelijk bloot gaven. De wijze les is ook hier van toepassing. Eerst dan komt gij tot het rechte inzicht in de nieuw-calvinistische denkbeelden, als gij ze beluistert, waar zij argeloos worden uitgesproken.

Inderdaad veelzeggend omtrent de voorstelling van Gods bestuur is b. v. de buiten alle leerstellig verband in *Het Calvinisme en de Kunst* gegeven beschouwing over de verlossing der volkeren van de middeleeuwsche kerkelijke voorgedij in en na de zestiende eeuw. (*Het Calvinisme, zes Stonelezingen* door DR. A. KUYPER bl. 152 v. v. De meeste der thans volgende aanhalingen zijn uit hetzelfde werk). Is het zoo, dat die ontvoogding door God gewild en ook met Gods daadwerkelijke hulp tegen der goddeloozen raadslagen is tot stand gekomen? In den ouden zin van het woord geenszins. Zij is de vrucht van een geschiedkundig proces en van de logica der feiten. Aanvankelijk, ten gevolge van de geringe beschaving der pas gekerstende Germaansche volksstammen, „kon het metterdaad „niet anders, of alle menschelijke ontwikkeling moest in die „periode door de kerk gevoed en geleid worden. Alle op- „voedende voorgedij intusschen werkt aan eigen vernietiging. „Een goed voorgedij streeft er zelf naar, zoo spoedig het kan, zijn „voogdij overbodig te maken, en poogt hij, in strijd hiermee, „ook als de mondigheid intrad, zijn voorgedij te bestendigen,

„dan ontstaat er onnatuur en prikkelt de voogdij tot verzet
„Toen dan ook de eerste opvoeding der volkeren voltooid
„kon heeten, en de kerk nochtans haar hoogheid over heel
„het gebied des levens bleef uitstrekken, is er achtereenvolgens
„van vier zijden tegelijk roering en beweging ontstaan, op
„kunstgebied in de *Renaissance*, op politiek gebied in het
„*Republicanisme* van Italië, voor wat de wetenschap aangaat
„in het *Humanisme*, en ten slotte centraal voor wat de Religie
„betreft in de *Reformatie*. Deze vier bewegingen waren alle
„hierin één, dat ze een levensuiting nastreefden uit eigen
„zelfstandig besef. Dat ge deze vier machten in de zestiende
„eeuw zoo telkens sâam in bond ziet optreden, heeft dan ook
„niets dat verwondering baart. Het was het ééne menschen-
„leven, dat den voogdijband ontwassen was, en daarom drong
„en perste naar vrijer ontwikkeling, en waar nu de oude voog-
„desse met hand en tand de mondigverklaring zocht tegen te
„houden, was het natuurlijk, dat men over en weer elkaâr ter
„vrijmaking steunde. Zonder die verstandhouding zou de
„voogdij over heel Europa bestendig en na het ondernomen
„verzet verergerd zijn: dank zij die samenwerking is het
„verzet met verwerving van volledige mondigheid bekroond,
„en mag geroemd, dat van die ure af èn kunst, èn weten-
„schap, èn staatkunde, èn Religie zijn vrijgemaakt.”

Natuurlijker verklaring van den grooten ommekeer in het leven der volkeren met en door de kerkhervorming kon niet gegeven worden, en wel ver ligt deze geschiedbeschouwing af van die van CALVIJN, die, terugblikkend op den gelukkigen gang van zaken, niet de samenwerking van allerlei natuurlijke krachten en machten, maar den Heere dankt, ziende vol verbazing op den plotseling, maar juist in tijds ingetreden dood van een goddeloozen koning Godsteeken en Godsvinger, en op tal van andere wonderbare tusschenkomsten des Hemels; want „het en ontbreekt ons niet aan mirakelen, die oock „seer seker zijn, en buyten alle bespottingen” (*Aen den Koning van Vranckrijk*). Het neocalvinisme bij monde van dr.

KUYPER zegt: „Zonder die verstandhouding zou de voorgedij „over heel Europa bestendig zijn,” m.a.w. als de kunst of de wetenschap in de zestiende eeuw eens niet tot de voorontvoogding vereischte hoogte ware opgeklommen, zou het pogen van den godsdienst om zich vrij te maken noodzakelijk als praematuur schipbreuk hebben geleden. Maar het oude geloof zou vragen: is dan de arm des Heeren verkort en hangt hetgeen komt en gebeurt aan de krachten der natuur?

Zulke geschiedkundige beschouwingen nu, welke den gang der historie stellen onder het licht van natuurlijke ontwikkeling, ontmoet gij in de neocalvinistische letterkunde voortdurend en gij vindt er geen andere. En dat niet alleen, maar ook de nieuwere geschiedschrijving, welke door niets meer gekenmerkt wordt dan door haar „natuurwetenschappelijke methode”, wordt in haar beste vertegenwoordigers luide geroemd. Verklaarbaar is dat alleszins. In een tijd van toenemende geringschatting voor het calvinisme, van dalend zelfgevoel en leerstellige depressie bij de calvinisten zelf, kwam de nieuwere geschiedbeschouwing als een reddende engel. Waarvoor de oudere, leerstellige wijze van behandelen geen oog had gehad — de beteekenis van het calvinisme als verschijnsel in den ontwikkelingsgang der beschaving en als kracht in den worstelstrijd der natiën — werd thans belicht, en daarmee kwam voor eigengerechtig oordeel objectieve waardeering.

Is het wonder, dat het zinkend calvinisme omzag naar de mannen, die, van geheel nieuw gezichtspunt uit, gaven, wat zij al haast hadden leeren wanhopen te ontvangen? Omtzien naar deze mannen beteekende evenwel omzien naar een geheel nieuwe methode van geschied-, ja naar een geheel nieuwe wereldbeschouwing. En als dr. KUYPER met instemming en trots prof. FRUIN's woord aanhaalt, volgens hetwelk het „in Zwitserland, „in Frankrijk, in Nederland, in Schotland, in Engeland, overal „waar het Protestantisme zich door het zwaard moest vestigen, „*het Calvinisme is geweest, dat den strijd heeft gewonnen,*” (*Tien Jaren*, I^e ed. bl. 151 *Stonelez.* bl. 33), dan beteekent dat

het verlaten van den bodem der vaderen en een zich stellen op den grondslag van een geheel nieuwe beschouwing der dingen.

De veronderstelling is dan ook niet te gewaagd, dat de bijzondere hoogschatting, welke het calvinisme van de zijde der geschiedschrijvers uit de tweede helft der negentiende eeuw betoond is, tot de geboorte van het neo-calvinisme niet weinig heeft bijgedragen. Zeker is het, dat de calvinist niet alleen de zijnen vaderen betoonde waardeering erkentelijk heeft aanvaard, maar ook het beginsel, waarop de mannen die hij dankte hun wetenschap hadden gebouwd, heeft overgenomen. Uit het aangehaalde stuk treedt dit aan den dag, maar het wordt ook wel openlijk betuigd b.v. waar de beroemde Engelsche beschavingsgeschiedschrijver BUCKLE geprezen wordt deswege, wijl hij, gelijk LOMBROSO op het gebied der crimineele anthropologie, „de vaste ordening” op menschelijk gebied met verbazingwekkende, bijna wiskundige zekerheid bewees (*Het Calv.* bl. 107). „Vaste ordening” erkent het neo-calvinisme ook op een terrein van wetenschap, dat anders ver genoeg van de theologie af ligt, dat der biologie; zelfs kruidt het zijn geloofsuiteenzettingen met stukjes biologische wetenschap. CALVIJN was van oordeel, dat Gods bijzondere beschikking o.a. hierin aan den dag trad, dat den koningen en vorsten gewoonlijk een bijzondere „manhaftigheid” eigen was, welke de gewone stervelingen misten. Maar het neo-calvinisme, al wil het ook wel spreken van bijzondere beschikking des hemels, denkt daarbij toch aan een zeer dicht bij de aarde vertoevende zaak, de kruisteelt. Dàarmee in verband brengt het b.v. „het verschijnsel, dat in enkele princelijke „huizen is gezien, t.w. dat juist de gestadige internationale „huwelijken uit de Habsburgers, de Bourbons, de Oranjes en „de Hohenzollern een vergelijkenderwijs overgroot aantal van „mannen van beteekenis hebben doen voortkomen. De teelboer „heeft bij het kruisen der rassen gelijk effect beoogd, en de „botanici doen hun voordeel met denzelfden levensregel in

„het plantenrijk. Ook op zich zelf is het niet moeilijk in te zien, „dat bijeenvoeging van de natuurkrachten, die over twee of „drie stammen verdeeld zijn, leiden moet tot hoogere krachts-„ontwikkeling” (o. c. 29).

Zoo wordt dus hetgeen weleer werd beschouwd als een daad van des Geestes vrije keur herleid tot in de natuur liggende oorzaken en wetten. En dit geschiedt zelfs waar sprake is van het uitdeelen van de geestelijke gaven.

CALVIJN denkt ook daarbij enkel aan een daad van boven en hij legt er den nadruk op, dat het is een daad van willekeur, want deze is het z.i., welke waarborgt, dat de heilige Geest meer dan een onpersoonlijke kracht, een zelfstandig wezen is: „Alle dese dingen deelt een en deselve Geest uyt „alsoo als hy wil. Want ware hy niet een zelfstandigheyt in „’t Goddelicke wesen, soo en soud’ hem geensins eenigen „keur of wille toegheeyghent worden.” Kunsten en wetenschappen als die van Bezaleël en Aholiab zijn „seer voortreffelicke gaven van Godes Geest, dewelck hy tot gemeen „profijt des menschelicken geslachts uytdeelt, aen wien hy „wil” (I. 13. 14. II. 2. 16). Bij herhaling, heel de *Institutio* door — gij gevoelt, het gaat niet om buiten de centrale leerstukken, die der voorbeschikking en der uitverkiezing — „alsoo als hy wil”, „wien hy wil.”

Maar aan vaste wet denkt wie spreekt van „geestesinvloeden”, welke uitgaan van „levensstelsels” als het katholicisme of het calvinisme, en van deze getuigt, dat zij „hun stempel „afdrukken op omgeving en samenleving, op de wereld van „gewaarwordingen, van voorstellingen en gedachten”; besluitend: „en het is uit dit geheel van impressies dat zulk een „kunschool (als b.v. de Nederlandsche in de Gouden Eeuw) „geboren werd” (bl. 161). Is dit niet „van Gods wil een oorzaak zoeken” in den meest naturalistischen zin van het woord?

Het verwondert ons dan ook niet, hoe wonderlijk het op zich zelf ook moge zijn, dat wij straks een openlijke verheerlijking van de alom heerschende vaste natuurwetten tegenkomen.

Uit het opstel over *Het Calvinisme en de Wetenschap* licht ik de volgende uitspraken: „tot wetenschap klimt ge „eerst op, als ge in het bijzondere *de wet* van het gemeene „ontdekt, en alzoo tot het verstaan komt van *de gedachte*, die „het geheele complex van verschijnselen beheerscht”; waarbij zij herinnerd, dat een geliefde definitie van den neocalvinist de wetenschap beschrijft als „een nadenken van de gedachte Gods”, hetgeen dus ongeveer zooveel beteekent als het herleiden van de verschijnselen tot hun natuurlijke oorzaken, met bepaling van de wetten der hen beheerschende krachten, dit alleen uitgedrukt in de sprake des geloofs.

„... Wat anders beduidt dit dogma (van het Raadsbesluit) „dan de verzekerdheid, dat het bestaan en het verloop der „dingen, d.i. van den ganschen kosmos, niet de speelbal „van gril of fortuin is, maar gehoorzaamt aan vastheid van orde- „ning; dat er één vaste wil is die zich in heel de natuur en „heel de historie doorzet. Dit dwingt tot het aanvaarden van „één alles beheerschend beginsel. Dit dwingt tot de belijdenis, „dat er in alles vastheid en regelmaat schuilt. Zoo wordt „de kosmos u niet een hoop los opeen geworpen steenen „maar een in strengen stijl opgetrokken monumentaal „gebouw. „Geeft ge dit standpunt prijs, dan is het op elk gegeven „oogenblik onzeker wat er gebeurt. Er is geen samenhang, „geen proces, geen continuïteit; een kroniek, maar geen „historie. En zeg zelf, hoe zal er dan wetenschap zijn?”

„... Staande voor de tegenstelling van de eenheid en vast- „heid die het Calvinisme in het Raadsbesluit Gods beleed, en „van de gespreidheid en losheid die de Arminianen voorstonden, „staat het dan toch vast dat de hoogere ontwikkeling der „wetenschap in deze eeuw met een schier eenparige stem aan „het Calvinisme gelijk gaf. De stelsels der moderne philo- „sofen zijn alle voor eenheid en vastheid. BUCKLE... LOMBROSO, „en op zijn voetspoor heel de school der deterministen onder „de criminalisten komt in dit opzicht geheel op de Calvinis- „tische lijn.”

„... Te spreken van *natuurwetten* was ons dan ook steeds „behoefte, mits hier maar onder verstaan worden, niet wetten „die de natuur *ons* oplegt, maar wetten door God opgelegd „aan de natuur.’

„... En gelijk in het Raadsbesluit Gods voor den Calvinist „de grondslag en oorsprong der natuurwetten ligt, zoo ligt er „eveneens in de vaste grondslag en de oorsprong der zede- „lijke en geestelijke wetten. En die beide nu, natuurwetten „en zedelijke wetten, vormen samen één hooge orde, die be- „staat naar Gods bestel en waarin Gods Raad volbracht zal „worden, uitlopend op het door hem gestelde wit.’

„... Het geloof in zulk een eenheid, vastheid en orde der „dingen, persoonlijk als uitverkiezing en kosmisch als Raad „Gods, moest derhalve den zin voor wetenschap wel luide „wekken.’

Wat in deze uitlatingen bij al het duistere, dat zij mogen hebben, duidelijk uitkomt is de erkenning van natuurwetten, welke door geen ingrijpen Gods verbroken worden. Die erkenning geschiedt zelfs niet zonder ijver. Met de leer dat alle gebeuren beheerscht wordt door onverbreekelijke wetten, brengt het neocalvinisme heel zijn stelsel in rapport, voorname leerstukken leidt het van het bestaan zulker wetten af.

Welk onder de zoogen. „gereformeerde beginselen” is van omvangrijker beteekenis dan dat van „Souvereiniteit in eigen „kring”, inleidend een opvatting van staat en kerk, om maar alleen die te noemen, waarvan de vaderen zelfs in den droom niet hadden gehoord? Uit het bestaan van vaste wetten wordt het afgeleid: „onder *Souvereiniteit in eigen kring* wordt verstaan, „dat het huisgezin, het bedrijf, de wetenschap, de kunst, en zoo- „veel meer, maatschappelijke kringen vormen, die niet aan de „hoogheid van den Staat hun levenswet ontleenen, maar ge- „hoorzamen aan een hoog gezag in eigen boezem, dat evenals „de Staatssouvereiniteit heerscht *bij de gratie Gods*”... In „alle vier deze sferen (1° in die van de persoonlijke meerder- „heid en het genie, 2° in die van de corporaties: universi-

„teiten, gilden, genootschappen, 3° in die van het huisgezin, „4° in die van de gemeentelijke autonomie) heeft de Overheid „niet eigenmachtig haar ordonnantiën op te leggen, maar de „ingeschapen levenswet te eerbiedigen.”

Desgelijks uit het bestaan van natuurwetten wordt in *Het Calvinisme en de Religie* afgeleid wat zeer modern gedacht en genoemd wordt „de moedergedachte van het Calvinisme”: dat de geloovige met *heel* zijn menschelijk bestaan *staat voor het aangezicht Gods*. Na de uiteenzetting, dat deze grondgedachte den geloovige stelt voor den eisch, zich niet alleen in zijn kerk, maar ook in zijn persoonlijk, huiselijk, maatschappelijk en staatkundig leven te richten naar Gods ordinantiën, wordt de vraag: „wat het geloof in de ordinantiën Gods eigenlijk is”, aldus beantwoord: „Niets anders dan de onwrikbaar in het „hart gefundeerde overtuiging, dat *alle* leven eerst door God „uitgedacht, en eerst daarna door God verwezenlijkt is, en dat „deswege in alle geschapen leven een van God voor dat leven „bestelde wet ligt. Geen leven buiten u in de natuur, of in „dat leven ordeningen, die men thans natuurwetten noemt, „een woord dat we aannemen, mits er niet wetten *van* de natuur, maar wetten *voor* de natuur onder verstaan worden. „Eenzoo ordeningen des hemels voor het firmament daar „boven, en ordeningen der aarde beneden, waardoor die aarde „staan blijft, omdat, gelijk de Psalmist zegt, *die ordeningen „Gods knechten zijn*. Alzoo dus ook ordeningen Gods voor mijn „lichaam, voor het bloed dat door mijn aderen stroomt en voor „de ademhaling der longen. En zoo voortgaande, ordeningen „Gods voor mijn denken in de logica, ordeningen Gods in mijn „verbeeldingsleven op aesthetisch terrein, en zoo ook ordeningen, ordinantiën Gods voor alle menschelijk leven op „zedelijk gebied”.

Geheel in denzelfden trant als b.v. BAVINCK in *Schepping of ontwikkeling*: „de wereld is een organisch, levend geheel; „er heerschen daarin niet alleen wetten voor de stoffelijke „natuur, maar ook wetten voor planten en dieren, voor engelen

„en menschen, voor het maatschappelijke en het staatkundige „leven, voor godsdienst en zedelijkheid, voor wetenschap en „kunst, voor alle rijken van het ware en schoone en goede”.

Of om nog een derden voorman te laten spreken, die uit het „niet bij geval” van de belijdenis het omgekeerde wil halen van wat er in besloten ligt: „Tegenover het Deïsme en „het Materialisme poneert onze belijdenis dat dezelfde Al- „machtige en Alomtegenwoordige kracht Gods, waardoor Hij „hemel en aarde schiep, na de schepping bestendig door uit- „gaat tot het geschapene, door welke kracht alles onderhouden „wordt, zoodat er niets bij geval is, zelfs niet de geringste „beweging of verandering der stofjes. In overeenstemming „hiermede belijdt de catechismus dat de Schepper ook wetten „aan zijn schepselen gegeven heeft, levenswetten waaraan het „creatuur onderworpen is, natuurwetten (straks worden in het bijzonder genoemd „het behoud van arbeidsvermogen, de „wet der traagheid, de wet dat geen stof ooit verloren gaat”). „Alles volgt in de schepping zijn vasten gang door de natuur- „wetten en deze worden van oogenblik tot oogenblik in hun „loop bepaald door God. Dit geldt zoowel voor de onder- „houding van mensch en dier door middel van voedsel en „deksel, als voor het laten voortbestaan der geslachten door „voortplanting, en voor de wetten die heerschen in der starren „loop, in de verandering der seizoenen, in de afwisseling „van regen en droogte, van dag en nacht, in stormen en „onweders, in krankheden enz. alzoo dat *loof en gras*” enz. (*Catech. vraag 27, BOUWMAN De beteekenis van de Christel. wetensch. voor de belijdenis*” bl. 35).

Wat men op deze getuigenissen moge hebben aan te merken, zeker niet dit, dat zij mogelijk maar half gemeend zijn. Van ganscher harte verfoeit het neocalvinisme den oudgeloovigen afkeer van de moderne wetenschap. Het beginsel dier wetenschap aanvaardend: niet te rusten, voordat de verschijnselen zijn herleid tot hun natuurlijke oorzaken, met uitzuivering van alle onverklaarbare rest: is het van oordeel, dat ten onrechte

een tegenstelling is gemaakt tusschen geloof en (moderne) wetenschap. Wel ziet het met droefheid, dat de wetenschap, wanneer zij de grenzen van het exact vorsch en van de empirie overschrijdt om zich te wagen aan de problemen van het Al en het Eeuwig, somtijds den verkeerden weg kiest en aldus tot een normalistische eindbeschouwing komt in plaats van tot een abnormalistische. Maar *de* wetenschap eert het er niet minder om. Er is zeer goed een geloovige wetenschap mogelijk. Met stilzwijgende terechtwijzing van het oordeel der vaderen, niettemin met den trots van een eeuw, die roem draagt op haar natuurwetenschappelijke methode, herinnert prof. BOUWMAN er aan, dat het „sedert KEPLER en NEWTON „langzamerhand gelukt is, om in de astronomie de verschijn- „selen onder mathematische formule te brengen; en dat zulks „voor een deel ook in de physica, de chemie, en zelfs in de „physiologie is gelukt... duizenden hebben een appel zien „vallen, maar het genie van NEWTON heeft er de zwaartekracht „in ontdekt.” (O. c. 60, 63).

Zelfs op de gereformeerde scholen wordt, naar ik vernam, moderne natuurleer onderwezen. En zoo kon het gebeuren, dat ik een anders niet zoo strak orthodoxe burgerjuffrouw in dispuut vond met een jonge gereformeerde: deze laatste meende, dat het onweer kwam van de electriciteit in de lucht, de aardbevingen door spanning van waterdampen in de van binnen gloeiende aarde, regenachtige en koude zomers door afdrijvende ijsschotsen en andere natuurlijke oorzaken; terwijl de eerste van oordeel bleef, dat zulke dingen „van den Heer” kwamen; wat wederom de ander wel wilde toestemmen, mits zij het maar natuurlijk mocht uitleggen; hetgeen evenwel de oudere met een hoofdschudden beantwoordde.

Inderdaad, de eer van een „radicale Fortschrittspartei”, en dit uit één stuk, te wezen, kan aan het neocalvinisme evenmin worden onthouden als de lof, dat het misschien meer dan eenige andere richting, maar zeer zeker verre boven de ethische gevoelsorthodoxie, ons volk opvoedt tot verlichter

denkbeelden. Jammer alleen — of was het misschien noodzakelijk? — dat zulks geschiedt met een wellicht half onbewuste „pia fraus”. De beweerde overeenstemming toch tusschen de moderne natuurleer en de oude belijdenis is, zacht uitgedrukt, wel zeer ideëel. En alleen deswege heeft het beroep op de oude formulieren een schijn van recht, wijl zoo goed als alle uitdrukkingen uit de overgeleverde geloofstaal en alle stukken van de oude leer in metaforischen zin worden gebruikt.

4. Naar ik meen heeft professor VAN DER VLUGT eens de opmerking gemaakt, dat BAVINCK's toch werkelijk wel meetellende *Dogmatiek* nog altijd wacht op een behoorlijke weerlegging van vrijzinnige zijde. De vraag is, of het doenlijk is de verlangde weerlegging te leveren zonder in splinterige kritiek en voortdurenden woordenstrijd te vervallen. Wel heeft bezonnen oordeel altijd te onderscheiden tusschen hetgeen er staat en hetgeen er mogelijk is bedoeld. Maar bij nieuwcalvinistische geschriften is dat toch in al te buitensporige mate noodzakelijk. Wat er staat wordt niet zoo bedoeld, en wat bedoeld wordt zult gij, tenzij gij het geheele stelsel van te voren tot in zijn hart hebt doorgrond, in een verloren middag niet aan de weet komen. Uitverkiezing en verdoe-menis, souvereiniteit en vrijmacht, schepping en bewaring, theopneustie en ordinantie Gods, wat al termen die een historisch vaststaande beteekenis hebben; maar bij den neocalvinist zijn het oude zakken, met nieuw geogsten wijn, gij moet maar raden welken, gevuld; of, wilt gij, etiketten, die niet veel anders doen dan u leeren wat weleer een geliefd merk was, terwijl zij u voor het tegenwoordige licht in de war brengen.

Om aan een reeds aangehaald stuk een voorbeeld te ontleenen: wij vernemen, dat de staatssovereiniteit (elders: de overheid) heerscht bij de gratie Gods. CALVIJN oordeelde desgelijks. Hij vond er o.a. grond in om een opstand voor ongeoorloofd te verklaren: zelfs koningen, die maagdenschenners

waren en de vrijheden des volks vertraden, moest men geduldig verdragen, ja men behoorde ook voor hen te blijven bidden, afwachting, dat het den Heere zou behagen tusschenbeide te treden. De verschillende regeeringsvormen achtte hij ook uit niets anders te verklaren dan uit het vrije welbehagen van God, wien het beliefd had het eene volk dit, het andere dat bestuur toe te deelen, misschien wel, meent hij, omdat „de verscheydene Politien door hare „verscheyden-„heydt en ongelijckheydt seer wel behouden worden,“ „zooals „ook d'Elementen door een ongelijcke property en getem-„pertheydt aen malkanderen hanghen en onderlingh saam-„wercken” (IV. 20. 8).

De hedendaagsche calvinist evenwel denkt blijkbaar aan geheel andere dingen. Zegt hij ook niet van het hoog gezag, hetwelk de maatschappelijke levenskringen (als het huisgezin, het bedrijf, de wetenschap, de kunst) in eigen boezem hebben, dat het heerscht *bij de gratie Gods* (82)? Maar dat gezag is geen ander dan de in die kringen heerschende „ingeschapen „levenswetten”! Het heerschen *bij de gratie Gods* beteekent hier dus naar de eenvoudigste uitlegging, en ook naar hetgeen wij elders daaromtrent vernemen, niet anders dan dat God bepaalde „levenswetten” heeft gegeven als heilige „scheppingsordinantiën.” Zulke ordinantiën evenwel, vernamen wij, maakte God, niet alleen voor de maatschappelijke kringen, maar ook voor alle levende en levenlooze creatuur, ook voor den staat. Is het heerschen *bij de gratie Gods* van overheid en staat derhalve zooveel als dit: dat in des menschen natuur sociale instincten zijn gelegd, waaruit de staat natuurlijkerwijs in den loop der eeuwen is geboren, en wel in dien vorm, welken de eigenschappen van het ras, de stand der beschaving, de oeconomische ontwikkeling meebrengen?

Dat alsdan Gods gratie een geheel andere beteekenis heeft, voor de staatsleer en de praktijk des levens ook geheel andere gevolgtrekkingen meebrengt, behoeft geen betoog. Dat niettemin de vraag bevestigend moet worden beantwoord, leert

het opstel over *Het Calvinisme en de Staatskunde* in heel zijn betoog bewijst. Alle staatkundige geschiedenis wordt daar gesteld onder het licht der „logische ontwikkeling,” en zoo wordt de vraag, hoe het komt, dat „de opdracht van het gezag zoo allerlei „vormen kan aannemen?” aldus beantwoord: „omdat de graad „van ontwikkeling der volkeren zoo eindeloos verschilt.” De wet van oorzaak en gevolg is dus ook hier uitvoerster van „Gods vrijmachtig bestel.” Derhalve: „een regeeringsvorm als „de uwe (d. i. de Amerikaansche) zou in China geen dag „stand houden”; en: „het volk in Rusland is zelfs nu nog „onrijp voor elken constitutioneelen regeeringsvorm, en onder „de Kaffer- en Hottentotstammen in Afrika zou zelfs een be- „wind als in Rusland bestaat, ondenkbaar wezen.” Niettemin volgt als slotconclusie: „Dit alles nu bestelt en regelt God „door het verborgen raadsbesluit zijner Voorzienigheid” (wat, zooals wij boven vernamen, in zich sluit, dat het geschiedt „volgens „vaste wet en orde”). „Doch op wat wijs de opdracht van het „hoog gezag ook plaats hebbe, dat gezag blijft Goddelijk in „oorsprong, en wel hem, die er Gods souvereiniteit in eert.”

Maar wie gevoelt niet (wat ook de feitelijk liberale beginselen van het antirevolutionair program in alle deelen bevestigden), dat hier in ouden woordklank niet is dan nieuwe gedachte?

Welnu, zulk een voor oningewijden werkelijk verwarrend moderniseeren van oude bekende termen kenmerkt, het is niet te sterk uitgedrukt, elke bladzijde, bijna had ik geschreven elken volzin, van hedendaagsche gereformeerde geloofsuitzettingen. Te begrijpen is dit zeer wel: hier paarde teedere liefde tot de overgeleverde vormen zich aan overmachtigen modernen werkelijkheidshartstocht. Het te begrijpen is evenwel nog niet zich verlokt te gevoelen om er zich in te begeben. En zoo bleef BAVINCK zonder weerlegging.

Wanneer ik hier tot nadere toelichting nog een enkel stuk kritiek, dat betrekking heeft op het Godsbestuur, mag doen volgen, wil ik er op wijzen, dat het neocalvinisme ook vaak

alleen in schijn tegen dezelfde dingen zich kant, welke voorheen bestrijding vonden.

Het is vierderlei beschouwing, waartegen CALVIJN gedurig zijn pen spitst.

Eerstens die van de „Epicureïsche mestverckens”: dat er geen God bestaat, aangezien „de Natuyr de werck-meesteresse „van alle dinghen is,” zoodat alles verklaard moet worden uit de „t’samen-komst en ontmoetingh der ondeelige stofkens”: antiek *materialisme*; waartegenover CALVIJN de in ons oog naïeve vraag stelt, hoe b.v. de werking van het oog of van de spijsvertering uit zulk een „t’samenontmoetingh” kan worden begrepen.

De tweede beschouwing, tegen welke hij zich verzet, erkent God wel, mits alleen in de natuur zij wordt verbonden aan den naam van VIRGILIUS — blijkbaar was het veilig zich in sommige gevallen te dekken met den een of anderen welbekenden en geëerden klassieken naam — en behelst, dat er bestaat „een heymelick inblasen” van God in alle dingen, „een seeckere ziel die door alle de deelen der werelt „gaet”, zoodat ook de bijen iets goddelijks hebben, ja in alles iets is van subtiel godsleven, hetwelk bij den dood weder opzweeft naar het rijk der sterren: antiek *pantheïsme*. Het is met het oog op deze leer, dat CALVIJN zijn vermaard woord heeft geschreven: „dat dit godtvruchtelick mach gesejdt worden, „dat de nature Godt is,” hoewel zij feitelijk niet is dan „een „ordeningh, die Godt geset heeft.”

In de derde plaats verzet hij zich tegen de leer, volgens welke God de wereld wel heeft geschapen, maar zóó, dat zij voortaan uit haar zelf door een eeuwige wet der natuur, en zonder dat God er de hand naar uitsteekt, de dingen te voorschijn doet komen: zestiende-eeuwsch *deïsme*. Merkwaardig zegt CALVIJN van dit gevoelen, hetwelk hij evenals het eerstgenoemde op naam van EPICURUS schrijft, dat het te dier tijde „by na al-omm’ is aenghenomen”. Maar, vraagt hij, wat heeft men aan „sulcken Godt, die de sorghe en bestieringhe

„der wereltd wechwerpende, alleenlick in ledigheyt sijn lust „en vermaeck scheppen soude?”

Ten slotte vereenigt CALVIJN zich ook niet met sommigen, die wel aannemen, dat God bij enkele gelegenheden in den loop der dingen ingrijpt, maar zulks toch alleen doet in buitengewone gevallen: beperkt *supranaturalisme*, te vergelijken met de voorstelling van de gematigde orthodoxie in het begin der negentiende eeuw onder leiding van CLARISSE en VAN DER PALM.

Tegenover al deze beschouwingen stelt CALVIJN dan als de ware leer, dat God de wereld heeft geschapen, en haar voortdurend onderhoudt, niet slechts door „een algemeene beweginghe” of „krachtsindruypingh”, maar ook door een „bijsondere beschikkingh” of „ordonnanty”, dit laatste niet bij wijze van uitzondering, maar als regel. „Godt sit aen het stuyr en roer „der werelt”. De natuur doet iets, maar God voegt er iets aan toe en bepaalt, wat er ten slotte te voorschijn komt (I, 5. 4; I, 5. 5; I, 2. 2; I, 16. 7).

Op overeenkomstige wijze nu bestrijdt ook het neocalvinisme de vier genoemde beschouwingen, doch alleen met betrekking tot de eerste twee, het *materialisme* en het *pantheïsme*, kan gezegd worden, dat het zulks doet met gelijke kracht en op gelijken gronden als het oudere geslacht. Het is inderdaad „door en door *theïstisch*,” zooals professor BAVINCK het ergens uitdrukt.

Wat evenwel het *deïsme* betreft, is zijn verzet niet principiëel, en van het *supranaturalisme* verwerpt het wat CALVIJN er in op prijs stelt, terwijl het er uit overneemt hetgeen CALVIJN verwerpt.

Tusschen tweeërlei *deïsme* toch, juister misschien: tusschen tweeërlei soort deïsten dient te worden onderscheiden: zulken, die in hun stelsel aanleiding vonden om allen godsdienst te laten varen, en anderen, die, zich keerend tot een soort vrome natuurmystiek, juist nu den waren godsdienst oordeelden te hebben ontdekt. Tegen de eersten komt de neocalvinist gewis

in verzet, maar de laatsten — zijn die niet eigenlijk zijn broeders? Immers ook hijzelf leert, dat God den loop der dingen heeft geregeld volgens vaste ordinantiën en wetten, wat toch niet anders is dan religieus deïsme, of, zooals de term luidt: theïsme. Wat hij in het deïsme verwerpt, is het verondersteld of werkelijk ongodsdienstige: dat het niet in alle gebeuren Gods hand erkent. CALVIJN'S ergernis evenwel was niet, dat Gods *hand*, maar dat Gods *ingrijpende* hand uit der dingen loop werd geëlimineerd. En allerminst zou hij vrede genomen hebben met een vromelijk erkennen, dat dezelfde Almachtige kracht Gods, „waardoor Hij hemel en „aarde schiep, na de schepping bestendig door uitgaat tot het „geschapene, door welke kracht alles onderhouden wordt, „zoodat er niets bijgeval is.” Wat zou zulk een *algemeene* beweging Gods tot het wachtend, lijdend, zondigend menschenhart hebben te zeggen, meende hij. Alles kwam z. i. aan op de *bijzondere* beweging. Onder wie deze ontkenden waren er wel, die beweerden een godvruchtig geloof te bezitten. Hij evenwel kon hen niet verstaan, en als sprak hij tot zijn naneven zelf, zoo ad rem is zijn woord: „ick swijghe nu van „d' Epicureïsche mest-verckens, (met welke pesten de werelt „altydt vervult is geweest) die eenen ledigen en onachtsamen „Godt uytdencken. Ick swijgh oock van andere die niet een „hayr beter sijn en eertijds versonnen hebben dat Godt alsoo „heerschet en regeert in 't bovenste deel des luchts, dat hy „de benedenste dingen aen het toeval soud' over gelaten „hebben. Dewijl teghen sulck een openbaer en tastelick' „uytsinnigheydt de stomme creaturen selfs ghenoegsaem roepen. „Want ick hebbe voor het oogenblick alleen in den sin te „wederlegghen dat ghevoelen dat by na al-omm' is aenghe- „nomen, en het welck Gode alleen toestaet, ick en weet niet „wat voor een blinde en twijfelachtige bewegingh, en hem „'t voornaemste, te weten, dat hij yeder ding door een onbe- „grijpelicke wijsheydt stiert en schickt tot sijn eynde, ontroof, „en alsoo alleen met den mond en niet metter daet Godt

„maeckt tot een regeerder der werelt”. (I. 16. 4.) Wat in afwijking van CALVIJN het neocalvinisme bestrijdt is niet het deïsme, maar het onvroom deïsme, of, wilt ge, niet dit in het deïsme, dat het *nevens* de natuurorde een goddelijk ingrijpen loochent, alleen dit, dat het *in* de natuurorde Gods hand niet erkent.

Even onwezenlijk is zijn verzet tegen het beperkt *supranaturalisme*. Wat CALVIJN daarin ergerde was, dat het Gods ingrijpen *beperkte*, b.v. wel van den tegen Jona losgelaten storm erkende, dat hij van den Heere gezonden was, maar de gewone stormwinden afleidde uit oorzaken in de natuur. *Alle* winden zijn van den Heer, zegt CALVIJN, ook al gebruikt Hij daarbij soms de in de natuur gelegen oorzaken; en het is niet uitzondering, maar regel, dat Gode zich daadwerkelijk met der dingen loop bemoeit (I. 16. 7.).

Wat evenwel de neocalvinist tegen het supranaturalisme aanvoert is, dat het een goddelijk ingrijpen *leert*. Maar aldus verwerpt hij wat CALVIJN allermeest begeert, prijst hij daarentegen stilzwijgend wat CALVIJN goddeloos achtte. Immers, wat VAN DER PALM c.s. met hun „hybridisch supranaturalisme” bezielde, vervult ook hem: de behoefte om (liefst zonder in botsing te komen met de bijbelsche voorstellingen) op goeden voet te geraken met de veldwinnende natuurlijke verklaring van alle gebeurten. Van harte heeft hij deze verklaring aanvaard, met geen andere reserve dan dat de natuur met hare krachten en wetten alleen aan God haar aanzien dankt. Zeer stellig evenwel behoort hij aldus tot „die niet en gelooven, dat Godt sit aen 't stuyr en „roer der werelt” (I. 16. 7). Ja, de geheele voorstelling, de beeldspraak inclus, van CALVIJN mishaagt hem. In zijn opstellen over den Heidelbergschen Catechismus (*Heraut* 1887) het supranaturalisme, in het bijzonder de supranaturalistische opvatting van het wonder als een ingrijpen van God in den gewonen loop der natuur bestrijdend, schrijft dr. A. KUYPER: „Men denkt „zich dan een wagen, die rijdt, en die door paarden getrokken „wordt, en gestuurd door een voerman die op den bok zit.

„En gewoonlijk rijdt en loopt dit nu vanzelf. Maar soms, een „enkele maal, komt er iemand naast dien voerman op den „bok zitten, die plotseling met zijn hand in de teugels grijpt, „en nu wendt de wagen zich in een andere richting. Of ook „men denkt zich een machtig stoomwerktuig, dat met zijn „spillen en raderen en cylindere zich naar vaste wetten be- „weegt, en zich niet anders bewegen kan; maar af en toe „verschijnt er nu een geheimzinnige hand, die in dit rader- „werk ingrijpt en plotseling hier of daar de machine anders „doet werken dan gewoonlijk. Ge ziet wel, het is altoos de „voorstelling, alsof de natuur iets was dat op en uit zich zelf „bestaat en loopt en werkt, en alsof God van buiten af nu „en dan in dezen loop der natuur zou ingrijpen . . . Van een in- „grijpen in den loop der dingen is geen sprake, want niets „loopt door een kracht *buiten* God, maar alles loopt eeniglijk „gelijk het loopt *door* Gods wil . . . Voor God bestaat er dus „geen wonder, het Manna dat in de woestijn regende, is niets „wonderlijker voor Hem dan de tarwe, die Hij door zijn wil „en kracht uit de aarde laat groeien. Al het wonderlijke ligt „alleen in ons besef en in ons oog . . .”

Anti-supranaturalistisch moge de schrijver van deze woorden zich terecht noemen, maar hyper-supranaturalistisch is dan CALVIJN geweest. Want wat CALVIJN tegen het door dr. KUYPER bedoelde supranaturalisme had was niet, dat het God zag als een ingrijpend stuurman, maar dat het God als zoodanig alleen in buitengewone en zeldzame gevallen zag. En terwijl hij in CLARISSE en VAN DER PALM nog dit zou hebben kunnen prijzen, dat zij hun naturalistische wereldbeschouwing althans tegenover de bijbelsche wonderen lieten varen, zou hij zich van dr. KUYPER c. s., die zelfs dat niet doen, als vervloekte Epicuristen hebben afgewend.

Is dus, als de hedendaagsche gereformeerden deïsme en supranaturalisme afwijzen, hun beroep op CALVIJN niet te verdedigen, hetzelfde geldt ten aanzien van hun verwerping van „Fortuin” en „Toeval”. CALVIJN denkt bij deze woorden

aan de ontkenning van een bijzonder ingrijpen Gods. Hij kent immers aan de natuur een zekere zelfstandigheid náást God toe, en hij stelt haar zich voor als doelloos en gedachteloos den eenmaal haar ingeschapen drang volgend. Zegt gij dus, dat alles loopt volgens vaste wetten en ordeningen, door God in de natuur gelegd, dan antwoordt u CALVIJN: dus geschiedt alles bij geval, door de Fortuin, door het Toeval. En terwijl hij uw Fortuinleer ontkent, houdt hij staande, dat God in den loop der natuur ingrijpt.

Juist omgekeerd de neocalvinist, die dèswege Fortuin en Toeval afwijst, wijl hij er op staat, dat alle dingen geschieden naar vaste, onveranderlijke ordinantiën en wetten. Dat hij aldus poneert hetgeen voorheen werd bestreden, treedt op merkwaardige wijze aan den dag in een stukje praktische levensleer.

De neocalvinist is tegen het kaartspel: „niet alsof in de „kaarten iets demonisch school, maar omdat het de ge- „vaarlijke neiging kweekt om van God af te laten en te „vertrouwen op de *Fortuin*... de rechte Calvinist verfoeide „een spel, dat de Fortuin boven Gods bestel, het hunkeren „naar het Toeval boven het vaste geloofsvertrouwen stelde. „God te vreezen en naar de gunsten der Fortuin te dingen, „scheen hem als water en vuur... de koorts van ons beurs- „spel toont nog dagelijks, hoeveel sterker de aantrekkingskracht „is door den nuk der Fortuin, dan door deze inspanning ge- „oefend.” Zoo acht de neo-calvinist het dus wèl geoorloofd, om door „scherpte van blik, vlugheid van handeling of degelijke inspanning” een voordeelige uitkomst te verkrijgen, en dan houdt hij zulk een uitkomst voor „Gods bestel”, en tegengesteld aan een „uitkomst, die beheerscht wordt door de vraag, hoe de „kaarten liggen en rondgedeeld worden” (*Stonel.* bl. 65).

Bij CALVIJN juist andersom. Door „eyghen kloeckheydt” of zelfs door „neerstigheydt” (III. 7. 8.) schatten te willen verzamelen acht hij niet geoorloofd, want op den Heere moet men vertrouwen, niet op „de behendigheydt en gaeuwigheydt van „ons eygen verstandt” (III. 7. 9.); des Heeren bestel is het,

of gij rijkdom of armoede vindt. Van „zedelijke levenswetten” en zulk een Gods bestel, hetwelk aan die wetten zich houdt, wist hij niet. Aan de andere zijde: geen ding zoo „toevallig”, of het was z.i. door God, hetzij door zijn toelating of door zijn toedoen, besteld. En in lijnrechte tegenstelling met de zoopas vermelde, als echt calvinistisch voorgedragen beschouwing leert hij: „wie en soud’ insgelijcx het lot niet aen de „blintheydt van de fortuyn toe-schrijven? maer de Heer’ en „laet dat niet toe, dewijl hy hem-selven ’t oordeel en gericht „daer van toe-eygent. Hy en leert (Spreek. 16 : 23.) niet simpelick dat het door sijn macht geschiedt dat de lotsteenken „in den schoot gheworpen en wederom daer uyt getrocken „worden, maer hij betuyght oock dat van hem voortkomt dat „selfste ’t welck men den gevalle hadde moghen toeschrijven” (I. 16. 6). Zoodat CALVIJN het lot ook wel degelijk een middel acht om te vernemen wat de Heer in een moeilijk geval wil. Ja, zelf heeft hij dat middel ook wel toegepast, nl. toen bij gelegenheid van de pest in Genève een der predikanten als ziekentrooster in de besmette barak moest gaan en men verdeeld was over de vraag wie dat op zich mocht nemen. Alleen dobbel- en kaartspel achtte hij verboden, want dat was den Heer tergen; en ongetwijfeld geloofde hij, dat daarin iets van den duivel was, in wiens hand en believen de Heere immers altijd dingen en menschen overgaf, van wie Hij zijn hand aftrok.

Doch genoeg om de gevolgtrekking te mogen maken, dat waar een oud- en een nieuw-calvinist dezelfde woorden en redenen gebruiken, of in schijn over dezelfde zaken gelijk oordeel vellen, somtijds, indien niet geregeld, een peillooze diepte hen scheidt. Dat het beroep op de geschiedenis, hetwelk de laatste gaarne doet, nu ook aan betrouwbaarheid niet wint, is te denken.

5. Het neocalvinisme verdiept zich zoo ijverig in wat het de eigenlijke beteekenis en de kern der oude leerstukken noemt, dat het allen kijk op de leerstukken zelf verliest en

er uitleggingen van geeft, die met de werkelijke betekenis geheel in tegenspraak zijn. Het bereikt daarbij drieërlei: dat het onmogelijk geworden denkbeelden zonder opschudding te verwekken van zich afschuift; dat het verouderde, maar bij de gemeente geliefde uitdrukkingen en symbolen met een gerust hart kan handhaven; dat het nieuwe denkbeelden en inzichten ongemerkt binnenleidt, er zelfs een vlag kan geven.

In verband met de leer van Gods Albestuur en de erkenning van eenheid en vaste orde is het, inzonderheid met betrekking tot de leerstukken van Gods ordinantie, Gods raadsbesluit, de voorbeschikking, en den menschelijken wil, dat het aldus de geschiedenis, mogelijk argeloos en naïef, reconstrueert.

De *Stonelezingen* betuigen meer dan eens met klem, dat alles er van afhangt te verstaan, wat voor den calvinist het geloof in de ordinantiën Gods beteekent. En op de vraag: wat dit dan zij, luidt het antwoord: „dat in alle geschapen leven „een door God bestelde wet ligt,” zoodat „naar Gods ordinantie” synoniem is met „normaal”: een „gestoorde ademhaling” of een „stoornis in het zedelijk leven” is tegen een „normale” ademhaling of een „normaal” zedelijk leven; daarentegen een leven „naar de geboden Gods” is overeenkomstig „Gods ordinantië” (62.).

Indien deze definitie historisch juist ware, zou er uit volgen, dat volgens het calvinisme *niet alle* dingen geschieden overeenkomstig Gods ordinantie, wat in lijnrechte tegenspraak is met art. 13 der *Conf. Belg.*: „dat in deze wereld niets geschiedt „zonder zijne ordinantie.”

Doch bovendien is van die vereenzelviging van vaste wetten met Gods ordinantie bij de vaders niet slechts geen spoor terug te vinden, maar beteekent juist de leer van Gods ordinantie de ontkenning dier wetten. Immers, terwijl het gevoelen, door sommige tijdgenooten van CALVIJN voorgestaan, dat alles in de natuur geschiedt volgens een eenmaal gestelden vasten regel, door de oude gereformeerden vereenzelvigd wordt

met de verkondiging, dat de dingen geschieden „bij geval”, is het in tegenstelling met dit „bij geval”, derhalve ook uit ontkenning van vasten regel en wet en om vast te kunnen houden aan een goddelijk ingrijpen, dat „Gods ordinantie” zoo nadrukkelijk wordt erkend. Zoo in het bovenvermelde art. der *Conf. Belg.*: „wij gelooven, dat die goede God, nadat „Hij alle dingen geschapen had, dezelve niet heeft laten varen, „noch den gevalle of fortune overgegeven, maar stiert en „regeert ze alzoo naar zijnen heiligen wille, dat in deze wereld niets geschiedt zonder zijne ordinantie.” Zoodat de verklaring, die BOUWMAN (o. c. bl. 34 v.) van deze woorden geeft als beteekenend „dat alle dingen hun bestaan in God hebben”, ongetwijfeld mat is, indien niet — want kennelijk bedoelt hij stilzwijgend „hun bestaan in God naar vaste orde” — geheel onjuist.

Ook is de veronderstelling, dat bij CALVIJN een „leer” speciaal van *Gods ordinantie* te vinden is, niet veel meer dan een vrucht van de verbeelding. Het woord wordt door hem bij afwisseling gebruikt naast zijn synoniemen: „bysonder bevel”, „raad”, „beschikkingh”, „bysondere voorsienigheydt”, „de verborghen beweging van Godes hand”. Wil men niettemin hier spreken van een *leer*, dan bestaat die toch in niet veel meer dan een voorstelling omtrent Gods wezen en werken, waaraan onze tijd ontgroeid is.

Doch bij het neocalvinisme is het woord tot een leer gepromoveerd, de leer van de „scheppings-ordinantiën,” een zoowel naar den vorm als naar haar idee geheel nieuwe uitdrukking, welke alleen dan kan worden afgeleid uit het denken van de zestiende eeuw, wanneer dat eerst is omgebouwd tot wat het nimmer was.

Ook ten opzichte der andere genoemde leerstukken ziet de neocalvinist het voorheen toch werkelijk door gekleurde glazen. Ontegenzeggelijk lag in die leeringen het denkbeeld eener allesomvattende „noodzakelijkheid” in alle gebeuren: Gods raad is eeuwig en onveranderlijk, en noch der menschen

bidden noch hun werken kan daar iets af- of toedoen; er is geen vrijheid van wil, het lot van een iegelijken mensch is van eeuwigheid af voorbeschikt.

Toch iets anders was Gods raad, dan waarmee het neocalvinisme dien vereenzelvigt: dat „alles gaat naar een vast „plan, naar een vasten regel, naar het eeuwig besluit Gods, „naar vaste ordinantie en wet.” (BOUWMAN o.c. bl. 6; *Stonelez.* bl. 104 v.v.) Naar een vast plan, ja; naar vasten regel en wet in het geheel niet. Het zijn juist allerlei onverwachte gebeurtenissen en uitkomsten, welke uit den raad hunnen oorsprong nemen. Na met verschillende voorbeelden te hebben geïllustreerd, „dat Godt sit aen het stuyr en roer der werelt,” geeft CALVIJN als eindconclusie: „So sullen wy het daer voor „houden dat alle de schepselen soo omhoog als omleeghe bereydt „en by de handt syn tot sijnen dienst, op dat hy deselve „passe en schicke tot soodanighen gebruyck als hy goet vindt. „Waer uyt dan afgenomen wordt dat niet alleen sijn' al-ghe- „meene voorsienigheydt haer kracht betoont in de schepselen, „om d'ordeningh van de natuyr in haren loop t'onderhouden, „maer dat zij oock door sijnen wonderbaerlicken raedt tot „een seker'en eyghen doeleynde ghevoeght en bequaem gemaeckt worden.” (I. 16. 7.)

Juist op de verwerping van vasten regel en wet is het, dat CALVIJN, wanneer hij over de onveranderlijkheid van Gods raad spreekt, sterk aandringt. Er waren er n.l., die oordeelden, dat de leer, volgens welke alle dingen komen gelijk zij van eeuwigheid af door God zijn beschikt, even neerdrukend moest werken als de oude Grieksche noodlotsprediking. „Maer dat wort ons (luidt het scherpe antwoord) valschelick „en ter quader trouwen aanghewreven. Want wy en verdichten niet eene nootsakelickheydt uyt d'eewige t'samenknoopingh en verborgen ordeningh en vervolgh der oorsaken die „in de natuyr soude begrepen zijn: maer wy stellen Godt tot „een scheydtsman en bestierder aller dingen die na sijne wijsheydt van all' eeuwigheydt aen verordent heeft wat hy soude

„doen, en nu in der tijdt door sijne mogendtheydt volbrenght „'t gheen hij verordineert heeft. (I. 16. 8.).

Doch niet alleen met betrekking tot de leerstukken — straks wordt de zorgeloosheid, waarmee de neocalvinist zijne phantasie over het veld der historie laat weiden, tot een onrecht ook jegens personen. De mannen van de revolutie, de arminianen, de doopers hebben het gedaan. Even zeker als al hetgeen, waarop onze tijd roem draagt, gift en erve is van het gezegend calvinisme: de constitutioneele staatsinrichting, de erkenning van menschen- en vrije burger-rechten, de moderne wetenschap, het verhoogd besef van broederschap tusschen de verschillende volkeren en klassen, — zoo gewis moet aan die het calvinisme tegenstonden of op andere baan zich bewogen al het achterlijke en verwerpelijke geweten worden. De liefde is toch soms wel onbillijk. Zou men het calvinisme niet kunnen eeren zonder anderen onrecht te doen? En is het nobel denzelfden, die men eertijds om goed en leven heeft gebracht, nu ook nog de gerechte eer te ontnemen?

Zoo heet het dan in *Het calv. en de wetenschap*, dat het calvinisme in zijn levensbeginsel zelf de liefde voor de wetenschap op het hart heeft gedragen, en dat omgekeerd de arminianen krachtens hun beginsel alle hoogere ontwikkeling en wetenschap hebben tegengestaan. Wetenschap toch is, zoo vernemen wij, de verschijnselen te herleiden tot de hen beheerschende wetten, en niet te rusten, voordat het gelukt is aldus de eenheid van heel het kosmisch leven te doorgluren. Terwijl de erkenning van het bestaan van zulke alles beheerschende wetten en ordinantiën gegeven is in het geloof aan de voorbeschikking Gods, hetwelk immers niet anders is dan een in eigen persoonlijk bestaan laten indringen van dat andere nog meer omvattend geloof in Gods raadsbesluit. „Het dogma der „praedestinatie was voor wetenschap in hoogerem zin destijds „de sterkste drijfveer... Wat anders beduidt dit dogma van „Gods raadsbesluit dan de verzekerdheid, dat het bestaan en „het verloop der dingen, d. i. van den ganschen kosmos, niet

„de speelbal van gril of fortuin is, maar gehoorzaamt aan „vastheid en ordening?“ Daarentegen, — zoo gaat de rede-
neering verder — wat de arminianen voorstonden: de gespreid-
heid en losheid aller dingen, een kosmos ten prooi aan het
spelen van het toeval, 's menschen grillige willekeur de spil
waarom het alles draait — het beteekent, dat de studie van
het menschelijk leven geheel op losse schroeven wordt gesteld
en alle plan en samenhang uit de historie wegvalt. Dat de
arminiaansche opvatting de hier verkondigde beteekenis heeft,
begint langzamerhand al een oude legende te worden. Zij is,
als ik goed zie, van over den oceaan naar ons overgewaaid, en in
Engeland en Amerika met zooveel kracht aan de geesten ge-
suggereerd, dat al in 1875 zelfs de van orthodoxe voor-
ingenomenheid niet te verdenken JOHN DRAPER ze in zijn
vermaard *The Conflict between Religion and Science* als onbe-
twistbaar feit meedeelde.

Evenwel, zou inderdaad het verschil tusschen calvinist en
arminiaan het levensbeginsel der moderne wetenschappen
raken? De eerste het bestaan van vaste natuurwetten, de ander
de heerschappij van de fortuin hebben geleerd? Niets is immers
verder van de eenvoudige waarheid af dan dat. Wel is in het
vraagstuk van de vrijheid of de gebondenheid van den mensche-
lijken wil ongetwijfeld een wijsgeerig deel, hetwelk te maken
kan hebben met het al of niet erkennen van een oorzakelijken
samenhang aller verschijnselen. Terwijl het evenwel moeilijk
zal wezen uit de feitelijke geschiedenis een bewijs aan te
halen, dat degenen, die aangaande dit filosofisch stuk aan
den pelagiaanschen kant stonden, tegen de wetenschap, gelijk
die zich heeft ontwikkeld, zich hebben verzet, is het aller-
minst moeilijk voorbeelden, klein en groot, bij te brengen
van antagonie tegen die wetenschap van de zijde der anti-
pelagianen. Eeuwenlang toch hebben dezen aan hun verwer-
ping van den vrijen wil ten nauwste verbonden het aan het
modern-wetenschappelijke grondbeginsel vijandige geloof in
een van boven willekeurig ingrijpende godshand. Maar boven-

dien, van den filosofischen kant, welke er aan het vraagstuk is, heeft CALVIJN, scherpzinnig genoeg om te gevoelen dat het lag buiten de sfeer der door hem bedoelde theologische kwestie, zich beslist afgekeerd. Zou hij zich er in moeten begeven, dan, zoo bekend hij openlijk en beslist, staat hij aan de zijde van het *indeterminisme*. Een vrijen wil in den wijsgeerigen zin van het woord kent hij den mensch wèl toe. Wat de mensch volgens hem mist is alleen een vrije wil (d. i. een vermogen) *ten goede*; en ook dit slechts voor zoo lang de Geest hem niet wederbaart.

Verwarrend is het inderdaad, dat men CALVIJN'S beschouwing aangeduid heeft als loochening van den vrijen wil. Wat hij loochent is alleen, dat de *onwedergeborene* mensch eenig vermogen zou hebben ten goede. „Door een seer erbarmelicke „nootsakelickheydt,” „overgegeven in het geweld des duyvels,” kån de onwedergeborene niet anders dan het kwade doen. Van die „nootsakelickheydt” is evenwel de *wedergeborene* verlost, zoodat *hij* wèl vermogen ten goede, wèl „vryheydt” heeft. Bovendien, al derft de onwedergeborene *deze* „vryheydt”, een „vrye keur” heeft hij toch wel: de menschen — zegt CALVIJN tegen LUTHER — zijn geen stokken en blokken. (II. 2. 1 v. v.). Opzettelijk spreekt hij het ook uit, dat hij er niet tegen heeft den mensch een vrijen wil „toe te staan” (vóór den val kent hij hem dien zeker toe! I. 15. 8), mits men daaruit geen gevolgtrekkingen make, welke de goddelijke genade verkleinen, of de zekerheid ondermijnen, waarmee de uitverkorene de toekomstige zaligheid mag verwachten. Dit alleen blijve „buyten alle twijfel, „dat de mensch geen vrye will’ en heeft tot goede wercken, „ten zij dat hij door de genade worde geholpen . . .” (II. 2. 6.); dus wel een vrijen wil, alleen niet tot goede werken; wel ook een vrijen wil tot goede werken, mits de geest hem vooraf genadiglijk wederbare.

Voordat het nieuwe geslacht opstond, heeft ook werkelijk nooit een calvinist er aan gedacht met het wijsgeerig determinisme te coquetteeren, of den arminiaan verzet tegen de vaste

natuurwetten en dus tegen de wetenschap ten laste te leggen. Tel maar de vijf punten op, waaronder de Dordtsche vaders hun grieven hebben samengevat. Zij legden den remonstranten ten laste: 1e dat zij de beteekenis van „de Goddelijke Verkiezing” (en verwerping) als „een onveranderlijk voornemen „Gods” trachtten te verkleinen; 2e dat zij den dood van den Christus niet een volstreckte, maar alleen een voorwaardelijke genoegdoening ter zaligheid achtten; 3e dat zij des menschen verdorvenheid ten gevolge van de erfzonde zóó bemantelden met „de gemeene genade”, dat de mensch althans eenig vermogen ten goede had overgehouden; 4e dat volgens hen de genade „wederstandelijk” was, en de mensch het in zijn eigen macht had wedergeboren te worden of niet; 5e dat zij de volharding in het geloof niet als een vrucht der verkiezing of als een gave Gods beschouwden, maar als een voorwaarde, waaraan de mensch heeft te voldoen.

Wat is in dit alles, dat de moderne aanklacht van gebrek aan wetenschapszin ook maar in het minst bevestigd? Ja, is krachtiger ontkenning van de juistheid dier beschuldiging denkbaar? En wat zegt daarbij de praktijk! Was het vooral het remonstrantsche deel onzes volks, hetwelk het veldwinnen der moderne wetenschap met leede oogen heeft aangezien? Zeker is het, dat de man, die de eer verwierf van de vader dier wetenschap te wezen, DESCARTES, door niemand, gelijk DUKER'S zoo belangwekkende studiën leeren, heftiger is vervolgd dan door „GOMMAER'S rot”. Indien er sprake kan wezen van een stelsel, hetwelk onverzoenlijk moest staan tegenover de nieuwe wetenschap, moet veeleer het godsdienstige stelsel van CALVIJN genoemd worden. Wel zijn de eerste calvinisten ook begonnen met de wetenschap te eeren en te bevorderen in de oprichting o. a. van Leiden's universiteit, maar dit deden zij alleen in den waan, dat de wetenschap een dienaars zou wezen van de (d. w. z. van *hun*) godgeleerdheid, en buiten de door „de gezonde leer” gestelde perken niet zou gaan. Toen in en na het tijdperk van NEWTON de wetenschap zich steeds meer bewust ten doel

stelde de verschijnselen uit natuurlijke oorzaken te verklaren, moest die godsdienstigheid, welke Gods ingrijpende hand niet wilde missen, haar als vijandin gaan beschouwen. Zóó kwam het, (en niet, zooals het neocalvinisme wil, door de besmetting van doopersche wereldvlucht), dat het echt-calvinistische volksdeel steeds meer de wetenschap ging beschouwen als te behooren tot die „wereld”, waarmee de geloovige zich niet moest vermengen. Zoodat — ook een verschijnsel, waarop de neocalvinist wijst zonder het te verklaren — de wetenschappelijke beoefening der theologie op zuiver calvinistischen grondslag hoe langer zoo zeldzamer, juister: hoe langer zoo onmogelijker werd en eerlang ook geheel verdween; om eerst weer te verrijzen, toen een nieuw calvinisme den grondslag der moderne wetenschap had aanvaard door te erkennen, ja te verkondigen, wat D’ALEMBERT in de inleiding zijner *Encyclopaedie* eertijds als iets ongehoords neerschreef: „het heelal „is slechts één enkele gebeurtenis.” „Heel de kosmos hangt „organisch samen,” aldus dr. KUYPER.

6. Twee leerstukken, die zoek geraakt, en een tweetal geloofsstukken, welke zoo goed als gestorven zijn, komen in dit hoofdstuk nog ter sprake. Allereerst *Gods werkende almacht*.

BAVINCK’S dogmatiek spreekt in den locus de Deo ook van Gods almacht, het kan niet ontkend worden, in bezielende taal: God is almachtig, hij kan stormen verwekken en aardbevingen, zijns zijn de wolken en het gansche gebied der hemelen, hij kan de harten der koningen omkeeren en uit steenen Abraham kinderen verwekken. Evenwel, het is eene *enkelvoudige* Almacht, die wordt bedoeld: het is dezelfde almacht Gods, welke alle dingen heeft geschapen, en die daarna nog voortdurend tot zijne schepping uitgaat.

Met zulk een opvatting wilde CALVIJN zich allerminst tevreden stellen. Al dadelijk verzette zich daartegen zijn mystische natuurbeschouwing, welke hem, haast meer nog dan in de schepping

van het heir des hemels, „Godes deughden” deed erkennen in de dagelijksche bestiering ervan: „aller roeringh en beweging alsoo te matighen, datse daghen en nachten, maenden, „jaren, en jaergetijden afmeten: en oock dees’ ongelijckheyd „der dagen, die wy dagelicks gewaer werden, tot sulcken getempertheydt te brengen, datter gheen verwerringh en ontstaat.” (I. 14. 21.).

En zoo heet het dan over Gods Almacht: „En voorwaer „Godt maect aanspraeck op de Almagtigheydt, en hy wil dat „wy die hem oock toe-eygenen sullen, niet sodanigen almagtigheydt als de Sophisten verdichten, die ydel ledigh „en by na in den slaep versmoort zy: maer sulck eene die „wacker, krachtigh, werckzaem en altoos besich is. Oock „niet een Almagtigheydt d’welck alleen zy een algemeen „beginsel van een onwillekeurige bewegingh. Want hy wort „Almagtigh genoemd, niet om dat hy wel machtigh is alles „te verrichten, maer nochtans ondertusschen van wercken „ophouden en ledigh sitten soude, of d’ordeningh der natuyr „die hy een-mael gestelt heeft door een algemeen’ uitvloeying „sijner macht soude onderhouden, maer omdat hy door sijne „voorsienigheydt Hemel en Aerde regeert, en alle dinghen „alsoo bestiert en leydt, datter sonder sijnen raedt niet met „allen gheschiedt. Want als in den Psalm (115 : 3) geseyd „wort dat hy doet al wat hy wil, soo wort daer door een „seeckere en voorbedachte wil aengheduid. Want ’t en „soude niet wel voegen datmen de woorden des Propheten „uytleyde nae de wijze der Philosophen, te weten, dat „Godt zij d’eerste wercker, om dat hy is ’t begin en de oorsaek van alle bewegingh. Het is maer een kinderlicke vondt „datmen de regeeringhe Gods beperkt en begrenst tot een „invloeyingh van den natuyr” (1. 16. 3.).

Wel maakt onze tijd, wellicht te haastig om diep in de zaken in te dringen, soms sterk den indruk van bij leuzen te leven! Het neocalvinisme draagt er roem op, dat het Gods souvereiniteit en oppermachtigheid hoog houdt; waarmee het

zelfs in vrijzinnige kringen succes heeft, immers ook daar is die leuze doorgedrongen en door sommigen reeds aangenomen als een geliefd sjibboleth van modern, maar op oudere tijden teruggrijpend, piëtisme. Verstaat men wat men zegt? De verheffing van Gods souvereiniteit kan zeer zeker een vrome stemming vertolken. Als men maar wil bedenken, dat hetgeen de hedendaagsche gereformeerden er onder begrijpen een in vaste scheppingsordinantiën en wetten zich betuigende „alge-
„meene beweging Gods” is; terwijl een vroeger geslacht bij „macht en souvereine hoogheydt” (I. 14. 22) dacht aan die *bijzondere* beweging van Gods hand en aan die *werkende* almacht, welke sinds geruimen tijd zoek is geraakt.

Evenmin vindt ge terug het voornaamste stuk van de *voorzienigheid*. Wel is het hart van den nieuwcalvinist vol van „voorzienigheid” en „voorzienig bestel”, ook betuigt hij, dat Gods voorzienigheid niet alleen bestaat in het zien, maar ook in het werken, en in het minste gebeuren erkend moet worden. Toch, hoe ge zijn woorden keert of wendt, ge ontdekt — hoe zou het anders kunnen? — niet dan wat CALVIJN goed achtte voor heidenen en filosofen: de *algemeene* voorzienigheid. Voor de *bijzondere*, welke leert, dat God niet slechts bij alle gebeuren zijn bedoeling heeft, maar ook in den natuurlijke loop ingrijpt, is geen plaats in het stelsel, hetwelk de erkenning van „eenheid en vaste orde” tot punt van uitgang koos. Niet aanstonds zal iemand de afwezigheid van de bijzondere voorzienigheid opmerken, evenmin als die van de werkende almacht. Met zooveel vuur en ijver wordt van almacht en voorzienigheid getuigd, dat ge van wege de veelheid der woorden de open plaats in de gedachte over het hoofd ziet. Zoodra ge evenwel u herinnert, dat CALVIJN den grootsten nadruk legt niet op *wat* God te voorschijn doet komen, maar op *de wijze waarop* hij het doet — niet door een eeuwigen regel der natuur, maar door zijn bijwezende hand —, wordt u aanstonds wel alles duidelijk. En als BAVINCK aan de bijzondere voorzienigheid dan toch nog een plaats wil inruimen, maar haar degradeert

tot een weinig beteekenend stuk anti-arminianisme — wat het nooit geweest is¹⁾ — dan kost het u geen moeite om te doorgronden, hoever bezijden de historische werkelijkheid weder deze constructie is, en aan hoeveel eenvoudiger, ook door pelagianen en arminianen erkende dingen CALVIJN dacht, toen hij, om het voor de bijzondere voorzienigheid op te nemen, neerschreef wat zijn hedendaagsche volgelingen zich kunnen aantrekken: „En die de voorsienigheyt Godts binnen „soo nauwe palen en keyningen insluiten, als of se alle „dinghen door eenen lossen en vryen loop liet gaen en dry- „ven na d'eeuwige Wet der natuyr, die berooven Godt van „sijne eer' en haer selven van een seer profijtelick leer-stuck”. Of: „So moeten dan de Lezers voor eerst vast houden dat „niet dit voorsienigheyt genoemd wordt dat Godt ledigh uyt „den hemel aensiet watter al in de Werelt passeert en omgaet, „maer dit dat hy ghelijck als het stuyr en roer in de handt „hebbende alle voor-vallen en uytkomsten regeert en beschickt” (I. 16. 3 en 4.).

7. Een ander stuk oudcalvinisme is wel niet zoek geraakt,

¹⁾ „Alle pelagianisme”, zoo redeneert BAVINCK „is er op uit om de „zedelijke wereld voor een deel of in haar geheel zelfstandig te maken „tegenover God. Daarom maken zij onderscheid tusschen het *willen* en „het *kunnen* van God, zeggende, dat God een volmaakte wereld wel *wil* „maar niet *kan* scheppen. En hij *kan* het niet, wijl hij wel in het *generaal* „alles ordent naar zijnen raad maar de *zedelijke wereld* heeft overgegeven „aan den mensch met zijn vrijen wil als diens speciaal domein. En dat „is de beteekenis van de loochening der *providentia specialis*, welk leer- „stuk beteekent dat God ook dat speciale menschelijke gebied beheerscht.” Zoo zou dus bijzondere voorzienigheid niet staan tegenover de leer van „een eeuwige wet der natuyr”, maar tegenover die van den vrijen wil! Ik zou wel eens willen weten, welke bewijzen professor BAVINCK uit de geschriften der gereformeerde vaders zou weten aan te voeren om deze vernuftige constructie aannemelijk te maken. De bij de hedendaagsche gereformeerden welgeëerde *Joan van den Honert* heeft er niet van geweten, ook al schreef hij lijvige *Verhandelingen van Gods niet algemeene maar besondere Genade* (1726).

maar toch zoo in kracht afgenomen, dat het der versterving nabij is: het geloof in wonderen en in duivelen.

Wel kan wat het eerste betreft niet ontkend worden, dat ook het moderne calvinisme „het wonder” eert. Wat het tegen het evolutionisme en in het algemeen tegen wat het noemt het „normalisme” heeft, vat het in één woord samen door te zeggen, dat hier het wonder niet erkend wordt: „het wonder in de „wedergeboorte, het wonder in de Schrift, het wonder in den „CHRISTUS als God-zelf uit zijn eigen leven in ons leven indalend” (bl. 125). De vraag is evenwel gewettigd, of „wonder” hier niet in oneigenlijken zin wordt gebruikt. Wanneer vroeger gesproken werd van „het wonder in de Schrift”, zou niemand daaronder anders hebben verstaan dan de in de Schrift verhaalde wonderen en mirakelen. Maar hier wordt, naar uit het verband overvloedig blijkt, het verwonderlijke bedoeld in de wijze, waarop de geschiedenis klasieke uitbeeldingen, gelijk op godsdienstig gebied de Schrift, te voorschijn komen doet. Het verwonderlijke, niet het miraculeuze of thaumaturgische: want de historie der menschheid evenals heel de wereldgeschiedenis moet, volgens het neocalvinisme als een gestadige ontwikkeling worden begrepen, het spreekt zelfs van „een evolutionistische schepping”. Evenwel, terwijl het deswege met den eisch der moderne wetenschap: alle gebeuren te herleiden tot natuurlijke oorzaken, instemt, verzet het zich tegen het daaruit licht voortvloeiend uitsluiten van een goddelijk „plan” en „bedoelen”, of zooals het zich ook wel uitdrukt, van „het goddelijk motief.” De natuur en haar wetten, ook de wetten der historie, en de baan der ontwikkeling, welke de menschheid volgt, zijn door God voorzien, bedoeld en besteld. In alle uitkomsten is iets van Gods hand en Gods bedoelen, en — de consequentie missen wij niet — „voor den vrome is eigenlijk de geheele wereld een wonder”, hoewel het goddelijk motief bij uitstek in de schepping, de Schrift, CHRISTUS, en de wedergeboorte, erkend moet worden. Op den rand van een bladzijde uit een van BAVINCK's geschriften

vond ik door een kritische hand de vraag gesteld, of de schrijver „hier niet een appèl deed op waardeoordeelen, genomen „uit het moderne bewustzijn.” Doet ook deze uitdrukking: „het wonder in de schepping, in de schrift, in Christus, in de wedergeboorte,” niet een appèl op de moderne wereldbeschouwing, zoodat een zestiende-eeuwsch geslacht zelfs niet zou hebben verstaan wat er mee wordt bedoeld?

Nevens de wijziging van het begrip kan ons ook nog treffen wat men de subjectivering van het wonder kan noemen. Van natuurlijk te verklaren verschijnselen wordt gezegd, dat de geloovigen er Gods hand in hebben gezien. Onwillekeurig is men geneigd te vragen: hebben de geloovigen er Gods hand in *gezien*? En wij herinneren ons, dat in denzelfden subjectivistischen trant zelfs het goddelijk karakter van Schrift en CHRISTUS wordt beredeneerd. Zoo zegt KUYPER in zijn *Encyclopaedie*, dat de geloovige, in den bijbel een spiegeling vindend van datzelfde licht, hetwelk hij in zichzelf gewaar wordt, dien bijbel als Gods woord *erkent*. Desgelijks maakt BAVINCK de opmerking, dat de Christen, doordien bij hem het zielsproces van zondebesef en wedergeboorte nu eenmaal onafscheidelijk aan CHRISTUS' naam werd verbonden, niet anders kan dan dien Christus als Heiland *erkennen*. De kwestie is dus niet langer deze, dat er twee mogelijkheden bestaan betreffende het *gebeuren der dingen*, deze twee nl.: òf uit natuurlijke oorzaken òf door Gods ingrijpende hand; veeleer is de hoofzaak, dat er twee mogelijkheden zijn betreffende de *mensen*, deze beide: dat zij in een gebeurtenis, hoewel die te verklaren is uit natuurlijke oorzaken, òf wel òf niet Gods hand, bestel en voorzienigheid erkennen?

Met zekerheid is dit evenwel niet te zeggen Preciese uitzettingen van het wonder vinden wij niet. Misschien ook is het een neocalvinist zelf niet geheel klaar, hoe hij in dezen denkt. Toch is het vrij duidelijk, dat de oude tegenstelling heeft moeten plaats maken voor een nieuwe. Het is niet meer het wonder tegenover de natuurwet, maar de „normalistische”

tegenover de „abnormalistische” beschouwing der dingen. De normalistische, welke gelooft in een normaal verloop der wereldgeschiedenis, een geleidelijke ontwikkeling van de doode stof tot den bezielenden kosmos, en van het lage tot het hooge — tegenover de abnormalistische, welke gelooft, dat deze wereld abnormaal is, wijl zij een val maakten, waardoor er „een breking „in de lijn” kwam: een breking, welke ook straks door de heilschepping (in de wedergeboorte) zichtbaar wordt, gelijk zij in den beginne door de schepping en in de geschiedenis door Schrift en CHRISTUS aan den dag gekomen is. Zoo is het ook niet langer geoorloofd geloof en wetenschap als tegenstellingen te beschouwen met de gedachte, dat het geloof een ingrijpende hand Gods, de wetenschap een vaste natuurorde aanvaardt, — de ware tegenstelling is die tusschen een ongeloovige, normalistische en een geloovige, abnormalistische wetenschap, beide op de basis van de erkenning van „vastheid van eenheid” (bl. 179).

In alle geval is het zeker, dat er een sterke neiging bij den neocalvinist bestaat om het wonder te vernatuurlijken en te versubjectiveeren, ja, somtijds weg te redeneeren, zoo wanneer hij uitdrukkingen gebruikt als deze: „dat er van het standpunt „van God zelf geen wonder bestaat.” In staat een oogenblik indruk te maken zijn wellicht krachtwoorden als die, welke ds. H. HOEKSTRA in *Een Schriftbeschouwing over Bileam* zich veroorlooft naar aanleiding van de sprekende ezelin: „niemand zal ver- „wachten, dat wij dit wonder zullen gaan verdedigen tegen de „schimpscheuten van het plomplatte ongeloof . . . ; die op dit „wonder zit om te kauwen en het niet door de keel kan krijgen, „mocht wel eens beginnen te bedenken, of hij het wonder kan „begrijpen, dat hij zelf kan spreken.” Ontegenzeggelijk wordt hier de schijn gewekt, dat ook de hedendaagsche gereformeerde een sterke neiging heeft heel veel dingen mogelijk te achten. Toch, als wij bedenken, dat niet *wat* men mogelijk achtte het meest beteekenende van het oude wondergeloof was, maar *hoe en waardoor* men het mogelijk achtte, dan gevoelen wij, dat het stout erkennen van die kinderachtige ezelsgeschiedenis

feitelijk niet veel beteekent. De meest wonderbare wonderen toch, die, waarop het oude geloof zich eeuwenlang bij uitstek heeft beroepen, worden totaal ontwonderd.

Toen eertijds Spinoza het teruggaan van de schaduw op ACHAZ' zonnewijzer verklaarde uit het bestaan van „bijzonnen”, eraan toevoegend, dat zij, die dit „wonder” te boek gesteld hadden „ook in den droom van het bestaan van „bijzonnen niet hadden gehoord”; of bij den zonnestilstand van JOZUA X wilde denken aan den invloed van straalbreking in de hoogere lichtlagen, keurde de gereformeerde ds. CAROLUS TUINMAN van Middelburg hem de volgende grafschriften waardig:

„Spouw op dit graf, hier ligt SPINOZA, was zijn leer

„Daar ook bedolven! Wrocht die stank geen zielpest meer.”

En „Verloochent JODE, die verwoed God zelf bestreed.

„Geen snooder monster heeft de hel ooit opgegeven:

„Want gij verloochent Hem, voor wien de Duivels beven.

„Wie is zoo boos als gij? 'k Zeg dat ik 't niet en weet.”

Maar, wonderlijk, in onze dagen gaf DILLOO, destijds hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, in een zeer geroemde exegetische studie over „das Wunder an den Stufen des Achas” omtrent het terugwijken van de schaduw op ACHAZ' zonnewijzer (II Kon. 20, Jes. 38, II Kron. 32) een verklaring, welke voor die van SPINOZA in naturalisme niet onderdoet. Immers, volgens DILLOO is niet de zon teruggegaan op haar weg, maar alleen de schaduw; is niet de natuurorde met haar vaste wetten verstoord geweest (dat ware niet overeenkomstig GODS trouw), maar was het alleen „ein neu hervorbrechendes Licht (van een „meteoor?”), das den Schatten zurückjagte, während die Sonne „am Himmelsbogen ihren majestätischen Gang in der abgemessenen Pfaden verfolgte” (p. 41). Desgelijks wil DILLOO ook de beide andere berichten der Heilige Schrift (meer dan drie zijn er volgens hem niet, bl. 1), verklaren, welke „een „wonderbaar ingrijpen in de naar moderne theorie enkel „eeuwige wetten der natuur” behelzen, t. w. den zonnestilstand, waarvan JOZUA X, en de zonsverduistering op Golgotha,

waarvan LUCAS XXIII melding maken, of juist, hij wil deze wonderen niet „verklaren (dan „toch waren wij in de fout der rationalisten en naturalisten „vervallen), alleen maar een behoorlijke *voorstelling* er van „geven.” Maar hoe ook, hij bedoelt in het licht te stellen, dat GOD ook daar, „waar hij zijn grootste wonder volbrengt, „niettemin trouw blijft in de geringste ordeningen”, (aldus in zijn slot-alinea en elders): „die treue unverrückliche „Handhabung der Ordnungen, die der freimächtige GOTT „den Geschöpfen des Himmels gegeben, nach denen [sie „ihren] bestimmten Bahnen beschreib[en], . . . diese Treue „Gottes wird auch durch kein Wunder aufgehoben” (bl. 39). En stond DILLOO nu nog met deze beschouwingen alleen, of werd hij door de zijnen mischien, wat reeds niet gering zou wezen, enkel geduld! Maar dat is allerminst het geval. Zelfs BAVINCK, in zijn beroemde omvangrijke *Dogmatiek*, beroept zich op hem. En nu wil ik nog zwijgen van de sympathie, welke de boeken van WRIGHT en BETTEX met hun naturalistisch-evolutionistische uitleggingen bij de hedendaagsche gereformeerden vinden, ds. G. WISSE Jr. niet uitgezonderd (*Handleid. bij de beoef. der Geref. Geloofswaarheden* bl. 31), een sympathie, welke alleen getemperd wordt door een bezonnen wenk als die, welke een gereformeerde recensie met het oog op een der nieuwe werken ten nutte gaf, zeggend, dat „het „op de studeerkamer moet blijven.”

Het neocalvinisme is wat de bijbelsche wonderen betreft daar aangeland, waar het eertijds de naturalisten ten doode heeft bestreden: de historiciteit van het verhaalde erkennend, geeft het van de toedracht zulk een parafrase en verklaring, dat er feitelijk niets van overblijft, althans niet van het wonder, waarom het toch eigenlijk begonnen was. Het eenige verschil is, dat de rationalisten, daar zij „wonder” in den oorspronkelijken zin gebruikten, met SPINOZA „de woorden wonder en onkunde synonymem” achten; terwijl het neocalvinisme aan het begrip „wonder” zulk een zin geeft, dat het er een eereplaats aan kan blijven inruimen.

Evenwel snijdt het, gelijk wij zagen, althans aan het bijbelsche wonder het hart uit. En wat het niet-bijbelsche wonder betreft — indien het aldus doet aan het groene hout, wat zal het doen aan het dorre? Eén ding is zeker, dat het alleen in metaforischen zin CALVIJN zal kunnen nazeggen: dat de mirakelen na de dagen der apostelen geenszins hebben opgehouden, maar nog dagelijks door God worden verricht tot behoedenis zijner uitverkorenen, al zien wij ze ook niet meer zoo (*Aen den Koning van Vranckrijck*).

8. Wat nu het geloof in duivelen en engelen betreft zij allereerst de groote beteekenis herinnerd, welke CALVIJN aan deze „overheden der lucht” toekende. Onbeperkt achtte hij weliswaar hun macht niet. Dat zij b.v., tenzij ze van God daartoe in een bijzonder geval macht verkrijgen, een doode kunnen opwekken of een staf in een slang kunnen veranderen, gelooft hij niet. Maar zij vermogen toch het een en ander; vooral wanneer zij, bewust of onbewust, geroepen zijn de raadslagen Gods uit te voeren. Zij kunnen iemand een gedachte in het hart planten en hem suggereeren tot daden, die hij uit zichzelf niet zou hebben bedacht (dit ook nog bij WISSE, o. c. bl. 33). Zij kunnen stormen verwekken of besmettelijke ziekten verspreiden of door samenvoeging van allerlei z.g.n. toevallige gebeurtenissen gewenschte uitkomsten verkrijgen. Ook oorlogen en krankzinnigheid zijn hun werk. Nog in de zeventiende eeuw waren in het zuiverst calvinistische land ter wereld, in Schotland, de gruwelijkste heksenprocessen in zwang, werd o. a. een zekere dr. FIAN na de afschuwelijkste martelingen verbrand, op beschuldiging met behulp van den duivel den storm te hebben verwekt, welke koning JACOBUS op zijn terugkeer uit Denemarken in levensgevaar had gebracht. (PITCAIRN *Criminal Trials in Scotland* vol. I part. II p. 213—223; LECKY *Hist. of Ration.* I p. 104 v.) Iets dergelijks geschiedde in 1545 te Genève. Met rechtstreeksche medewerking van CALVIJN werden een dertig à veertig

mannen en vrouwen, onder wie de geneesheer-directeur van het stadsziekenhuis met twee zijner assistenten, opgehangen, verbrand, gevierendeeld, beschuldigd van soortgelijke complotterie met Satan. Er woedde nl. een pest in Genève, die vele duizenden ten grave sleepte. De gereformeerden waren overtuigd, dat de duivel er de hand in had en, met den duivel ook de libertijnen natuurlijk. Hoe zij er achter kwamen laat zich wel gissen: de pijnbank. En zoo kon CALVIJN op een goeden dag zegevierend over het geval op den kansel uitvaren. Straks schreef hij ook een brief aan BULLINGER, waarin hij vertelt, hoe sommige onverlaten pestzalf van den duivel hadden gekregen, waarmee zij de klinken en grendels der deuren hadden besmeerd met het doel de stad Gods uit te roeien, en te treden — want voor de besmetting zou Satan hèn wel behoeden — in de erfenis der uitgestorven veste. Maar God de Heere had hun listig plan doen mislukken en de schelmen, op wier gelaat drieste onbeschaamdheid, boosheid en woede te lezen stond, in de handen des rechters overgeleverd.

Jammer, dat geschiedkundigen van naam zich door hun liefde voor protestantisme en gereformeerde kerk laten verleiden een brief als dezen, die zoowel op CALVIJN's zienswijze als op zijn karakter zoo'n scherp licht werpt, achter te houden en dood te zwijgen. De eenige, voor zoover ik weet, die hem opnam, is HENRY, die zich daarmee de eer verwerft van te behooren tot die zeldzame geschiedschrijvers, wier liefde het van de waarheid niet wint.

Het moge als een smaad gevoeld worden, dat de groote hervormer op de hinderlijkste wijze geloofde aan het werken van machten en boosheden der lucht, ja, daarin den sleutel gelegen achtte van al wat er verrassends of ongewoons gebeurde zoo in het leven van geheele volken als in dat van den enkelen mensch, men kan het feit nochtans niet loochenen.

Ook in engelen had CALVIJN een groot geloof. Tot zijn eer dient gezegd, dat hij er op aandringt zich te wachten voor „onnutte speculatiën aengaende de natuyl, order en „veelheydt der Engelen”. Als bij zoovele andere stukken des geloofs betoont hij zich in tegenstelling met velen zijner

epigonen, een vijand van scholastiek, onnutte haarkloverij en fantastisch-metafysische nasporingen. Hij betracht gaarne „die „matigheyt, die ons van den regel der Godvruchtigheeydt „wordt voor-geschreven” en acht het „onnut en ydel” gefilosofer, goed voor ledigloopers, omtrent het aantal der engelen gissingen te maken. Wij willen geen „oorkittelingh”, maar „profijtelicke leeringhen”, zegt hij, DIONYSIUS bespot-tend, die met zijn „ydel ghesnater” deed, alsof hij er alles van wist: „het is of de man uyt den Hemel gevallen is.”

Deze modestie verhindert CALVIJN evenwel niet, op grond van DANIËL 7: 10 aan te nemen, dat er minstens een millioen geesten Gods troon omringen: dagelijks zendt God hen uit om zijn wil op aarde te volbrengen; het is door hen, dat Hij heerscht over de gansche wereld. Of ieder geloovige zijn engel heeft, betwijfelt CALVIJN echter: „die Godts sorge „bepalen tot éénen Engel alleen, verkorten grootelicks haer „selven en alle ledematen der Kercke, even als of ons te „vergeefs belooft waren alle die te hulpe schietende scharen, „daer mede wy van allen zijden omringht en ghedeckt zijn.” Dat ieder volk zijn beschermengel heeft, houdt hij daarentegen voor zeker, gelijk ook het bestaan van afzonderlijke engelen, die in het bijzonder belast zijn met de bescherming van de kinderen der geloovigen. Zeker acht hij het ook, dat dagelijks een verwoede strijd wordt gevoerd tusschen Satan en zijn heir te eener, de Gode toegewijde engelenscharen te anderer zijde, met het wee of het wel der uitverkoren Godskinderen tot prijs (I. 14. 3—9; I. 14. 7—18).

Wat doet nu het neocalvinisme? Dat het de engelen en duivelen onttroont, kan niemand zeggen, maar het ontnemt hun scepter en macht. Als om in eenen het bewijs te geven, dat het de kunst verstaat zoowel om met veel woorden weinig als om met weinig veel te zeggen, vult het in *Dogmatiek* en studiën *Uit het Woord* bladzij na bladzij over allerlei wat bij duivelen en engelen ter sprake kan komen, om alleen op het allerlaatst ergens in een halven regel te zeggen, dat

de „buitengewone dienst”, welken zij naar het getuigenis der Schrift in vroeger eeuwen vervulden, in onzen tijd „opgehouden is”, en dat zij ook „niet meer verschijnen” (BAVINCK, *Dogm.* 2e dr. II. bl. 488 en 498).

Derhalve, duivelen en engelen, maar nonactief; of, zooals CALVIJN zou zeggen, slapend, gapend en ledig. Groote wijsheid aangaande verborgen dingen, maar volstrekt „onpro-„fijtelick, ijdel en onnut”. Zij werken niet meer. Toch spreekt HONIG, nog wel in een wetenschappelijk stuk in het besluit van zijn dissertatie over COMRIE, gelijk van „Gods Kerke” zoo ook van „Satan”, tegen wien wij hebben te kampen. Het zijn loutere metaforen. „Gods Kerke” is, zooals wij in een volgend hoofdstuk zullen bevinden, Gods Kerke niet meer, en met Satan kan niet veel anders bedoeld zijn dan de macht van ongelooft en boosheid.

Zulk een metaforische wijze van spreken is trouwens het tegenwoordig calvinisme zeer eigen, evenals ook het gebruik van uitheemsche woorden. Hier is een verwarrende stortvloed van beeldspraak en onbegrijpelijkheid, die, wanneer ge niet ingewijd zijt in het geheim der gedachtengangen, u een geheel onjuist denkbeeld geven van wat eigenlijk wordt bedoeld. Gij meent zuiver zestiende-eeuwsche denkbeelden te hooren verdedigen, en zijt er niet op bedacht, dat het allernieuwste gedachten zijn, alleen in antiek gewaad en in paradoxalen vorm. Ik denk b.v. aan wat dr. A. KUYPER in *Hedendaagsche Schriftkritiek* zegt omtrent de bijbelsche handschriften: dat de heilige Geest ze al de eeuwen door heeft bewaard, tot in de letters en leestekens toe. Bij deze schijnbaar mirakuleus bedoelde woorden heeft de schrijver werkelijk aan niet dan zeer natuurlijke dingen gedacht, gelijk uit de door professor NOORDTZIJ zeer ijverig en verdienstelijk beoefende tekstcritiek, welke geen regel uit den bijbel intact laat, duidelijk genoeg blijkt (vgl. zijn studie over den achtenzestigsten psalm in het *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* 1900 en 1901). Zoo spreekt ook TAZELAAR (*de Christ. Godsd. en de muziek* T. v. G. Th. 1903

bl. 250) schijnbaar realistisch, maar inderdaad metaforisch, naar aanleiding van het verhaal van SAUL'S waanzin: „Wij „worden allen bij tijden door booze geesten gekweld. Dan „wordt het in de ziel stikdonkere nacht, waarin door den „huilenden storm hier een venster wordt opengeworpen en „ginds van het hooge dak eenige pannen neerstorten. Vooral „de geloovige kent die angstvolle tijden. Want Satan is woedend „van spijt, als de Heiland eene ziele verlost uit zijn schrikkelijk „geweld.”

Een soortgelijke, maar toch ook weer geheel andere methode om het goed recht van het spreken over engelen en duivelen te redden, volgt dr. KUYPER in zijn studiën *Uit het Woord* (1e serie I bl. 27) waar hij in hegeliaanschen trant het dagelijksch ingrijpen van het heir des hemels in de aardsche zaken aldus vergeestelijkt: „niets wordt op aarde gewrocht „dan wat vooruit bereid is in het eeuwig rijk der geesten. In „den bodem van dat rijk enz. . . vandaar . . . ieder zijn engel.” Dát is, meent hij, ook de rechte beteekenis van den naam „Heere der heirscharen”. Evenwel, voegt hij er aan toe, die naam is (CALVIJN zou het hem niet toestemmen) met het Oude Testament voorbij gegaan, om plaats te maken voor den meer passenden: „Vader der lichten”.

Doch hoe de neocalvinist de zaak ook mag keeren of wenden, nooit ontkomt hij aan het feit, dat hij, gelijk in zijn wondergeloof aan den verdoemden jood, zoo in zijn duivelen- en engelenleer aan den gehaten schrijver van *De Betooverde Wereld* de hand reikt, WITSIUS, VAN DER WAAYEN en al zijn vaderen ten spijt.

9.] Als proef op de som blijft thans nog over, de aandacht te vestigen op wijzigingen, welke in verband met de nieuwe beschouwing over de wijze van Gods Albestuur in de godsdienstige voorstellingen en uitdrukkingen, niet het minst in het karakter der vroomheid zijn aan te wijzen.

Wat in dezen het oude in tegenstelling met het moderne

calvinisme kenmerkte was allereerst zijn anthropomorfisme. Wel bestreed het degenen, die God een menschelijke gestalte toekenden, en bespotten het hun „letterknechterij”, als zij zich beriepen op de Schrift, welke spreekt van Gods hoofd en handen. Toch stelde het zich God voor, denkend en overlegend als een mensch. Dat was, gegeven zijn nevens elkander stellen van God en natuur ook niet anders mogelijk. Daar was de natuur, en daar was God, die op haren loop ingreep; daar was de Overste der duivelen met zijn listen en lagen, en wederom daar was God, die hem of liet begaan of, als het te ver ging, zijn raadslagen verijdelde: „door wiens heer-, „schappy en bevel gelijk als door eenen toom de Satan be-, „dwongen wort, met alle syne helsche geesten en gantsche „toerustingh.”

Nu is weliswaar het neo-calvinisme geenszins schroomvallig om over God te spreken als ware hij een verheven mensch, toch, om één voorbeeld te noemen, zal het zelfs in stichtelijke stukken niet schrijven hetgeen CALVIJN in een geleerde theologische uiteenzetting een plaats inruimt: „Voorders sal door een heerlick „en schoon exempel kunnen blijcken, hoe dat Godt door den „toom en breydel van syne voorsienigheydt allerley uytkomsten buyght en neyght werwaerts hy wil. Ziet even op ’t selve „punct des tijdts, doe David in de woestijne Mahon achter-, „haelt was, doen de Philistijnen een inval in het landt Israëls: „en Saul wordt daer door ghedronghen af te trecken van „David. Indien Godt, willende versorgen de behoudenisse „sijns knechts, desen spaeck den Koningh Saul in sijn wiel „ghestoken heeft, voorwaer al hoewel de Philistijnen in der „haest buyten der menschen verwachtingh de wapenen in de „handt ghenomen hebben, so en sullen wy nochtans niet „seggen dat dit by geval is toegekomen: maer ’t geloof sal „bekennen, dat de dingen die ons avontuyrlick en bygheval „schijnen, door een verborghen stuyr en leydingh Godts ge-, „regeert worden.”

Bij het oude calvinisme is aan het anthropomorfisme nauw

verbonden de geocentrische beschouwing van het heelal en het bovenzinnelijk realisme. Heftig verzette zich zoo CALVIJN als VOET tegen COPERNICUS. Dat de aarde zou wentelen om haar as, zoodat wat nu boven was straks beneden zou wezen; dat de aarde zich met andere planeten bewoog om de zon en dus in stede van het groote middenstuk der schepping niet dan een trawant en satelliet was; dat dus ook zon, maan en sterren, in plaats van te dienen tot verlichting van den dag en den nacht, in eindeloos ver verwijderde ruimten beteekenis in zichzelf hadden — het werd gevoeld als niet minder dan de totale omkeering van de geopenbaarde leer. Vast stond de aarde, zoo leerde immers Gods Woord, en daarboven was de hemel.

Weliswaar worden sporen van latere verlichting bij CALVIJN niet gemist. Uitdrukkelijk verwerpt hij de voorstelling, volgens welke God in den hemel als „binnen sekere tralien” (III. 20. 40) is opgesloten: „Hij is alomtegenwoordig”; „wezen-„lijk”, „substantiëel” is hij in alle dingen aanwezig. Alleen is God op bijzondere wijze in den hemel aanwezig. Gelijk ook CHRISTUS; aangaande wien naar CALVIJN’s waarschuwing onze voorstellingen mede niet te kinderlijk moeten zijn. Hij is b.v. voorbidder bij God ten gunste van de heiligen, maar niet zoo, dat wij hem ons moeten denken als aan de knieën des Vaders uitgestrekt. Hij is ook zittende ter rechterhand Gods, maar dat wil niet anders zeggen dan dat de Vader hem alle bestuur over de aardsche dingen heeft overgegeven (II. 16. 14 v.).

Toch zegt CALVIJN nadrukkelijk, dat CHRISTUS lichamelijk in den hemel woont en dat zijn tegenwoordig lichaam naar den aard van alle lichamen plaats inneemt en getast kan worden. Het is een veelverbreide dwaling, dat CALVIJN’s avondmaalsleer zooveel geestelijker is dan die van LUTHER. Althans in één opzicht is veeleer het omgekeerde waar. Luthersche theologen (LUTHER zelf voorop o.a. in zijn geschrift tegen „den hemel-„schen Profeet” CARLSTADT; en in zijn godgeleerd tijdperk ook KEPLER, in niet onverdienstelijke latijnsche verzen) ontzagen zich niet de substantiëele aanwezigheid van CHRISTUS in

het brood toe te lichten met de leer van de alomtegenwoordigheid van CHRISTUS' lichaam — „de wanstaltige Ubiquiteit” zegt CALVIJN —, welke zeer nabij komt aan een vergeestelijking van het lichaam en straks zelfs, bijv. bij OSIANDER, aan pantheïstische denkbeelden de hand reikt. Maar CALVIJN staat er stijf en strak op, dat CHRISTUS tastbaar-lichamelijk in den hemel aanwezig is, van waaruit hij de harten der geloovigen versterkt door subtiel stoffelijke uitstralingen, te vergelijken bij de „substantie” (het woord is genomen uit I. 16. 2; IV. 17.12 spreekt zelfs van „dampen”), welke de zon tot de planten uitstraalt. Hij stelt zich ook den hemel niet als zoo heel ver verwijderd voor, in alle geval als verticaal boven de vaststaande aarde: niet visionair maar werkelijk heeft STEFANUS de hemelen geopend aanschouwd, en ieder geloovige moet „met zijn ooghen en hert” tot den hemel opgevoerd worden, opdat hij met het werkelijk tastbaar daar aanwezige lichaam van CHRISTUS gemeenschap hebbe, er door „gevoed” worde. Ook mag niemand den afstand tusschen aarde en hemel wegredeneeren of het voorstellen, alsof CHRISTUS en hemel overal tegenwoordig zijn. Moet misschien toegestemd worden, dat het menschelijk oog naar zijn gewonen aanleg niet ver genoeg reikt om Gods troon te kunnen aanschouwen, toch was het niet noodig, dat CHRISTUS om van STEFANUS te worden gezien zijn plaats verliet of alomtegenwoordig ware, „dewijl hy d'oogen van sijnen dienstknecht soo „scherpsichtig konde maken datse tot in de Hemelen door-„drongen” (IV. 17. vooral 7—10, 16, 17, 18, 24, 29.).

Tegenover deze dingen staat, dat het neocalvinisme, het oude verzet tegen de resultaten der nieuwere wetenschap opgevend — wat baat dat „ziende blind zijn” vraagt het —, zonder terughouding aanneemt al wat astronomie, chemie, physica als niet te loochenen feiten hebben geconstateerd. In stede van de echte huldigt het derhalve een soort vergeestelijkte geocentrie: welke alleen nog in zoover de aarde als het middelpunt der schepping erkent als aangenomen kan worden, dat het leven,

hetwelk God door het gansche heelal heeft uitgestort, in het leven der menschheid op aarde haar hoogste punt heeft bereikt. Maar dan is ook de hemel oneindig ver, of misschien in het geheel niet ver! Wie zegt, vraagt Dr. KUYPER in *Om de oude wereldzee*, dat de hemel zoo ver is als men altijd heeft gedacht? Misschien dus ook CHRISTUS niet met een tastbaar en aan plaats gebonden lichaam bekleed, en niet zoo werkelijk als een geloovige het zich gaarne voorstelt, van boven op de aarde neerblikkend en alle dingen sturend naar zijne voorzienigheid?

Maar dan behouden ook allerlei bekende woorden niet hun oorspronkelijken zin! „Verlossing” is het, wat een godsdienst moet prediken, zegt de neocalvinist, en het is een van zijn geliefde strijdleuzen tegen den modernist: bij wien, het zij terloops opgemerkt, zijn herhaald geroep reeds weerklank begint te vinden; „verlossing” en „in Christus den verlosser erkennen”! Maar is, sinds de duivel werd teruggezet tot den rang van „macht der zonde” (wat CALVIJN „een kinderlicke vondt” noemde), de pit en kern niet uit de oude uitdrukkingen weggenomen? „Nu ghemerckt Godt nae sijn believen d'onreynne „gheesten herwaerts en ginswaerts buygt: so richt hy dese „sijn regeermacht also in, datse den gheloovighen tot haren „oeffeningh wel bestrijden, met listen aanboort komen, met „stormen en aenvallen beswaren, met oorlogh perssen, oock „dickwils moede maken, ontroeren, schrick aenjagen, en „sometijts verwonden, maer noyt overwinnen noch t' onder- „brengen: en datse de godloos' als gevangen' achter sich aen „slepen, in der selver zielen en lichamen heerschappij voeren en „als eygen slaven tot allerley schelmstukken misbruycken” (I. 14. 18). Aan zulke bovenzinnelijk-realistische verschrikkingen en niet in de eerste plaats aan zedelijke vernieuwing is eertijds gedacht bij het bekende „en mij uit alle geweld des duivels verlost heeft” (Catech. vr. 1).

Maar wat nog meer is dan verandering in de beteekenis der oude woorden (ik denk nog aan „oordeel”, „leiding”,

„hulp”) en ten slotte aan alles bijzonder gewicht verleent: ook het karakter der vroomheid heeft zich gewijzigd, gelijk na het voorafgegane wel was te verwachten. Wel kan men ook bij de erkenning van vaste orde oprecht vromelijk blijven spreken van Gods wonderbare tusschenkomst en uitredding, van zijn wrake en zijn zegen, van zijn wijs bestel en zijn vaderlijke bedoelingen. Toch komt alles in een geheel ander licht te staan. Voor het teergevoelig godsdienstig hart is van even groote beteekenis als wát God doet de wijze, waaròp Hij het doet. Al dadelijk het gevoel van Gods nabijheid wordt onder den invloed daarvan meer of minder levendig, en het spreken van den levenden God en den levenden Christus krijgt meer of min werkelijken zin. Evenwel het grootste deel van hetgeen aldus omtrent de wijziging in het karakter der calvinistische vroomheid ter sprake zou kunnen komen, blijve rusten. Alleen zij opgemerkt dat wie, gedachtig aan het uitgesproken verlangen naar een historie der godsvrucht, proeve van zulk een historie zou willen geven, hier een kostelijke gelegenheid vindt. Wel begeeft hij zich tot een uiterst teer en fijn werk. De vroomheid toch van ieder vol ontwikkeld type van godsdienst heeft iets van het ruischen in een val van vele wateren; alle mogelijke tonen speurt ge zonder dat ge één kunt vasthouden, laat staan dat gij thema of accoord zoudt kunnen ontdekken. Vergelijking is dáárom zoo moeilijk, wijl het vaak, indien niet altijd, een verschil is enkel van nuance, nog wel voortdurend wisselende nuance. Dat het toch niet een onbegonnen werk behoeft te zijn de vroomheid als geschiedkundig verschijnsel te beschouwen, bewijze één in het oog vallend verschilpunt, hetwelk, wijl het voor heel dit stuk als de proef op de som geldt, niet onvermeld mag worden gelaten.

Indien in alle dagelijksche voorvallen een op den „ordinairen „cours” der dingen ingrijpende godshand zich doet gelden, wat is alsdan eer te verwachten dan dat er een element niet slechts van vreeze en eerbied, maar van gewoon menschenlijke

vrees komt in den godsdienst, alsmede iets van hoop op aard-schen zegen? Inderdaad een zekeren practischen zin, een wijze berekening mist gij bij het oude calvinisme niet. Herhaaldelijk verkondigt CALVIJN, dat hetgeen hij leert zoo „profijte-„lick” is en hij licht zijn zeggen o.a. in deze woorden toe: „die „d’ Almachtigheyt Gods behoorlick en lof toeschrijven, die „trecken daeruyt dubbele vrucht, vooreerst dat Godt, die een „Heer en Besitter is van Hemel en Aerde, en op wiens wil „en wencken alle schepselen haer oogen slaen om haer selven „tot sijnen dienst over te geven, bequaem en machtigh ge-„noegh is om t’ haerwaerts weldadigh te zijn, daer benefens „dat men vryelick en sonder sorgh mach gherust zijn in sijne „beschermingh, aen wiens will’ en goetduncken alle swarig-„heden en schaden, die van ergens ter werelt te vreesen „staen, zijn onderworpen, door wiens heerschappy en bevel, „gelijck als door eenen toom de Satan bedwongen wort met „alle sijne helsche geesten en gantsche toerustingh, aen wiens „believen hanght alles wat onse saligheidt soude mogen teghen „gaen” (I. 16. 3).

Dit is toch wezenlijk iets anders dan wat het neocalvinisme steeds als zijn vroomheidsbeginsel roemt: „God alles en de „mensch niets”, al is er wel zoo te redeneeren, dat het verschil schijnbaar wegvalt. De oude calvinisten waren veel te nuchter om modern-ideale eischen aan den geloovige te stellen. Als er pest, hongersnood of welk „perikel” ook dreigde, als er buitengewone verschijnselen aan den hemel werden waargenomen, als het uitspannel „hardt gelijck yzer” werd en de orde der jaargetijden scheen te zijn omgekeerd, versmaadde het niet de menschen op te wekken tot „vernedering” in vasten en boete, opdat de Heer zijn wrake mocht inhouden. „Want het gebeurt somtijts dat Godt een volck slaet met „d’oorlogh, of met pest, of met eenighe swarigheyt...” „Wederom is ’t datter pestilenty, of oorlogh, of dueren tijdt „beginnt te heerschen, of indiender andersins eenige swarig-„heyden den Lande en den Volcke schijnt over ’t hoeft te hangen:

„soo is als dan oock der Herderen ampt de Ghemeynte te „vermanen tot vasten en bidden, opdats' ootmoedelick den „toorn des Heeren afbidden. Want hy verkondigt dat hij tot „wraeck bereydt en eenighsins ghewapent wort, als hij eenigh „perijckel laet verschijnen" (IV. 12. 14 v.v.).

Als het oude calvinisme zoo principiëel mogelijk de vraag stelt, uit welk motief God de wereld heeft geschapen en nog dagelijks in den loop der natuur ingrijpt, is het antwoord geen ander dan „om den mensch": „dewijl ons bekent is dat „de werelt voortnemenlick is geschapen om het menschelicke „geslacht, soo moeten wy oock in de regeeringh der selver „dit doel eynde bemercken" (I. 16. 6 en 17. 1.). Ook vernemen wij allerlei bijzondere beweegredenen of, zooals de oude term luidt, „oorsaken" van „Godes raedt": „'t zij om de sijne 't „onderwijsen tot lijdtzaamheyt, of om hare boose ghesintheden „te beteren en hare dartelheydt te bedwinghen, of om haer „tot versakingh van haer selven te drijven, of om hare slape- „righeyt op te wecken: 't zy wederom om de hooverdighe „ter neder te slaen, om de listigheyt der godtloosen te ver- „stuyven, en hare boose voornemens en aenslagen te ver- „stroyen." Zoo concentreert zich bij het oude calvinisme al het wereldgebeuren, ja al Gods denken en doen om den mensch.

Bij het neocalvinisme evenwel vindt ge van deze naïeve egocentrische opvatting niet meer dan eenige schaduwen. Het gebruikt uitdrukkingen, die aan het oude herinneren, onderhoudt misschien zelfs bid- en boetedagen (schoon b.v. bij de laatste-lijk voorgekomen cholera-gevallen van boetedagen niet gehoord is). Toch zijn het niet meer dan overblijfselen van een heen-gegaan geloof. De eenige bladzijde althans, welke de *Stonelezingen* aan deze materie wijden, behelst beschouwingen, welke met de godsvrucht, gelijk zij weleer was, niet in overeenstemming zijn.

Volgens *Het Calvinisme en de Religie* zijn er vier onderling samenhangende grondvragen, van wier beantwoording

het afhangt of een religie iets van die „wondere kracht” zal bezitten, welke „CALVIJN’S reuzengeest” heeft tentoon-gespreid. De beantwoording van de eerste vier vragen: „zal „de religie zijn om *God* of om den *mensch*, wordt ingezet met een verwerping van alle egoïstische religie als bestaande „om den mensch.” „Men is religieus om de natuur-„geesten te bezweren, om zich tegenover den kosmos vrij te „maken, God is er om den mensch te helpen, om in de „staten orde en rust, om in den nood hulp en uitredding, „om tegenover wat verlaagt hooger bezieling te verzekeren. „Gevolg waarvan dan ook is, dat al zulke religie bloeit bij „hongersnood en pestilentie, onder de armen en verdrukten, „bij de kleinen en onmachtigen, maar kwijnt in dagen van voor-„spoed, de welgestelden niet aantrekt, en door de hooger ont-„wikkelde geesten wordt losgelaten. Zoodra men zich rustig „en welgesteld voelt, en, dank zij de wetenschap, zich door „den kosmos en zijn vernielende machten niet langer bedreigd „weet, werpt men de krukken der religie weg. Doch juist „tegen deze egoïstische religie staat het Calvinisme lijnrecht „over. Alle religie — zoo leert het — bestaat *om God*. Oor-„spronkelijk, naar zijn aard, is de religie uitsluitend expressie „van *bewondering* en *aanbidding*, die verheft en aantrekt, *niet* „van een afhankelijkheid die scheidt en drukt. Zooals de serafs „om den troon het *Heilig, heilig heilig!* uitroepen, zoo moet „ook de religie van de wereld der menschenkinderen één „eeregeven zijn aan dien God, die haar schiep en bezielt. „De mensch blijft instrument en middel, God alleen is oorzaak „en doel. „„Uw naam worde geheiligd, Uw Koninkrijk kome, „„Uw wil geschiede”” is de bedetrift, die in alle goed gebed „voorop gaat . . .”

5. De meest geschikte vorm voor de conclusie van dit opstel wordt wellicht aangegeven door de vraag, of het calvinisme al dan niet dualistisch moet worden geheeten.

In protestantsche kringen, met name bij de nieuw-Calvinisten,

vertoont zich een zekere neiging die vraag ontkennend te beantwoorden, en het protestantisme in het bijzonder het calvinisme, in tegenstelling met het katholicisme als principiëel monistisch te karakteriseeren. Professor SCHOLTEN'S *De Leer der Nederlandsch Hervormde kerk* is naar de kenschetsing van professor HOEKSTRA niet anders dan een „grootsche poging” „om een wereldbeschouwing te geven op monistischen grondslag”. Kort en krachtig schrijft dr. A. KUYPER: „alle partieele „religie drijft de wigge van het dualisme in het leven, maar „de Calvinist leeft monistisch” (*Stonelez.* blad. 46) Van het anthropologisch vraagstuk uitgaand verdedigt professor DE BUSSY in zijn vergelijkende studie over *katholicisme en protestantisme* de stelling, dat een objectief dualistische wereldbeschouwing, een dualistische levensopvatting, een dualistische wetenschap van het zedelijk leven specifiek aan het katholicisme eigen zijn.

Uit het voorafgaande wordt evenwel naar ik meen duidelijk, dat de historie hier maant om wèl te onderscheiden. Zelfs DE BUSSY, wien het „bene distingere” in het bloed zit, heeft KUYPER'S bestrijding van het supranaturalisme en het supranaturalistisch wonder een „zeer zeker Calvinistisch betoog” genoemd, eraan toevoegend, dat „in CALVIJN'S *Institutio* de „betrekking tusschen God en de natuur in volkomen denzelfden „geest en met ongeveer dezelfde woorden en voorbeelden „omschreven wordt.” Wie CALVIJN'S groot werk aandachtig en onbevooroordeeld heeft gelezen zal deze woorden m. i. niet onderschrijven. Nog minder zal hij zonder voorbehoud calvinisme en monisme in één adem noemen.

Alleen *in zekerer zin* kan men het calvinisme als monistisch karakteriseeren. Op het voetspoor van professor DE BUSSY make men dan onderscheid tusschen verschillende soorten van monisme en dualisme en stelle men b.v. nevens elkander: cosmisch, en religieus monisme en dualisme. *Religieus* is het calvinisme ongetwijfeld *monistisch*, daar het in tegenstelling met het katholicisme leert, dat *alles*, ook de zonde, *door God*

gewild, niet enkel door God toegelaten is. En ook zedelijk kan het calvinisme *monistisch* geacht worden, in zoover het een dubbele moraal, één voor de der wereld afgestorvenen, een andere voor de leeken en wereldlingen, met klem verwerpt. Maar waar het hier op aankomt en wat de neocalvinisten willen ontkennen — *cosmisch* is het *oude* calvinisme, evenals ook het katholicisme, *dualistisch*, daar het nevens de natuurorde het werken van bovenzinnelijke krachten erkent; dit in tegenstelling met het *nieuwcalvinisme*, hetwelk den *cosmos* ziet als een ondeelbaar organisch samenhangend geheel met vaste orde en wet.

Niet *het* calvinisme is monistisch, maar het *nieuwcalvinisme* is *cosmisch* monistisch. Het *nieuwcalvinisme* beweegt zich met zijn *cosmische* beschouwingen in een richting, tegenovergesteld aan die, welke het *oude calvinisme* met het *katholicisme* gemeen had. Met die beschouwingen komt het in de lijn van de *moderne natuurwetenschap* en het daaruit ontsproten *moderne bewustzijn*.

HOOFDSTUK III.

De Openbaring (God en de Waarheid).

„ . . . in der Theologie kann es gewisz
„sehr groszen Nutzen haben, und viele
„Schwierigkeiten heben, wenn man sich die
„Offenbarung als eine Erziehung des
„Menschengeschlechts vorstellet.”

G. E. LESSING (*Die Erzieh. d. Menschen-*
geschlechts § 3).

1. Niet alleen met betrekking tot de wijze, waarop God den loop der dingen bestuurt, wijken oude en nieuwe wereldbeschouwing uiteen, maar ook bij de vraag, *op welke wijze de mensch kennis verkrijgt aangaande Gods wil en wezen*. Verwerft hij zich die kennis zelf, uit kracht der hem van nature toegedeelde gaven, of wordt zij hem op wonderdadige wijze toegedeeld — ziehier het alternatief. Eigenlijk is het niet anders dan de in het vorige hoofdstuk behandelde kwestie, gezien van een bepaald standpunt. Immers ook hier is het de vraag, op welke wijze God werkt, *naast en boven* of *in en door* de natuur, deze vraag toegepast op de geschiedenis der menschheid, en laatstelijk — maar dit zal een afzonderlijk hoofdstuk vragen — op de geschiedenis van den enkelen mensch. En wederom neemt het oude calvinisme stelling te eener, kiest het nieuwe partij naar de andere zijde.

Dat is misschien vreemd in het oog van wie zich herinnert, hoe vurig het nieuwcalvinisme pleegt te strijden voor de openbaring. Inderdaad moet worden erkend, dat daarmee de zaak

uitgemaakt ware, indien het woord nog altijd dien zin had, waarin het eertijds werd gebruikt. Bij „openbaring” en „openbaringen” dachten de voorgaande eeuwen aan niets anders dan aan mirakuleuse daden Gods. Zoo spreekt b.v. CALVIJN over sommige menschen, die om verzekerd te durven wezen van hun eeuwige zaligheid een „openbaring” verlangen, d.w.z. een Godsteeken. Tegen hun wensch verzet hij zich tot op zekere hoogte, maar de beteekenis, welke zij aan het woord „openbaring” geven, kent ook hij er aan toe. Het woord duidde een bovennatuurlijk verschijnsel aan, iets van Gods ingrijpende hand, hetzij die hand ingreep in de dingen binnen in of in de wereld buiten den mensch.

Het neocalvinisme met zijn ijver voor „openbaring” maakt licht den indruk van zich te houden binnen de oude palen. Evenwel, ook hier wachte men er zich voor veel beteekenis te hechten aan den klank. De zin toch, die heden ten dage niet alleen in de kringen van kerkelijke geloovigheid aan „openbaren” gehecht wordt, en welke, het moet erkend, met de etymologische beteekenis van het woord ook zeer wel overeenkomt — die van ontdekken en blootleggen — maakt, dat de vraag niet is: *of*, maar: *in welken zin* het calvinisme in openbaring gelooft. In de beantwoording van deze vraag staan de calvinisten van voorheen en die van thans lijnrecht tegenover elkander. De openbaring mechanisch, een wonderdaad uit het onzienlijke rijk van God en zijn engelen — aldus de zestiende eeuw. De openbaring organisch, een natuurproces in de geschiedenis van menschheid en mensch — zoo de gereformeerden heden ten dage. Let slechts achtereenvolgens op *het voorwerp*, *het instrument* en *den tijd* der openbaring.

2. Het *voorwerp der openbaring* is bij CALVIJN „de Leer”, bij den neocalvinist „een levensstelsel”.

„Een levensstelsel” is een modern begrip. Eerst nadat het wijsgeerig denken in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw tot het inzicht was gekomen van den oor-

zakelijken samenhang van alle uitingen des geestelijken levens in een volk en een volkerencomplex, een organisme gelijk, kon de gedachte geboren worden aan een dat leven in een bepaalde richting drijvende idee, welke, naar verschillende zijden toegepast, uiteenviel in een reeks van grondstellingen, uit de eene moedergedachte geboren. Het is de nieuwere geschiedvorsching, welke uit kracht van dat inzicht zich kenmerkt door nog iets meer te doen dan de verschijnselen te ordenen en misschien te toetsen: ze te verklaren, en, voor zoover die verklaring gezocht moet worden in geestelijke krachten, het beginsel dier krachten op te sporen en aldus te komen tot het wezen, de kern, de idee, uit welke zij straks al het merkwaardige logisch tracht af te leiden, om eindelijk de voorstelling te verkrijgen van een stelselmatig geheel van denkbeelden, voorstellingen, beweegredenen, gedachten, beginselen, welke aangeduid worden als levenssysteem.

Zoo baart het gewis geen verwondering, dat ook het calvinisme door de moderne geschiedvorsching — denk aan MOTLEY en FRUIN — is opgenomen onder de geestelijke machten, die, zelf te verklaren uit een haar ten grondslag liggende en beheerschende idee, straks dienen tot verklaring van de ontplooiing van het leven eener gansche volkerenreeks. Maar wat wel verwondering kan wekken is, dat het nieuwcalvinisme zich deze van zijn standpunt bedenkelijke eer laat welgevallen, ja er roem op draagt. Eeuwenlang heeft het calvinisme vastgehouden aan de overtuiging een confessie te zijn, meer nog: *de* confessie, de „eene ware”, de „ge-zonde”, de „hemelsche” Leer, *de* Leer; de Leer aangaande God den Schepper, God den Verlosser, God den Heiligen Geest, de Leer van Godes Kerk en van de genademiddelen; de Leer der zaligheid, de plaatselijke van boven uit den Hemel door God „neergedrupte” Leer; niets minder maar ook niets meer. En zie, nu meent het te zijn iets veel meer omvattends, ja iets geheel andersoortigs: een levenssysteem.

Het is niet minder dan een volkomen veranderd zelfgevoel. Reeds de naam duidt het aan. Zouden de ouden ongoddelijkerwijs spreken van „het calvinisme”? Zichzelf noemden zij niet anders dan de uitverkorenen, de vromen, 's Heeren erfdeel, Gods volk, en hun „beginselen” hielden zij voor niet minder dan „de Hemelsche waarheid.” Het zijn uitdrukkingen, welke het nieuwcalvinisme, zich noemend naar den naam eens menschen, bij alle stoutmoedigheid aandurft noch begeert.

„Klaarheid van betoog vordert, (aldus de *Stonelezingen*) dat ik „begin met in mijn eerste lezing *historisch* het *begrip* van het „Calvinisme vast testellen; wat we onder Calvinisme niet en wat „we er wel onder hebben te verstaan.” Aldus met klare bewustheid en vollen nadruk ingeleid, volgt het betoog, dat het calvinisme niet is een secte, noch een confessie, noch een kerk, maar „een „zelfstandige levensrichting, die uit een eigen levensbeginsel een „eigen vorm voor ons leven en ons denken, onder de volkeren „van West-Europa en Noord-Amerika ontwikkeld heeft” (bl. 6). Zonder aarzeling wordt „de enghartige confessioneele op- „vatting” (bl. 7) op zij geworpen, opdat het licht van het moderne „deger historisch onderzoek” (bl.9) toegang hebbe. Aldus opge- „vat wortelde het Calvinisme in een eigen vorm van religie, „en ontwikkelde zich uit dit eigenaardig religieus besef, voor- „erst een eigen Theologie, daarna een eigen Kerkorde, en „voorts een eigenaardige vorm voor het staatkundige en maat- „schappelijke leven, voor de opvatting der zedelijke wereldorde, „voor de verhouding tusschen natuur en genade, tusschen „Christendom en wereld, tusschen Kerk en Staat, en tenslotte „voor kunst en wetenschap, en toch bleef het in alle deze „levensuitingen het ééne en zelfde Calvinisme, overmits alle „deze ontwikkelingen gelijkelijk en spontaan uit eenzelfde „levensbeginsel voortkwamen” (bl. 7. 8).

Er zijn volgens dr. KUYPER meer zulke levensstelsels: „Paganisme en Islamisme, Romanisme, en Protestantisme — „vier eigen werelden in onze ééne wereld” (bl. 8). Straks noemt hij ook nog het Modernisme als zulk een „zelfstandige

„formatie” (bl. 18). En romanisme en protestantisme tezamen wil hij „Christianisme” noemen, mits naast en boven beiden het calvinisme gesteld worde, „omdat het de pretensie maakt „juister en zuiverder dan Romanisme en Lutheranisme beide „*de Christelijke idee te belichamen*” (bl. 8). De Christelijke idee!

Uitvoerig schetst hij dan hoe het calvinisme voldoet aan „de voorwaarden, waaraan zoo algemeene levenssystemen „als het Paganisme, het Islamisme, het Romanisme herkend „worden en moeten beantwoorden” (bl. 11). Het heeft „uit een „eigen beginsel een eigen inzicht voor de drie principiële „verhoudingen van alle menschelijk leven : 1° onze verhouding „tot *God*, 2° onze verhouding tot *den mensch*, 3° onze ver- „houding tot de wereld” (bl. 11). Ad 1um leert het — altijd volgens KUYPER — gansch anders dan paganisme („*God in de creatuur*”) en islamisme („*God boven de creatuur*”): dat God door den Heiligen Geest onmiddellijke gemeenschap met de creatuur oefent (bl. 14 v.v.). Ad 2um : dat er geen onderscheid tusschen de menschen mag bestaan dan voorzoover verschil in stand en geestesgave dat natuurlijkerwijs meebrengen, dus geen slavernij, geen heroëncultus, geen hierarchie ; hoewel ook geen niveleerende gelijkheidsutopiën (bl. 18 v.v.). Ad 3um : de wereld niet als bij Rome onder den vloek, maar de plaats om God te dienen en Gods naam door arbeid te verheerlijken (bl. 21 v.v).

Deze schets van „het Calvinisme” is wel zeer geflatteerd, ja eigenlijk geheel onjuist. Zoo hebben althans de hervormers omtrent God, mensch en wereld niet geleerd. De „onmiddelijke gemeenschap met de creatuur” werd door CALVIJN, gelijk het voorgaande hoofdstuk in het licht stelde, allerminst geleerd ; de geheele uitdrukking is ook niet anders dan een moderne theïstische leuze, welke gewis het natuurwetenschappelijk bewustzijn des tijds tegemoet komt, maar intusschen van het werkelijke punt der kwestie („vaste orde” of „vrije keur”) de aandacht afleidt. En hetzelfde geldt mutatis mutandis ook van de andere aangehaalde frasen.

Doch van nog meer beteekenis dan de onderdeelen der

redeneering is de geheele opzet. Het calvinisme „een hoofd-„fase in den algemeenen ontwikkelingsgang van ons mensche-„lijk leven” (bl. 27), „een centraal levensverschijnsel in de „ontwikkeling der menschheid” (bl. 32) „een vorm van levens-„ontwikkeling” (bl. 24) „een eigen principiële levensvorm „van alomvattende strekking”, „niet een partiëel en tijdelijk „historisch verschijnsel, maar zulk een principiëel alomvattend „levenssysteem, als alleen in staat is om uit het verleden op-„komend, ons in het heden te sterken en de hand op de „toekomst te leggen” (bl. 11)! De prijs voor dezen lof, welken het van de nieuwere geschiedkundige beschouwing met inge-„nomenheid aanvaardt, is niet minder dan loslating van de voorvaderlijke opvatting omtrent het *object* der openbaring. Dat object wordt niet slechts met een ander woord aangeduid, het is een gansch ander begrip geworden.

„De Leer” dient ter bevordering van het zalige leven in den hemel, „een levensstelsel” bedoelt ordening van het aardsche bestaan. „De Leer” bevat uitsluitend de dingen van den godsdienst, „een levensstelsel” — ja, ook die van den godsdienst, maar evenzeer die van de staatkunde, de wetenschap, de kunst, de oeconomie. „De Leer” is pasklaar uit den Hemel op aarde neergekomen en ligt daar nu als het erfdeel van de uitverkorenen, zonder eenig organisch verband met het overige aardsche weten en werken; „een levensstelsel” is uit de aarde, immers uit het algemeen menschelijke leven, opgegroeid en heeft tot taak aan dat allenomvattende leven leiding te geven.

Het verschil is zoo enorm, dat iemand onwillekeurig begint te twijfelen, of wel inderdaad met recht het begrip „levens-„stelsel” als het object der openbaring bij het nieuwcalvinisme wordt aangewezen. Doch men herinnere zich, hoe er naar zuiver modern-wetenschappelijke methode gesproken wordt van de christelijke idee en haar verschillende belichamingen in den loop der eeuwen; en hoe het calvinisme als een dier belichamingen tegelijk de zuiverste „openbaring”

der christelijke idee en een uit vele levenssystemen wordt genoemd. Het levensstelsel is klaarblijkelijk niet iets wereldlijks naast godsdienst en christendom, het is de vrucht, die met godsdienst en christendom tezamen wast en rijpt.

Ook wordt de oorsprong van de leerstukken aangaande God en kerk — denk aan het „vooreerst een eigen Theologie, „daarna een eigen kerkorde” — op geheel dezelfde wijze verklaard als al de andere leeringen en opvattingen, die als onderdeelen van het stelsel worden genoemd; zoodat wat van die beide leerstukken altijd gezegd wordt ook verstaan moet worden van het stelsel, nl., dat het rust op openbaring.

Steeds, wanneer het nieuwcalvinisme zich „op het standpunt „der openbaring” plaatst, doet het materialiter ook immer een greep uit dat geheel van denkbeelden en opvattingen, hetwelk het aanduidt als „de Gereformeerde beginselen”, of stouter in de *Stonelezingen* als „het Calvinistisch levensstelsel.”

Een beperking van het object der openbaring tot de leer der belijdenis neemt het zelfs zoo hoog op, dat het deswege een hoogleeraar in de rechten zijn ontslag zal geven.

Object der Openbaring niet slechts een leer aangaande God, Christus, Geest, en Kerk, maar een levensstelsel — het is niet dan een uitvloeisel van een bepaalde opvatting omtrent *de wijze, waarop de openbaring geschiedt*. Hier is de gedachte, dat de Godsdienst niet een gave is, welke van boven tot den mensch wordt gebracht, maar een organisme, dat uit de menschheid zelf opgroeit. Dit organisme is niet los en onafhankelijk van wat er verder opwast, maar het is als een van vele ideëele krachten, welke God in het hart des menschen heeft gelegd, opdat zij alle tezamen met en in elkander zouden wassen en groot worden, elkander steunend en prikkelend tot telkens verhoogde ontplooiing. Openbaring nog, maar die ter duidelijke onderscheiding van het oude begrip aangeduid moet worden als *organisch*. Een geheele wereld van nieuwe gedachten is het óók hier, gelijk een nadere beschouwing omtrent het *instrument* der openbaring bevestigt.

3. Ook *het instrument der openbaring* is niet hetzelfde gebleven. Bij CALVIJN was het immer een mensch, een enkeling: de patriarchen, MOZES, de profeten, de discipelen en apostelen, i. e. w. de godsmannen. Of, voor zoover buiten dezen nog van openbaring sprake kon zijn, waren het de herders en leeraren, die God stelde ter behoedenis en behoudenis van zijn kerk; of de evangelisten, heilige mannen als AUGUSTINUS en CALVIJN, die hij in bijzondere tijden, als weleer de richteren in dagen van nood, verwekte om leiding te geven. Maar hoe ook, altijd waren het personen en enkelingen.

Het nieuwcalvinisme spreekt evenwel van „de historie” en haar „dragere”. Dat hangt samen met zijn geheele geschiedbeschouwing. Is bij CALVIJN, tengevolge van zijn geloof in wonderbare, buiten alle orde en wet staande duivelsche en goddelijke inblazingen, de historie niet dan een reeks los elkaar opvolgende gebeurtenissen, bij het nieuwcalvinisme is zij door de erkenning van vaste orde en wet een proces, waarvan de eene fase natuurlijkerwijs uit de andere te voorschijn komt en op haar beurt een volgende doet geboren worden. Het nieuwcalvinisme ziet dat proces zelfs als een levensproces, het subject daarvan, de menschheid, als een organisme. Bijna theosofisch spreekt het van „den stroom van „het menschelijk leven” en van „stroomden des levens”, die in den historischen ontwikkelingsgang zich „bedding graven”. In een fier zelfgetuigenis wijst het op „het machtig historisch „proces, dat als Calvinisme zich een eigen bedding voor den „geweldigden stroom van zijn leven groef” (bl. 10). „Menschelijk „leven” en „menschelijke existentie” noemt het als waren het zelfstandige grootheden, iets als een menscheidsziel, wier leven zich „naar een vaste wet” in de geschiedenis verwezenlijkt (bl. 14, 24, 31, 32).

Dat „menschheidsleven” nu in al zijn geledingen en historische ontwikkelingen — ziedaar bij het nieuwcalvinisme het instrument der goddelijke openbaring. Want als wij vragen, welke de oorsprong is van het alle aardsch en hemelsch heil

belovend calvinistisch levensstelsel, spreekt het eerste hoofdstuk der *Stonelezingen — Het Calvinisme in de Historie* — van de calvinistische „moedergedachte”, welke is: „met heel zijn leven „staan voor Gods aangezicht”; en het wijst erop, dat uit deze enkele moedergedachte al het andere natuurlijkerwijs is „voortgekomen”. Vragen wij dan verder, van waar die moedergedachte, zoo luidt het antwoord: uit „de machtige inwerking „ Gods”, „God „zelf heeft die grondopvatting in het hart onzer geloofshelden gelegd”. Deze inwerking is evenwel te denken niet als een mirakuleuse wonderdaad van boven, maar als een overeenkomstig vaste geschiedkundige wetten zich voordoende „inspiratie der historie”.

„Zie, er zijn tijden in de historie, dat de pols van het „religieuze leven flauw klopt; er zijn andere tijden dat de „golfslag van het religieuze leven hoog gaat, en dit laatste „was het geval in de 16e eeuw, met name bij de West-Europeesche volkeren. Als de Middeleeuwen ten einde loopen, „beheerscht de geloofsquaestie alle actie in het leven der natiën. „De nieuwe historie gaat van het *geloof* uit, gelijk de jongste, „de moderne historie van den *ongeloofskreet* der Fransche Revolutie. Naar wat wet dit op- en neergaan van het religieuze „leven zich regelt, is ons verborgen, maar kennelijk is het, „dat er zulk een wet bestaat, en dat in tijden van hoog „religieusen stand, de inwerking van den Heiligen Geest op „het hart een veel geweldigere is. De apostel teekent ons die „geweldige inwerking, als hij spreekt van een macht Gods, „die levend en krachtig is en scherpsnijdender dan een „tweesnijdend zwaard, doorgaande tot de verdeling der ziel „en des geestes, en der saamvoegselen en des mergs en een „oordeel is der gedachten en der overleggingen des harten. „En diezelfde machtige inwerking Gods hadden onze Calvijnisten, onze Puriteinen, onze Pilgrimfathers ervaren. Niet in „heel de massa even overweldigend, dat is bij niet ééne „beweging aldus, maar wel ervoeren die aangrijping zij die „destijds het centrum des levens vormden, die de dragers, dier „sterkgaande beweging waren; en het zijn deze mannen en

„vrouwen uit alle standen en volken geweest, die van God „zelf de rechtstreeksche gemeenschap met de majesteit van „zijn Eeuwig Wezen ontvingen. Dank zij die daad Gods in de „harten, is toen *dat staan met heel zijn leven voor Gods aange-* „*zicht* de grondgedachte van het Calvinisme geworden. Het „liet door dat aangrijpend denkbeeld, of liever nog door dat „machtige feit heel zijn optreden op elk gebied beheerschen. „En het is uit die moedergedachte, dat geheel de rijke levens- „beschouwing van het Calvinisme voortkwam” (bl. 17).

Zoo doet volgens het nieuwcalvinisme Gods Geest de groote gedachten geboren worden in geschiedkundige ontwikkeling, is de openbaring een natuurproces. In overeenstemming daarmee moet, voor zoover ook hier sprake is van personen, niet als oudtijds allereerst, laat staan uitsluitend, gedacht worden aan enkelingen. Het is ten slotte „heel „de massa”, welke de beweging draagt (bl. 17). De nieuwcalvinist acht het een bijzondere eer, dat zijn levensstelsel „opgekomen” is „uit het volk” (bl. 21), „uit den boezem van het volk” (bl. 16). Wat CALVIJN en enkele leiders bōven de groote menigte hadden, was alleen dit, dat zij zich van het calvinistisch beginsel „klaarder bewust” waren (bl. 17). „Wij staan hier voor „de vrucht van een werk Gods in het hart, zoo ge wilt voor „een inspiratie der historie” (bl. 16). „Dit is het hooge feit des „Heiligen Geestes in de historie”. Hier is een beweging, die „uit het volk zelf opkomt”, in welke „het volk in „zijn breede lagen zelf te voorschijn treedt”, en waarbij „het „volk uit eigen *spontaniteit* naar een hoogerem vorm van men- „schelijke samenleving dingt” (bl. 31). Dr. KUYPER ziet in dat massale karakter der oude calvinistische beweging zelfs het merkteeken van goddelijke afkomst. Dēswege durft hij zeggen, dat wij hier staan „niet voor een product van een schrander „intellectualisme, maar voor de vrucht van een werk Gods in „het hart”, en dat „Eén meerder dan CALVIJN, God zelf, hier „had gewrocht” – dewijl de nieuwe beweging uit het onbewuste leven der volkeren als van zelf naar voren drong:

„Gelijktijdig ziet ge het Calvinisme in alle landen van West-
„Europa onder de natiën opstaan, en het treedt bij die vol-
„keren te voorschijn, niet doordat de universiteit er zich
„voorspant, of de geleerden het volk leiden, of een magistraat
„zich aan de spitse stelt, maar het komt uit den boezem van
„het volk zelf; bij wevers en landbouwers, bij werklieden en
„dienstboden, bij vrouwen en jongedochters, en bij allen toont
„het een zelfde kenmerk: *Verzekerdheid des geloofs*, zonder
„tusschenkomst der Kerk, ja, tegen de Kerk in. Het menschelijk
„hart is met zijn God tot eeuwigen vrede gekomen, voelt zich
„door die gemeenschap met zijn God gesterkt, beluistert er
„een hooge heilige roeping in, richt op de eere Gods elke
„levensuiting en elke kracht, en als de man of vrouw, die dat
„leven met God deelachtig werd, gedrongen wordt om het
„geloof prijs te geven, dat *kunnen* ze niet, dan *moeten* ze hun
„God vasthouden, en bestijgen bij duizenden en tienduizenden
„den brandstapel, niet klagend, maar juichend met een loflied
„in het hart en een psalm op de lippen. Dit nu had niet
„CALVIJN, maar God door zijnen Heiligen Geest gedaan, in
„CALVIJN gelijk in hen. CALVIJN stond niet boven hen, maar
„als een broeder naast hen, mèt hen door zijn God gezegend.
„En zoo is nu het Calvinisme tot zijn grondopvatting van een
„rechtstreeksche gemeenschap met God gekomen, niet omdat
„CALVIJN die heeft uitgedacht, maar omdat God zelf aan onze
„vaderen in die rechtstreeksche gemeenschap een schat schonk,
„waarvan eerst CALVIJN zich klaarder bewust werd. Dit is het
„hooge feit des Heiligen Geestes in de historie, waardoor het
„Calvinisme geheiligd is, en wat ons zijn wondere aandrift
„verklaart” (bl. 16 v.).

Zoo werkt dus Gods Geest allereerst in de massa het onbewuste en spontane leven. Eerst daarna komen de enkelingen, die dat onbewuste hebben in en na te denken. Intuschen blijft Gods geest in de massa werken en brengt nieuwe dingen voort. Want wederom „in de historie” is het, dat de moedergedachte zich ook geleidelijk verder ontplooit. In verschil-

lende historische verschijnselen ziet KUYPER „openbaringen”, min of meer zuiver, van „den Calvinistischen geest” (bl. 7, „vgl. bl. 3); gelijk hij ook in verband met „Lutheranisme” en „Romanisme”, geheel in dezelfde gedachtelijn, spreekt van „doorwerkingen van het geestelijke beginsel”, „belichamingen van zijn levensgedachte” (bl. 9). En voorop gaan ook hier niet „de beginselen” en „het stelsel”, maar het „spon-
„tane leven”. Achterna komt het wijsgeerig denken, en dáárbij is het, dat de enkeling zijn beteekenis erlangt, aangezien zijn kritisch denken het instinctieve tot bewustheid heeft te brengen, de verspreide verschijnselen tot de albeheerschende idee moet zien te herleiden (bl. 9). Aldus is het calvinisme „een gestadig „zich ontwikkelend proces” (bl. 10), en moet erkend, dat „alle „kenners der historie het als schepper van een eigen wereld „van menschelijk leven huldigen” (bl. 14). Men lette b.v. op de langzaam tot stand gekomen nieuwe „structuur der maatschappij” in de calvinistische landen, waar „door deger arbeidzaamheid en hooger karakterontwikkeling de burgerstand „den adel en „de werkman den gegoeden poorter tot jaloersch-
„heid verwekt” (bl. 20). Men lette op wat de kunst in de door het calvinisme beademde landen heeft voortgebracht (V), wat de wetenschap heeft gepraesteerd (IV), hetgeen de politieke geschiedenis geeft te aanschouwen (III). Men lette in één woord op al wat de heilige Geest, d. i. in casu „de calvinistische geest”, in den loop des tijds zoo in het huiselijk leven, als in het leven van de groote volkerenwereld heeft overhoop geworpen of opgebouwd (bl. 22, 33, 7). En uit dit alles zal men de beginselen van het calvinisme kunnen afleiden.

KUYPER noemt een paar malen den naam van professor FRUIN. Inderdaad, de methode, die hij volgt, is geen ander dan die van de moderne geschiedbeschuwing. „Inspiratie der „historie” is een voor het moderne bewustzijn zeer aannemelijk begrip. Calvijnsch is het echter niet, het staat van de opvatting der inspiratie als een wonderdaad van Gods willekeur aan den enkeling juist evenver af, als de organische openbaring van de mechanische.

4. Een en ander erlangt bevestiging, wanneer wij letten op *den tijd der openbaring*.

Volgens CALVIJN dateert de kennis der waarheid uit het paradijs. Niet eerst met JEZUS is de leer der zaligheid bekend geworden, ADAM reeds, de patriarchen en Israëel hadden de kennis van den Middelaar CHRISTUS. Ook als CALVIJN staat voor het onmiskenbare feit, dat in het oude testament veel tevergeefs wordt gezocht van wat in het nieuwe testament wordt gevonden, wil hij op zijn best toegeven, dat de leer bij de ouden eenigszins was omsluierd: gelijk de zon, die bij het aanbreken van den dageraad minder helder wordt gezien dan op den vollen middag. Maar hij houdt vol, dat er in beide testamenten één en dezelfde leer is, en geen woorden acht hij te scherp ter verdoeming van de wederdoopers, die — met meer idealisme en werkelijkheidszin — oordeelen, dat het oude testament van lagere orde is, een minder hooge opvatting van den godsdienst verkondigt dan het nieuwe. De tien geboden bevatten niet slechts „de wet”, zij veronderstellen het evangelie van de verzoening in CHRISTUS' bloed, en ze hebben dat gedaan ook voor het bewustzijn van het oude Israëel. JEHOVA is geen ander dan CHRISTUS, de drieëenheid was al bekend in het paradijs en bij MOZES. JOB en DAVID leerden de wederopstanding, en er is nooit een tijd geweest, waarin de uitverkorenen geen kennis droegen van het verbond der genade door den Middelaar JEZUS CHRISTUS, of hun zaligheid hoopten te erlangen op een andere wijze dan door de genade van zijn bloed. „Alle de menschen die Godt sedert het begin der werelt „tot sijn volck heeft aenghenomen, sijn door een ghelijcke Wet „en door den selven bandt der Leere die onder ons nu plaets „heeft, aen hem verbonden gheweest”. Met CHRISTUS is dan ook niets nieuws geopenbaard, alleen is hetgeen vroeger verkondigd was nu metterdaad verschenen, alleen in zóó ver is er nu een klaarder kennis, dat de geloovigen nu zien door aanschouwen hetgeen zij vroeger zagen in hope. En na CHRISTUS kan van nieuwe openbaring of van verheldering van het ge-

openbaarde in het geheel niet meer gesproken worden. (I. 13. 9, 10, 20, 23; II. 9. 1-5; II. 10 1 v. v. 2 pec. 13 en 20; II. 6. 2; III. 25. 8; IV. 8. 7).

Vandaar dat CALVIJN zich ook altijd beroept op de oudheid. Zelfs met betrekking tot de leer der praedestinatie, welke het nieuwcalvinisme als een specifiek zestiende-eeuwsch leerstuk erkent (vgl. o.a. bl. 12 vlg., 26, 42, 104) roept hij uit: „te onrechte lasteren zij, dat wij de gansche oudheid tegen ons „hebben”. Hoe dichter iemand bij CHRISTUS staat, des te natuurlijker acht CALVIJN het, dat hij de waarheid heeft. Niets werpt hij verder van zich dan de blaam van „iets nieuws te „leeren.” Het naïeve geloof, dat al wat hij verkondigt reeds door den Heiligen Geest, schrijvend met de hand van PAULUS of JESAJA, verkondigd is, begeeft hem niet. En als het katholicisme door zijn leer, dat de kerk macht had nieuwe leerstukken te vormen, tot de hedendaagsche evolutionistische geschiedbeschouwing ook maar een weinig naderde, sneed CALVIJN het den pas zoo beslist mogelijk af, het een laffe uitvlucht noemend, „dat de Geest den Apostelen niet alles „en heeft gheopenbaert, of immers niet alles en heeft laten „komen tot de nakomelingen, of yets diergelijcks” (IV. 8. 16; vgl. I. 13. 29; II. 3. 5).

Het moderne calvinisme daarentegen weet van den langzamen en gestadigen groei der denkbeelden, ook van die, welke den godsdienst betreffen. Met het modern historisch bewustzijn erkent het, dat de waarheid niet achter ons ligt, maar vóór ons. Dat het zich niet eenmaal op de oudheid beroept tegen wel tienmaal op moderne geesten, HÄCKEL en VON HARTMANN niet uitgezonderd, is gewis niet zonder beteekenis. Maar het noemt ook het calvinisme „den hoogsten ontwikkelingsvorm voor de 16^e eeuw” (bl. 6), of „een van de hoofdphasen „van den algemeenen ontwikkelingsgang van ons menschelijk „geslacht, en onder die hoofdphasen de jongste”. Wanneer het van PAULUS en van Israël's profeten zegt, dat ook zij de waarheid, zooals wij haar verstaan, wel gekend hebben, voegt

het er beperkend aan toe, dat zij die waarheid kenden in haar kiem, in haar „diepste grondgedachte” (bl. 26, vgl. blz. 155 en 157). En AUGUSTINUS, op wien CALVIJN zich zoo trouw beroept, bijna op elke bladzijde van zijn foliant, wordt voor een groot deel verloochend: „Augustinisme en Calvinisme kan „alleen verwarren wie verzuimt tot op den bodem van de „religie door te dringen” (bl. 41).

Het calvinisme is dus van jonger datum en iets anders dan het christendom (bl. 3), iets, dat eerst in de zestiende eeuw kon opkomen, in de rijpheid zijns tijds, toen in de evolutie der tijden het geboorteuur van een nieuwen vorm voor de samenleving was aangebroken, ten dage van dat „keerpunt in de geschiedenis, waarin de ontwikkeling der menschheid toekwam aan „het Protestantisme” (bl. 187).

Welke voorstelling het nieuwcalvinisme dan heeft van de verhouding van christendom en calvinisme is reeds aangeduid. Het spreekt van diverse groote ideeën, in de geschiedenis der menschheid te voorschijn getreden: de paganistische, de islamitische, de christelijke. Van verschillende materialisaties zulker ideeën, van de belichaming o.a. der christelijke idee in onderscheiden kerkformaties (bl. 8). En elk dezer formaties ontplooit zich weer in verschillende vormen, al naar gelang van de beginselen, welke hier of ginds uit het moederbegin-sel worden afgeleid. Elke tijd en elk ras heeft zijn eigen formaties, passend bij den stand van zijn wetenschap, zijn oeconomie, zijn aanleg, want in de historische ontwikkeling van levens- en wereldbeschouwingen gaat alles volgens vaste wet, „logisch en systematisch” (bl. 187). Zoo waren tijd en volkeren in de zestiende eeuw rijp geworden voor het calvinisme, een in dien tijd gansch nieuwe openbaring. Wat bij een vele eeuwen overspannend verschijnsel als het christendom in den loop der tijden gelijk blijft, is enkel de „idee”, „het algemeen beginsel”; de vormen wisselen. Het calvinisme nu is „de verst vooruitgeschoven”, de „zuiverste openbaring” van „het Christendom” (bl. 3).

Maar nu wijzigt zich ook — het wordt niet slechts erkend, maar ook met klem uitgesproken — het calvinisme zelf. Zijn grondgedachte („reeds door AUGUSTINUS, PAULUS, Israël's profeten, ja door de patriarchen gegrepen" bl. 26) moge stand houden, dit verplicht niemand bij het oude te blijven staan. Eisch is in onzen veelbewogen tijd ook niet „het Calvinisme" weer op te zoeken, maar „de grondlijnen van het Calvinisme", en dat met de bedoeling „die door te trekken naar den eisch van „ons thans zooveel rijker ontwikkeld leven" (bl. 188), of, zooals het ook wel wordt uitgedrukt, „het Calvinistisch beginsel te „ontwikkelen naar een vorm voor onzen tijd." Of het calvinisme van de zestiende eeuw het dan niet geweten heeft? Openhartig — neen: „het verstond, gelijk dit steeds het geval „is, volstrekt niet aanstonds de volle consequentie van zijn „beginsel" (bl. 122), ja, eigenlijk dat beginsel zelf verstond het niet, „men leefde spontaan; en eerst daarna heeft men „stuksgewijs het Calvinisme ingedacht, en niet dan veel later „zijn geschiedvorschers en denkers zich rekenschap gaan geven „van den samenhang der Calvinistische verschijnselen en van „de alles beheerschende eenheid van hun beginsel" (bl. 9). Aldus heeft volgens het nieuwcalvinisme ieder tijd zijn eigen blik op de Waarheid, ieder nieuw geslacht de taak dieper in Gods raad en gedachte door te dringen.

Dat er diensovereenkomstig te allen tijd een gestadig voortgaande openbaring Gods bestaat — het is een overtuiging, die den hedendaagschen calvinist zoo na aan het hart ligt, dat hij er zelfs een leerstelligen vorm voor heeft gezocht, verkondigend het naar zijn klank oude, maar inderdaad geheel nieuwe leerstuk van de „voortgaande werkzaamheid des Heiligen Geestes." Tot voor vijftig jaar was van zulk een voortgaande werkzaamheid des Geestes in den zin van openbaringswerkzaamheid bij de gereformeerden nooit eenige gedachte. Zij werd evenwel eisch der logica van het uur af, waarop de mechanische openbaring werd ingewisseld voor de organische. Het organisme der menschheid toch is als ieder ander organisme aan voortdurende

wisseling en verandering onderhevig. En ook de nieuwcalvinist gelooft gaarne het getuigenis van God in de historie, dat die gestadige wisseling leidt tot steeds hooger en beter. (bl. 1—33).

5. Blijft er dus voor wie let op het object, den tijd, het instrument der openbaring en op nog zooveel teekenen meer geen twijfel over, of het nieuwcalvinisme, wat het trouwens b.v. in de *Encyclopaedie* ook zelf openlijk uitspreekt, stelt tegenover de voorvaderlijke mechanische opvatting de moderne organische over, er kan niet ontkend worden, dat hierdoor een *probleem* ontstaat. Aangezien de voorstelling eener organische openbaring niet veel anders is dan de *evolutieeler*, toegepast op de ideeëngeschiedenis, deze evolutieeler wederom een van de dingen, tegen welke het nieuwcalvinisme altijd heftig tevelde trekt, zoo dringt zich de vraag op, hoe het een met het ander te rijmen is.

De oplossing is tevens een proeve van een der methoden, door het nieuwcalvinisme aangewend om tegelijk in schijn het oude vast te houden, in werkelijkheid het nieuwe te grijpen. Gelijk het van vele *oude* geloofsstukken als: Gods Vrijmacht, de bijzondere Voorzienigheid, het Oordeel, het Wonder, den naam vasthoudt, hoewel het de zaak zelf laat varen, zoo verwerpt het van allerlei *nieuwe* dingen den titel, en met dien titel ook nog wel zekere uiterste conclusies, welke uit de ideeën wel eens afgeleid worden, hoewel het intusschen het eigenlijke ding zelf behoudt, ja ermee pronkt als gold het een eigen vondst. Zoo fulmineert het tegen de vergelijkende godsdienstwetenschap, de kritische bijbelbeschouwing, het naturalisme, de fransche revolutie, terwijl het toch het meest eigenlijke en waardevolle van dat alles zich eigen maakt, het inlijvend bij de z.g.n. „Calvinistische beginselen”. Al zijn ijver bedoelt alleen sommige, ook naar moderne schatting odieuse, uitwassen buiten te sluiten.

Op geen andere wijze, de pit roovend, de schalen u in het gezicht gooiend, verwerpt het de meest omvattende van alle

modernwetenschappelijke theorieën, waarschuwend om „voor elk boeleeren met de Evolutie op zijn hoede te zijn”. Wel bekeken is hetgeen het afwijst niet eigenlijk de evolutie, maar de excessen, door sommige radicalistische geesten daaruit gedistilleerd, nl. de verkondiging, dat er een oneindige keten is van oorzakelijk gebeuren, een wenteling van stof en kracht zonder begin, zonder einde, zonder doel, zonder God. Het zegt b.v.: „atomistisch en in verband hiermede louter mechanisch, „wil evenals EPICURUS ook de Evolutieleer den oorsprong en „het wezen in het bestaan van al wat aanzijn heeft, verklaren”; of: „op dit standpunt is er geen objectief onderscheid tusschen „goed en kwaad, van recht en onrecht, van waarheid en „leugen. Alles is, naar ieders believeen en keus”; of: „volgens „het evolutionisme is het gansche heelal niets anders dan „een toevallig spel van levenlooze atomen”; en het citeert het troosteloze slot van VON HELLWALD'S boek: „Eenmaal zal „alles dood en vergeten zijn, als de aarde in eeuwige maan- „gelijke verwoesting om de zon zal wentelen, en heel het „menschelijk geslacht, zijn cultuur, zijn worstelen en streven, „zijn scheppingen en idealen zullen *geweest* zijn. Waartoe?” (BAVINCK). Doch is het billijk, neen is het juist aldus het evolutionisme te vereenzelvigen met „de godsdienstlooze, „atheïstische, mechanische wereldbeschouwing”? Het is gewis evenmin juist als om aan hen, die in een „schepping” gelooven, per se de eer toe te kennen van „een organische en „theïstische wereldbeschouwing” te huldigen. Er zijn heel wat overtuigde belijders van de leer der schepping geweest, die van een organische, theïstische wereldbeschouwing niet wisten, ja de geschiedenis getuigt, dat gansche heirlegers van dezulken zich tegen de in de laatste honderd jaar opgekomen organische en theïstische beschouwing, wijd die niet strookte met de zesdaagsche schepping uit Genesis, hebben verzet. Omgekeerd moet erkend, dat er tal van evolutionisten zijn, die atomisme, materialisme en andere gevolgtrekkingen uit hun leer, welke een ontkenning van den godsdienst mee-

brengen, geenszins aanvaarden. Zoodat het nieuwcalvinisme met „een evolutie, die zich in het oneindige verliest” (bl. 125), „een evolutio in infinitum,” „een regressus ad infinitum” (bl. 176) te verwerpen, kan rekenen op de instemming van een geheele menigte van moderne tijdgenooten, en alleen enkelen (niet juist de diepsten) van zich afstoot, maar ook feitelijk niet „de evolutie” treft. Want deze is niet een metafysische, maar een fysische filosofie, bedoelt recht eigenlijk niet het *bestaan* van de wereld te verklaren, maar den *tegenwoordigen vorm* van het wereldbestaan; door nl. het zijn te stellen onder het licht van het worden, de tegenwoordige bestaansvormen af te leiden uit vroegere.

Dit meest eigenlijke nu der evolutieleer, eertijds door de gereformeerden heftig bestreden en nog door tal van eenvoudige vromen geschuwd, aanvaardt de nieuwcalvinist zeer stellig.

Zelfs met betrekking tot den cosmos doet hij zoo, wat we bijzonder stout is. Hoe langen tijd heeft de oude geloovigheid geworsteld om de zes dagen van de eerste bladzijde des' bijbels te kunnen vasthouden! Aan die eene bladzijde hing heel de paradijsgeschiedenis, de val, de erfzonde, de verzoening door het bloed des kruises, ja de gansche leer, tenzij men zich tevreden zou willen stellen met van deze leerstukken enkel de idee te behouden en niet de historische beteekenis en de bovenzinnelijke werkelijkheid. Toch verklaart het nieuwcalvinisme de zes dagen als zes perioden. En beteekende dat nu alleen maar een afwijking van de letter. Doch het is een geheel nieuwe beschouwing, die wordt ingeleid. Niet slechts wordt *de tijd* verlengd, de eigenlijke beteekenis van die zes perioden is, dat *de wijze, waarop* de schepping tot stand is gebracht, een verandering ondergaat. Het wordt „een evolutionistische schepping Gods”, (BAVINCK) zooals de nieuwcalvinist het met wijsheid uitdrukt (dr. GEESINK, *Van 's Heeren ordinantien*).

Men is geneigd te vragen: waarom zoo geducht tegen dat evolutionisme te keer gegaan? De eigenlijke kwestie is, zegt

dr. KUYPER, of de wetenschap „zijn uitgangspunt in het ideëele „en Goddelijke zal nemen of in het stoffelijke en lage” (bl. 175) En elders: „de groote vraag is, wat is de kosmos, sublimaat „van de stof of praecipitaat van den geest”, wat hem niet geheel onverdiend van den een of anderen bioloog, in margine van het door mij gebruikte exemplaar, den uitroep „jongleur!” bezorgde. Inderdaad, dàt is de kwestie, sober gesteld, *niet*; die is: mirakel of natuurlijk gebeuren, ingrijpende godshand of vaste wet, zes dagen of lijnen van geleidelijkheid (vgl. dr. A. KUYPER *Evolutie*; BAVINCK *Schepping of ontwikkeling*; SIKKEL *Het boek der geboorten*).

Het nieuwcalvinisme kiest het laatste en past het toe ook op het ontstaan van de menschelijke beschaving, de godsdienstige denkbeelden niet uitgezonderd.

En het doet dit niet aarzelend, maar zelfs met eenigen ijver. Voortdurend spreekt het van „ontwikkeling”, „zich ont- „wikkelen”, „den ontwikkelingsgang der menschheid”. Het heeft de ontwikkelingsgedachte zelfs ten grondslag gelegd aan heel zijn principiëele uiteenzetting, verlangend, dat het calvinisme zal erkend worden als „in het groot proces der „menschelijke ontwikkeling een der stadia, een der hoofd- „phasen, en onder die hoofdphasen de jongste, die nog „steeds de roeping in zich draagt om de ontwikkeling van „ons menschelijk geslacht te leiden” (bl.24, 27, 30); er „de „eere” voor opeischend van te zijn „de voleinde evolutie van „het Protestantisme, die in de 16^e eeuw de levensontwikkeling „van ons geslacht in een nieuwe en hoogere phase heeft „geleid” (bl. 24, 27, 30, 35).

Terwijl bij CALVIJN de geloofswaarheden ten opzichte van het leven der menschheid zijn als de versierselen aan den kerstboom van buiten af aangebracht, zijn zij bij het nieuwcalvinisme de vruchten, die natuurlijkerwijs uit den wortel te voorschijn komen. Ook bij deze laatste voorstelling kan men spreken van „Gods werk”, maar deze uitdrukking is dan niet meer als oudtijds in tegenstelling met „uit de natuur”, valt

integendeel daarmee samen. „Uit de natuur”, „volgens vaste „wetten”, ziedaar wat voor CALVIJN de omverwerping beteekende van alle religie, maar wat het nieuwcalvinisme met zijn „ge-„stadige ontwikkeling” tot gronddenkbeeld van de openbaringsleer maakt. Ook de door DARWIN'S „struggle for life” gegeven wet der ontwikkeling verwerpt het niet, die integendeel achtend voor wetenschap en waarheid het „onmisbaar richtsnoer om „de dwaling in eerlijken kamp te overwinnen” (bl. 121). En het maakt niet als CALVIJN de oudtijds geopenbaarde „Leere des „Hemels” tot maatstaf van beoordeeling en toets om vriend en vijand te onderkennen, maar wat op een bepaald tijdstip in den strijd der denkbeelden *actueel* is: over alle verschil in leer betreffend „de kerkelijke hiërarchie, de zonde, de recht-„vaardigmaking, de Mis, de heiligenaanbidding, den beelden-„dienst, het vagevuur en zooveel meer” heen reikt het Rome gaarne de broederhand, want — „raadpleeg onze huidige „litteratuur en zeg ons zelf, *loopt daarover thans de strijd der geesten?*” (bl. 181).

In den strijd der geesten werd volgens CALVIJN de Kerk voor ondergang bewaard, doordien God aan het stuur der wereld door wonderbare tusschenkomst de raadslagen der boozen vernietigde. Volgens de *Stonerezingen* zegevierde „het Calvinisme” door zijn eigen innerlijke kracht, en „het „geheim” van die „wondere” kracht was geen ander dan dat deze zestiende-eeuwsche beweging in al haar „openbarings-„vormen” steeds „de hoogste gezichtspunten” en „ideaalste „opvattingen” had (bl. 36, 40, 42). Vaste wetten der ontwikkeling dus, tot zelfs in het leerstuk van de behoeding der kerk; evolutie, in naam verworpen, maar met al haar ap- en dependenties althans voor negen tienden aanvaard.

Of misschien is het, om woordenstrijd te voorkomen, beter het zoo uit te drukken: evolutie als atheïstische, materialistische, atomistische metafysica wordt afgewezen, evolutie als aanduiding van de geleidelijke wijze, waarop God in en door de natuur de dingen doet ontstaan en veranderen, wordt

aanvaard. Zoo vernemen wij in *Verflauwing der grenzen* (bl. 80): „dat elke voorafgaande formatie in de scala der „schepping wel ter dege praeformatie is voor de volgende „hoogere formatie; bovendien moet dankbaar worden erkend „dat de onderzoekingen ten behoeve van deze theorie ruime „winste voor onze kennis leverden en ons hergaven wat te „veel te loor ging, het besef van de eenheid der natuur, en „ons medeleven met haar als aan ons verwant”. En BAVINCK, „een betrekkelijke ontwikkeling” aanvaardend: „ontwikkeling „staat niet tegenover schepping, doch hoort bij hare belijdenis „thuis”; „wie ontwikkeling zegt, zegt gedachte, plan, wet, doel, „noemt God”; „ontwikkeling staat tusschen oorsprong en eind- „doel in, zij leidt onder Gods voorzienigheid van het eerste „tot het laatste heen, en brengt tot ontvouwing al den rijkdom „des zijns en des levens, waaraan God bij de schepping „het aanzijn gaf”; „de wereld is een organisch levend „geheel”.

Inderdaad, wie den godsdienst eert kan het nieuwcalvinisme om zijn verzet tegen het evolutionisme (lees materialisme) dankbaar zijn, al is hij misschien langen tijd in de war gebracht door de paradoxale wijze, waarop het zijn gedachten inkleedt. En welk rechtgeaard voorstander van exact vorschten wil met alle liefde voor zijn ontwikkelingstheorie den nieuwcalvinist niet toestemmen, dat „de natuurwetenschap uit den aard der „zaak nooit achter de natuur kan teruggaan, of zij wordt „Philosophie”; en dat „het woord eeuwig (en eeuwige natuur- „wet) in haar woordenboek niet thuis behoort?” Het is den evolutionist als zoodanig immers niet te doen om tijd en eeuwigheid overspannende filosofie, hij wil alleen de grondstelling der moderne wetenschap: dat alle gebeuren moet worden verklaard uit in de natuurⁿ gelegen krachten en oorzaken, toepassen ook op het bestáán der dingen in hun verschillende formaties. Zoo opgevat was het na het vorige hoofdstuk ook te verwachten, dat het nieuwcalvinisme de evolutieeler niet zou terugwijzen. Immers, als het aanneemt,

dat God werkt in en door de natuur, en volgens vaste wetten, heeft het de moedergedachte van de ontwikkelingsleer aanvaard! En daar het nimmer conservatief wil wezen, afdingend op gevolgtrekkingen, welker beginselen het heeft aanvaard, kon het ook niet anders, of het moest een „betrekkelijke „ontwikkeling” erkennen „voor al de rijken van het ware, „schoone en goede,” de godsdienstige denkbeelden niet uitgezonderd. Zoo kwam het dan tot de voorstelling van een organische openbaring, met afwijzing van de oude mechanische openbaring, welke uitging van de gedachte aan een ingrijpende Godshand. God openbaart zich door het organisme van mensch en menschheid heen, en mits gij maar „het Goddelijk motief” (bl. 126 v.) niet voorbijziet, noch ontkent, dat er in mensch- en menscheidsziel „een mystieke wortel” (bl. 44) is, waar de eindige geest den Oneindige aanraakt, is u alle moderne inzicht omtrent openbaring van harte gegund.

6. Nu is ook aan een oude tegenstelling haar scherpste, zelfs haar eigenlijke zin ontnomen: „*Rede of openbaring*”, „*uit den mensch of uit God.*”

Kenmerkend voor CALVIJN is, dat hij in geloofszaken aan de rede geenerlei gezag of taak toekent. Hoewel hij de rede eert als een schoone gave Gods, aan de leer een zekere redelijkheid niet wil ontzeggen (zoo in den strijd over het avondmaal, wat hem van roomschen en lutherschen het verwijt van rationalisme bezorgde), het „in een swaerwichtige saek” geoorloofd acht te vragen, hoe de heilige Geest zekere dingen redelijkerwijs tot stand kan brengen, — zoodra het geldt de Waarheid te leeren kennen, is de rede hem minder dan niets; zij laat den mensch z.i. niet alleen in het geestelijke „blinder dan „mollen”, zij verleidt hem ook om tegen de klare getuigenissen Gods altijd iets te „knorren” te hebben, ja zij is „een opborrelende fonteyn”, „een stinckput der dwalingen” (I. 5. 12),.

Al zulke heftige aanklachten mist gij bij den nieuwcalvinist. Daarentegen vindt gij bij hem allerlei wijzen van zeggen en

redeneeren, welke er op wijzen, dat hij juist tegenovergestelde opvattingen heeft. Met zoo bijzonderen nadruk b.v. zegt hij herhaaldelijk, dat openbaring en rede geen tegenstellingen zijn, alleen elkanders complement; aan „den smaak der godheid”, den „sensus divinitatis”, welken CALVIJN bij allen mensch speurde, geeft hij in de richting van de voorheen door de gereformeerden zoo gesmade „natuurlijke theologie” een uitgebreide beteekenis; de rechte, diepe kennis der gereformeerde beginselen acht hij opvallenderwijs de vrucht van het redelijk nadenken der godgeleerden, nà het spontane leven der zestiende eeuw; in den titel zelf zijner door twee werelden heenklinkende lezingen geeft BAVINCK als het hoofdthema zijner gedachten aan, niet: „wijsbegeerte of openbaring”, maar veelzeggend: „de wijsbegeerte der openbaring”!

Indien er nog van een tegenstelling tusschen openbaring en rede gesproken kan worden, is die toch een geheel andere dan weleer. Bij CALVIJN is het de tegenstelling tusschen het goddelijk ik en het menschelijk ik, bij den nieuwcalvinist die tusschen de verschillende wijzen, waarop het menschelijk ik tot zijn inzicht komt. De merkwaardigste toelichting van het eerste is wellicht de wijze, waarop CALVIJN spreekt omtrent een zgn. heidensche uitspraak, welke overeenstemt met een bekend bijbelwoord. Hij beroept zich nl. op SENECA'S bespotting van den beeldendienst. Maar wat is nu zijn gedachte! Eenvoudig deze, dat de heilige Geest zoo door SENECA als door MOZES en PAULUS gesproken heeft? Tot op zekere hoogte: ja. Want den heiligen Geest erkent hij als werker van alle dingen, de Geest doet alles groeien en bewegen, de Geest ook is het, die den mensch de rede en alle gave en wijsheid heeft toegedeeld. Maar door MOZES en PAULUS heeft de Geest rechtstreeks gesproken, door SENECA middellijk, door de gaven der natuur: „En wat wonder is het „dat de Heylighe Geest dees' uitspraken (in Handel. 17:29) „uyt den Hemel afdondert, dewijl hy selfs de rampsaligh' en „blind' afgoden-dienaers dwinght en dringht om oock sulck

„een belijdenisse te doen van der aerden” (I. 11. 3). Dit „uyt „den Hemel afdonderen” is teekenend voor de mechanische openbaring: hier spreekt rechtstreeks het goddelijk ik, het is zijn woord, zijn stijl, zijn overlegging.

Volgens den neocalvinist evenwel spreekt zoo wel bij de openbaring als bij de rede het menschelijk ik, spreekt het bij de openbaring alleen uit een hoogere wijsheid, door een andere geestesfunctie, uit een op bijzondere wijze verkregen inzicht. Wanneer de oude tegenstelling (uit God of uit den mensch) al bij hem wordt teruggevonden, is het toch niet in den ouden zin. De calvinistische formatie der christelijke idee in de zestiende eeuw moge hij een werk uit God en niet uit den mensch noemen, uit de toelichting blijkt, dat hij daarmee bedoelt: niet door CALVIJN spitsvondig uitgedacht, maar uit de massabeweging, uit het onbewuste menscheidsleven der volkeren te voorschijn gekomen. Hoe vaak ook wekt de wijze, waarop hij „openbaring” ter sprake brengt, de gedachte, dat hij openbaring dáár aanwezig acht, waar een recht of een opvatting of een denkbeeld uit het organische leven bij natuurproces langzaam, onweerstaanbaar te voorschijn gekomen en opgewassen is! Bij „openbaring” en „uit God” denkt hij derhalve aan hetgeen uit het aardsche leven en door het menscheidsorganisme heen te voorschijn gekomen is, niet aan iets, dat de heilige Geest als een ander subject naast dat van de menscheid uit den hemel aan het aardsche leven heeft toegevoegd. Voor die gedachte heeft hij zelfs een paradoxale uitdrukking, zeggend, dat God den mensch „heelemaal als zijn instrument” gebruikt, al zijn denken, willen, voelen, ook wat daar in de onbewuste diepten van zijn ziel als erfenis der voorgeslachten is weggeborgen, in gebruik neemt. Maar ge gevoelt, het is niet eigenlijk als instrument, als leven- en willoos werktuig, dat God dan den mensch gebruikt om zijn wil te openbaren. Integendeel! Echt een instrument bleef de mensch alleen bij CALVIJN! Dat AMOS, „de veeherder”, een „groven, boerachtighen” trant van schrijven heeft, zal de nieuwcalvinist redelijkerwijs in

verband brengen met des profeten landelijke afkomst. Maar CALVIJN verklaart het uit de willekeur van den heiligen Geest, die somtijds in de Schrift heeft „willen betoonen dat hem „gheen welsprekentheyt en ontbrack, terwijl hy elders eenen „groven en slechten stijl gebruykte” (I. 8.2).

Wat hier, naast het zuiver mechanische, in CALVIJN'S inspiratievoorstelling treft is het miraculeuse, dat er onmiddellijk mee samenhangt. Een belangrijk argument voor de goddelijkheid der Mozaïsche wet acht hij de gemakkelijheid, waarmee MOZES een staf in een slang kon veranderen. Dàt was nog eens een wonder! De Egyptische tovenaars konden met hun „zwarten konsten” ook wel veel dingen doen, maar iets als dit was boven hun macht en is in het algemeen boven het vermogen hunner duivelsche bondgenooten. Zoo iets kan alleen God (I. 8. 5 en 6). En alle andere dingen in de openbaring doet God alleen. Als er kinderlijke voorstellingen zijn in het oude testament, (b.v. de gebeeldhouwde cherubim op het deksel van de verbondskist), zijn die niet het gevolg van het feit, dat de bijbelauteurs en de profeten altijd kinderen van hun tijd zijn geweest — neen, de heilige Geest zelf heeft die „grove „onderwijsingh” gewild en neergeschreven met een zeker wijs beleid, om zich te voegen naar het eenvoudig begrip van die oude dagen (I. 11.3; 14.3). En zoo doet de Geest alle dingen naar zijn inzicht en behagen. Hij schrijft en doet, zooals hij wil. De mensch, dien hij gebruikt, is met al zijn persoonlijke eigenschappen en vermogens niets dan een willen machteloos werktuig, zoodat niet slechts het merkteeken der openbaring, zoo het den Geest behaagt er een te geven, een mirakel moet wezen, maar ook de openbaring zelf, het feit als zoodanig, reeds een mirakel is, iets van een in de aardsche dingen tusschenbeide tredende daad van boven, zonder eenig oorzakelijk verband met dat aardsche, een daad zuiverlijk van Gods willekeur. Bovendien eenig in haar soort. Want de heilige Geest werkte wel nog meer dingen: hij deed het alles groeien en bloeien door een verborgen „uytvloeyingh sijner

„macht”, hij gaf aan menschen en volkeren allerlei kunst en kennis, vernuftigheid en beleid; dit alles deed hij evenwel niet dan door het medium der schepping en de „ordre der „natuyr”. In de openbaring evenwel gaf de Geest niet aan den mensch het vermogen om de dingen te zeggen, zelf zeide hij ze.

Bij het nieuwcalvinisme daarentegen is de openbaring geheel in de sfeer van het menschenlijke gebracht. Hier niet een waarheid, die van boven neerdaalt, maar menschenlijke opvattingen, die uit het aardsche leven opwassen. Hier de godsdienst, wat zijn bron en grondslag betreft, volkomen gelijksoortig met wetenschap en kunst, welke CALVIJN met het oog op het „bovennatuyrlick” karakter van het geloof tot de „gaven der „gemeene natuyr” rekende.

In de geheime diepten van de menschenlijke ziel, zoo is thans de leer, is er „één punt, waar ons leven uit de bron „van het Oneindige opwelt.” In dat punt ontmoeten elkander alle menschenlijke krachten en „potenzen” (bl. 1) als haar oerbron, dáár wordt geboren de eene groote levensdrang, die zich naar verschillende richtingen doet gelden. „Ons intellectueel, ons „ethisch, ons religieus en ons aesthetisch leven beschikken elk „over een eigen sfeer... Deze sferen loopen evenwijdig en „mogen niet de een uit de ander worden afgeleid. Het is „één zelfde beweging, één zelfde drang, één zelfde tinteling in „den mystieken wortel van ons aanzijn, die in deze vierderlei „vertakking openbaring naar buiten zoekt”. Zoo nauw zijn deze vier sferen in haar oorsprong aan elkaar verwant, dat er b.v. „geen eenheid in uw kunstopenbaring” (men lette op de markante uitdrukking!) „bestaanbaar is dan onder de kunstbezieling van „een Eeuwig Schoon, dat uit de bron van het Oneindige ons „toevloeit en ons tot het Oneindige opheft” (bl. 144).

Dit is even wijs en waar gedacht als religieus gevoeld. Maar is „openbaring” hier niet een zuiver humanistisch en naturalistisch begrip geworden, aan CALVIJN’s scherpe tegenstelling tusschen menschenlijk vernuft en goddelijke openbaring niet alle grond ontnomen?

Deze vraag klemmt te meer, daar de godsdienstige denkbeelden niet in dien zin voor een werk van hooger hand worden gehouden, dat de Geest ze pasklaar uit den hemel doet neerdalen, maar zoo, dat de Geest in de harten zekere ontroeringen wekt, welke door redelijk denken in begrippen omgezet worden (bl. 9 v.). Eerst is als in den hervormingstijd „de daad Gods in de harten” (bl. 17), daarna en daaruit, geslachten later, de redelijke bewustwording dier daad (bl. 9 en 10). Beide, zoo „feit” als „denkbeeld”, zijn natuurlijk te „verklaren”. Het „denkbeeld” toch, zich naar strenge logica en systematiek ontwikkelend, brengt overeenkomstig vaste „wet” allerlei begrip en beginsel te voorschijn, totdat eindelijk door den denk arbeid van velen het stelselmatig geheel eener „wereld- en levensbeschouwing” wordt geboren (bl. 17, 18, 187; vgl. hiermee *Instit.* I. 5. 13 „de Heylighe Gheest ver- „werpt alle Godtsdiensten die door der menschen goetduncken „versiert zijn, want in de hemelsche verborghentheden is eicke „meeningh die we van menschen ontfangen hebben tot een „baer-moeder van dwalingh... soo en blijft niet anders over „dan dat Godt selfs van hem-selven uyt den Hemel getuyghnis „geve”). En wat het „feit” betreft — de genoemde „daad Gods „in de harten” in de zestiende eeuw was geen ander dan het ontwaken van den geest des nieuwen tijds met zijn ontvoogding van hierarchisch kerkelijken ban, een vrucht van geleidelijke „ontwikkeling” en natuurlijken groei (bl. 1—34; 153). Zij ging, en gaat in het algemeen, niet om buiten invloeden van ras, klimaat, oeconomie. „Verschillen van landaard en „zeden, verschillen van neiging en gemoedsleven, verschillen „van diepte of oppervlakkigheid” worden genoemd ter verklaring van verschillen in leer (bl. 56). De hooge vlucht van het calvinisme moet in verband staan met de „bloedmenging, die „van alle hoogere ontwikkeling van ons geslacht steeds de „physieke basis vormde” (bl. 28).

Het eenig wonderbaarlijke, hetwelk het nieuwcalvinisme bij de openbaring overhoudt, is de vrijmachtigheid, waarmee het

spreekt van Gods „vrijmacht”, zeggend b.v., dat „de ver-
 „wekking ten leven niet komt van menschen, — ze is Gods
 „privilegie en van zijn vrijmacht alleen komt het, zoo de
 „stroom van het religieuse leven de eene eeuw hoog zijn
 „wateren verheft, om in een andere eeuw bijna droog te
 „loopen en te verzanden”. Met die „vrijmacht” bedoelt het
 wel iets heel redelijks en werkelijks, maar niet de den vaderen
 zoo allerdiërbaarste „godswillekeur”, zoo min, dat het die
 willekeur, gelijk als bij geheel zijn wereldbeschouwing, zoo ook
 bij zijn openbaringsleer beslist verwerpt, haar inwisselend voor
 het moderne begrip „wet” (bl.17, 197).

Dat een verwereldlijking van het begrip openbaring niet kon
 uitblijven, zij hier terloops opgemerkt. Zoo schrijft TAZELAAR:
 „het wezen van de muziek is openbaring, in algemeenen zin,
 „gelijk elke groote uitvinding en iedere geniale gedachte”
 (*Godsd. en Muziek in Tijdschr. v. Ger. Th.* 1903 bl. 247) En
 BAVINCK roemt, dat er hoe langer zoo meer stemmen opgaan,
 (hij beroept zich ook hier bij voorkeur op natuurkundigen als
 BRUNETIÈRE, VAN DER WAALS, BAKHUIS ROOZEBOOM) „die ook
 „in natuur en geschiedenis een openbaring Gods erkennen” (*Chrl.
 wetenschap* bl. 83 v.).

Hieraan wil ik nog toevoegen, dat openbaring van een
 objectief feit tot een subjectief zich verbeelden is geworden.
 Volgens BAVINCK althans berust *de* godsdienst, in het algemeen,
 niet juist de christelijke, berust *het* geloof op openbaring;
 is ook het beroep op openbaring niet een specifiek christe-
 lijk, maar een algemeen menschelijk verschijnsel; zoodat „wie
 „geen openbaring erkent, zich plaatst buiten het geloof der
 „menschheid” (*De zekerh. des geloofs* in *T. v. Ger. Th.* 1902
 bl. 137, 169 v.).

BAVINCK'S beschouwing als zoodanig is gewis aannemelijk;
 kind van uw tijd stemt gij hem toe, dat „de godsdienstige
 „overtuigingen niet op redeneering, maar op intuïtie berusten,
 „in het zieleleven tot in zijn onbewuste diepten zijn ingeweven”.
 Maar is dat de beteekenis van openbaring? Dan zijn ook de

heidensche godsdiensten geopenbaard, heeft ook roomsche en zelfs een mohamedaansche kerk „goddelijk gezag” en „goddelijk recht”, hebben „*alle religies*” oprechte martelaren voortgebracht! De nieuwcalvinist stemt dit inderdaad toe, getuige ook *Ons Program* met zijn „christelijk-liberale” beginselen. Doch het is kwalijk overeen te brengen met de absolutistische opvattingen van CALVIJN, die „al het gheen de Heydenen voor „Godtheydt eeren” kortweg „valschheyt en leugentael” noemde l. 5. 13); en als martelaars alleen dezulken erkende, die voor de *ware* leer hun leven hadden gegeven, te onderscheiden van „de dwalende gheesten”, „die alleen door een rasende uytzinnigheyt gedreven somtijds „den dood hebben aangegaen” (l. 8. 13).

Alleen *subjectieve* zekerheid wordt thans van de openbaring verwacht! Daar zijn kwesties van eigendom en bezit (aldus dr. A. KUYPER JR.), van huwelijk en echtscheiding, van neomalthusianisme en prostitutie, van doodstraf en crimineele anthropologie — zooveel hoofden zooveel zinnen; zekerheid heeft een mensch alleen, als hij mag grijpen hetzij naar een openbaring of (!) naar de vaststaande theorie van een of ander filosofisch stelsel, waarin hij gelooft (*Openb. en Rede* bl. 29).

7. De leer van het organisch karakter der openbaring brengt met zich mede een bepaald oordeel o. a. over *de waarde van het dogma, het karakter der waarheid, den aan de belijdenis verschuldigten eerbied*.

Wat het *dogma* betreft — al sinds de achttiende eeuw is het wijsgeerig en godgeleerd denken gewend er niet een metafysisch, maar een psychisch feit in te zien. Dat het nieuwcalvinisme zich daarbij aansluit, is na het voorafgaande te verwachten. Als toch de godsdienstige denkbeelden opgroeien uit „het leven”, de neerslag zijn van de formaties, waarin het menscheidsleven zich ontplooit, in het godgeleerd denken, leeren zij ook meer den mensch dan een bovenzinnelijke wereld kennen. En dat niet alleen, maar dan is hun „*waarheid*”

ook meer te toetsen aan wat men houdt voor het echt en hoog menschelijke dan aan werkelijkheden uit de bovenwereld.

Inderdaad komt het nieuwcalvinisme, al erkent het dat, voor zoover ik weet, niet uitdrukkelijk, tot deze gevolgtrekkingen, althans past het ze practisch toe. Paganisme, islamisme, romanisme toetst het niet aan een hemelschen, maar aan een aardschen maatstaf; niet aan „de Waarheid”, maar aan hun beteekenis voor het menschelijk leven. Aldus weet het hun betrekkelijke waarheid te erkennen. De meer volstreckte „waarheid” van het calvinisme vindt het intusschen — al de zes *Stonelezingen* door — hierin gelegen, dat deze laatste ontwikkelingsvorm tevens de hoogst denkbare is, getuige de kracht-dadige wijze, waarop het vrijheid en menschenrecht, democratie en maatschappelijke orde, wetenschap en zedelijk leven, en nog vele andere uitnemende dingen meer, onder de menschen heeft bevestigd.

Ook afzonderlijke leerstukken worden op deze manier geschat, met name zulke, die voor het moderne bewustzijn moeilijk aan te nemen zijn, tenzij er uitleggingen aan gegeven worden, welke van die der vaderen afwijken. Zij worden geacht religieuze ideeën te vertolken, zoodat gij ze alleen dan recht begrijpt, als gij ze herleidt tot de psychologische kerngedachte, die er aan ten grondslag zal hebben gelegen.

Het dogma van de onzichtbare kerk b.v. beteekent eigenlijk niet de onzichtbare kerk, maar: dat er geen priesters moeten wezen (bl. 53).

De ontkenning, dat er na het sterven nog mogelijkheid van redding overblijft, houdt verband met „de absolute tegenstelling „tusschen het wezen der kerk in den hemel en het haar „verdonkerende hier op aarde” (bl. 53).

Het stellen van de tien geboden tot basis van alle ethische studie is niet dan gevolg en uitdrukking van de erkenning van vaste wetten óók voor het zedelijk leven, welke erkenning een filosofeeren over een dusgenaamd *zedelijk leven*, alsof *wij* dit hadden uit te vinden en te regelen, buitensluit (bl. 61 – 63).

De eigenlijke zin van de leer van het genadeverbond is eveneens een zeer redelijk stuk: „de geloovigen die saam „vergaderen, snijden den natuurlijken band met hun kroost niet „af, maar heiligen dien [door den kinderdoop], en brengen „hun kinderen in hun kerk mede, waar deze eerst als vol- „wassenen uitgaan, zoo ze niet gelooven. Dit is het Calvinis- „tische dogma van het *Verbond*. Een gewichtig stuk der belijdenis, „dat uitspreekt, hoe de kerk niet buiten het menschelijk geslacht „staat, maar de wedergeboren kern van dat geslacht in zich „draagt, en daarom (!) met de natuurlijke organische voort- „teeling van dat geslacht hand aan hand gaat” (bl. 57).

Zelfs de voorbeschikking wordt nu aannemelijk en sympathiek: „Dit is het hart en de kern van de Calvinistische belijdenis „der praedestinatie. Gemeenschap met God, maar tot in de „eeuwigheid d.i. tot in zijn raadsbesluit doorgetrokken. Geen „genade dan rechtstreeks uit God ons toekomende. Op alle „oogenblikken des levens, heel onze geestelijke existentie door „God zelven gedragen” (bl. 13).

De leer van Gods raadsbesluit wordt gereduceerd tot die idee van „eenheid en vastheid” in de schepping, welke ook door de moderne wetenschap in de erkenning der „natuur- „wetten” gehuldigd wordt. (bl. 107).

En om met één greep een geheele reeks van verwisselingen te geven: „De religie niet in eudaemonistischen zin om den mensch, maar *om God*, ziedaar het dogma van *Gods souvereiniteit*. In de religie geen tusschenpersoon tusschen God en de ziel, maar alle religie *rechtstreeks* door God in de ziel gewerkt, ziedaar het leerstuk der *uitverkiezing*. De religie niet partiëel, maar *universeel*, ziedaar het leerstuk der *algemeene genade*. De religie in onzen zondigen toestand niet normaal, maar *soteriologisch*, aldus luidt het antwoord in het dubbele dogma van de *palingenesie* en de *necessitas S. Scripturae*” (bl. 51).

Zelfs wordt een enkele maal de aan een leer ten grondslag liggende idee aangevoerd als argument vóór of tegen die leer.

Zoo wordt betoogd, dat iemand, eenmaal gekomen op het hoogere standpunt van niet meer egoïstische religie, er noodzakelijk toe komen *moet*, blijkbaar door een logisch-psychisch proces, de zaligheid van de ongedoopt gestorven kinderen aan te nemen en de roomsche voorstelling van een *limbus innocentium* te verwerpen (bl. 41). Van de opvatting der religie als een rechtstreeksche, niet door kerk of priester „vermittelte” gemeenschap, vernemen wij, dat zij „in de be-„lijdenis der persoonlijke uitverkiezing hare scherpste uitdruk-„king vindt” (bl. 42). Omgekeerd wordt het zoeken van des menschen oorsprong in het rijk der apen afgewezen, omdat het feitelijk de verwerping beteekent *a.* van het ideëele en *b.* van Gods souvereiniteit.

Doch genoeg van deze meer geniale dan den vaderen getrouwe uitleggingen om veilig te kunnen zeggen: het nieuwcalvinisme beschouwt dogma's als vertolkingen van ideëën; daar het in die vertolkingen onderscheid maakt tusschen „omhulsel” en „kern”, heeft het zichzelf de mogelijkheid geschapen om met een oprecht hart tegelijk de oude leerstukken in hun meest krassen vorm vast te houden, de voorvaderlijke denkbeelden los te laten en zelfs te verwerpen.

8. Dat nu ook „*de waarheid*” niet een absoluut, maar een *relatief* karakter draagt, volgt van zelf.

Bij CALVIJN was dat anders. Die zag in „de hemelsche „Leer” iets zuiver van God daarboven, niet in dezen zin, dat de waarheid in den hemel bleef om op de aarde alleen in menschelijke reproductie te verschijnen, neen, de uit den hemel nedergebrachte waarheid zelf. Door alle eeuwen heen was die goddelijke leer op aarde geweest. Wel had God haar vóór CHRISTUS' komst in het vleesch eenigszins omsluierd gehouden, maar ook zoo waren haar hoofdlijnen door de uitverkorenen te allen tijde duidelijk onderscheiden. Zelfs de patriarchen hadden geweten van de drieëenheid, den middelaar JEZUS CHRISTUS, de rechtvaardigmaking in het bloed van den

God-mensch, de wederopstanding. En al deze dingen waren zoo volstrekt „hemelsch” van aard, dat erin te gelooven beteekende zijn gedachten plaatselijk naar boven op te heffen. Wie CHRISTUS zocht met de oogen op een crucifix, bad niet tot CHRISTUS, maar tot een ijdel droombeeld van zijn hersenen, en ontroofde den Heer zijn eer. Wie het brood des avondmaals at in de meening, dat het CHRISTUS’ vleesch was, hechte zijn gedachten vast aan de aardsche elementen in stede van ze op te heffen tot den Heer. CHRISTUS was in den hemel, en zijn leer was een boodschap uit dezelfde hooge plaats. De leer was absoluut in den vollen zin, plaatselijk van boven en mechanisch door God gegeven.

Het nieuwcalvinisme evenwel heeft gansch andere gedachten. Bijwijlen veroorlooft het zich wel absolutistisch klinkende uitdrukkingen: zoo wanneer het zegt, dat ISRAËL gezegend was niet alleen boven de andere volkeren, maar alleen onder alle volkeren, en dat het niet slechts meer had dan de andere natiën, maar onder alle alleen de waarheid, terwijl de andere volkeren gebukt gingen onder den leugen (bl. 156). Maar het is als zoo vaak, strijdend voor den ouden klank, aanvaardt, ja introduceert het de nieuwe gedachte, d. i. hier: die van het betrekkelijk karakter van alle belijdenis, de gereformeerde niet uitgezonderd.

Immers niet in den letterlijken zin als „waarheid” en „leugen”, dus als volstreekte tegenstellingen, plaatst het zijn leer en die van heidenen, mohammedanen en roomschen tegenover elkaar! Zoo deden alleen de ouden, die den meest devoten eerbied der heidenen voor godslasterlijke duivelaanbidding, allen niet christelijken godsdienst voor influistering van demonen hielden.

„Het Paganisme, het Islamisme en het Romanisme geven „de drie opeenvolgende formatiën aan die de stroom der „menschelijke ontwikkeling had doorloopen, toen ten slotte „de leiding in de handen van het Calvinisme overging” . . . „de „opeenvolging van deze vier ontwikkelingsfasen grijpt niet

„mechanisch met scherp afscheidende hoeken en lijnen plaats ;
„de ontwikkeling is organisch en daarom heeft elke nieuwe
„periode haar wortel reeds in haar verleden” (bl. 26).

Paganisme „leugen” derhalve in den zin van „van lager
„orde” bl. (37—40), en calvinisme „waarheid” in den zin van
„realiseering van het hoogste ideaal” (bl. 41). „Leugen” en
„waarheid” hebben hun oude beteekenis verwisseld voor een
geheel nieuwe, evenals zooveel, men mag wel zeggen alle
andere, termen uit de dogmatiek hebben gedaan : „de godde-
„lijkheid der Schrift”, „de noodzakelijkheid der Openbaring”,
„de Eeuwigheid van het Evangelie”. Het is niet meer als
weleer de eene waarheid, min of meer omsluierd, het zijn
vier elkander opvolgende levensstelsels, elk met een eigen
grondgedachte : het paganisme — God *in* de creatuur, het
islamisme — God *boven* de creatuur, het romanisme — God
met de creatuur verbonden door een tusschenschakel, het
calvinisme — God in rechtstreeksche gemeenschap met de
creatuur (bl. 12 v.); en elk levensstelsel uit zijn zuiver mensche-
lijke grondgedachten door logische, systematische en histori-
sche ontwikkeling allerlei godsdienstige begrippen, voorstel-
lingen, denkbeelden en leeringen opbouwend (bl. 187).

Het nieuwcalvinistisch verzet tegen de relativeering der
waarheid is feitelijk, als zoo menig verzet van zijn kant, ge-
richt enkel tegen de buitensporigheden, waartoe het bestredene
soms leidt : in casu tegen een scepticisme, hetwelk alles voor
even waar en voor even onwaar houdt, tegen een subjectivisme,
dat elken inval verheft tot een soort heilige overtuiging. Maar
men behoeft geen antimodernist te wezen, om zulke uitersten
onaannemelijk te achten. Ook zal menig moderne geest TROELTSCH
toestemmen, dat de evolutionistische geschiedbeschouwing niet
juist een eeuwige klimming hoeft te beteekenen, immers de onder-
stelling toelaat, dat de menschheid eindelijk komt, ja reeds
gekomen is op een hoogvlakte, zoodat haar taak niet meer
is hoogere waarheden te zoeken, maar de verworven waar-
heden in haar lengte en breedte te leeren verstaan. Zoo verzetten

ook onvervalschte evolutionisten zich wel tegen wat men zou kunnen noemen een eindeloze relativeering, aanvaardend tegelijk filosofisch een volstrekte betrekkelijkheid, praktisch een betrekkelijke volstrektheid.

Een volstrekt absolutisme wil het nieuwcalvinisme inderdaad zoo weinig dat het niet slechts (hierover in de volgende paragraaf) de relativiteit van zijn eigen belijdenis wil erkennen, maar zelfs het enkelvoudig karakter van de waarheid loochent, haar veelvormigheid een natuurlijk verschijnsel en door God gewild acht. Sprekend in de *Offerande des Lofs* (bl. 58 v. v.) over „de veelvormigheid van het Christendom” en „de immer voortgaande „splitsing van de christenheid”, vindt BAVINCK de verklaring daarvan niet in „Satanische betoovering” (CALVIJN), maar in natuurlijke oorzaken: „geslacht en leeftijd, aanleg en karakter, „opvoeding en omgeving, land en volk, tijd en plaats, rang „en stand, verscheidenheid der gaven van verstand en hart „brengen in de beschouwing en opvatting der dingen de „grootste wijzigingen aan. En deze verscheidenheid, welke „van nature bestaat, wordt door de genade niet uitgewischt... „Maar zoo (door „ketterijen en scheuringen”) werd de waarheid, in CHRISTUS geopenbaard, toch ook allengs steeds „klaarder in haar rijkdom en veelzijdigheid verstaan... God „heeft in 'de eenheid de verscheidenheid lief... En al die „verscheidenheid komt aan de kennis der waarheid ten goede... „Al naar gelang van zijn persoonlijke eigenaardigheden zal „ieder mensch deze verhouding [tusschen schepping en herschepping, hemel en aarde, humaniteit en Christendom] anders „bepalen, en in zijn leven ook anders toepassen. Het maakt „een groot verschil of de genade gedacht wordt als leer of „als leven; of zij beschouwd wordt als een bovennatuurlijk „toevoegsel aan de natuur, dan wel als geneesmiddel tegen „de krankheid der zonde; of zij bestemd is voor het hart en „de binnenkamer alleen, dan wel voor heel het rijke menschenleven. Door dit verschil (!) ontstaan er onder de „geloovigen allerlei verscheidenheden in de belijdenis. De

„waarheid is wel ééne, maar zij weerkaatst zich in het bewust-
 „zijn der menschen op zeer onderscheidene wijze. Eéne zon
 „schijnt er wel aan den hemel, maar elk ziet haar met zijn
 „eigen oog ... Er is geen Christendom *boven* geloofsver-
 „deeldheid”. Toch is er wel bij alle verschil tusschen „Room-
 „schen, Gereformeerden, Lutherschen, Wederdoopers en Remon-
 „stranten” een diepere eenheid: „Een eenheid, die goed bezien
 „veel grooter en van oneindig meer beteekenis is, dan al wat de
 „geloovigen onderling verdeelt en scheidt. In de ongeschreven
 „artikelen, in de gebeden, in de vruchten des geloofs, in de
 „werken der barmhartigheid komt een treffende overeenstemming
 „aan het licht.’

Wie zulke woorden schreef zou SERVET niet verbrand, zelfs
 niet veracht hebben, want hij weet: „de onvolkomen belijdenis
 „der lippen laat menigmaal aan het geloof des harten geen
 „recht wedervaren.”

9. Den aan de *belijdenis* verschuldigden eerbied achtten de
 oude gereformeerden in de praktijk schier onbeperkt. Voor
 het *subjectief* en daarmee voor het *veranderlijk* karakter der
 kerkelijke geloofsleer hadden zij weinig of geen oog. De
 gedachte aan een „veelvormigheid” van het christelijk geloof
 was bij hen buitengesloten. „Er zijn”, zegt CALVIJN naar aan-
 leiding van Ef. 4:5, „nootsakelick meer Goden dan een,
 „indiender verscheyden ghelooven zijn” (I. 13. 16), aan welke
 woorden de gedachte ten grondslag ligt, dat de leer niet iets
 subjectief-menschelijks is, maar als bovennatuurlijke Godsgave
 onveranderlijk moet wezen. Ware religie kenmerkt zich volgens
 hem door een „vasten regel” (I. 12. 1), en het woord religie
 zelf leidt hij af, van relegere, niet in de beteekenis van her-
 lezen of naarstig overleggen (aldus CICERO), maar in die van
 niet her- en derwaarts vliegen, zich houden bij het oude. Als
 hij met de roomschen twist over het gezag der oude kerk-
 vergaderingen, spreekt hij wel als zijn overtuiging uit, dat de
 heilige Geest de godvruchtige conciliën zoo geleid heeft, dat

er altijd „yetwes menschelicks” aan bleef (IV. 9. 11), en weigert hij zich te buigen voor het gezag der oude formulieren. Maar hetgeen hij zichzelf veroorlooft tegenover de belijdenissen van het voorgeslacht, wil hij geenszins aan een ander toestaan ten opzichte van zijn eigen leer. Dat ook daaraan iets menschelijks was, zou hij niet loochenen, maar, als men mag oordeelen naar hetgeen hij, trouwens niet rechtstreeks, daaromtrent zegt, achtte hij ze toch overwegend het werk van den heiligen Geest. Deze verwekt nl., zoo leert hij in zijn beschouwing over de kerkelijke ambten (IV. 3. 4.) in buitengewone tijden heilige mannen als evangelisten om de leer, als zij met onkunde, superstitie en vervalsching is bedekt geraakt, weer in volle reinheid te doen blinken. En zichzelf als zulk een van den Heere verwekten mensch beschouwend, vereenzelvigd hij zijn woord met dat van den Geest. De „honden”, die „door hun vergiftigh byten” zijn supranaturalistische leer van Gods albestuur „bestormen”, beschuldigt hij van „laster”, van „raserny”, ja van gebrek aan „ootmoedigheyt jeghens Godt”: „Even als of het gheen wy leeren een gedichtsel ware van „onse herssenen, en als of de Heylighe Geest het selvige niet „al-omm’ uytdukkelick en betuyghde” (I. 17. 1.). Aan het adres van hen, die niet geheel instemden met zijn sombere voorstelling, „dat Godt den Satan selfs en alle verworpene „mensen na sijn goetduncken buyght”, roept hij aan het eind van een lange redeneering heftig uit: „so moeten die „geen, die gheen swarigheyt en maken van de Hemelsche „uytspraken en ghetuyghenissen smadelick en schandelick te „spreken, toesien aan welk soort van oordeel sy sich wagen... „wat hooveerdigheyt is grooter dan dese, dat men durft „kicken tegen Godts autoriteyt... wat voordeel sullense daer „mede doen datse den Hemel bespuwen?... sy sullen be- „vinden, Dat God overwint, wanneer hy geoordeelt wort „(psalm 51:6)... uyt haer slyck twisten sy teghen Godt en „verdoemen sy hem... de lasteringen die sy nae den Hemel „uyt-spuwen... ons geloof (dewijl het op Godts Heylighe

„Woort gheghrondet zijnde, hooger is dan de gheheele werelt)
 „verachtet uyt sijn hoogheydt al sulken slyck . . . dese bespot-
 „telicke teghen-werpingh draeyt niet op my, maer op den
 „Heylighen Geest aen” (I. 18. 3).

Aldus vereenzelvigt CALVIJN voor ons modern bewustzijn allerminst „ootmoedig” de persoonlijke en kerkelijke belijdenis met de van God zelf gegeven waarheid, is hij ook volkomen blind voor het subjectief-menschelijk en veranderlijk karakter der beleden leer. En nà hem hebben de gereformeerden hem in dezen steeds trouw gevolgd tot aan hun wedergeboorte in onzen tijd. Een der meest fundamenteele en principiëele verschilpunten tusschen hen en de remonstranten betrof de verhouding, waarin bijbel en belijdenis tot elkander moeten staan. De remonstranten wilden Goddelijk Woord en menselijke belijdenis streng gescheiden houden, verzetten er zich dus tegen, dat in de middagbeurten uit de confessie in plaats van uit Gods Woord zou worden gepredikt, drongen straks aan op „revisie” en „resumptie”, waarbij zij dan al heel wat meenden toe te geven, als zij met OLDENBARNEVELDT verzeckerden, dat resumptie niet juist altijd wijziging, ook wel bevestiging van de oude leerstukken kon meebrengen. De gereformeerden daarentegen verzetten zich tegen alle revisie, welke de gedachte aan wijziging niet volstrekt buitensloot, ten heftigste. Er is gesproken van „een revisielegende”, en inderdaad zij, die om vrij te komen van het bindend gezag der Nederlandsche geloofbelijdenis zich beroepen op een artikel uit de Dordtsche kerkverordening, welke een voortdurende herziening geoorloofd acht, ja voorschrijft, kennen aan een uitdrukking, welke alleen bedoelt een eenvoudig overlezen, hoogstens een aanvullen met het oog op nieuw opgekomen ketterijen, een beteekenis toe, welke zij naar het getuigenis èn van de historie èn van alle gezaghebbende gereformeerde theologen nooit heeft gehad. De kerkelijke confessie werd geacht niet slechts een gebrekkige echo te wezen, maar de volle en de volkomen uitdrukking van de in Gods Woord geopenbaarde heilswaarheid.

Zóó volstrekt gezag werd haar toegekend, dat wie toegelaten wilde worden ter synode, welke over haar zoude beraadslagen, moest beginnen met te verklaren, dat hij haar in alle deelen onderschreef. In theorie was zij „examinabel” aan Gods Woord, in de praktijk was Gods Woord examinabel aan haar, daar geen schriftuitlegging werd geduld, welke niet in overeenstemming was met de beleden leer. Openlijk werd het door WITSIUS (en hij kon zich beroepen op CALVIJN) uitgesproken, dat de Schrift moest worden uitgelegd naar de formulieren.

Sinds de laatste jaren evenwel hebben de formulieren haar heilige onaantastbaarheid verloren. Dr. BOUWMAN (*De beteekenis* enz. bl. 11 v.v.) schrijft: „al is de belijdenis tot stand gekomen „onder de bijzondere leiding des H. Geestes in de kerk, toch „blijft zij altoos menschelijk en als menschenwerk in hare „uitdrukking gebonden aan de ontwikkeling van de wetenschap en van het geloof van een bepaalden tijd, daarom voor „ontwikkeling, voor verandering vatbaar.” Maar is dit nu wel iets anders dan wat HARNACK bedoelt, als hij in den geest der evolutionistische historiebeschouwing de dogmata „het product der theologie” noemt en ze een plaats inruimt onder de menschelijke, veranderlijke, feilbare dingen? Of is het niet in hoofdzaak hetzelfde als hetgeen de van gereformeerde zijde vinnig bestreden ethische orthodoxie verkondigde? Bij monde van CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, den oudere, de dogmata beschrijvingen, maar altijd feilbare, (niet van metafysische feiten maar) van het leven des geloofs noemend, achtte zij het de taak der theologie het geloofsleven te overdenken en te formuleeren, de overgeleverde dogmata steeds opnieuw te toetsen, en in de smeltkroes der kritiek het goede erts in de oude leerstukken van de leemen bestanddeelen te reinigen, dit alles in de overtuiging, dat het geloofsleven zich altijd nieuwe vormen heeft te scheppen.

De gereformeerden staan wel altijd gereed om tegen de ethische orthodoxie het harnas aan te schieten, doch het

is onloochenbaar, dat zij althans te dezen in hoofdzaak gelijke denkbeelden voorstaan. Althans in alle geschriften, welke van hun zijde over het geoorloofde en wenschelijke van herziening der belijdenis zijn verschenen, is er maar één thema en één toon: de belijdenis is menschelijk, is veranderlijk, is appèl-label aan de Schrift. „De belijdenis mag als menschelijk „werk herzien worden en uitgebreid”, aldus dr. BOUWMAN (*De beteek.* bl. 39). In meer goddelijke tale dr. A. KUYPER: „der vaderen belijdenis wil en kan niet anders zijn dan op „het Woord haars Gods een dankbare weerklank en een zoo „zuiver mogelijke echo”. CALVIJN maakte er een gewetenszaak van „iets nieuws voort te brengen” en verbeeldde zich niets te verkondigen, dat niet alreede in de dagen der apostelen verkondigd was. BAVINCK en BOUWMAN zien het anders in en vergeten ook niet uit hun historisch inzicht de voor de hand liggende gevolgtrekking te maken: „. . . . CALVIJN, die „brekend met de traditie van Rome tot de Schrift terugging „en de lijnen vroeger begonnen doortrok wij kunnen „derhalve wel ontwikkeling van de belijdenis verwachten” (*Confessie en Dogmat.; Theol. Studiën* 1901 bl. 270. *De beteekenis* enz. bl. 40). De ware belijdenis ligt h.i. niet achter maar vóór ons, immers „veel is er in de vorige eeuw ontdekt; men is tot resultaten gekomen, waarvan de opstellers „van onze belijdenis niet droomden” (*De beteek.* bl. 38). Dogma's, welke de waarheid zuiver vertolken, zijn evenwel ook in de toekomst ondenkbaar: „Het leven des geloofs in het hart is bij „den dienst Gods wezen en hoofdzaak. Echter vraagt het een „uiterlijke gestalte. Het uitwendige wortelt dus in het innerlijke, „het is er de openbaring van, en ook deze verschijning is „saamgevlochten met het gebrekkige en vormelijke, dat al het „zichtbare aankleeft” (*TAZELAAR Gods d. en Muziek* bl. 247). Ook de eenvoudige gemeente mag het weten, dat „de Waarheid” een „hemelsch” (d. w. z. een abstract) begrip is, dat de belijdenis „pluriform” moèt zijn: „Nu zou het — aldus „*Voor een Distel een myrth* bl. 91 — een ontzaglijke aantrek-

„kelijkheid hebben, als heel CHRISTUS' kerk op aarde van de „dagen der apostelen af tot nu toe altoos maar ééne belijdenis „had gehad en nog bezat. Toch ligt er in het aantrekkelijke „van dat denkbeeld iets, dat we niet voeden mogen, eenvoudig „wijl de historie der kerk toont, dat de wil des Heeren een „geheel andere is geweest”.

Een zekere wijze voorzichtigheid en gematigdheid, welke niet juist een oneer te achten is, heeft het nieuwcalvinisme ongetwijfeld ook te dezer zake betracht. Toen ds. VAN GOOR in 1901 voor zijn Utrechtsche ambtgenooten de vraag inleidde, „op welke wijze een herziening van de Gereformeerde be- „lijdenis tot stand kan komen,” hield hij niettemin den contra- remonstrantschen vaderen de hand boven het hoofd, en ver- zette hij zich tegen een „telkens weer toetsen, zoodat er van „een nooit afgedanen arbeid sprake was, en de Belijdenis der „Kerk eigenlijk nooit vaststond, maar altoos als op kruierend „oeverzand rustte”. Hij wilde ook liever van wijziging dan „van revisie der belijdenis spreken, daar „historisch het woord „revisie niets aantrekkelijks heeft”. Als door een ijver Gods aangedreven vroeg hij, „of niet tegenover zoovele nieuwe „ketterijen als sedert 1619 opkwamen een geheele revisie der „confessie noodig is”, aldus van het streven om verouderde leerstukken kwijt te raken een eufemistische omschrijving gevend, welke den in gereformeerde vrome kringen heerschenden afkeer van revisie wel niet uit den weg ging, maar toch ontzag. Verzoenend klonk ook zijn tweede stelling: „wijziging der „belijdenis kan alleen plaats hebben in een synode wier leden „door onderteekening aan de confessie gebonden zijn”: dit „gebonden” had hier niet den gewonen zin; want de bedoeling was wel degelijk belangrijke stukken uit de oude formulieren weg te snijden; ds. VAN GOOR wilde alleen niet toelaten de belijdenis „lichtvaardig te verwerpen of te wijzigen”, wel wijzigen, sommige gedeelten ook wel verwèrpen, mits niet lichtvâárdig; „aan de confessie gebonden” liet dus heel wat vrijheid over; maar ook zóó reikte de uitdrukking aan schroomvalligen en be-

houdzuchtigen een vriendelijke hand. Verzachtend was voorts ook de achtste stelling: „geen wijziging kome in strijd met het „Gereformeerd karakter der kerk; het votum Dordtracenum „blijve gehandhaafd”; feitelijk bevatten deze woorden niets meer dan een leuze; immers, wat gereformeerd precies is, wat de rechte handhaving der oude leer recht beteekent, is ook volgens den nieuwcalvinist zelf nooit recht duidelijk; onmiskenbaar was dus ook hier een streven naar zachtheid in den vorm.

Dat het *suaviter in modo* nimmer het *fortiter in re* bedoelde uit te sluiten, is intusschen door de feitelijke herziening bewezen. Daarbij is zelfs een stuk, waaraan CALVIJN steeds met alle macht heeft vastgehouden — dat omtrent de bevoegdheid van de overheid in kerkelijke en godsdienstige aangelegenheden — met een forsche streep doorgehaald. Het „conservatisme”, nog in 1901 door ds. VAN GOOR gememoreerd, „hetwelk iedere herziening der belijdenisschriften reeds per se „voor ongeoorloofd verklaart”, is ten slotte gemakkelijk overwonnen. Verwondering baart dat trouwens niet, daar volgens BAVINCK'S getuigenis „ook zij, die deze zinsnede (in Art. 36 „van de Ned. Geloofsbelijd., betreffend de overheid) wenschen „te behouden, zoo ver mogelijk allen dwang in religiezaken „van zich werpen, en de bedoelde uitdrukking in de confessie „alleen handhaven, omdat zij er een zin aan hechten, die naar „anderer overtuiging met de historie in strijd is”. De tijd drijft de geesten voor zich henen, en ook zij, die in de achterhoede bleven, moeten, als het er op aankomt, erkennen, dat de oude belijdenis heeft afgedaan, en dat de belijdenis in het algemeen een feilbaar en tijdelijk karakter draagt.

10. Dat het nieuw-calvinisme zelfs den bijbel in de sfeer van het menschenlijke en veranderlijke brengt, ook vèr-strekken de practische gevolgen uit de nieuwe openbaringsleer metterdaad aanvaardt, blijft nog op te merken over.

Wat den bijbel betreft ontbreekt het niet aan ontboezemingen, welke den indruk wekken, dat de nieuw-calvinist in het aan-

gezicht van het heilige Godsboek de consequentie van zijn denken niet aandurft. Als zuiveren weerklank op CALVIJN'S kinderlijk geloof „dat de Vaders en de Propheten Goddelicke „aenspraken hebben gehad in een verganckelick' en verdwij- „nende stemme in de lucht" (I. 13. 7.), of: dat de H. Geest de profeten en apostelen zoo heeft geïnspireerd, dat Gods levende woorden zelf in den bijbel tot ons komen (I. 7. 1), vernemen wij: „Gul gesproken behoort óók ik nog tot die achterlijken, „die staan in de onwrikbare overtuiging, dat God zelf de „steenen tafelen der wet beschreef, zelf met hoorbare stem van „Sinaï sprak en in Teophanieën verscheen"; of: „wanneer ik „alleen of met de mijnen de Heilige Schrift lees, dan spreekt „niet MOZES noch JOHANNES tot mij, maar de Heere mijn God . . . „zoo is mij nu eenmaal mijn Bijbel." Aldus in *Hedendaagsche Schriftkritiek* dr. A. KUYPER. Dezelfde verzet zich ook tegen „de rationalistische uitvlucht om *Schrift* en *Woord Gods* te „scheiden." Hij schrikt er niet van terug zelfs „de inspiratie der „woorden" aan te nemen. Onderscheid makend tusschen de leiding des H. Geestes vóór en nà het uitsterven der heilige apostelen, duidt hij de eerste aan als „onmiddellijk", de andere als „middellijk, door het denken en doen van feilbare men- „schen." Hij bestrijdt niet zonder felheid die orthodoxie, welke met ROTHE eenige matiging wil betrachten door toe te geven, dat de bijbel toch een ander boek is dan de eenvoudig geloovige Christen het zich voorstelt, en dat „voor de Kerk „onzer dagen boven het geschreven Woord de levende Gods- „openbaring staat, die nog evenals in vroeger dagen voort- „werkt". (O. c. bl. 14—25, *Separatie of Doleantie* bl. 7).

Men vergeete evenwel niet, dat juist het nieuwcalvinisme in de „voortgaande werking des Geestes" een nieuw centraal leerstuk, in „het doortrekken der vroegere lijnen" zijn grootsche roeping voor onze dagen heeft ontdekt, en zij dus op zijn hoede om de aangehaalde woorden niet kwalijk te verstaan. Zij zijn als zoovele andere nieuwgereformeerde gezegden paradoxale machtspreuken. Voor wie nauw toeluistert is het duidelijk, dat

de nieuwcalvinist ook met betrekking tot de Schrift feitelijk al de theologische denkbeelden van de ethischen heeft overgenomen, zich van zijn leermeesters alleen onderscheidend door meer practisch, zij het ook minder sober en goedmoedig, zijn modernistische opvattingen te bepluimen met de tale Kanaäns.

Althans, doet zich het opmerkelijk feit voor, dat de *Stonelezingen* met het vasthouden van de lijn der organische openbaring zoover gaan, dat zij de echt moderne voorstelling toelaten, dat volgens welke de bijbel geëerd kan worden als klassieke schepping van den menschelijken geest. In het opstel over *Het Calvinisme en de kunst* wordt (wij merkten het reeds op zie bl. 146 v.) van de religie gesproken als een uiting van het natuurlijke leven, wel zelfstandig naast, maar toch ook in oorsprong volkomen gelijksoortig en parallel met wetenschap, moraal en kunst: „Ons intellectueel, ons „ethisch, ons religieus en ons aesthetisch leven beschikken „elk over een eigen sfeer. Deze sferen nu loopen evenwijdig „en mogen daarom niet de ééne uit de andere worden afgeleid. „Het is één en dezelfde beweging, één zelfde drang, één zelfde „tinteling in den mystieken wortel van ons aanzijn, die in deze „vierderlei vertakking openbaring naar buiten zoekt”. En dit niet alleen, enkele bladzijden verder vernemen wij ook, hoe die „openbaring” op *elk* der vier levensterreinen — dat der religie dus niet uitgezonderd — natuurlijkerwijs plaats heeft. „Voor elke uiting van menschelijk leven is een eigen aanleg „in bloed en afstamming, er zijn schikkingen, eigen schikkin- „gen ook van lot en gebeurtenis noodig, noodig zelfs een „eigen omgeving van natuur en een eigen invloed van het „klimaat. Dit alles was dan ook bij Israël aangelegd op het „heilig pand, dat het in de Goddelijke openbaring zou ont- „vangen”. (CALVIJN leert juist (III. 2. 1. en 5), dat Israëls aanleg en omstandigheden *niets* groots deden verwachten, integendeel, „het was een boos, klein en onedel volk”, zegt hij, aldus Gods „vrije keur” willende behouden, „vrij” ook van de natuur). „Maar was alzoo Israël uitverkoren voor de

„Religie en den triumpf van het Godsrijk, dit belette in het „minst niet, dat het Grieksche volk door God was uitver- „koren voor het wijsgeerig leven en de kunstopenbaring, en „dat evenzoo de Romeinen van God uitverkoren waren om „ons een klassieke ontwikkeling te geven op het gebied van „het recht en den staat. Ook het kunstleven heeft zijn voor- „loopige ontwikkeling en ontplooiing, maar om te krachtiger „te kunnen opbloeien, moest het ook zijn centrale ontwikke- „ling tot helder zelfbewustzijn brengen, om de onveranderlijke „grondslagen te ontdekken van haar ideëel bestaan. Tot zulk „een zelfopenbaring komt zulk een verschijning in het leven „slechts éénmaal, en is die openbaring gevonden, dan blijft „deze klassiek, toongevend en voor altoos heerschend, en „moge de verdere kunstontwikkeling dan al nieuwer vormen „en rijker materie zoeken, in het wezen blijft de oorspronke- „lijke vinding onveranderlijk.”

Zoo is dan de Schrift de klassieke zelfopenbaring van het religieuze leven, en dit wederom een der vier hoofdstukken van dat natuurlijke menschenleven, dat, zooals KUYPER het uitdrukt, „uit de bron van het Oneindige opwelt”. En die klassieke openbaring blijft toongevend en heerschend: verdere ontwikkeling moge nieuwer vormen en rijker materie brengen, de eenmaal gegeven grondgedachte blijft onveranderd. Maar wat is dit meer dan wat het meest moderne verstand kan toestemmen? Is dat de zin van „de goddelijke *vastheid* tegen- „over het onzekere van al 's menschen peinzen”, welke aan de Schrift toegekend moet worden (*Hedend. Schriftkr.* bl. 21)? Dan inderdaad zal menig modernist de uitdrukking gaarne overnemen, want zij sluit niet buiten de illusie van gestadig zoeken naar hooger en beter, de illusie van ontwikkeling, de belofte van voortgaande werking van den heiligen Geest; gaat alleen uit van het geloof, dat in „wezen” en in „kern” het hoogste is verschenen, nl. de christelijke idee als hoogste levensuiting der religie.

Maar volgt hier niet uit, dat er van theopneustie in den

eigenlijken zin geen sprake meer kan wezen? Theopneustie toch is bij CALVIJN een wonderdaad van den heiligen Geest. Terwijl de heilige Geest allerlei dingen, bv. den plantengroei of de beweging der hemellichamen, doet geschieden door een natuurlijke indruiping van kracht, of, in menschen, door het verleenen van natuurlijke gaven, eigenschappen, gedachten — zoo de kunsten en wetenschappen, het gevoel van eerbaarheid en schaamte bij de heidenen — is diezelfde Geest in de Schriftuur zèlf werkzaam geweest. Niet de profeten en apostelen hebben, geïnspireerd door den Geest, den bijbel geschreven, de Geest heeft hem geschreven, menschen alleen gebruikend als zijn instrument. De stijl des bijbels is niet die van in heilige bezieling opgetogen menschen, maar die van den anthropomorfistisch voorgestelden Geest. Bij het sabbathsgebod moet niet gevraagd worden, hoe MOZES of Israël er toe kwamen juist den zevenden dag heilig te achten, maar wat de Geest met dat getal zeven bedoelde; een vraag, welke CALVIJN als zijn vermoeden doet uitspreken, dat God heeft willen aanduiden, hoe er geen rust zou zijn voor 's Heeren volk dan bij de voleinding der wereld (II. 8. 30). Deze voorstelling van de theopneustie ligt ook in de lijn van heel de oude voorstelling omtrent de verhouding van God en de natuur. De natuur doet iets, maar God voegt er het zijne aan toe, zoodat wel ook het natuurlijk gebeuren uit God is, immers te voorschijn gebracht door „een zekere algemeene beweging Gods, waar- „door hij alle ding doet gebeuren”, maar toch alleen van de bovennatuurlijke gebeurtenissen recht eigenlijk gezegd kan worden, dat zij uit God, d.w.z. uit zijn „bijzondere zorg” zijn voortgekomen. God en de natuur zijn bij CALVIJN zeer zeker tegenstellingen, ook al wil de nieuwcalvinist, zijn eigen voorstellingen in het verleden leggend, ons het omgekeerde doen gelooven. Tegenstellingen, of wilt ge, nevensstellingen zijn bij CALVIJN ook hetgeen de heilige Geest bv. CICERO of CATO, door hun gemoed te verlichten met verheven waarheden, heeft doen zeggen, en hetgeen Hij zelf heeft gesproken door den mond

zijner profeten. Het eerste (wij vernamen het reeds) is „van de aarde”, het andere „uit den Hemel”, het eerste is gesproken uit het menschelijk, het andere uit het goddelijk bewustzijn, sprekend en getuigend subject is hier niet de creatuur, maar God zelf.

Wanneer dus de voorstelling eener organische openbaring, ook waar het den bijbel geldt, blijft gehandhaafd, schijnt voor de wérkelijke theopneustie geen plaats meer te zijn. Toch mist gij ze bij den nieuwcalvinist niet; bijzonder stout spreekt hij zelfs van een inspiratie ook der woorden, ja der letterteekens, en met klem: „ik neem dus de schrijvers als „geheel instrumenteel in den dienst van den Heiligen Geest”. Evenwel, dit alles blijkt niet anders te zijn dan woordenspel, want terwijl de echte theopneustie uit haar aard niet anders dan wonderbaarlijk is, vernemen wij op de vraag, „of de „Heilige Geest op magische wijze de Theopneustie heeft willen „werken”, een ontkennend antwoord. En dat niet alleen, maar er volgt ook een toelichting, welke laat zien, hoe dood natuurlijk ten slotte alles in zijn werk toegaat: „alle geniaal talent, „alle echte poëzie en kunstzin, ook alle mantiek toont dat „een andere geest iets in den onze kan doen”. En ook dat „geheel instrumenteel” ontvangt een toevoeging, welke het de spits afbreekt: „ik neem dus de schrijvers als geheel „instrumenteel in den dienst van den Heiligen Geest, met al „wat ze reeds wisten, met geheel het resultaat van hun voor- „afgaande vorming tot met hun omgeving en hunne actestukken”.

Het is wederom dezelfde methode van schijnbaar alles nemen en inderdaad alles geven. „Schepping”! doch — „niet thauma- „turgisch”. Hoe dan? vraagt gij, en gij verneemt — „evolutionis- „tisch”. „Theopneustie”! maar — „niet magisch”.

Nu behoudt ongetwijfeld „de ingeving ook der woorden en „der letterteekens” nog wel redelijken zin: de heilige gedachten, de hooge bezieling, waaruit een mensch spreekt of schrijft, doet zich ten slotte gelden in de geringste beweging van tong en stift. Het is evenwel niet de *oude* zin. De nieuwcalvinist voelt dat ook wel, althans hij pleit voor een mildheid van oor-

deel, welke hij zelf heel noodig heeft: „in de theorie over de „ingeping moge men dolen, de woorden waarin men haar „omschrijft, mogen kwalijk gekozen zijn, alles niets, zoolang „het feit dier ingeping maar onaangestast en haar resultaat „onwankelbaar blijft. De goddelijke *vastheid* tegenover het „*onzekere* van al 's menschen peinen, dat en dat principaal- „lijk is het, wat de Heilige Schrifture heilig, d. i. tot een „Bijbel voor de gemeente des Heeren maakt.”

Om de rechte *theorie* is indertijd hemel en aarde bewogen, En terecht. Want men kan de theorie over een leerstuk niet wijzigen zonder het leerstuk zelf te wijzigen, in de theorie niet dwalen, of men dwaalt in de leer. Het was den ouden gereformeerden ook wel degelijk te doen juist om de wijze, waarop de bijbel ontstaan was. Dat de bijbel een verheven en klassiek boek, een boek van goddelijke waarheid was, kon hun allerm minst voldoen. Het moest een boek zijn uit den hemel, de levende woorden van God zelf moesten erin weerklinken. Maar de nieuwcalvinist is al gelukkig, wanneer gij in de Schrift erkent de voor alle tijden vaststaande klassieke uitdrukking der hoogste religieuze idee, de goddelijke zelfopenbaring van het in den mensch van nature en van Godswege geplante religieuze leven. Opmerkelijk subjectief zegt hij: „zoo is mij nu eenmaal mijn Bijbel”. En hij weet u precies te zeggen, op welken redelijken grond hij in het Boek gelooft.

Na er op gewezen te hebben, dat alle volkeren hun heilige boeken hebben, de mohamedaan zijn Koran, de boeddhist zijn Veda, de chinees zijn King, gaat de schrijver van *Openbaring en Rede* aldus verder: „Maar als ge me dan nader vraagt „waarom ik een discipel niet van Buddha, Mohammed of „Confucius, maar alleen van Jezus Christus ben, bestaat hier- „voor een dubbele reden: de eerste is deze, dat de H. Schrift „als correctief de natuurlijke Godskennis weer zoo in volle „zuiverheid hergeeft, de H. Schrift behoedt ons eenerzijds voor „het Deïsme, anderzijds voor het Pantheïsme; maar er is ook „nog een tweede reden; staan alle godsdiensten van het Hei-

„dendom nog in het Werkverbond, wordt daar den mensche „doe dit en gij zult leven”” voorgehouden, het Evangelie „predikt het Verbond der genade”.

Zoo is dan de Schrift deswege waarachtig en goddelijk te achten, wijl zij onder alle voor heilig gehouden schriften de hoogste, ja de eenig ware opvatting van God en godsdienst verkondigt. Dit verhindert niet, onderstelt zelfs, dat zij uit kracht eener natuurlijke geschiedkundige ontwikkeling door den mensch te voorschijn gebracht is. Maar de *Institutio* (I. 7. 1): „de Schrift heeft autoriteyt alléén wijl ze „uyt den Hemel is voortgekomen alsof Godts levendige „woorden in haar kloncken”.

Er zijn nog tal van teekenen meer, welke erop wijzen, dat de nieuwcalvinist de beschouwing van den bijbel als het product niet eener mechanische, maar eener organische openbaring oprecht meent, hoe diep en storend zij ook in allerleederste traditiën ingrijpe.

Niet in een wetenschappelijk werk, in een bundel stichtelijke overpeinzingen, *Voor een Distel een Myrth*, wordt al aanstonds op een der eerste bladzijden gezegd, dat de bijbel zóó uit God is als ook het door 's menschen vinding voortgekomen kunstlicht: „God besloot dat licht voor ons in den „steen, dat de vonk er wel kan afspringen, maar niet tenzij „de mensch kome, en met staal of ijzer dien steen sla. Hij „besloot dat licht in het hout, maar zoo, dat het eerst „opvlamt, als de mensch komt om hout tegen hout warm te „wrijven. En daarom ook in de kaars, die schijnt, en in de „lamp, die brandt, en in het gas of in het electricch licht, „dat schittert, wordt niet de mensch, maar zijn God verheerlijkt. „En zoo is het geestelijk ook. De Heilige Schriftuur kwam er „niet zonder den mensch. Niet alsof ze daarom *uit* den mensch „zou zijn! Neen, alle vonk en alle licht, die in de Heilige „Schriftuur voor ons tintelt, is uit God! Maar om ons die „Heilige Schrift te schenken, heeft God *den mensch* gebruikt”.

„Uit God en niet uit den mensch” — ook een ander geslacht

zou ter waardebepaling des bijbels dezelfde woorden hebben kunnen gebruiken, evenwel alleen met de stilzwijgende onderstelling, dat het menschelijk zoeken en vorschen, hetwelk o a. tot de uitvinding van het kunstlicht leidde, buitengesloten was.

Wederom niet in een boek, dat bestemd is op de studeerkamer te blijven, maar in een open vergadering van gereformeerde predikanten sprak ds. F. A. VAN DER HEYDEN het uit: „de vroegere theologie had niet een organische, maar een „mechanische opvatting van de inspiratie, over het algemeen „heerschte de beschouwing over den Bijbel als een boek, „rechtstreeks uit den hemel gegeven, zonder verband met de „gaven en krachten van den menschelijken geest; evenwel, „ongetwijfeld is de Bijbel een historisch verschijnsel, ook wat „zijn samenstelling betreft”. En dan teekent hij ons MOZES, gebogen over de actestukken, „de uiteenloopende traditiën” toetsend en schiftend, en met veel ijver pogend „het doen Gods „in de historie op te merken en alzoo een beeld te geven van het „verleden”. En hij meent, dat allerlei aan de moderne kritiek kan worden toegegeven, mits men één ding vasthoude: dat MOZES „door den H. Geest geïnspireerd die stukken heeft samengesteld”.

Of om nog iets anders te noemen, — bij CALVIJN sloot de goddelijkheid der tien geboden de gedachte buiten, dat een zedelijk-godsdienstige wereldorde ook vóór MOZES en buiten Israëel bestaanbaar geweest zoude zijn: „De Heyliche Schrif- „ten steecken in oudtheyt wyt boven all’ andere; geen teecken „van eenighe Religie isser te vinden of het is veel jonger en „later”. Was het, dat CALVIJN van geen andere voorstelling wist? Allerminst. Genoeg historiekennis had ook reeds zijn tijd om hem voor te houden, dat de godsdienst der Egyptenaren ouder moest zijn dan die van MOZES; sommigen trokken ook in twijfel, of er wel ooit een MOZES had bestaan; of beweerden, dat met het door JOSIA gevonden wetboek (2 Kon, 22:8) iets nieuws was voortgebracht; ja er waren er, die heel het oude testament een schepping uit den na-Maccabeïschen tijd achtten, althans oordeelden, dat gewis een groot aantal, zoo niet alle,

boeken op een anderen naam stonden dan op dien van den man, die ze had geschreven (I. 8. 3; I. 8. 9 en 12). Maar dit alles wees CALVIJN als niet passend bij de openbaring, zooals hij die begreep, met een enkel gebaar van de hand. In het bijzonder behoorden z.i. MOZES en de tien geboden bij elkander. Wel oordeelde hij, dat de tien geboden een bevestiging hadden gegeven van de wet der natuur, welke God in aller menschen hart had ingeschapen. De voorstelling evenwel, dat zich uit des menschen zedelijke natuur geboden zouden hebben kunnen ontwikkelen, verwierp hij volstrekt: „voorwaer „de voornaemste dinghen in d’eerste tafel, als daer zijn ’t ver- „trouwen op Godt, den lof der deught en gherechtigheydt die „men hem moet toeschrijven, d’aenroepinge sijns naems, d’onder- „houdingh van den waren rust-dagh, en worden van ons ver- „stant niet begrepen. Wat ziel isser ooyt geweest, dewelcke „ook maer gheroken heeft, dat in dees’en dierghelicke stucken „d’oprechte Godesdienst zy gelegen.” (II. 2. 24; I. 8. 3 v.v).

Als de *Stonelezingen* evenwel de goddelijkheid der tien geboden erkennen, voegen zij er in denzelfden adem aan toe: „niet alsof toen pas, en toen nieuw, de zedelijke wereldorde „geschapen was”, uit welke woorden ik de erkenning meen te mogen lezen van een menschelijke ontwikkelingsgeschiedenis ook voor de zedelijkheid.

Veelzeggend is ook een polemiek van dr. S. O. LOS. Deze bestrijdt in een artikel over „Dood en rouw in Israël” de zgn. doodencultus-hypothese, met name de stelling van SCHWALLY, die meent, dat Israël ten aanzien van de onsterfelijkheidsleer hetzelfde ontwikkelingsproces heeft doorloopen als andere volken, zoodat „Israëls onsterfelijkheidsgeloof niet oorspron- „kelijk is, maar afkomstig van de natuurreligie”. Hoe dicht dr. LOS evenwel tot de modern-kritische opvattingen nadert, bewijst reeds de enkele uitdrukking „Jahvishme”: „de rechte methode „van onderzoek — aldus LOS — is daarom m. i., aan het „Jahvishme en de bij uitstek Jahvistische personen te vragen, „wat zij van de rouwgebruiken denken”. Dr. KUYPER spreekt

ergens van „ongoddelijke woorden”, maar wat van dit „Jahvisme”, en, erger, van heel de voorgestelde methode te zeggen?

Of men lette op het volgende. CALVIJN kende er, die tegen sommige getallen in den bijbel bedenking hadden. De „zes „dagen” uit het eerste hoofdstuk van Genesis en heel de voorstelling van de schepping achtten zij onaannemelijk: „ook „hier tegen knort het menschelicke vernuft even als of alsulcken „voortgang van den eenen dagh tot den anderen godes „mogentheyd niet allen en paste” (I. 14. 2). Of zij konden zich niet vereenigen met de gedachte, dat er sinds de schepping pas vijf duizend jaren waren verlopen, en vroegen, of God vóór dien had zitten slapen (I. 14. 1; I. 8. 4). Al hun lastering verwerpend, aarzelt CALVIJN geen oogenblik met zijn antwoord: ons voegt „de gehoorsaemheyd des geloofs”; want „de Schriftuyr is de schole des Heyligen Geestes”, en gelijk al wat geweten moet worden erin staat, zoo staat er ook niets in, of wij moeten het weten (III. 21. 3). De nieuwcalvinist evenwel maakt van de zes dagen zes perioden, en in het algemeen zegt hij ook, dat de bijbel alleen in de zake der religie, niet in die van natuurwetenschap onfeilbaar is. Ja ook het beruchte „scalpeermes der moderne kritiek” neemt hij wel ter hand, erop wijzend, dat er niet één, maar twee scheppingsverhalen zijn. Scheppingsmythen, had ik bijna geschreven, doch dat ware min juist. De woorden „mythe”, „legende”, „sage” gebruikt hij voor zijn bijbel niet, dan alleen om ze vol ergeris den „vivisectoren der heilige Schrift” in het gezicht te werpen, gelijk hij heel hun historische kritiek verfoeit. Dus niet twee scheppingsmythen. Toch wel twee scheppingsverhalen.

In een referaat op de Zuid-Hollandsche predikantenconferentie in den Haag gaf ds. VAN DER HEYDEN te kennen: eerstens, dat „het aannemen van tweeërlei scheppingsverhaal „in Genesis I en II, van onderscheiden oorsprong, bestaanbaar „is met de Gereformeerde belijdenis aangaande de Heilige „Schrift”; dan, dat inderdaad „hier twee scheppingsverhalen „zijn”. Merkwaardig, dat hij niettemin ontkent aldus met de

moderne kritiek in éénzelfden trein te zitten, om alleen „een paar stations vroeger uit te stappen”; wij stappen, zegt hij, op „een heel ander station in een gansch anderen „trein.”

Het kan zijn, dat ds. VAN DER HEYDEN met deze laatste bewering in zekeren zin waarheid spreekt, maar in de reisgelegenheid, waarmee CALVIJN zich vergenoegde, zit hij toch niet. Evenmin als BAVINCK, die, nog wel in *Schepping of ontwikkeling*, aldus den lof van de bijbelsche scheppingsapotheose verheft: „welk een inzicht in den oorsprong der dingen, wat „verheven eenvoud! Hier is poëzie en waarheid en gods-„dienst één” (bl. 29). Poëzie! Hoe naïef was dan CALVIJN, toen hij in het „en God zeide: daar zij licht” het bewijs gelegen achtte, dat het Woord Gods er bij het begin der schepping reeds was en niet eerst geschapen behoefde te worden (I. 13. 8).

Ook noemt VAN DER HEYDEN die van elkander verschillende scheppingsverhalen „openbaringen”, zeggend, dat het „a priori „zelfs waarschijnlijk is, dat God meer dan ééne openbaring „aangaande de Schepping aan de menschen gaf: want het „blijkt, dat Hij het noodig keurde slag op slag twee, drie of „meer voorstellingen van een zelfde zaak in zijn Woord te „laten opteekenen, hoe zou dat dan niet zijn geschied bij zoo'n „wonderbaar, alles omvattend werk als de Schepping”! Geen beter bewijs, hoe volkomen inderdaad al het wonderbare uit het begrip openbaring, zelfs als er sprake is van de Schrift, is weggenomen.

Doch waar zou ik, aldus voortgaande, kunnen eindigen? Geen bladzijde hetzij wetenschappelijk of stichtelijk schrijft een hedendaagsch gereformeerde over bijbel of bijbelsche woorden, of gij vindt er de organische opvatting in terug, wanneer gij u ten minste niet blind laat slaan door de anti-modernistische krachtwoorden, waarmee hij zijn uitleggingen een schuldeloos aanzien pleegt te geven. Alleen zij nog terloops genoemd de *dubbele zin*, die, gelijk oudtijds, ook nu nog aan

vele bijbelwoorden wordt toegekend, alsmede *de verhouding van oud en nieuw testament*.

Wat het eerste betreft, ds. DOORN en professor NOORDTJIZ erkennen een dubbelen schriftzin, zij vernatuurlijken dien evenwel meteen. De eerste zegt bv. in *Het hooge belang der Exegese*: „zulk een verborgen zin bestaat immers ook bij de „geschriften van die mannen, die verre boven hun tijdgenooten „stonden: SHAKESPEARE, SCHILLER, GOETHE hebben allen bij „geniale intuïtie dingen gezegd, waarvan de diepte door hun „zienssoog niet werd afgepeild”. Professor NOORDTJIZ schrijft naar aanleiding van psalm 68: 23: „Ook hier gaat de beschrijving „werkelijk boven des dichters gezichtskring uit, en verkrijgt „dus een typisch-prophetisch-Messiaansch karakter, waardoor „zij zonder nu juist op de vijandige Joden, den duivel, den „Keizer van Rome of den antichrist te zien, de voortgaande „toekomstige openbaring van 's Heeren wrake over zijne en „zijns volks vijanden reflecteert”. De vroeger voor zeer geoorloofd en vroom gehouden ijver om op te sporen wat de Geest in het verborgen precies had bedoeld, wordt nu gebrandmerkt als „een spelen op het klavier der phantasie”, als „zondig en „onheilig werk”. Er wordt zelfs niet meer over gedacht om met CALVIJN b.v. in het avondmaalswoord „drinkt *allen* daaruit” een bewijs te zien, hoe precies de Geest al eeuwen vooruit heeft geweten, dat Satan in de roomsche kerk den drinkbeker aan de geloovigen zou onthouden, om hem alleen door den priester te doen gebruiken.

Eveneens wordt de eenheid van oud en nieuw testament, zooals CALVIJN die verstond, losgelaten. Ën tegenover de wederdoopers, die uit kracht van een humanistisch-idealistische levensopvatting voor het bloederige oude testament niet veel sympathie hadden en zich bij voorkeur aan de Bergrede spiegeldden, èn tegenover de katholieke geleerden, die uit wetenschappelijken werkelijkheidszin voor het minder hooge van den mozaïschen godsdienst niet blind konden blijven, gaven de gereformeerden het oude testament een volkomen eer. Zij konden het voor de

praktijk huns levens ook niet missen : dat uitverkoren zaad, hetwelk de Kanaänieten met vrouwen en kinderen had uitgeroeid bij goddelijk recht ; dien MOZES, die voor den sabbathschender en den ketter op goddelijk bevel den dood eischte ; dien DAVID, die met dat bloedig testament tegen Simeï en Joab „zijn handen voor den Heere had geheiligd”. Bovendien, de eer van God liet, meenden zij, niet toe, dat hij niet altoos een en hetzelfde zou hebben geleerd. En zoo achtten zij dan, dat drieëenheid en wederopstanding al reeds algemeen bekende leerstukken bij oud-Israël waren geweest, dat JACOB deswege in Kanaän begraven had willen worden, wyl hij wist, dat de belofte van het beloofde land eigenlijk zag op den hemel (II. 10. 13), dat reeds de wet met het verbond der genadige aanneming was bekleed geweest, dat Israël nooit anders had gedaan dan met bewuste kennis van de gereformeerde leerstukken zijn hope bouwen op het bloed van CHRISTUS, dat er slechts één Verbond was, het eene en eeuwige, hetwelk God in den beginne tot stand had gebracht en dat als „nieuwe „testament” alleen nieuw was door de boodschap, dat de beloften waren vervuld (II. 11. 1 v.v.).

Het nieuwcalvinisme evenwel heeft een soort inwikkelingstheorie, verkondigend, dat het nieuw testament „in nuce” in het oude terug terug te vinden is ; dat de drie naamsopenbaringen van „den Almachtige”, „den Eeuwige” en „den „Drieëenige” duiden op even zooveel oorspronkelijk in elkander geschoven, maar in den loop der tijden uit elkander voortgekomen ontwikkelingen ; „dat er wel drie of vier Verbonden „zijn te onderscheiden” ; en dat verder CHRISTUS wel degelijk ons heeft overgeleid uit een oudere wereld van godsdienstige voorstellingen en gedachten „in een heel andere wereld van „overtuigingen” ; zoodat „het volk, dat in duisternis wandelt” zeer zeker het Israëlitische volk was in zijn beste vertegenwoordigers en met al de kennis van God en goed, welke het van zijn grootste profeten had ontvangen, en dus niet, zooals CALVIJN wil, het in de duisternis van schriftgeleerdheid en farizeïsme

tijdelijk afgedwaalde volk uit de dagen van Jezus (Zie bijv. *Inst.* II. 7. 2; II. 8. 9; II. 9. 1 en 2; CALVIJN'S comment. op Jer. 31:31; *Uit het Woord* bl. 17. 22 v.v. 168 v.v.; *Voor een Distel een Myrth.* bl. 6; *Stonelezingen* 185).

Te anderer zijde was het verschil, dat er onmiskenbaar tusschen oud en nieuw testament is, voor CALVIJN een hoogst moeielijk probleem. Vraagt iemand hem, waarom God niet van meet af door enkele klare woorden en sacramenten tot de uitverkorenen heeft gesproken, zoo haalt hij de schouders op Of hij beroept zich als steeds, wanneer hij staat voor onredelijke of raadselachtige dingen, op de willekeur Gods en de ondoorgrondelijkheid zijner raadsslagen. Of, meent hij iets van een oplossing te kunnen geven, dan ontleent hij zijn verklaring alleen aan God en Gods bedoeling: het was zeker opvoedkundige wijsheid, welke den Geest dikwerf in den bijbel en bijzonderlijk in het oude testament deed „stamelen” in plaats van spreken, „ghelijck de voedsters met de kinderen pleghen te doen” (I. 13. 1); de door AHOLIAB gebeeldhouwde cherubim op het verzoendeksel der Arke, schijnbaar in strijd met het tweede gebod, behoorden gewisselijk eenigszins tot „de grove onderwijsinghen van die kinderlicke eeuwe” (I. 11. 3).

Voor den neocalvinist evenwel is het verschil tusschen oud en nieuw testament nooit een probleem, en zonder de vraag te stellen geeft hij al de oplossing, zijn verklaring evenwel niet ontleenend aan God, maar aan den mensch en diens geschiedkundige evolutie, waarbij b.v. Israëls plastieke godsdienstvormen als het natuurlijk gegeven van een lageren ontwikkelingstrap verschijnen. *Het Calvinisme en de kunst* haalt met volkomen instemming uit HEGEL'S *Encyclopaedie* aan: „dat de kunst, die op een lageren trap aan eene nog in „het zinnelijke gebondene Religie haar hoogste uitdrukking „en bezieling leent, haar juist daardoor allengs over haar „zinnelijke beperking heen helpt”. En uit VON HARTMANN'S *Aesthetiek*: „Oorspronkelijk treedt de Godsvereering in

„onafscheidbare eenheid met de kunst op, overmits de Religie „op dit lagere standpunt nog de neiging bezit, om zich in „den aesthetischen schijn te verliezen. Alle kunsten treden „dan in den dienst van de culte op, niet alleen toonkunst, „schilderkunst, beeldhouwkunst en bouwkunst, maar ook de „danskunst, de mimiek en het drama. Hoe meer daarentegen „de Religie zich tot geestelijke wijsheid ontwikkelt, hoe meer „ze zich van de kunst, als buiten staat om haar wezen uit „te drukken, losmaakt. En het slotresultaat van dit historische „scheidingsproces moet zijn, dat gerijpte Religie geheel af- „stand doet van de prikkeling, die het aesthetisch schijngevoel „haar belooft, om zich geheel en uitsluitend te concentreeren „op de verwekking van echt godsdienstige gewaarwordingen”. En dan wordt in deze ontwikkelings-visie zelfs de godsdienst des bijbels betrokken, zoodat niet slechts de cherubim, maar ook AÄRON'S gouden kalf zijn natuurlijke en vrijspreekende verklaring erlangt: „Religie en kunst hebben elk een eigen „levensfeer, sferen die, aanvankelijk nauwelijks onderscheiden „en deswege ineengemengd, bij rijker ontwikkeling van zelf „uiteengaan. Dat is het proces van AÄRON tot CHRISTUS, van „AHOLIAB tot de Apostelen des Heeren, en krachtens datzelfde „proces neemt in de zestiende eeuw het Calvinisme een hooger „standpunt in dan het Romanisme veroverd had”.

Doch genoeg. Alreede blijft in deze paragraaf geen plaats meer over voor wat toch allerbelangrijkst is, nl. dat, terwijl de oude gereformeerden als van zelf sprekend een *materiële erkenning der Schrift* eischten, de naneven zich tevreden stellen met een *formeele erkenning*. Dit zal evenwel in het nu volgende ter sprake komen, waar genoemd dienen te worden een drietal *praktische gevolgen*, welke uit de leer van het organisch karakter der openbaring voortvloeien.

11. Allereerst zij hier gewezen op een zekere *mildheid in het beoordeelen van andersdenkenden*.

Ik zeg niet: billijkheid. Die is niet zelden zoek. „Want om „met ROTHE en de zijnen te zeggen (aldus *Hedend. Schriftkrit.* „bl. 35, gericht tegen de ethische orthodoxie): er zijn in de „Schrift mythen; het scheppingsverhaal is vrome phantasie; „phantasie ook de geschiedenis van den val; profetieën zijn „producten van een hooger gespannen geestelijk leven; de „getuigenissen van CHRISTUS en zijn apostelen omtrent het „Oud Verbond missen normatieve kracht — en dan toch „plechtig te verzekeren, dat heel de Schrift van Genesis 1 tot „Openbaring 21 hem *Gods Woord* is, zie, dat is meer dan ik „kan, dan meen ik een afloop als van snelle wateren te hooren „ruischen, en voel ik een ijver Gods over mij komen”. Gezien het voorafgaande, dringt zich de vraag op: „is uw ijver billijk „ontstoken?” Dit zou men ook willen vragen, als de man van het „tweeërlei scheppingsverhaal”, dr. LOS, de volgende antithese opstelt: „bij de *modernen* een hopelooze verwarring „van tal van oorkonden zonder de minste eenheid, bij *ons* in „het werk van MOZES bij alle verscheidenheid de eenheid van „het *Woord Gods*”.

Gemis van billijkheid sluit evenwel een zekere *mildheid* niet uit. Zij treedt gewis het meest opvallend aan den dag bij die leerstukken, welke sinds eeuwen als onbijbelsch, ja goddeloos werden verfoeid. Mis, biecht, aflat, zalving, heiligenaanbidding, vagevuur — met een gebaar van edelmoedigheid worden zij u, zoo gij er voorliefde voor hebt, geschonken. Dáárover loopt immers heden ten dage niet de strijd der geesten!

Maar CALVIJN vroeg niet naar den strijd der geesten, hij legde de hand op het uitgedrukte gebod des Heeren in zijn geschreven Woord, nimmer moede blad na blad te vullen met heftige kritiek. *Tot de heiligen te bidden* — meent hij — is, tegen de Schrift, opgedacht door het vernuft, het is CHRISTUS onteeren en hem berooven van zijn titel Middelaar, het is zijn geboorte verduisteren, zijn kruis verijdelen, al wat hij deed te niet maken en Gods goedertierenheid wegwerpen (III. 20. 21). *De olie der zalving* een olie der zaligheid te achten staat

z. i. gelijk met de verwerping en verloochening van den Heer, duidt dus op een betoovering des duivels, die den mensch op steelsche wijze van den doop afleidt door hem elders te doen zoeken wat alleen in het sacrament is te vinden (IV. 19. 7 en 8). *De oorbiecht* is een pestilentiaal en der kerke schadelijk ding, waarmee de offerpapien zich wellustig vermaken en hun slachtoffers tot hoererij verleiden; gelogen is het, dat zij uit het goddelijk recht zou zijn voortgekomen. God is daarvan de auteur niet, zij is tyranniek en lasterlijk, en dienende om de ziel tot wanhoop of zorgeloosheid te brengen (III. 4. 4 en 19). *De aflaten* bewijzen, in hoe grooten nacht van dwaling de voorgaande eeuwen gedompeld waren, zij zijn een bespotting van wege den duivel, een ontheiliging van CHRISTUS' bloed; CHRISTUS wordt zoo een „kleyne Heyligskene, „dewelck' onder den hoop der Sancten naeuwlicks ghekent „wordt'"; alleen door de genade van CHRISTUS zijn de heiligen zalig geworden, niet door de verdienste; òf het evangelie is leugenachtig, òf de aflaten zijn het (III. 5. 1—5). Ook *het Vagevuur* is niet te dulden, hetwelk sommigen door de vingers willen zien, het is toch onmiskenbaar een schennis van God, buiten Gods Woord door een stoute neuswijzigheid uitgedacht, indien niet door des duivels openbaring verdicht; het verijdelt het kruis van CHRISTUS, doet Gods barmhartigheid smaadt aan en is een gruwelijke laster tegen den Heer (III. 5. 6).

Het allerheftigst vaart CALVIJN. uit tegen *de mis*. Zij is, zegt hij, een gouden beker, die koningen en volken dronken en tot onredelijke beesten gemaakt heeft; zij is de HELENA, voor wie de vijanden der waarheid met zoo groote dolheid strijden en waarmee zij zich in geestelijke hoererij verontreinigen; de misbruiken en de schandelijke koophandel, die er mee gedreven wordt, nog daar gelaten, is zij ook in haar uitgelezenste zuiverheid gansch vol van allerlei goddeloosheid, laster en heiligschennis (IV. 18. 18). Geen toegevendheid hier (het is, alsof hij rechtstreeks tegen dr. KUYPER c.s. ingaat),

er is in het dragen van zwakheden een grens, en het moge waar zijn, dat PAULUS de Corinthiërs met melk voedde, maar de mis zou hij niet geduld hebben, want melk is geen venijn; zij liegen derhalve, die zeggen met melk te voeden, doch inderdaad onder den schijn van zulke zoetigheid de zielen wreed vermoorden; terecht stinken zij bij alle verstandigen, want het staat niet vrij een stroobreedte van Gods gebod af te wijken (III. 19. 13). De mis berooft CHRISTUS van zijn priesterschap; zij bedekt des Heeren kruis, daar zij de voorstelling wekt, alsof niet dat kruis de eenige verlossing ware en nog dagelijks tienduizend offers werden vereischt; zij verduistert CHRISTUS' dood, voorgevende een nieuwe vergeving te zijn; zij heeft het nachtmaal verloren doen gaan, hetwelk toch is een *gave*, die wij van God moeten ontvangen, terwijl de mis een *offer* wil wezen, hetwelk wij moeten brengen (IV. 18. 2—7).

Blijkbaar heeft de gereformeerde van dezen dag een anderen maatstaf van beoordeeling, vat hij ook de erkenning van de Schrift minder zwaar op dan zijn vaderen. Een van de positieve redenen, waarom hij den roomschen de broederhand reikt, is, dat zij z.i. de Schrift erkennen, en de troef, die hij gaarne tegen de hedendaagsche remonstranten en doopsgezinden uitspeelt, is hunner vaderen „belijden der Schrift”. Dr. VAN DER VALK houdt zelfs in hetzelfde artikel, waarin hij het „zich refereeren aan de Schrift” als *het* merkteeken van orthodoxie aanduidt, JOAN LUYKEN, die de Schrift tot in het einde-looze verallegoriseerde, de hand boven het hoofd.

Maar CALVIJN vraagt meer dan een *formeele* erkenning, hij eischt ook een *materieele*. Voor hetgeen de neocalvinist uitdrukkelijk ongeoorloofd noemt zich allerminst wachtend, vereenzelvigd hij zijn uitlegging van de Schrift met de Schrift zelf. In die Schrift ziet hij niet „een bezielde organisme”, maar een reeks goddelijke geboden en leeringen. Dus zegt hij van al wie niet precies de gereformeerde belijdenis onderschrijft, met name van de roomschen en doopers, dat zij „Godts Woordt met voeten

„vertreden”, „het Woordt niet onderhouden”, „in stede van „den dienst des Woorts, stinckputten van allerley dwalingen „hebben”. Als de gematigde voorstanders van den vrijen wil zich op de Schrift beroepen, zeggend, dat CHRISTUS den discipelen geboden heeft den opgewekten LAZARUS (d. i. dan de geloovige) de doeken te ontbinden (d. i. te verlossen van de gebondenheid der zonde), antwoordt hij: „dit lieghense”, en in het algemeen acht hij hun beroep op den bijbel niet dan „spelen en spotten met de Schriftuyr” (IV 19. 8; IV 2. 7; IV 2. 10; III 4. 4 en 5).

Heden ten dage evenwel kan men volstaan met de erkenning, dat MOZES zijn archiefstudie heeft geschreven „door den „Geest geïnspireerd”, en dat in de „organisch” te voorschijn gekomen Schrift en in „het bezield organisme der Schrift” (*Encycl*, II bl. 428.), waarvoor eerst in onzen tijd de oogen geopend zijn, zoo goed als in het kunstlicht „een goddelijk „motief” valt op te merken. Aan een bepaalde uitlegging der Schrift is van Godswege niemand gebonden; een verzameling „summiere geboden” en „onveranderlijke leerstukken”, gelijk „onze vaderen” meenden, is de bijbel niet.

12. Als tweede stuk praktijk in het gevolg van de gewijzigde denkbeelden omtrent openbaring treedt *een nieuw beginsel van theologie*, ja een nieuwe theologie zelf, naar voren. Weleer gold het, te houden wat men had, de geopenbaarde leer niet te vermengen met „menschelijke vonden”, zich stipt te bepalen binnen „de omtuining der geopenbaarde leer”. Drie eeuwen lang heeft ook inderdaad de gereformeerde theologie zich van scholastiek niet vrij kunnen houden, is zij integendeel steeds meer daarin verzonken. Maar nu, hoewel zij erkent, dat de voor immer geldende norm, de eeuwige idee der religie in haar hoogste uiting en in haar klassieken vorm ééns voor al gegeven is en vaststaat, acht zij het niettemin haar taak, gelijk de taak van elk nieuw geslacht, de lijnen door te trekken. Voorwaarts richt zij het oog, op steeds zuiverder open-

baring der idee, op gestaâg opener ontvouwing van de beginselen.

De gevolgtrekking lag inderdaad voor de hand. Wanneer ook de meest centrale leerstukken enkel in een voorbijgaand stadium van ontwikkeling door ons gekend worden, zoo volgt, dat de leer, naar het wapenschild eener bekende Nederlandsche stad, gelijk moet zijn aan „'t onvolmaecte schip”. Maar dan dient ook met ijver aan het werk getogen! Inderdaad, nog nooit heeft de gereformeerde theoloog zoo veel lof gehad, meer, zooveel oprechten ijver betoond voor wijsgeerige, letterkundig-kritische, geschiedkundige wetenschappen als thans. Het is, doordien hij nimmer vóór dezen met betrekking tot de leer het besef heeft gehad van te moeten zoeken als in een half ontgonnen mijn, veel minder de gedachte van te moeten bouwen als aan een half voltooiden tempel.

Tusschen het „houd wat gij hebt” van de oudere en het „steeds hooger” van de nieuwere gereformeerde godgeleerdheid ligt een afstand van drie volle eeuwen, welke als even zooveel ontwikkelingstrappen zijn te onderscheiden. Het eerste stadium na de geboorte-eeuw van het calvinisme was dat, waarin om zich greep — met zoo groote kracht, dat de kerken en de universiteiten er tot in hun grondvesten toe door werden bewogen — het recht van den twijfel: het was de eeuw van DESCARTES, of, in het algemeen, de eeuw van een geslacht, dat wel ten slotte het overgeleverde geloof wilde aannemen, mits alleen op gezag van eigen rede en inzicht, en na „den godsdienst (het ideaal der collegianten!) so in genere „als in specie te hebben ondersoght”. Het tweede stadium was dat, waarin een jonger geslacht zijn recht des twijfels niet langer wilde doen gelden enkel om de kerkleer als redelijk en goed te bevestigen, veeleer om ze te bestrijden, aldus het recht des twijfels uitbreidend tot een recht der ontkenning: het was de eeuw van verlichting en rationalisme. En eindelijk komt dan met het aanbreken van de negentiende eeuw hetgeen zelfs de rationalisten niet gedroomd hadden: niet slechts het

recht, maar in zekeren zin de plicht der ontkenning, de plicht n.l. en de roeping van ieder nieuw geslacht om bewust ernaar uit te zien, hoe het geestelijk bezit, van de vaderen geerfd, kan worden vermeerderd: hier was een profeet de man, die boven een waarheid, de voorkeur gaf aan een waarheid, welke hij met al zijn zoeken nooit zou vinden; welke hem kant en klaar in den schoot werd geworpen, en ook die andere wijze, die de geschiedenis der menschheid zag als een weg des levens naar boven en als de verwezenlijking eener goddelijke Idee.

Zooewel tegen DESCARTES en de rationalisten als tegen LESSING en HEGEL heeft de orthodoxie weleer gekampt met onverzoenlijke heftigheid. Intusschen ging de tijd zijns weegs, langzaam maar zeker wegschuivend wat hen in den weg kwam. En zoo scheen ook het calvinisme eerlang een vergeten en dood element in de wereld te zullen wezen, toen het op eenmaal, als bij ingeving, heeft gevoeld, dat het ging om het leven, en de honger naar zelfbehoud als zoo vaak zich ook nu weer sterker betoonde dan overleg en liefde tezamen. Waartegen het calvinisme al zijn leven heeft gestreden, daarmee heeft het zich om zoo te zeggen in één oogenblik verzoend, ja van harte verbonden.

Hier is, dunkt mij, het geheim van de tweeërlei theologie, waarover professor LINDEBOOM zich verontrust heeft betoond. Kan het calvinisme anders dan een dubbele theologie er op na houden? Het wil een „radicale fortschrittspartei” wezen, ook ten opzichte van de godsdienstige denkbeelden. Doch hoe kan het dat, gegeven het overgeleverd kerkelijk bewustzijn, hetwelk naïevelijk blijft gelooven in de eene, onveranderlijke, van God gegeven waarheid? Zoo is het dan noodzakelijk tweeërlei theologie toe te laten, eene, welke haar aangezicht toekert naar de ouderlingen, een andere, die verkeert in de voorhoven der vrije wetenschap. Beide theologieën kunnen beoefend worden door een en denzelfden mensch, maar die mensch is dan altijd een tweehed. In zijn eene kwaliteit is hij gebonden

aan de belijdenis en verantwoording schuldig aan de kerkelijke autoriteiten, als vrij-wetenschappelijk theoloog is hij gebonden alleen aan zijn conscientie en verantwoordelijk enkel tegenover den Heere zijnen God. In beide kwaliteiten kan hij goed gereformeerd zijn, maar als theoloog, d.w.z. als wetenschappelijk man, moet hij vrij zijn om desnoods ongereformeerde conclusies te trekken. Want de wetenschap is uit haren aard „soverein in „eigen kring”, vrij zoo van de kerk als van den staat. En de theologische wetenschap niet het minst heeft die vrijheid noodig als een onmisbare voorwaarde van haar bestaan. Principieel toch staat zij op een anderen bodem dan de kerkelijke belijdenis doet, ziende de waarheid niet als een verworven bezit, maar als een te veroveren goed.

Het is daarom, dat dr. KUYPER — het getuigt weder van de ongemeene scherpte zijns blik en de consequentie zijns denkens — niet heeft gewild (haast kan men zeggen: niet heeft kunnen willen) een theologische *school*, maar begeerd heeft een theologische *faculteit*; ook niet de gereformeerde kerken een universiteit heeft laten oprichten, maar een „Vereeniging voor „Hooger Onderwijs op gereformeerden grondslag” in het leven geroepen heeft, welke met de gereformeerde kerken ter wille van de opleiding harer predikanten een contract sloot. Dr. KUYPER wilde naast de kerkelijke de vrije godgeleerdheid.

Dat deze Abrahamitische theologie, die van de erve der vaders wegtrekt zonder zelf te weten waar zij komen zal, den ouden welbehagelijk zou zijn geweest, zal niemand beweren. Maar evenmin valt te ontkennen, dat zij uit kracht van de nieuwe openbaringsleer noodzakelijkerwijs geboren moest worden. De vraag doet zich echter voor, of nu ook niet tweeërlei belijdenis moet worden toegelaten, nevens de kerkelijke formulering van de waarheid in de overgeleverde symbolen een meer vrije formulering in organisch verband met den modernen tijd.

13. Hiermee kom ik tot wat ik ten slotte wilde doen

opmerken, nl. dat de hedendaagsche calvinist een begrip ingevoerd heeft, dat, weleer geheel onbekend, nu het allerhoogste aanzien geniet: de veel genoemde en weinig gekende *gereformeerde beginselen*, somtijds ook wel als „de christelijke „beginselen”, „het standpunt der palingenesie”, „de openba- „ring” of met andere min klare uitdrukkingen aangeduid. Geen wetenschappelijk boek, geen staatkundige verhandeling, geen kerkelijke beraadslaging, of „de gereformeerde beginselen” verschijnen ten tooneele. Wat zij eigenlijk inhouden — een voorzichtig mensch vraagt er niet naar, want er wordt over gesproken, alsof ieder er natuurlijk alles van af weet. Inderdaad heeft echter niemand er het rechte verstand van: „wat de „gereformeerde beginselen precies zijn valt niet te zeggen” vernemen wij van dr. KUYPER; en wat de gereformeerde beginselen bedoelen met betrekking tot een anders uit zijn aard niet juist onbekend gebied des levens, nl. „de wetenschap”, — terwijl dr. BOUWMAN erover filosofeert, geeft hij ten slotte niet dan betwistbare en betwiste persoonlijke meeningen. Eén ding aangaande die beginselen is duidelijk: dat zij met een soort mystiek waas omsluierd zijn. En dan nog een tweede — dat zij in het oog van wie zich als belijders ervan aanmelden bijzondere heiligheid hebben. Uit de wijze toch, waarop zij in debat of betoog worden genoemd, treedt klaar aan den dag, dat iemand het bij de hedendaagsche calvinisten gewonnen of afgelegd heeft, al naarmate hij hen al of niet weet te overtuigen, dat hij staat op den grondslag, van „de gerefor- „meerde beginselen”. Professor LOHMAN is ontslagen, professor LINDEBOOM in den hoek gezet met een beroep op de gereformeerde beginselen.

Worden dan, zoo vraagt gij, Gods Woord en de kerkelijke formulieren, waarop de oude gereformeerden zich uitsluitend beriepen, niet meer voldoende geacht, en dienen de beginselen misschien nu bij wijze van plaatsvervangings? Inderdaad zoo is het, en het wordt, gelijk straks zal blijken, ook openlijk verkondigd.

De overtuiging, dat *de* Waarheid alleen bij God bekend is, zoodat hier op aarde niet dan subjectieve menschelijke uitbeeldingen zijn te vinden, leidde er den nieuwcalvinist (zooals wij opmerkten) toe: in de Schrift enkel een formeel beginsel te erkennen, de kerkelijke belijdenis voor feilbaar en veranderlijk menschenwerk te verklaren. Zou nu evenwel niet de deur geopend worden voor een ongebreideld individualisme, zou het mogelijk blijven meer te doen dan persoonlijke meeningen ten beste geven, ook, positieve leeringen te verkondigen, en daarbij door het oefenen van leertucht de orde in het gelid te handhaven, zoo diende er iets gevonden te worden, dat, zonder de vrijheid van gedachte en van onderzoek op te heffen, althans tot op zekere hoogte houvast gaf. En zoo werd dan het begrip „beginselen” geboren, dat, zoowel een formeel als een materiëel karakter dragend, naar de eene zijde van zijn natuur een door alle tijden vaststaande grootheid geacht kon worden, naar de andere zijde altijd iets vaags en onzegers moest hebben, zoodat men over zijn inhoud in breede vrijheid kon nadenken en redetwisten. Het schijnt alleen niet geoorloofd of geraden naar zijn geloofsbrieven te vragen. Hoe velen zich ook hebben beijverd om de geheime schatten, in dit begrip weggelegd, te ontdekken, aan den wonderhoorn zelf heeft tot nog toe ook geen enfant terrible geraakt. Voor een goed deel vindt dat wellicht zijn verklaring in het feit, dat de merkwaardige vernieuwing van denkbeelden, waarop dit boek de aandacht vestigt, voor het overgrootste deel der betrokkenen zelf een subliminaal proces is geweest. Zijn toch de gereformeerden zonder er veel erg in te hebben tot de nieuwe wereldbeschouwing overgegaan, het begrip „gereformeerde beginselen” lag zoo zuiver in de lijn dier wereldbeschouwing, dat het nieuwe en anti-orthodoxe ervan tot het bewustzijn niet doordrong. Doch hoe dit ook zij, niemand heeft er dezen vreemden indringer over aangesproken, met welk recht hij was binnengekomen.

Het vreemde verschijnsel doet zich zelfs voor, dat ook zij,

die zich met verwijzing naar den nieuwen maatstaf terecht gezet zagen, hebben gezwegen. Zij hebben zich, hetzij door de stelligheid hunner tegenstanders hetzij door de verdwaling van hun eigen geest, blijkbaar laten biologeeren tot een soort vaag geloof, dat de gereformeerde beginselen toch ongetwijfeld het hoogste ressort waren. En a fortiori dachten zoo degenen, die, vrij van botsingen, door niets gestoord werden in hun eerbiedige volgzzaamheid, en het maar liever aan wie er het charisma voor hadden ontvangen overlieten om over deze kwestie, mocht het nl. een kwestie wezen, het hunne te zeggen. Anders mochten ook zij misschien een terechtwijzing oploopen als die, welke dr. KUYPER aan professor LINDEBOOM had toegediend met de opmerking, dat deze voor leerstellige kwestieën de gave niet ontvangen had en zich dus liever bij zijn philanthropie moest houden.

Intusschen doen zij, die geacht moeten worden wel geroepen te zijn, er het zwijgen toe. Professor BAVINCK schrijft wel vier lijvige deelen *Gereformeerde Dogmatiek*, maar zelfs daarin moet gij niet zoeken wat een hedendaagsch calvinist denkt, of gij tast totaal mis. Voor de wereld is dit werk wel BAVINCK's glorie, maar voor God is het, denk ik, zijn zwakheid. Wat een berg van geleerdheid, maar ook welk een ziellooze steenklomp. Waarlijk, ál BAVINCK's vernuft, zijn levend geloof, zijn wijsgeerige zin, alle welke gaven u uit tal van zijn geschriften tegenschitteren, zijn hier te eenenmale begraven. Hier is een catalogische opsomming van wat alle mogelijke oude gereformeerden en niet-gereformeerden over duistere en vergeten leerstukken hebben gedacht en gevonden; maar tegelijk zulk een totale afwezigheid van hedendaags levende lichtreflexen, dat gij zelfs een hoofdstuk, ja een bladzijde over de toch zeer machtige „gereformeerde beginselen” tevergeefs zoekt. Dit dikke boek van professor BAVINCK staat evenzeer naast de levende werkelijkheid, als in haar tijd CALVIJN's *Institutio* daarin geworteld was.

Dat wij omtrent de beginselen ten slotte toch niet geheel

in het donker tasten, is te danken aan allerlei, zij het ook terloops gemaakte opmerkingen, in de hedendaagsche gereformeerde geschriften verspreid.

Die op te zamelen en tot een stelselmatig geheel te verbinden, kan evenwel niet mijn taak zijn. Dat zou voor een goed deel ook tot niet anders leiden dan, in nieuwen vorm, een herhaling van veel, dat in de voorafgaande paragrafen reeds een plaats erlangde. Alle stralen toch der organische-openbarings-theorie komen in de leer der beginselen als in een brandpunt te zamen. Ook zijn „de gereformeerde beginselen” klaarblijkelijk niet anders dan dat „Calvinistisch levensstelsel”, hetwelk bij den neocalvinist het object der openbaring is, zijn wij hier dus aangeland bij het punt, vanwaar wij in den aanvang van dit hoofdstuk uitgingen.

Kan ik derhalve dit hoofdstuk thans gevoegelijk eindigen, aan enkele karakteristieke uitlatingen wil ik toch nog een plaats inruimen. Allereerst het ten deele reeds aangehaalde woord, dat getuigt van het immer onvoltooide ook bij de openbaring: „aangaande de gereformeerde beginselen is nog niet alles „bekend, er blijft strijd, er blijft onderzoek tot het einde” (*Calv. en Revl.* bl. 38). Dan een uitspraak, welke opkomt voor vrijheid van onderzoek ook op het gebied der openbaring: „de „christelijke beginselen geven ons voor een bepaald pro-„bleem niet de concrete oplossing aan de hand en ontslaan „ons van de moeite van het onderzoek en het nadenken niet, „maar zij wijzen toch de richting aan, in welke de oplossing „moet worden gezocht” (*Christel. en Neutr. Staatk.* bl. 35). Een recht op het hart der kwestie gericht woord vernemen wij van professor BOUWMAN (*De beteekenis* enz. bl. 16 v.): „de formule „„Ik bind mij aan de Schrift”” is niet geheel „volledig en voldoende. Men heeft eenmaal verschillende „beschouwingen over de Schrift. Nu heeft dr. A. KUYPER in „zijn redevoering *Band aan het Woord* een pleidooi geleverd „om aan te toonen, *hoe de formule „„op den grondslag der „„Gereformeerde Beginselen”” juist al die nadere bepalingen*

„insluit, die wij, om zelfmisleiding te voorkomen, bij de belijdenis der H. Schrift niet missen kunnen; en dat, als men de „Gereformeerde beginselen als grondslag aanneemt, men zich „over al de vraagstukken van uitlegging heeft uitgesproken, en „weet, hoe men saam den zin en de openbaring der Schrift „omtrent den mensch en de verhouding, waarin God hem ge- „plaatst heeft, verstaat” (uit KUYPER'S aangehaalde rede bl. 17 en 24).

Merkwaardigheidshalve zij nog in het bijzonder herinnerd aan de wijze, waarop in de *Correspondentie over het Ontslag* het Curatorium er roem op draagt, dat de Vrije Universiteit niet gegrondvest is op Gods Woord of op de kerkelijke belijdenisschriften, daarbij openlijk uitsprekend, dat die beide een *formeel* karakter hebben en dus voor de praktijk onbruikbaar zijn, tenzij hun inhoud, of wat men daarvoor houdt, nader worde omschreven: „In het afgetrokkene ware het „zeker denkbaar geweest, dat onze Vereeniging ware op- „gericht uitsluitend op het ééne formeele beginsel, dat het „gezag van de H. Schrift alle onderwijs moet beheerschen. „Het ware zeker uitermate onpraktisch geweest. Maar onze „Vereeniging staat niet op den grondslag van een formeel „beginsel, maar op den grondslag *der Gereformeerde beginse- „len*. Met geen anderen band dan aan de Gereformeerde Be- „lijdenisschriften zou [zulk] anti-Gereformeerd Onderwijs aan „de Vrije Universiteit niet te weren zijn”.

Ter verduidelijking van deze woorden zij eraan herinnerd wat eigenlijk de kwestie was. Professor LOHMAN meende, dat het staatsrecht, aan de Vrije Universiteit te doceeren, alleen voor een déél op de gereformeerde beginselen kon rusten, daar de belijdenis zich alleen over de verhouding van *kerk en overheid* uitlaat; (art. 28, 36 en 37; vgl. de Catech. in vr. 104 en 105). Het Curatorium en *De Heraut* van 20 Nov. 1896 oordeelden evenwel: dat het onderwijs in het staatsrecht geheel en uitsluitend moet rusten op de gereformeerde beginselen en dus niet b.v. de constitutie, het kiesrecht, het bud-

getrecht, de godsdienstvrijheid als verwerpelijk zou mogen voorstellen. Want — zegt het Curatorium — hoewel deze dingen in de belijdenisschriften niet staan, er voor een deel zelfs rechtstreeks in worden bestreden, zijn zij toch overeenkomstig de gereformeerde beginselen, getuige de geschiedenis in de calvinistische landen.

Bijzonder treffend is hier de onderscheiding van Schrift en belijdenis te eener, gereformeerde beginselen te anderzijde, met de openhartige verkondiging, dat hetgeen met de eerste beide in de hand niet te weren is met het laatste wel geweerd kan worden. Feitelijk wordt erkend, dat de gereformeerde beginselen iets anders, „een *breedere* grondslag”, zijn dan Schrift en belijdenis.

Had professor LOHMAN de zwakke plaats in de stelling zijner tegenpartij opgemerkt, dan had hij zich niet in den strijd over *wat* de gereformeerde beginselen in het onderhavige geval inhouden, behoeven te begeven. Hij had kunnen volstaan met te antwoorden: uw „gereformeerde beginselen” gaan mij voor ditmaal niet aan, ik beroep mij op Schrift en belijdenis. Dan ware wellicht de strijd zoo principiëel geworden als hij had kunnen zijn. Maar nu, door de discussie over de beginselen te aanvaarden, bond de aangeklaagde zichzelf den strop om den hals. Daarmede erkende hij n.l. de rechtmatigheid van een begrip, dat alleen kon binnendringen in het gevolg van een geheel nieuwe wereldbeschouwing en met omverwerping van Schrift en belijdenis, zooals die door de oude gereformeerden steeds zijn verstaan. Wat kon hem nu in den redetwist over wat die beginselen inhielden de belijdenis baten? Zijn beroep daarop was niet dan een inconsequentie. En dat niet alleen. Het kon ook niet anders dan klanken uit een nu eenmaal voorbijgegane wereld van gedachten te voorschijn brengen.

Het Curatorium daarentegen, puttend uit het hedendaagsch bewustzijn, won, het mocht de belijdenis al tegen zich hebben, het pleit gemakkelijk. Rede en zede van de twintigste eeuw

had het aan zijn zijde, en historische bedenkingen werden niet in het geding gebracht.

Professor LOHMAN doet denken aan den smid, die in de dagen van den opstand met zijn voorhamer gereed stond om den eersten lans knecht boven het overeengekomen getal, die de stad zou willen binnendringen, te verpletteren, maar die helaas! voordat het zoo ver was, zelf door den bevelvoerende Spaanschen officier ruwweg werd doorstoken. En om de vergelijking te vervolgen: de nieuwgereformeerden zijn degenen, die, wanneer gij maar eenmaal hebt willen toegeven, dat het goed gereformeerd is van „gereformeerde beginselen” te spreken, ten slotte met u doen wat hun behaagt.

„Zulk een voorstelling nu, die de mensch zich vormt om- trent het stelsel, waarmede God alle dingen schiep en regeert, heet iemands levens- en wereldbeschouwing, en de vaste „uitgangspunten voor de lijnen van zulk een voorstelling „noemt men iemands beginselen. En in dien zin spreekt men „van Roomsche beginselen, Luthersche beginselen, Doopersche „beginselen, Gereformeerde beginselen, en thans ook van „Ethische beginselen” (*Band aan het Woord* bl. 19).

Nog eens: de benaming „Gereformeerde beginselen” is niet anders dan een in het geloovig oor meer sympathieke naam voor „het Calvinistisch levensstelsel”, reeds de uitdrukking op zich zelf beteekent in kiem heel de nieuwere wereldbeschouwing. Welke die beginselen zijn, valt nu ook wel te gissen: al die gedachten en denkbeelden, waarmee in de bekende *Stonelezingen* „het Calvinisme”, d.w.z. het onder dien naam begrepen moderne stelsel, is opgebouwd. Ze nader aan te duiden is niet noodig. Alleen zij er hier van gezegd, dat zij stuk voor stuk en alle tezamen niet *naast*, maar diametraal *tegenover* de denkbeelden en beschouwingen van de oude gereformeerden staan, opgegroeid als zij zijn uit een wereldbeschouwing, welke met de oude supranaturalistische een volkomen tegenstelling vormt.

Zoo is dan de uitdrukking tevens een soort verzamelings-

en veldteeken, een krijgsleuze, als gij wilt; en wel voor al die gereformeerden, die zich scharen aan de zijde van den nieuwen MOZES. Maar ook meer nog, een dictatorsstaf in des richters hand. Erkend moet worden, dat die staf zich tot nog toe wonderbaar rijk in bezielende kracht heeft betoond. Rijk ook in verbindend vermogen. Want het is niet aannemelijk, dat alleen het inderdaad geniaal welgeslotene van het nieuwe stelsel de slagorde zoo volkomen voor verbreking heeft behoeft. Geen stelsel, hoe alomvattend en weldoordacht, dat niet zijn belijders straks ziet uiteengaan, zoodat gewis naar nog een andere verklaring moet worden omgezien dan naar die, welke gelegen is in de dringende logica, welke met zoo onverbeterlijke gestrengheid uit een enkele „moederidee” alle gedachten afleidde. En zie, de verklaring vindt gij in deze tooverformule der beginselen.

Maar nog iets anders mag daarbij toch niet worden voorbij gezien. Een dictatorsstaf vraagt een bijzondere hand om hem te hanteeren. Wie is, om een bekend metaforisch woord over te nemen, leider bij de gratie Gods als de groote KUYPER? Voorwaar er is voor de gereformeerden met hun prachtig sluitend stelsel nochtans oorzaak tot vreeze. Viel na ALEXANDER'S dood het rijk uiteen, wij vragen: hoe zal het met het tot nog toe in waarlijk schitterende orde oprukkend heir der nieuwgereformeerden zijn, wanneer deze geboren imperator hand en hoofd zal hebben neergelegd?

HOOFDSTUK IV.

De Genade (God en de mensch).

„Geen hoofdstuk des kristeliken Ge-
„loofs weegt so swaar als dit : of de
„Duiwel ook een Koninkrijk op Aarden
„heeft.”

BALTHASAR BEKKER S. T. D.
(*De betoverde Weerelt* I. 2. 3).

Is er misschien bedenking in te brengen tegen de stelling, dat de vraag „hoe word ik zalig?” de grondslag van alle religie is, het valt niet te ontkennen, dat deze vraag in het christendom en in het algemeen bij hoogere godsdiensten niet zelden zwaar heeft gewogen. Het individueele probleem wordt evenwel straks een probleem van algemeen aard. De vraag toch, hoe God over mij denkt, houdt ten nauwste verband met die, hoe hij denkt over de soort, waartoe ik behoort. Het karakter van Gods liefde tot den mensch en, in verband daarmee, de omvang van de goddelijke genade is veeltijds, indien niet immer, voorwerp geweest van bijna angstige bespiegeling. En zoo komen dan na de wijze, waarop God den loop der dingen bestuurt (II), en de wegen, waarlangs hij de waarheid openbaart (III), thans niet minder dan de stemmingen, gedachten, plannen ter sprake, waarmee de Heer geacht wordt, „het edelste van alle sijne schepselen” (*Instit.* III. 23. 7) gade te slaan.

De tegenstelling, welke zich hier voordoet, is die tusschen

de onheilspellende overtuiging, dat God den menschen als een boos, vervloekt, den duivel overgegeven geslacht vijandig gezind is, enkelen alleen uitgezonderd; en het vertrouwend geloof, dat de barmhartige liefde des Hemels uitgaat over den ganschen aardbodem en over de geheele menschheid; een particularistische liefde Gods tegenover een universalistische.

Hierbij is op te merken, dat zich oudtijds, toen de bovennatuurlijke wereldbeschouwing de heerschende was, immer een sterke neiging vertoonde bij de geloovigen, om zich God te denken als een geduchte, sombere, onheilspellende en vertoornde Majesteit. Geen wonder. Zij zagen uit een wereldbestel, gereguleerd naar zij meenden door een telkens ingrijpende hand, allerlei verwoesting van hongersnood, aardbeving, pest te voorschijn komen. Wat lag meer voor het grijpen dan de voorstelling van een booze Godheid, een lichtgeraakten tyran, een wrekend Heer. Bovendien was er iets, dat den geloovige licht met deze voorstelling verzoende, ja er hem zelfs met een zekeren ijver naar deed uitgaan. Overmits het immers om eigen zaligheid was te doen, hetzij in den hemel of op aarde, hetzij overwegend in stoffelijke of geestelijke weldaden, had de gedachte aan anderer verdoemenis niet alleen niets afschrikwekkends, zij was zelfs een gewenschte waarborg, dat de zaligheid, waarop men hoopte, werkelijk uit God was. Immers, Gods hand werd gespeurd vooral in het buitengewone, het onregelmatige, de uitzondering. Welnu, indien de zaligheid een vast bezit zou zijn, niet door eigen onzekere hand, maar door God zelf gewerkt, zoo moest zij mede een uitzondering wezen: het gansche menschedom verdoemd, ik uitverkoren! De wellicht geniaalste van alle supranaturalistische theologen heeft het ook openlijk erkend, dat juist in „*het kleyne getal der gheloovigen*” de waarborg gelegen was van de zekerheid des heils (*Instit.* III. 22. 7; vgl. III. 24. 1—10). Juist uit den verworpen staat der menschheid in haar geheel putte hij voor zich „uytnemende vertroostingh” (II. 8. 21; II. 17. 5 en 18; III. 9. 6).

Daarentegen reikt alle op naturalistischen grondslag gestelde

vroomheid uit haar aard de hand aan de ruimere voorstelling van een algemeene liefde. Haar belijder zal al aanstonds, wijl hij de ellenden van het lot niet uit een willekeurig ingrijpende, maar uit een naar vaste wet en orde werkende hand verklaart, reden hebben om allerlei ongeval en beproeving eer met een hooge, schoon verborgen, noodzakelijkheid en liefde in verband te brengen, dan met misstap of zonde bij zich zelf, en gekrenktheid of toorn bij God. Bovendien is het te verwachten, dat hij, Gods hand juist in het gewone, regelmatige, ordelijke speurend, alleen dan het zekere gevoel zal hebben voorwerp eener hemelsche goedheid te zijn, wanneer de mensch in het algemeen zich in zulk een goedheid mag verheugen. Daar het hem niet mogelijk is in de uitzondering God duidelijker te ontdekken dan in den regel, kan hij ook, tenzij Gods liefde de gansche menschheid omvat, geen grond vinden om te hopen voor zichzelf.

Indien derhalve de stelling, welke het thema vormt van dit boek, niet zal blijken te moeten worden losgelaten, zoodra wij naderen tot het hart der calvinistische religie, mag thans de verwachting worden gekoesterd, dat oud- en nieuw-calvinisme ook op de vraag omtrent Gods liefde tot den mensch beide hun eigen antwoord hebben; en wel zoo, dat het eerste Gods liefde en zorg even stellig beperkt tot weinig uitverkorenen, als het andere ze wil uitstrekken tot de menschheid in haar geheel. Hoe juist de werkelijkheid aan de verwachting beantwoordt, trede in de volgende bladzijden aan het licht.

2. De nieuwcalvinist ziet in de menschheid een organisme, waarin de Schepper neergelegd heeft allerlei voortreffelijke, tot steeds hooger ontwikkeling leidende gaven. De *Stonelezingen*, aanstonds op de eerste bladzijde met geestdrift LONGFELLOW'S *Excelsior* overnemend, zijn vervuld van bezieling over de rijke ontplooiing van „het ééne leven der menschheid, dat uit „Azië naar Europa toog, dwars door Europa van de Levant „naar het Westen drong, en thans in Amerika nogmaals van

„het Oosten naar het Westen voortstuwde”, vol bezieling ook over „de nog rijkere ontplooiing”, waarvan het allerwege de profetie schouwt. Er is geen matte, levensmoede, wereldvliedende toon in de nieuw-calvinistische geschriften, het tintelt alles van geestdrift. VON HARTMANN zou in het aangezicht ervan zijn stelling over de *Culturfeindlichkeit des Christentums* moeten herzien, en tevergeefs zou JOHN STUART MILL er een bevestiging in zoeken van zijn meening, dat arbeiden aan het eeuwenoude gebouw der menschelijke beschaving, en godsdienst een tegenstelling vormen. Dit is voor den neocalvinist een déél van den godsdienst: „het leven van ons „geslacht tot hooger ontwikkeling”, „den stroom van de „ontwikkeling der menschheid een stadium verder” te leiden; het is de taak, waaraan alle mensch en alle volk van den Schepper geroepen, ja „verkoren” is te arbeiden. „Mede-„arbeider Gods” is nu niet meer als bij CALVIJN alleen wie als „Herder of Leeraar” de kerk dient, maar de gansche menschheid en in die menschheid elk volk en iedere enkeling naar de hem toegedeelde gave en gelegenheid.

Maar dan is het ook niet mogelijk te spreken van een verworpen geslacht, van een volkerenmenigte, welke Gods hand heeft losgelaten, van een wereld, onder den vloek en toorn begraven! Inderdaad wordt de sombere voorstelling van een verdoemde wereld niet toegelaten. Zoo vernemen wij in een soort historische fantasie, welke handiglijk alle schuld den roomschen en den doopers op den hals schuift: „Vooral in zijn tegenstelling met „het Anabaptisme teekent zich het Calvinisme zich hier scherp „af. De wederdooperij toch sloeg juist den tegengestelden weg „in, en verhief in haar mijding van de wereld het uitgangspunt van het klooster tot algemeenen regel der geloovigen, „en het is uit dit anabaptistisch grondbeginsel en niet uit het „Calvinisme, dat het Akosmisme bij een deel der Protestanten „in West-Europa is opgekomen. Het Anabaptisme nam feitelijk „de roomsche theorie over, alleen met dit verschil, dat het „Koninkrijk Gods in de plaats van de Kerk werd gesteld, en dat

„het de onderscheiding tusschen tweeërlei zedelijken standaard,
„de ééne voor den Clerus en de andere voor de leeken, varen
„liet. Maar voor het overige was ook zijn standpunt: 1°. dat
„de ongedoopte wereld onder den vloek lag, weshalve de
„Anabaptist zich onthield van alle bemoeiing met de burgerlijke
„instellingen; en 2°. dat de kring van den Doop — bij Rome
„de Kerk, maar bij hem het Koninkrijk Gods — geheel het
„burgerlijk leven onder zijn hoede had te nemen en te her-
„scheppen; en zoo sticht JAN VAN LEYDEN zijn monsterrijk te
„Munster en huppelden de Naaktloopers door Amsterdams
„straten. Alzoo stond het Calvinisme op dezelfde gronden,
„waarop het Rome's theorie ten opzichte der wereld verwierp,
„óók tegen de theorie van het Anabaptisme over, en procla-
„meerde, dat de kerk zich op haar geestelijk gebied heeft
„terug te trekken, dat we in de wereld de werking van Gods
„gemeene gratie hebben te eeren, en dat we op dien grond,
„de wereld van kerkelijke banden emancipeerende, zelve in haar
„te verkeeren hebben als gebonden door Gods heilige ordi-
„nantiën” (bl. 23 v.).

Wat hier aan het adres van de anabaptisten wordt gezegd
moge eenigen schijn van waarheid hebben, maar dient toch
niet al te grif aanvaard te worden. Misschien ging de doo-
persche schroom om een overheidsambt te bekleeden niet
geheel om buiten een zeker, van het katholicisme overgeërfd
dualisme, een geringschatting der wereld; maar daaruit te
verklaren is hij toch niet. Eerstens was daarvoor dit dualisme
te gematigd: nijverder burgers dan de doopers, trouwer en
arbeidzamer in handel en wandel, heeft de samenleving, ook
naar het oordeel van tegenstanders, niet gekend. In de tweede
plaats ligt het voor de hand — ik meen ook, dat hun wijze
van argumenteeren daarop wijst — ter verklaring van hun
houding tegen het overheidsambt te letten niet op hun wereld-
beschouwing (die hen van hun tijdgenooten *niet* onderscheidde),
maar op (wat hen *wel* bijzonder kenmerkte) hun zedelijk
idealisme, in het bijzonder op hun begeerte om de zedelijke

geboden van de Bergrede te onderhouden. Dáárom was het immers ook, dat de doopers scherp onderscheid wilden maken tusschen oud en nieuw testament! Hun zedelijk ideaal was een ander dan dat van den calvinist. Hun was het onmogelijk in de oud-testamentische wraak- en vloekgebeden den heiligen Geest te erkennen, onmogelijk ook om te gelooven, dat het den christen geoorloofd was voor de instandhouding der maatschappelijke orde pijnbank, rad, galg, worgpaal en houtmijt te gebruiken. Wie kan ontkennen, dat zoowel de moderne verzachting van zede als de nieuwere rechtsopvatting hun voor drie vierden gelijk hebben gegeven? Ook plachten zij in woord en geschrift te verzekeren, dat zij over hen, die, anders oordeelend, wèl vrijmoedigheid vonden het ambt van overheid te bekleeden, geen oordeel velden en hen voor christenen erkenden.

Zoo zijn de aangehaalde woorden van dr. KUYPER gewis van weinig waarde voor wie ingelicht wil worden omtrent die meest ideëele der godsdienstige bewegingen uit den eersten hervormingstijd, welke onder den naam anabaptisme worden aangeduid. Te sprekender getuigen zij evenwel van wat het hedendaagsch calvinisme belijdt omtrent de wereld: „in heel „die wereld de vloek door de genade gestuit, het leven dier „wereld in zijn zelfstandigheid geëerd, en wij de schatten „door God in die wereld en in haar leven gelegd, op elk „terrein ontwikkelend, onderwijl de vreeze Gods door hooger „levensernst ons vrijwaart tegen haar gif” (bl. 24).

Over „het vernielend karakter der zonde” en over de „erf- „zonde” zegt de neocalvinist weliswaar menig treffend woord. „Elke poging om de zonde te verklaren als een onvolkomen „stadie op den weg naar de volmaaktheid, wekt zijn toorn als „een beleediging van de majesteit Gods. Hij beleed van meet „af wat BUCKLE in zijn *Geschiedenis van Englands be- „schaving* uit heel ander standpunt empirisch nawees, dat wel „de vormen verfijnd werden, waarin de zonde uitkomt, maar „dat eeuw in eeuw uit de toestand van het menschelijk hart

„blijft wat die was” (bl. 48). Doch de oude rigoristische opvatting van de erfzonde, welke spreekt van een vervloekt zijn voor Gods aangezicht en een geheel verloren staat, huldigt hij niet. Daar is, zoo leert hij, een algemeene genade Gods over de gansche menschheid, ook na den val is die menschheid geroepen tot een groot werk en van Gods licht omstraald.

Hier is het, dat de moderne calvinist zich een arbeidsveld geopend ziet, hetwelk zich ver buiten de grenzen van zijn kerk uitstrekt. Niet voor zichzelf en de zijnen alleen, voor de gansche groote wereld is het, dat hij „de christelijke erfenis „wil bewaren, om haar, dank zij die erfenis, een nog hooger „ontwikkeling te doen tegengaan” (bl. 3). *Universalisme* is thans de leuze. „Bestaat al wat er is om God, dan moet ook *heel* „de schepping Gode eere geven. De vogelen daarboven. Zon, „maan en starren in het firmament. De natuur om ons heen. „Maar bovenal de mensch, die heel deze schepping en alle „leven in die schepping Gode priesterlijk heeft toe te wijden. „En hoe dan ook de zonde geheele stukken der schepping „aan Gods eere ontroof, de eisch en het ideaal blijft, dat „*alle* creatuur in religie gedompeld zal zijn, religieus zal „bestaan, en ten slotte als het religieuze offer op het altaar „van den Almachtige zal nederliggen. Een religie, die uit- „sluitend gevoels- of wilsreligie zal zijn, is daarom voor den „Calvinist ondenkbaar. De heilige zalving van den priester „der schepping moet zijn baard en kleederen doortrekken. „Geheel zijn wezen, in alle vermogens en krachten, moet van „den *sensus divinitatis* doortrokken zijn, en hoe zou dan zijn „bewustzijn, de Logos in hem, het van God in hem stralend „licht des denkens vatbaar zijn voor uitsluiting? . . . En even „beslist (als voor het *orgaan* der religie) bepleit de Calvinist „dit universeel karakter van de religie voor wat haar *sfeer* en „haar *kring* onder de menschen aangaat. Niets is geschapen, „of God schiep het met een ordinantie voor zijn aanzijn, en „het is die volheid der ordinantiën Gods voor *alle* leven, die „*alle* leven doet opeischen, om Hem te worden toegewijd.

„Van een religie tot de binnenkamer, de bidcel of de kerk
 „beperkt, weet CALVIJN niets. Met den Psalmist roept hij hemel
 „en aarde, roept hij alle volken en natiën op, om Gode eere
 „te geven. In alle leven is God present met zijn alomtegen-
 „woordige kracht, en geen sfeer van menschelijk leven is er,
 „of de religie doet er haar eisch gelden, dat God zal gedankt,
 „dat Gods ordinantiën zullen worden geëerd, en dat door alle
 „*labora* het *ora* zal zijn heengeweven. Waar de mensch ook
 „sta, wat hij ook doe, waar hij ook de hand aan legge, in
 „bedrijf, in geestesleven, in kunst en wetenschap, hij staat
 „steeds in alles voor Gods aangezicht, hij is bezig *in Gods*
 „*dienst*, hij heeft zijnen God te gehoorzamen en boven alles
 „de eere zijns Gods te bedoelen. En diensvolgens kan de
 „religie voor den Calvinist niet tot een enkele *groep* of enkelen
 „kring van menschen beperkt zijn. De religie raakt heel het
 „menschelijk geslacht. Dat geslacht is Godes. Zijn kunstwerk.
 „En daarom moet *heel* dat geslacht van de vreeze Gods door-
 „tinteld zijn, de ouden met de jongen, de lagen met de hoogen,
 „de ingewijden en die van verre staan. Want niet alleen schiep
 „God allen, en is voor allen alles, maar ook gaat zijn genade,
 „niet enkel partiëel tot de verkorenen, maar ook in de gemeene
 „gratie naar alle mensch uit. Zeker, er is in de Kerk concen-
 „tratie, maar die Kerk heeft vensters in haar muren, en door
 „die vensters straalt het licht des Eeuwigen over heel zijn
 „wereld uit. Hier is een stad op een berg, die ieder van verre
 „ziet, hier is een zout dat alles doortrekt, en ook wie dat
 „hooger licht niet opvangt, blijft niettemin even beslist en in
 „alles tot het eeren van den Naam des Heeren geroepen. Alle
 „partiëele religie drijft de wigge van het dualisme in het leven,
 „maar de Calvinist leeft monistisch. Alles moet één zijn, omdat
 „één God het alles draagt, gelijk Hij het alles schiep. Ja, zelfs
 „de zonde, als het keerbeeld der religie, kan van dat monisme
 „niet worden uitgesloten” (bl. 43-45, vgl. 51-52, 27 v.v.).

Heel het menschelijk geslacht voorwerp van Gods genade
 overstraald door het licht des Eeuwigen, geroepen God te

dienen, ja priesterlijk Hem heel zijn schepping op te dragen — ziedaar het blijde thema van de nieuwcalvinistische opvatting omtrent evangelie en godsdienst, in honderdvoudig accoord door tal van geschriften herhaald.

3. Somber is de grondtoon bij CALVIJN: een menschheid, door God losgelaten, wandelend in duisternis, voorwerp van goddelijken toorn. „Dit blijft dan vast en seker, dat het gantsche „menschelicke gheslacht door de Wet bewesen wordt den „vloeck en toorn Godts onderworpen te zijn”, aldus naar aanleiding van „*het ambt der Wet*” (III. 17. 1). „Dat door den „val en afwijckingh Adams ’t gantsche menschelicke geslacht „den vloeck onderworpen, en van den eersten oorsprong ver- „bastert is”, aldus het inleidend hoofdstuk uit het boek „*Van „de kennisse Godes des Verlossers*”. En ter bestrijding van onjuiste opvattingen omtrent het sacrament des doops: „d’erfsond’ „is de erfelicke boosheydt en verdorventheydt van onse natuyr, „dewelck’ ons eerstelick werpt onder den toorn Godts, en ten „anderen wercken in ons voortbrenght die de Schriftuyr noemt „wercken des vleesches. Dese twee dinghen moeten dan „onderscheydelick aengemerckt worden: te weten, dat wy „in alle de deelen van onse natuyr alsoo verkeert en ver- „dorven zijnde, nu alleenlick van wegen sulcken verdorventheydt, „met recht voor Godt schuldigh, verdoemt en veroordeelt zijn, „den welcken niet en behaegt dan rechtveerdigheydt, onnoo- „selheydt en reynigheydt. En dat oversulcks oock de jonge „kinderen hare verdoemenis van ’s moeders lijf af met haer „brenghen: dewelck’ ofschoon se de vruchten harer onghe- „rechtigheydt noch niet en hebben voortgebracht, nochtans „het zaedt daarvan binnen haer selven ingesloten hebben. „Jae hare gantsche natuyr is een seker zaet der sonde: daerom „en kan se niet anders dan hatelick en grouwelick zijn voor „Godt. ’t Is nu sulcks dat de geloovighe door den Doop ver- „sekert worden dat deze verdoemenisse van haer wech „ghenomen en verdreven is” (IV. 15. 10; vgl. II. 1. 8).

Wel erkent ook CALVIJN iets als „een religieuse expressie „in alle creatuur”, maar hij denkt daarbij aan den tijd vóór den val. „Dit was wel d’oprecht ordeningh dat het gebouw „der werelt ons een school soude zijn om de Godtvrugtigheydt „te leeren: en daer door den doorgangh te verkrijghen tot het „eeuwighe leven en de volmaeckte gelucksaligheydt. Doch na „dat wy afgevallen zijn werwaerts wy ons’ oogen keeren, om „hoogh en om leegh, al-omme vinden wy den vloeck Godts, „dewelcke nootsakelick onse zielen door wanhoop moet over- „rompelen, dewijl oock selfs d’onschuldige Schepselen door „onse schuldt met dien selven bevanghen en verstrickt zijn” (II. 6. 1). Zelfs dáár ziet hij den vloek, waar heden ten dage zijn volgeling luide roemt over de „eenheid, vastheid en orde”: „de gantsch’ ordening der natuyr in Hemel en op Aerden „heeft ADAM omgekeert. PAULUS seght dat alle creaturen suchten, „zijnde der ydelheynt onderworpen tegen haren wil. Indien „men de reden hier van wil ondersoecken, daer en is geen „twijfel aen, of sy draghen een ghedeelt van die straffe die „de mensch verdient heeft, tot wiens profijt en gebruyck sy „gheschapen waren. Dewijl dan de vervloeking, die door „alle d’oorden en streecken der werelt boven en beneden „woedet...” (II. 1. 5).

Doch genoeg. Het is de grondtoon van heel het oude calvinisme, het is de meest fundamenteele gedachte van heel het godgeleerd stelsel: een van God verworpen menschengeslacht, een van wege de erfzonde van 's Heeren aangezicht verstooten wereld. „De geheële werelt behoort haren schepper „niet toe... Godt laet de werelt blijven in haer verderf” (III. 22. 7) — deze beschouwing is het, welke als een donkere achtergrond de leerstukken van uitverkiezing en genadeverbond zoo hel, en, voegen wij het er bij, voor humanistisch aangelegde geesten zoo weerzinwekkend naar voren deed treden. Wat haar daarbij een waarlijk angstwekkende beteekenis verleende, was het sterk mystisch realisme, waaraan het zich paarde.

Van Gods hand losgelaten, het beteekende niet minder dan overgegeven aan den duivel. Vergeet daarbij niet, dat gij met CALVIJN nog zijt midden in de heksenprocessen. De duivel waart rond, betooverend, als God het hem toelaat, de geesten der uitverkorenen, de verdoemden buigend naar zijn wil. Als SERVET in zijn laatste ure geknield neerligt, God biddend om kracht, wijst FAREL waarschuwend op „dezen man, die in geleerdheid boven velen uitmunt, maar nu helaas van den duivel bezeten is, wat elk uwer even goed gebeuren kan”. En niet bij uitzondering is het, dat Satan de hand aan een mensch legt. Niet anders dan tusschen twee mogelijkheden staan wij: „des menschen wille is ghelijck een Peerdt, het welck luystert nae het wencken van sijnen Ruyter : Godt en de Duyvel zijn de ruyters”. „Dien de Heere niet en gheweerdicht heeft te regeeren door sijnen Geest dien levert Hy over in de werckinghe des Satans” (II. 4. 1). Gewis, God is het, die regeert. Hij is het, die door „de alghemeene bewegingh” zijns Geestes alle schepselen „onderhoudt” en „kracht” schenkt „om alle dingen te verrichten”. Hij is het, door wiens „wil en ghebiedt de Satan sich selven herwaerts en gintswaerts buyght”. Maar ook de duivel heeft, door Gods „toelatingh”, geduchte macht. Zoo heeft hij, niet slechts doordien „de alghemeene bewegingh Gods” hem, gelijk „alle creaturen”, levenskracht schonk, maar ook doordien „de bysondere werckingh Godts” hem tot dit bepaalde werk uitzond, „de herten der Chaldeen, die alreede boos waren, door sijne fenynige stralen geprickelt, om dit boos feyt (het rooven van JOB’S kudden) te bedrijven” (II. 4. 2). Aldus „voert de Duyvel heerschappy in een verworpen mensch, en werckt Godt in hun beyden” (II. 4. 5). Heel het pausdom is aldus door Gods wil aan des duivels betoovering overgegeven, en de bestrijding, welke b.v. de leer van het avondmaal, of die van de rechtvaardigmaking des geloofs voor en na heeft gevonden, is niet anders dan een hardnekkig pogen van „Satan en zijn trawanten” om het licht des evangelies uit te blusschen (IV. 17. 19 en 23). Van de heerschappij des duivels

is ook maar een gering stuk van de aardsche bedeeing vrij, n.l. alleen dat „kleyn ghetal van gheloovigen”, hetwelk de Heer heeft „uytgekipt” en „verkoren”, om Hem tot een „erf-deel” te zijn : „de Duyvel is buyten de Kerck, „gelijck Christus in de Kerck” (IV. 12. 5).

Het exorcisme en de blazing bij den doop om den duivel uit te drijven acht dr. KUYPER deswege typisch roomsch, wijl het rust op de onderstelling, dat de niet gedoopte wereld onder de macht des Boozen ligt; der gereformeerde vaders verzet ertegen legt hij uit als verzet tegen die onderstelling. Wie er evenwel CALVIJN op naslaat vindt geen ander motief dan een getrouw zich willen houden aan het nieuwe testament en aan die ceremoniën, welke „Godt tot een Auteur” hebben. Ook onderstelt de wijze, waarop CALVIJN zich te dezen uit, juist die beschouwing, welke hij volgens KUYPER verwerpt. Immers worden de „wassekeers’ en de salve en de blasingh „om den duyvel uyt te drijven” aangeduid als „bedriegerijen”, welke „de duyvel door de sotte licht-geloovigheyt der werelt” aan „d’instelling van Christus” heeft toegevoegd (IV. 15. 19)! Duidelijk treedt hier aan den dag CALVIJN’S overtuiging, dat des duivels macht en werking zich bijwijlen uitstrekt tot zelfs op het terrein der kerk. Hoeveel te meer erkende hij buiten de kerkelijke omheining des duivels heerschappij, waaraan Adam en zijn nakomelingen waren overgegeven (II. 5. 1). Door al de eeuwen heen is daar de groote Vijand van God om de kerk te belagen en Gods Raad te niet te doen : „Satan om ons gheloof uyt te roeyen, heeft altijd groote twisten „aengherecht en godtloose Geesten verweckt” (I. 13. 21 en 29). Zoolang Christus niet is wedergekomen om zijn Koninkrijk op aarde op te richten, „besit de Duyvel dese werelt in vrede” (I. 14. 18).

In de voorstelling van een eeuwig verderf en een helsche verdoemenis erlangt dit onheilspellend mystisch realisme zijn voleinding. De mensch is naar CALVIJN’S meening voortdurend in angst en vreeze. „Oock d’ alder-volmaeckste voelt d’oor-

„saeck der verdoemenis in sich te hebben en voelt sich met „de verschrickinghen der hellen omset” (III. 13. 3). En daarover verwondert hij zich geen oogenblik. „’t Sal een „strength ondersoeck zijn als de beschuldiger, de Duyvel „aendringht als hebbende kennis van alle de schelm-stucken „die wy door sijn stoocken bedreven hebben. Alle de wercken „der menschen zijn vuyligheden” (III. 12. 4). Soms is het, alsof CALVIJN met zijn hel verlegen is, en spreekt hij van het lot, dat de verworpenen wacht, als „de eeuwige dood”. Toch is het niet slechts een negativum, een derven van het eeuwige zalige leven, hetwelk hij bedoelt. Als het er toe komen moet, spreekt hij het onverholen uit, dat in de hel ook de lichamen zullen worden gekweld, al wil hij „de worm, „die niet sterft” en „het sulfurvuur” liefst zinnebeeldig uitleggen (III. 25. 5—8). Hij legt er den nadruk op, dat de straf eeuwig zal zijn, en als er stemmen opgaan, dat dit eer met goddelijke wreedheid dan met goddelijk mededoogen is te rijmen, houdt hij vol, dat het een eeuwige straf moet wezen, want het is een eeuwige Majesteit, die beleedigd werd (III. 25. 5). Naar de plaats der eeuwige kwelling acht hij de menschheid verworpen, eenige weinigen uitgezonderd: geheele volkeren, die van het evangelie nooit gehoord hebben, en van degenen, die het wel hoorden, zeker tachtig procent, die het weigerden aan te nemen (III. 24. 11 en vlg.). Dr. KUYPER tracht met een vernuftige berekening, gegrond op de sterfte-statistieken van jonge kinderen, aan te toonen „dat de Calvi-„nistische belijdenis de zaligheid durft onderstellen van 51 % „der totale bevolking der kerken”, zoodat „van hardheid hier „geen sprake is, eer van te hoogen moed in het grijpen naar „veler zaligheid” (*Calv. en Revisie* bl. 30). CALVIJN heeft het evenwel zoo ernstig geméënd, „dat d’erffenis wech geleydt „is voor weynighen”, dat de beperking van Gods Vaderschap tot een enkel volk hem allerminst voldoende was. Ook uit dat eene volk heeft God „een kleyn ghetal als een bloem „gepluckt en uytgekipt” (III. 24. 17; vgl. III. 22. 6 en 7).

Het geringe percentage der verlost en is hem ook geenszins tot verontrusting. „Waert dat *alle* menschen sonder onderscheyt „hare knyen voor Christus buygden, soo soud en de verkiesinghe „gemeyn zijn: maar nu wort in het kleyne getal gheloovigen „de verscheydenheydt tusschen d' een en d' ander klaer ver- „nomen. God laet de werelt blijven in haer verderf. Christus „heeft de zijnen verkoren uyt de werelt, dewelcke hij sluyt „buyten sijne gebeden daar med' hij sijne discipelen beveelt „in de bewaringhe sijns Vaders” (III, 22. 7; vgl. I. 7. 5).

Toch is er wel een vraag, waarmee CALVIJN nu verlegen zit. Waarom heeft God al die menschen dan toch geschapen, daar zij, „so veel volckeren te samen met haer' onmondige „kinderen, tot d' eeuwige doot verordineert” zijn? Deze vraag komt bij een neocalvinist niet op, anders gezegd, hij heeft er het antwoord al voor gereed, voordat zij gesteld is: „God schiep den kosmos... en [als] geestelijk centrum ons „menschelijk geslacht, dat als één geheel genomen, beeld Gods „moet zijn en Hem priesterlijk heel zijn schepping heeft op te „dragen” (bl. 51). Maar CALVIJN weet alleen te antwoorden met de verlegen erkentenis, dat, „'t wel een vreeselick besluit” is geweest (III. 23. 7). Hetzij men dit antwoord en de beschouwing, welke er aan ten grondslag ligt, houde voor een soort intellectualistische consequentie van een eenmaal opgevat godsbegrip (wat ik niet doe), of voor een onmisbaar stuk bij een religie, welke vóór alles zekerheid der eigen zaligheid wil in het aangezicht eener in de wereldorde telkens ingrijpende godheid — niet te loochenen is het, dat CALVIJN'S verzuchting een weerklank van het mededoogen is met een gansche menschheid, welke voor het tijdelijke slaaf des duivels, voor het eeuwige kind der helsche verdoemenis geacht werd. Het was en is inderdaad voor het christelijk gemoed moeilijk aan te nemen, „dat de geheele werelt haren Schepper niet „toe en behoort” (III. 22. 7.), en dat God met niet meer recht voor *de* menschheid in het algemeen dan voor „de swijnen en „honden” een Vader genaamd kan worden (III. 24. 17).

4. Wellicht maakt iemand de tegenwerping, dat hetgeen CALVIJN zegt over den vloek slechts een deel van zijn gedachten vertolkt en alleen dan recht begrepen wordt, als het in verband gebracht wordt met hetgeen wij vernemen over de algemeene genade, welke den vloek tempert, totdat zelfs het booze in het goede verkeert.

Werkelijk valt niet te loochenen, dat de uitdrukking „algemeene genade”, waarmee de hedendaagsche gereformeerden een van de meest centrale leerstukken van hun stelsel aanduiden, bij CALVIJN voorkomt. Maar dat hij daarbij ook maar eenigszins dacht aan een algemeene genade in den ruimen zin, welke heden ten dage aan het woord wordt toegelegd, dat „het Calvinisme”, zooals dr. KUYPER zegt, „het leerstuk der gemeene „gratie” zou hebben voorgestaan, kan met een beroep op de geschiedenis veilig geloofend worden.

Al dadelijk valt op te merken, dat het nieuwcalvinisme zijn „algemeene gratie” voortdurend op den voorgrond stelt, roemt, propageert, er zelfs dikke boeken over schrijft, terwijl de oude gereformeerden het woord „genade” in verband met de menschheid niet dan uiterst zeldzaam gebruiken. Slechts een- of tweemaal in heel de *Institutie* wist ik het te ontdekken. Gewoonlijk wordt met betrekking tot de volkeren alleen van „goedgunstigheid” gesproken, terwijl „genade” alleen gebruikt wordt met het oog op de uitverkorenen. „De genade” en „het verbond der genade” worden wel telkens genoemd, doch, zooals de gedachtengang voldingend bewijst, steeds als iets, dat alleen voor de geloovigen is.

Daarbij komt iets anders. Het neocalvinisme grijpt het leerstuk der algemeene genade aan met iets van een blijde verrassing. Het wil te eener zijde, gebonden door de overlevering, niet graag de gedachte aan een bijzondere positie voor de gereformeerden of althans voor de christenen en voor het oude Israël prijs geven; kwam daardoor te anderer zijde evenwel in gevaar alle niet Christus-geloovigen van God en goed buiten te sluiten en aldus, als de Afscheidenen, zichzelf in

de moderne samenleving onmogelijk te maken. Daar ontdekt het „de algemeene genade”, en zich verbeeldend, dat *het* calvinisme die wel altijd heeft verkondigd, heft het zijn nieuwe vondst vol trots omhoog.

„De algemeene genade” is hier een ware uitredding.

Maar wat CALVIJN met Gods goedgunstigheid over de heidenen bedoelde was iets bijkomstigs, bovendien iets, waarmee hij min of meer verlegen was. Op den voorgrond stelde hij, dat God de heidenen had verworpen: honderdvoudig placht hij het te herhalen. Daarbij erkende hij wel, wat nu eenmaal niet te loochenen viel, nl. dat God zijn zon over de verworpen heidenwereld deed opgaan, haar gaven van verstand, kunst en wetenschap had toegedeeld, haar in geordende staten deed wonen, sommigen uit haar midden zelfs met een schijn van deugd had begiftigd (II. 2. 11 v.v.). Maar het was geen blijde erkenning, en het kon dat niet wezen. Daarvoor was het feit, dat God „gaven” toedeelde aan degenen, die Hij uit „wille-keur” „tot ’n eeuwigduyrend ellende verworpen” had, te veel een probleem. En zoo kwam het, dat Gods goedgunstigheid of, zooals het dan een enkele maal heet, Gods genade over de volkeren iets is, dat in CALVIJN’s geschriften geheel op den achtergrond treedt of zelfs genoemd wordt als iets vreemds, onverwachts, zonderlings, als iets, dat verklaard moet worden.

In de derde plaats lette men op de wijze, waarop CALVIJN het probleem oplost. Tot zijn eer moet gezegd worden, dat hij ook hier, zijn stoutheid getrouw, uitvluchten en zijpaden van sommigen zijner geestverwanten versmaadt. Die wilden het zoo voorstellen, dat alle z.g.n. „gaven” den heidenen waren toegedeeld door den duivel, want, zoo vroegen zij, „wat voor „een gemeenschap hebben de godtloosen met den Heyligen „Geest”? (II. 2. 16). CALVIJN doorzag, dat aldus aan het Manicheïstisch dualisme, hetwelk hij onvereinigbaar achtte met Gods eenigheid en oppermachtigheid, op bedenkelijke wijze plaats werd ingeruimd. Alle dingen in de gansche schepping — zegt hij in antwoord — zijn uit den Geest, ook het groeien van

de bladeren aan de boomen, hoeveel te meer deze kostelijke gaven van de vrije kunsten en de wetenschappen. Zij zijn alleen niet uit „den Geest der heylighmakingh”. En God deelt ze den verworpenen niet om hun zelfs wil toe, maar om er den uitverkorenen mee te dienen (II. 2. 16). Of ja, toch ook mee om hen zelf: de muziek b.v. en vele andere goede gaven heeft hij hun gegeven om hen te troosten, om hen wel te doen, „tot gemeen profijt des menschelicken geslachts” (II. 2. 16). Toch is al dit weldoen, dit temperen van de verdervende werking der zonde ten slotte *niet* om den vloek op te heffen, juist om hem te vervullen: „de menschen „zijn met een onderscheydend inzicht van recht en onrecht „begaeft alleenlick tot desen eynde, opdat se geen deksel „van onwetendheyt en soude voorwenden” (II. 2. 23), „om haer „rechtveerdelick te verdoemen”, „dat haer benomen mochte „worden alle voorwendigh van onschult” (II. 2. 22).

De werkelijke „genade” daarentegen is (bij CALVIJN) om den zondaar te behouden. Zij is tweevoudig, den geloovige eerstens de verzoening met God, dan de heiliging door den Geest toedeelend (III. 11. 1). Maar in alle geval is zij niet dan door Christus (II. 17. 4): „geen ghenade en isser sonder „den Middelaer” (II. 6. 2). En is wat de menschen betreft haar werking beperkt — zij is nl. „voor d’uytverkoorn’ alleen” (II. 2. 6 en II. 3. 14) —, wat de zaak aangaat beteekent zij niet minder dan voor die enkelen wegname van „de ver- „schrickelicke wraek Godts, door Adams sonde over ’t gansche „menschelicke geslacht ontsteken” (II. 1. 4).

Derhalve heeft men de keuze tusschen deze twee stellingen: CALVIJN leert, dat de genade, welke den vloek wegneemt, alleen voor de uitverkorenen is; of: CALVIJN leert tweeërlei genade, één over de uitverkorenen, welke den vloek wegneemt, en één over de verworpenen, welke den vloek vervult.

Hoever CALVIJN in beide gevallen van het nieuwcalvinisme afstaat, komt eindelijk niet het minst uit, wanneer in verband met het begrip „genade” met eenige aandacht op de beteekenis

van de tegenstelling tusschen „algemeen” en „bijzonder” gelet wordt. Reeds in een vorig hoofdstuk is er op gewezen, dat die tegenstelling in het algemeen bij CALVIJN te eener zijde aanduidt hetgeen God doet volgens een vastgestelde orde, te anderzijde hetgeen Hij, veelal in afwijking van die orde, doet met het oog op een bepaalde zaak of een bepaalden mensch. Dienovereenkomstig is thans te verwachten, dat bij hem, in zoover hij tweeërlei genade leert, ook in tweeërlei zin sprake is van algemeene genade en in tweeërlei zin van bijzondere genade, eerstens met betrekking tot die genade, welke den vloek opheft, dan met betrekking tot die andere, welke den vloek helpt vervullen. De verwachting wordt niet beschaamd.

Met het oog op de eerstbedoelde genade is b.v. van belang wat hij schrijft over de verkiezing van Israëel. Hij onderscheidt in die verkiezing twee „trappen”: eerstens dien, volgens welken „t gantsche gheslacht ABRAHAM’S” uitverkoren werd, dan „den tweeden trap der verkiesingh, in dewelcke „de genade Godts meer bysonderlick is verтоont gheweest”. Deze beide trappen nu, evenals de aan elk van beide ten grondslag liggende genade, onderscheidt hij als „ghemeyn” en „bysonder”. „Wanneer Godt door het instellen en tusschen „komen van ’t verbondt, een secker volck tot hem roept, „heeft in een deel van ’t selvighe volck noch een bysondere „wyse van verkiesingh plaats”. „Door een ghemeyne genade” waren alle kinderen ABRAHAM’S, was ook EZAU uitverkoren; de „bysondere” genade en de „bysondere” verkiezing evenwel was aan tal van ABRAHAM’S kinderen, aan ISMAËL en aan EZAU, aan SAUL, aan JOZEF’S Tente, aan EFRAÏM, ja aan tal van kinderen uit den stam JUDA, voorbijgegaan (III. 21. 6 en 7; vgl. ook III. 22. 6 en II. 3. 10 en 13; II. 2. 6).

Op dezelfde wijze vinden wij bij die andere genade, welke den vloek bevestigt, de onderscheiding van „algemeen” en „bijzonder”, en wel te dier plaats, op welke ik duidde, toen ik zeide in de *Institutie* slechts een enkele maal „de goedgunstigheit” over de verworpenen als „genade” betiteld te hebben

gevonden. „Nu volghen beyde de fraaie en handwercks konsten, „om dewelcke te leeren, dewijl in ons allen eenighe bequaem- „heydt is soo blijktt daar in oock de kracht des menschelicken „verstandts. Dese bewijzen toonen dan klaerlik, dat aen de „mensen van naturen in geplant zy een algemeen begrip „der reden en des verstandts. Nochtans is dit goet algemeen „in dien sin dat toch een yeder daer in voor sich selven moet „erkennen de bysondere ghenade Godts t' syn waerts. Tot „welcke danckbaerheydt wy genoeghsaem opgeweckt worden „door den Schepper der nature self, wanneer hy sommige „laet dwaes geboren worden, in dewelck' hy ons sien laet „met wat voor soort gaven des menschen natuyr verciert zy, „indiense door sijn licht niet en wordt overgoten : te weten, „dat sulck licht en verstandt alsoo natuyrlick is in alle menschen, „dat het met eenen nochtans t' eenenmael zy een genadigh „geschenk sijner weldadigheydt tot yeder in 't bysonder" (II. 2. 14). „Dit zy de somma van alles : dat in het gantsche „menschelicke geslacht gesien wordt, dat de reden een yegen- „dom is van onse natuyr, dewelck' ons onderscheydet van de „domme beesten, gelyck als die door haer gevoel van all' „onbewuste dinghen verschillen. Want al ist dat sommige „mensen dwaes en bot geboren worden, so en wort nochtans „door dat gebreck d'algemeene ghenade Godts niet verduystert : „ja wy worden veel meer door bemercking hiervan vermaent „dat het overigh' in ons met recht aen Godts genade toege- „schreven moet worden : want indien hy ons niet en hadde „gespaert, soo soude den afval met sich gesleept hebben den „onderganch van de gantsche natuyr. En dat sommige door „hare scherpsinnigheydt uytsteken boven andere, sommige „door haer kloeck oordeel uytmunten, sommige wederom een „wackerder verstandt hebben om dees' of die konst te leeren, „door dese verscheydenheydt bindt ons Godt sijn genade op „'t herte op dat niemandt als ware 't sijn eyghen goedt aen „sich selve toeschrijve 't gheen uyt Godes loutere mildigheydt „is voortgevloeyt. Want van waer komt het dat d' een heer-

„licker is als d' ander, anders dan opdat de bysondere genade „Godts in de gemeene natuyr soud' ontdeekt worden, dewelcke „veel menschen voor by gaende, roept en betuygt datse aen „niemand en is verbonden" (II. 2. 17).

Nu zij er aan herinnerd, dat dr. KUYPER en de zijnen spreken van *de algemeene genade* als die, welke over de menscheit als een organisch geheel is uitgestort, en aan ieder volk zijn eigen plaats en beteekenis heeft aangewezen om den Naam des Eeuwigen te verheerlijken en Gode priesterlijk de schepping op te dragen; van *de bijzondere genade* als die, welke in het bijzonder met betrekking tot de religie aan Israël en de Christenen werd toegedeeld. Wat is duidelijker dan dat aan de tegenstelling algemeen en bijzonder een geheel nieuwe, andersoortige beteekenis wordt toegekend? Thans wordt als *algemeen* die genade aangeduid, welke is over alle volkeren, als *bijzonder* die, welke is over een enkel volk.

Weleer daarentegen heette een genade *algemeen*, voor zoover God haar bij algemeenen regel, heette dezelfde genade *bijzonder*, voor zoover God haar aan een bepaalden persoon had toegedeeld, weshalve zij b.v. in den commentaar op den Romeinenbrief ook aangeduid wordt als „privata". Sprekend van de meest eigenlijke genade, nl. van die, welke Gods wraak en toorn wegneemt, zegt CALVIJN, dat zij zoowel *algemeen* is (voor zoover zij in beginsel over allen uitgaat, die door geboorte en doop behooren tot „het volk Gods") als *bijzonder* (voor zoover zij wèrkelijk, met voorbijgaan van velen, toegedeeld wordt aan bepaalde leden der kerk, nl. aan hen, die niet alleen geroepen, maar ook uitverkoren zijn). Want, zoo redeneert hij, er zijn ook hypocriten en verworpenen in de zichtbare kerk, er zijn vele wolven in de schaapsstal en veel lammeren daarbuiten, over allen is dus de genade wel *in het algemeen*, naar de uiterlijk waarneembare teekenen, maar niet *in het bijzonder*, wèrkelijk. Zoowel in haar hoedanigheid van *algemeene genade*, als in die van *bijzondere genade* blijft zij binnen de omheining der kerk (IV. 1. 7 vlg.).

Maar de neocalvinist spreekt van een den vloek over het aardsche leven wegnemende *algemeene* genade voor de wereld buiten de kerk, van een ook voor het eeuwig leven behoudende *bijzondere* genade voor de heilige erve zelf. Zoo is dan „de algemeene genade” (t.w. die den vloek opheft) bij CALVIJN *in* de kerk, bij dr. KUYPER *er buiten*; „de bijzondere genade” bij CALVIJN alleen over de afzonderlijke personen, bij KUYPER over de kerk. En waar zeldzamerwijze bij CALVIJN de uitdrukking „algemeene genade” ook in verband met de heidenen voorkomt, is dat niet als bij KUYPER in tegenstelling met een „bijzondere genade” voor het volk des Heeren, maar met een „bijzondere genade” voor de afzonderlijke personen uit de heidenwereld, aan wie de in het algemeen uitgedeelde goedgunstigheden en gaven ook inderdaad niet waren onthouden. Hierbij zij nog opgemerkt, dat CALVIJN in verband met de genade aan de besproken woorden nog een andere beteekenis toekent dan de bovengenoemde, als hij tegen de pelagianen volhoudt, dat Gods genade „niet ghemeyn, maer „bysonder” is, d.w.z. niet „voor ieder, die wil”, maar alleen voor degenen, die God van alle eeuwigheid af tot de zaligheid heeft verordineerd.

Hoe nauwer gij toeziet, hoe klaarder het wordt, dat te spreken van „*het calvinisme*” en *de „algemeene genade”* werkelijk niet dan verwarring kan stichten. Dat met die „algemeene „genade”, zooals de nieuwcalvinist ze verstaat, zelfs een geheel nieuw leerstuk is ingevoerd, is mede nu wel duidelijk. Hoe volkomen dit leerstuk, meer dan nieuw, ultra radicaal zelfs, een totale omzetting van de voornaamste stukken der religie, zooals CALVIJN ze begreep, in zijn gevolg heeft, treedt aan het licht voor wie let op *drievoudig verschillend oordeel over de niet-christelijke volkeren*: van *historisch*, van *ethisch* en van *religieus* standpunt.

5. Van *historisch* standpunt de volkeren beziende, weet CALVIJN alleen van een doelloos rondzwerven. Dr. KUYPER evenwel

ziet ze allen opgenomen in een door alle eeuwen voortgaand proces, hetwelk is als „een weg des levens naar boven”, immers „de verheerlijking van God” en de „verhooging van „het leven des menschengeslachts” uitwerkend.

Ter juiste schatting van deze tegenstelling zij, wat CALVIJN betreft, op den voorgrond gesteld hetgeen ik reeds in de vorige paragraaf in het voorbijgaan aanduidde: zijn openlijke erkenning van hetgeen ook de niet-christelijke natiën aan goddelijke gaven ten toon spreiden. In het hoofdstuk over „de jammerlicke dienstbaerheydt” (II. 2), waartoe de mensch sinds ADAM'S val is gebracht, wijzen eenige inleidende paragrafen (spec. 11 – 18) er niet zonder een zekeren nadruk op, „dat in des menschen verkeerde natuyr noch eenighe „voncxkens lichten, dewelcke bewijsen dat hij een redelick „wesen zy en van de domme beesten verschilt”. Er waren zeloten, die in „den natuyrlicken mensch” in het geheel niets hoogs wilden erkennen, maar met de matiging, die hem zoo vaak kenmerkt, zegt CALVIJN: „des menschen verstandt alsulcken „eeuwigen blintheyt op te leggen, dat ghy in 't selve geen „kennisse met allen van eenighe dingen en soudt overigh laten, „dat en strijdt niet alleen tegen Godes Woort, maer oock „tegen de bevindingh van het gemeen gevoelen”. Met name in „de aerdtische dinghen: de regeeringh van steden en landen, „de huysregeeringh, allerley handwercxkonsten en vrije konsten” is de mensch „geenszins van het licht der reden berooft”. „De mensch heeft oock niet alleen kracht en veerdigheyt om „te leeren, maer oock om in yegelicke konst yets nieuws te „versinnen, 't zy tot vermeerderingh, 't zy tot vercieringh van „'t gheen hy van andere gheleert heeft”.

De volle erkenning van het feit, dat aldus „een gemeene „scherpsinnigheyt sonder onderscheyt beyde den Godtsaligen „en Godtloosen gegeven is” opent de mogelijkheid van nog meer dan waardeering, ook van hartelijke bewondering. „Dien volgens „soo dickwils als wy de Heydensche Schryvers komen te „lesen, moeten wy door dat licht der waerheyt, 't welck in

„haer een wonderlicke glants geeft, vermaent worden, dat des
„mensen verstandt, al hoewel het van syn rechten staet
„af gevallen en verdorven is, nochtans als noch met uytne-
„mende gaven Godts bekleet en verciert zy. Indien wy Godes
„Geest houden voor den eenighen oorsprongh der waerheyt,
„so en sullen wy de waerheydt bij wien die oock gesien
„wordt, niet verwerpen, noch verachten: indien wy immers
„den Heyligen Geest geen smaetheyt en willen aendoen. Want
„de gaven des Geestes en worden niet kleyn gheacht sonder
„hem met schimp en smaet te bejegenen. Ende wat? Sullen
„wy versaken dat de waerheyt den ouden rechtsgeleerden
„verschenen is, dewelcke met so grooten gerechtigheydt de
„burgerlicke tucht en ordening hebben in het licht gebracht?
„Sullen wij seggen dat die geen verstandt ghehadt en hebben,
„dewelcke, door dien se de redeneerkonste uytghevonden
„hebben, ons met reden hebben leeren spreken? Sullen wy
„voor-geven dat die uyt sinnigh waren, dewelcke de medicyn-
„konst te voorschijn halende, ons met haer verstandt voordeel
„toegebracht hebben? Wat sullen wy segghen van alle wis-
„konstighe leeringen? Sullen wy meenen, datse zijn sufferyen
„van eenige dwase hoofden? Jae wy en sullen de schriften
„der Ouden belangende dese dinghen niet kunnen lesen dan
„met een seer groote verwonderingh: en wy sullen ons daer
„over verwonderen, omdat wy die, gelijcks' in der daet zijn,
„als uyt nemend moeten erkennen. Sullen wy nu yets prijselick
„of treffelick achten, waar van wy Godt niet en souden be-
„kennen te zijn den autheur en oorsprongh? Schaem-root
„moeten wy worden van wegghen soo een groot' ondanckbaer-
„heyd, tot dewelcke de Heydensche Poëten niet en zijn
„vervallen, want sy hebben beleden dat de Philosophy, en de
„Wetten, en alle goede konsten waren vonden van de Goden.
„Dewijl het dan blijktt, dat die menschen die in de Schriftuyr
„natuurlicke genoemt worden, so verstandigh en scherpsinnigh
„gheweest zijn in d'ondersoecking van dese lagere dinghen,
„so laet ons door sulcke exempelen leeren hoe veel goederen

„Godt overich ghelaten heeft in de menschelicke natuyr, na „dat de selvighe van 't ware goedt berooft is geworden” (II. 2. 15.)

Niettemin ontbreekt de rechte geestdrift. Dezelfde alinea (II. 2. 16), welke de natuurlijke gaven aanduidt als „dinghen „die in het leven d'alderheerlickste zijn”, noemt „de weten- „schap, die daer uyt volght . . . een verganklick en verdwijnend’ „dingh voor Godt”. Dezelfde volzin, welke met nadruk betuigt, dat niet minder dan „Godes Geest” (die immers „alle dingh „vervult, beweeght en sterckt”) de werker is der genoemde gaven, stemt toch toe, dat in den eigenlijken zin des woords van een inwonen des Geestes, waardoor de mensch Gode tot een tempel „toegeheyligt” en beelddrager van God wordt, alleen sprake is bij „de gheloovighe”. En zoo komt het dan, dat er ten slotte tusschen CALVIJN en KUYPER een aanmerkelijke afstand is.

Als voorbeeld diene het oordeel over de kunst. In de *Stone-lezingen* erlangt de kunst zelfs een godsdienstige wijding. Eerstens in haar oorsprong: als van „ons intellectueel, ons „ethisch, ons religieus en ons aesthetisch leven” gezegd wordt: „het is één zelfde beweging, één zelfde drang, één zelfde „tinteling in den mystieken wortel van ons aanzijn, die in deze „vierderlei vertakking openbaring naar buiten zoekt” (bl. 144). Dan in haar taak, haar „mystieke taak”, welke geen mindere is dan „door het heimwee naar het verloren schoon tot de „vooruitgenieting der komende heerlijkheid op te klimmen” (bl. 149 v.). Ook in die haar beoefent: „de wereld der tonen, „de wereld der vormen, de wereld der kleuren en de wereld „der dichterlijke ideeën, ze kunnen niet anders dan uit God „zijn, en alleen wie zijn beelddrager is, verstaat ze en kan ze „genieten” (bl. 151). Allermeest in de plaats en beteekenis, welke haar in de beschavingsgeschiedenis wordt toegekend: „De wereld is niet een verloren planeet, die voortaan alleen „dienst doet, om aan de kerk een plaats te bieden waar ze „als strijdende kerk vertoeven zal, en de menschheid is niet

„een doellooze menschenmassa, die alleen dienst doet om de
„uitverkorenen te doen geboren worden. Integendeel is die
„wereld het schouwtooneel van Gods machtig werken, en die
„menschheid een schepping van zijn hand, die ook afgezien
„van eigen zaligheid, en van wat de toekomst brengen zal,
„hier in dit tijdelijke, een machtig proces doorloopt en in dat
„proces van historische ontwikkeling Gods naam verheerlijken
„moet. Daartoe heeft Hij voor die menschheid allerlei onder-
„scheiden levensuitingen besteld, en onder die levensuitingen
„neemt ook de kunst een zelfstandige plaats in. Die kunst
„openbaart ons scheppingsordinantiën, die noch wetenschap,
„noch staatsbeleid, noch religieus leven, noch zelfs de Religie
„geven kan” (bl. 158).

Leg daar nu naast, hetgeen waardeerend en toch mat, de
Institutie naar aanleiding van den roomschen beeldendienst heeft
te zeggen over één der kunsten. „Ick en ben nochtans soo
„superstitieus niet, dat ick soude ghevoelen datmen gantsch
„geen beelden en mach dulden. Maer dewijl het schilderen
„en snijden gaven Godts zijn, so en vereysch' ick niet anders
„dan een suyver en wettigh gebruyck van die beyde: op dat
„deselve gaven, die Godt ons t'sijner eeren en t'onsen besten
„gegheven heeft, niet tot onsen verderve aangewendt en
„werden. Wy houden 't daer voor dat het ongheoorlooft is
„Godt door een sienlicke gedaent af te beelden, om dat sulcks
„teghen sijn gebodt strijdt, en oock niet en kan geschieden
„sonder d'eere Godts eenighsins te besoedelen. En derhalven
„en blijft er niets anders over dan dat gesneden of geschildert
„worden die dingen die door d'oogen kunnen werden begrepen.
„Sodanige dingen die men snijden of schilderen mach zijn
„eensdeels historien en geschiedenissen, eensdeels beeltenissen
„en gestalten der lichamen, sonder eenige historische beduyding.
„D'eerste hebben eenige nuttigheyt tot leeringh en vermaningh.
„Maer belanghende de tweede soort, ick en sie niet, datse
„den mensch yetwes anders kunnen toebrengen dan vermaeck”.
(I. 11. 12).

„Heerlicke gaven”, zeker! Maar strekkend tot geen hooger doel dan troost, nuttigheid en vermaak. Of als er een enkele maal sprake is van „t’sijner eere”, dan is dat toch immer een eer, welke niet de mensch Gode, maar God zichzelf toebrengt. Het zijn niet de in des menschen natuur gelegde „grondkrachten”, die „in geleidelijk proces” en „in verband „met volkstype, klimaat en woonstreek” tot „ontwikkeling” komen — het zijn als aan BEZALIËL en AHOLIAB willekeurig ingeplante krachten. God deelt die gaven, schoon zij „natuurlick” zijn, uit „aan wien hy wil” (II. 2. 16): „want van waer „komt het dat d’een heerlicker is dan d’ander, anders dan „opdat de bysondere genade Godts in de gemeene natuurlick „soud’ ontdeekt worden, dewelcke veel menschen voor by „gaande, roept en betuygt datse aan niemand en is verbonden” (II. 2. 17.)? Ook hebben de kunsten en wetenschappen alleen dan waarde voor den mensch, wanneer de godsdienst vóór gaat, of, zoals het wordt uitgedrukt „wanneer daer eenen „vasten grond der waerheydt by is”. „Niet dat die door haerselven kunnen worden verontreynight, maer om datse den „onreynen mensch onreyn zijn geworden, soo dat hy daer „uyt geenen lof en verkrijght” (II. 2. 16).

Zoo is dan hetgeen CALVIJN voor kostelijke gaven bij de Grieken en Romeinen ontdekt hem allerminst reden om met dr. KUYPER te loochenen, dat „de menschheid een doellooze massa „is, die alleen dienst doet om de uitverkorenen te doen geboren „worden”, of om te roemen, dat „heel de menschheid Gods „naam moet verheerlijken” door „allerlei onderscheidene levens„uitingen, haar door God besteld” (bl. 158). Zijn stemming klimt niet hooger dan die eener ietwat zelfzuchtige dankbaarheid: „indien ons de Heere door den arbeyt en dienst der „ongeloovighen heeft willen helpen in de kennisse der natuurllicker dinghen, soo laet ons dien gebruycken” (II. 2. 16). En terwijl de nieuwcalvinist met geestdrift spreekt van het ééne leven der menschheid, dat in ongestoorde ontwikkeling van Oost tot West zich voortstuwt; hoog opeeft van de roeping,

waarmede God niet één, maar alle volkeren heeft geroepen om de verschillende stukken des levens uit de huringeplante grondkrachten tot ontwikkeling en openbaring te brengen; de leiding bij het omhoog brengen van „het leven des menschen-„geslachts” bõven Israël toekent aan Babylon: Babylon nog wel, in den bijbel als „beest” en „hoer” de verpersoonlijking van alle ongerechtigheid; de wereld en de menschheid ziet als „het schouwtooneel van Gods machtig werken” in dezen zin, dat zij plaats en orgaan zijn om Gods naam tot verheerlijking te brengen; ADAM’S kinderen dus houdt niet kortweg voor een vervloekt en verloren geslacht, maar als God in den arm vallend en, althans voor het aardsche leven, van God gehouden — bespeurt CALVIJN niet dan een chaotische volkerenhorde, welker gaven zijn bewondering wekken alleen dan, als hij denkt aan Hem, die ze schonk, maar overigens, wanneer hij let op wie ze ontvingen, niet dan zijn „verwondering” (II. 2. 15) gaande maken. Het begrip „menschheidsleven” is hem even ver en vreemd als de mogelijkheid om ook maar een oogenblik met dr. KUYPER te kunnen „afzien van eigen zaligheid „en wat de toekomst zal brengen”, oorzaak tot lof te vinden voor de „natuurlijke levensuitingen”, of te meenen, dat ook buiten den godsdienst de mensch willens iets ter verheerlijking van Gods Naam zou kunnen doen.

„Er gaat door ons geslacht maar één breede frissche stroom „van leven, die van meet af de belofte der toekomst draagt, „en die stroom is van Midden-Azië en de Levant uitgegaan, „en heeft sinds zijn loop steeds van het Oosten naar het „Westen doorgezet, is van West-Europa naar uw (America’s) „Oosterstaten, en van daar tot Californië doorgetrokken. In „Babylon en in het Nijldal ziet ge van dien ontwikkelings- „stroom den eersten aanvang. Vandaar trekt hij door Griekenland. „Van Griekenland gaat die stroom op het rijk der Romeinen „over. Van de Romaansche volken vervolgt hij zijn weg naar „het Noordwesten van Europa, en zoo bereikte hij uit Nederland „en Engeland, ten slotte ook uw werelddeel...”, aldus dr. KUYPER

in zijn beschouwing over *Het Calvinisme en de Historie* (bl. 25). En straks daarop stelt hij in het licht, dat in dat eene menscheidsleven de verschillende godsdienstige stelsels, van paganisme tot calvinisme, „ontwikkelingsfasen” zijn, die niet mechanisch, met scherp afscheidende hoeken, maar „organisch” op elkaar volgen (*organisch*, dit lijfwoord van den neocalvinist): „Elke nieuwe periode heeft haar wortel reeds in het verleden. „Het Calvinisme was in zijn diepste gedachte reeds door „AUGUSTINUS gegrepen, was reeds lang vóór AUGUSTINUS in „datzelfde Rome door den apostel in zijn brief aan de Ro- „meinen geproclameerd, en gaat van PAULUS terug tot op „Israël en zijn profeten, ja tot in de tente der patriarchen. „Het Romanisme komt niet met één tooverslag uit den grond „oprijzen, maar is vermenging van de drie machten, die in „Israëls priesterschap, in het kruis van Golgotha en in de „wereldorganisatie van het Roomsche keizerrijk waren gegeven. „De Islam sluit aan Israëls Monisme, aan den Issa van Naza- „reth en aan de traditie der Koreischieten aan. En zelfs het „Paganisme van Babylon en Egypte eenerzijds en van Grie- „kenland en Rome anderzijds, staat weer in organisch verband „met wat achter deze volken lag en aan het opbloeien van „hun leven voorafging. Maar ook zoo is het toch helder als „de dag, dat de hoofdmacht in de centrale ontwikkeling van „het menschelijk geslacht zich achtereenvolgens, op de rij af, „van Babylon en Egypte naar Griekenland en het Romeinsche „rijk, straks naar het hoofdgebied van 's Pausen heerschappij, „en ten slotte naar de *Calvinistische volkeren van West-Europa* „verplaatst. Al bloeide Israël reeds in de dagen van Babylon „en Egypte, toch is destijds, hoe hoog Israël ook stond, de „leiding en ontwikkeling van ons menschelijk geslacht niet bij „Israël maar bij de Belzazars en de Pharaonen. Straks gaat die „leiding niet op Israël maar op Griekenland en Rome over. „Hoe hoog ook bij het optreden van den Islam de stroom „van het Christendom reeds gestegen was, in de 8e en 9e „eeuw zijn de mannen van den Islam onze leermeesters en

„rust het lot der wereld in hun hand . . .” (bl. 26). Ja, straks wordt heel Israël geëcarteerd, wanneer als „de vijf stadiën”, welke „de breede stroom van de ontwikkeling van ons geslacht van Babylon naar San Francisco” heeft doorlopen, genoemd worden: „de Babylonisch-Egyptische, de Grieksch-Romeinsche, de Islamitische, de Romanistische en de Calvinistische beschaving” (bl. 27 vgl. 43-52). Of als elders het uitverkoren volk wel wordt genoemd, houdt het toch op hêt uitverkoren volk te zijn. „Was Israël uitverkoren voor de „Religie en den triomf van het Godsrijk, dit belette in het „minst niet, dat het Grieksche volk door God was uitverkoren „voor het wijsgeerig leven en de kunstopenbaring, en dat „evenzoo de Romeinen van God waren uitverkoren om ons „een klassieke ontwikkeling te geven op het gebied van het „recht en den staat” (bl. 157).

Leg naast deze „universalistische” en idealistische beschouwingen, welke heel het nieuwcalvinisme niet slechts kenmerken, maar volkomen beheerschen, welk hoofdstuk uit de *Institutio* ge ook maar wilt. Of is dat in zijn vrijgevigheid te veeleischend, lees dan enkel dit alles-zeggend stuk: „Doe d’Alderhoogste de „volckeren verdeelde, en de kinderen Adams van den anderen uyt- „zonderde, seght MOZES, soo is sijn volck hem tot eygendom „geworden: JACOB is het snoer sijns erfdeels. En in een andere „plaats spreekt hy ’t volk aldus aan: Siet, des Heeren uwes Godts „is de Hemel, ende de Hemel der Hemelen, de Aerde, ende „al wat daer in is. Alleenlick heeft de Heere lust ghehadt aen „uwe Vadersen, om die lief te hebben; ende heeft haer zaedt „nae hen, u-lieden, uyt alle de volcken verkoren. Hy heeft „derhalven dat volck alleen, als of het hem uyt alle menschen „alleen toebehoort hadde, begifticht met de kennisse sijns „Naems: hy heeft sijn Verbondt als in haren boesem op-ghe- „sloten, hy heeft hen de teghenwoordigheyt sijns Wesens „bekent ghemaect: en met allerley gunstbewysen vereert. „Maer om alle d’andere weldaden voor by te gaen, en alleen „te spreken van ’t gheen alhier te pas komt, hy heeft haer door

„de gemeenschap sijns Woordts aen hem verbonden, soo dat „hy haren Godt genoemt en voor haren Godt ghehouden „wierdt. Ondertusschen liet hy alle d'andere volckeren, als „ofse met hem niet all' te doen of te verrichten hadden, in „ydelheyt omwandelen: en het eenigh middel waer door hy „haer verderf hadde kunnen heelen, en heeft hy haer niet „toegebracht te weten, de predicaty van sijn woordt. Soo was „dan Israël te dier tijdt des Heeren troetelkint: en de reste „waren vreemdelingen. Israël was bekend en in Godes trouw „en beschermingh opghenomen: en de andere waren verlaten „in hare duysternissen. Israël was van Godt gheheylight, „d'andere zijn onheyligh geweest. Israël was door Godes „teghenwoordigheydt verheerlickt: d'andere waren van alle „teghenwoordigheydt uytgesloten” (II. 11. 11). „De af-sonderingh en uyt-scheydingh is alhier (zooals CALVIJN elders zegt) voor „aller menschen oogen: een volck alleen wordt bysonderlick „met verwerpinghe van alle de overblijvende volckeren, uyt- „verkoren in den persoon ABRAHAM'S als in eenen verdorden „stronck of stam” (III. 21. 5). Die „afsonderingh” en „uytschey- „dingh” blijft ook dan, wanneer met de komst van CHRISTUS in het vleesch „de middel-muur verbroken” en „den Heydenen „de toegangh tot het Rijke Godts ge-opent” wordt. „De weder- „oprechtingh van alle volckeren,” waarvan de Schrift spreekt (Ef. 2: 12—14), legt CALVIJN zóó uit, dat thans niet meer uit de Joden alleen, maar „uyt allerley natien geloovighe souden worden „vergadert” (II. 11. 11; II. 16. 3). Maar zoo goed als door de besnijdenis weleer worden thans door den doop de kinderen der geloovigen „als een heyligh zaedt” van de kinderen „der godtloose „onderscheyden”, en „af-gesondert van de gene, die verklaert „worden on-heyligh en onreyn te sijn” (IV. 16. 1—15). Voor en na CHRISTUS is „het gantsche menschelicke geslacht een onreyn „massa en klomp”, waaruit God alleen „eenige vaten ter eeren „heylight” (IV. 1. 17). Deze weinigen alleen zijn „kinderen Gods”, alle anderen „sijne vyanden”, die Hem „booselick haten” en op hun beurt van Hem „gehaet” worden (I. 10. 1; III. 24. 17; II. 3).

Van het veelgeprezen „universalisme”, men ziet het, is geen spoor te ontdekken; evenmin is hier eenig naderen tot „een historie der menschheid”, eenig gedachte aan een „uitverkiezing aller volkeren”. Zonder taak, zonder bestelling, zonder roeping, doelloos wandelen de heidenen daarhenen; „d’andere volkeren liet Hy in ydelheit omwandelen”, of, zooals hij het elders uitdrukt, „zwerfen over bergen en rivieren”.

6. Ten bewijze, dat met het leerstuk van „de algemeene „genade” iets geheel nieuws is ingevoerd, is naast hetgeen de oude en de moderne calvinist weten van een *geschiedenis* der volkeren, hun *zedelijk oordeel over de volkeren* van beteekenis.

Om CALVIJN’S oordeel te leeren kennen begin ik met het antwoord te geven op een reeds vóór dezen ter sprake gekomen vraag. Hoe is het mogelijk in één adem te zeggen: dat God allerlei heerlijke gaven aan de heidenen heeft uitgedeeld, zulks „tot profijt des menschelicken geslachts” en „t’ sijner eere”, en: dat de Heere de volkeren heeft losgelaten, hen overgevende in het goeddunken huns harten, om hen te laten zwerfen als een kudde zonder herder?

De schijnbare tegenstrijdigheid moet verklaard worden uit de in het tweede hoofdstuk van dit boek geschetste nevenstelling van God en de natuur. Wij, kinderen van een tijd, die ingevolge het modern natuurwetenschappelijk inzicht roem draagt op monistisch denken, maken tusschen God en de natuur zoo min mogelijk scheiding, zoeken Gods hand nergens (laat staan ergens eer en meer) dan in het natuurlijk gebeuren. Maar voor den supranaturalist zijn God en de natuur twee, zoodat God zeker óók *in* de natuur, maar toch voornamelijk in hetgeen Hij aan de natuur *toevoegt* zich gelden doet. Van een zaak kan somtijds tegelijk gezegd worden èn: dat God haar bestuurt (want Hij bestuurt àlle dingen, Hij is niet alleen de Bouwmeester van het schip, maar ook de Stuurman), èn: dat God haar heeft losgelaten. Hij kan haar nl. zoo besturen, dat hij haar overgeeft aan de haar „ingeschapen wet”, en dan

beteekent dat feitelijk een loslaten. Als het een volk of een mensch is, kan Hij hem zoo besturen, dat Hij hem overgeeft „in het goetduncken sijns harten”, en vooral „aen den Duyvel”, (want „dien God niet en gheweerdigt heeft onder syn volck te „rekenen, geeft hy door een rechtveerdigh oordeel over in de „werckinghe van Satan”). En dan is dat mede niet anders dan feitelijk, van hooger standpunt, een loslaten. Ten láátste is weliswaar *alles* in Gods hand: „de Duyvel regeert in den „Godtloose en Godt heerscht in beyde”; God houdt den duivel „in toom” en laat hem niet meer toe dan Hem behaagt. Maar het is toch een andere wijze van in Gods hand te zijn, welke de vrome voor zich begeert; het „heerschen” van God in de verworpenen is minder rechtstreeksch dan mogelijk is.

De hand van Gods rechtstreeksche heerschappij nu heeft de heidenen losgelaten. Daarom kunnen die heidenen weliswaar kostelijke gaven van vernuft, wijsheid en wetenschap hebben, welke gaven tot de „aerdsche” en „lagere dingen” behooren en in „de ghemeyne natuÿr” aanwezig zijn! Maar de belangrijkste gave zullen zij missen, nl. zedelijk en godsdienstig, of, zooals het in tegenstelling met de „aerdsche” en „natuÿrlicke” gaven genoemd wordt: „hemelsch” leven. Want dit is niet een gift van „de ghemeyne natuÿr”, maar een geschenk van „de boven-„natuÿrlicke ghenade”: „in den natuÿrlicken mensch is belanghend” „het Hemelsche leven niet een druppel krachts, behalve alleen „die, die de Heylighe Geest in ons druypt” (VI. 15. 5). Wie door God losgelaten is, zal het zedelijk leven, een wonderdaad van boven, derven. En dat niet alleen, maar overeenkomstig de beeldspraak, welke ’s menschen wil vergelijkt bij „een Peerdt, het welck luystert nae het wencken van „sijnen ruyter”, is hij ook als gewillig slaaf van den duivel Gods openbare vijand.

Met andere woorden, (en ziehier CALVIJN’S zedelijk oordeel over de ongeloofigen) CALVIJN loochent niet maar in abstracto, doch facto bij de niet-christelijke volkeren de aanwezigheid van de geringste liefde tot God en goed. Hiertoe dient o.a.

de nadrukkelijke onderscheiding, welke hij maakt tusschen tweeërlei werking des Geestes. Naar aanleiding van I PETR. 1:23 en JES. 40:6 bekennd, dat de Joden het Woord, hetwelk hen met God vereenigde, hebben aangenomen, laat hij de opmerking volgen: „soo en spreek' ick niet van die „algemeene ghemeenschap, die door alle de deelen der „werelt uytgestreckt wordt (dewelck', ook al hoewelse alle „dingen levendigh maect nae gelegentheynt van yeders natuyr, „deselve nochtans niet en bevrijdt van de noodtsakelickheydt „des verderfs) maer van die bysondere ghemeenschap, dewelcke „niet en kan zijn sonder den schat des eeuwigen levens". Een andere keer zegt hij: „dese Geest wort genoemt een Geest der „Heylighmakingh: om dat hij ons niet alleen door een alge- „meene kracht, dewelcke so wel in 't menschelicke gheslacht, „als in de verdere dieren ghesien wordt, onderhoudt en „versterkt, maer oock om dat hy is de wortel van het Hemel- „sche leven dat in ons is. Hy wordt genoemt Geest des „Vaders, Geest des Soons en Geest van Christus" (II. 10. 7; III. 1. 2). Zou deze nadrukkelijke onderscheiding van tweeërlei Geesteswerking niet voor een deel haar verklaring hebben in een angstige zorg om te voorkomen, dat iemand uit de erkenning van een in alle dingen zich betuigende werking van den heiligen Geest de gevolgtrekking zou maken, dat God ook in de heiliging der menschenharten gelijke onbekrompenheid betoonde?

Versterking ontvangt dit vermoeden door het feit, dat CALVIJN een volstrekt pessimistische anthropologie heeft. Als het noodig is een bewijs te vinden voor de onsterfelijkheid van 's menschen ziel, moge hij er op wijzen, dat er, getuige onze redelijke en zedelijke vermogens, „yets Goddelycks in den mensch is" (I. 15. 2); de van MOZES gegeven zedewet moge hij aanduiden als „niet anders dan een getuyghnis van de Wet der Nature, en „van die consciency, die Godt in het herte van alle menschen „inghedruckt heeft" (IV. 20. 16; II. 8. 1), — dat „Goddelicke", dat „getuyghnis", die „consciency" is ten slotte nimmer een

werkelijke kracht ten goede. Al deze dingen zijn uit geen andere „oorsaek” den mensch na den val gelaten dan om hem „alle voorwendingh van onschuld te benemen en rechtverdelick te verdoemen” (II. 2. 22). Een hopeloos verloren zondaar is hij niettemin, en tot eenig goed is hij onbekwaam. Zoo sterk staat CALVIJN op de volstreckte nietswaardigheid van den mensch, dat hij te dezen met de roomsche godgeleerden geen vrede wil nemen. Die spraken weliswaar van „de rampsaligheydt „des menschelicken geslachts” en zijn „verbastaerde natuyr”, lieten evenwel den mensch altijd nog iets. „Sy en hebben „niets so dickwijls in den mondt als de gelijkenisse van „Christus van den reysenden man, denwelcken de Moordenaers „half doodt op den wegh heen gheworpen hadden. Hier uyt „trecken onse teghen-partyen een bewijs-reden : Dat de mensch „door de Moordery der sond’ en des Duyvels alsoo niet verminckt en gewondt en is, of hy behoudt noch eenig’ overblijfselen van sijn eerste goederen : door dien hy geseydt „wort half levendigh gelaten te zijn. Want waer is dat halve „leven, indien in hem niet en blijft een seker gedeelt des „wesenlicken verstandts en willes? — Voor eerst, indien „ick haer allegory of vergelijcking niet en wilde aennemen, „wat soudense doch maken? Want daer is geen twijfel aen, „of sy is van de Vaders versonnen buyten den eygenlicken „sin van de woorden des Heeren om ; d’Allegoriën en moeten „niet verder gaen dan de reghel der Schriftuyr haer leydet . . . „Laet evenwel dees’ allegory gelden in plaets van een vast „en seker ghetuygenis, wat sullens’ ons doch daer med’ uyt „de hand dwingen? De mensch is half levendigh, so heeft „hy dan yetwes gesonts : Ick bekennt dat hij een verstandt „heeft dat bequaem is tot kennis, alhoewel hij tot de Hemelsch’ „en gheestelicke wijsheyt niet op en klimt : hy heeft eenigh „oordeel van eerbaerheyt : hy heeft eenigh ghevoelen der „Godtheydt, alhoewel hy de rechte kennisse Godts niet en „bekomt. Maer waer henen willen doch alle dese dingen. „Gewisselick sy en kunnen niet te weegh brengen, dat ons

„het seggen van AUGUSTINUS, 't welck oock door de eenparige „stemmen der scholen voor goet gekeurt is, ontnomen werde, „te weten, dat de mensch na den val berooft is van d'onver- „diend' en boven-natuurlicke gaven aen dewelcke de saligheyt „vast is: en dat de natuurlicke gaven in hem verdorven en „verontreynight zijn. Laet derhalven dees' ongetwijfelde waarheyt, „die door geenerley geweld noch bedrogh en verswackt kan „worden, by ons vast blijven staen, te weten, dat des menschen „verstandt alsoo gantsch van Godts gherechtigheyd is ver- „vreemt, dat het niet en begrijpt, niet en begeert, niet en „soeckt dan 'tgheen ongodelick, verdraeyt, schandelick, onreyn „en boos is, dat sijn hert also t' eenenmael met het vergift „der sond' is door-droncken, dat het niet anders dan een „verrotten stanck en kan uyt-blasen. Indien de menschen somtijds „sich selven voor-doen met een ghedaent' en schijn van eenigh „goet, dat evenwel het verstandt altijt met geveynstheyt en „bedriegelicke scheevigheyt bedeckt, en het ghemoedt met „inwendige verkeertheydt verknocht blijft” (II. 5. 19). Somma: „Uyt des menschen natuyr komt niet en voort dan wat ver- „doemelick is voor Godt”; en: „de siel en 't gantsche gheslacht „der kinderen ADAM'S is van alle goet t'eenemaal ontbloot”. (II. 3. 1 en 2).

Het bekende „geneigd tot alle kwaad”, — KUYPER wil het alleen tot op zekere hoogte erkennen, in beginsel, om scherp de lijn te trekken tegen oppervlakkig modern optimisme en om er niet toe te vervallen de natuur des menschen voor goed en ongeschonden aan te zien (bl. 114). Maar CALVIJN houdt het zonder beperking vol. En terwijl KUYPER dan de heerlijkheid van den mensch roemt, hem den eeretitel van „Koning, priester en profeet „in Gods schepping” niet onthoudt, en aldus van oordeel is, dat „ons menschelijk geslacht als één geheel genomen beeld Gods „moet zijn” (bl. 51), zegt CALVIJN, dat iets van Gods beeld en gelijkenis alleen in den uitverkorene wordt gezien, terwijl buiten het kleine getal der uitverkorenen „niet dan een „grouwelicke mismacktheyt overigh is” (I. 15. 4). Den humanist

kan hij al evenmin als den idealist dulden. Tegen OSIANDER'S roemen van héél 's menschen heerlijkheid, zijn uiterlijke gestalte niet uitgezonderd, houdt hij vol, dat „Godts beeldt en „ghelijckenis” vooral ziet op de ziel met haar heerlijke gaven van innerlijke harmonie (I. 15. 3). MANICHAËUS, die uit „Gods „beeld en gelijckenis” stof put om van de menschelijke ziel hoog op te geven als een invloeiing van God zelf, geeft hij een stortbad door de menschelijke ziel „een stinckgoot en gasthuys „ten allerley vuyligheden” te noemen (I. 15. 5). En tusschen beiden in verkondigt hij als de ware leer, dat weliswaar oorspronkelijk èn in 's menschen lichaam èn, vooral, in 's menschen ziel Gods beeld en gelijckenis (bestaande vooral in „kennisse van Godt, gherechtigheyt en Godtvruchtigheyt”) aanwezig was, maar dat na den val niets is overgebleven dan wat „verwert en kreupel” is, behalve alleen bij de uitverkorenen, bij wie de oorspronkelijke heerlijkheid nog „ten deele” wordt gezien (I. 15. 4).

Volgens CALVIJN komt noch het eerste, noch het tweede ambt der wet den mensch ten goede. Haar eerste ambt toch is, „als in eenen spiegel ons onse elendigheyt voor ooghen te „stellen”, en dat leidt wel den uitverkorene ertoe afstand te doen „van de vermetentheyt op sijne krachten” (II. 7. 6.), maar voor tachtig procent der menschheid (de berekening is van CALVIJN zelf) is het oorzaak, dat „by d' ongherechtigheyt „oock wederspanningheyt komt” (II. 7. 7). En het tweede ambt der wet moge zijn om „de sondaers te bedwinghen, wyl sy „hare boosheyt andersins brootdronckenlick souden uitstorten”, het is ten slotte enkel „vrees' en schaemte”, waardoor zij vat heeft op de menschen. „Binnen haer selven besluynen sy hare „boosheyt, want sy haten booselick de Wet en vervloecken „Godt soo datse begheerigh zijn, soo se maer konden, om „hem van kant te helpen: desen aert hebben alle menschen „die noch niet en zijn weder-geborenen, hoewel sommige „wat bedecktelicker sommige wederom wat klaerder” (II. 7. 10).

Nu mag BAVINCK in zijn *Dogmatiek* een der gewichtigste

hoofdstukken aanvangen met de onomwonden erkenning van „de hooge aspiratiën der heidenen”, KUYPER luide uw erkenning opeischen van „niet alleen de vonk der genialiteit” in „vele niet geloovigen”, maar ook van „het karakterschoon, „hun ijver, hun toewijding, hun liefde, hun rondborstigheid, „hun trouw en hun eerlijken zin” (bl. 14), — zonder breuk met de traditie geschiedt het niet. Wel stelt dr. KUYPER het ook hier weer voor, alsof hij zich aan de overlevering aansluit, maar ter rechtvaardiging dier voorstelling geeft hij niet dan een dier historisch-philosophische phantasieën, welke even willekeurig als vernuftig, even verwarrend als boeiend zijn. Hebben zij veelal de strekking om aan nieuwe opvattingen een schijn van oudheid te geven, of iets aanstootelijks in de traditioneele leer om te scheppen in zijn tegendeel, — zij maken u voor altijd het spoor bijster, wanneer gij niet gewapend zijt met een preciese kennis van wat de geschiedenis wêrkelijk leert. En zoo pakkend zijn zij, dat zij aanstonds resonneeren door het heele nieuw-calvinistische kamp, ja ook daarbuiten, bij tegenstanders, haar dwangvoorstelling ingang doen vinden. Hoe vaak kan men in modern-kritische kringen, ook bij geleerden van naam, niet stuiten op voorstellingen aangaande het calvinistisch verleden, welke met de werkelijkheid even zeker in tegenspraak, als door dr. KUYPER onweerstaanbaar gesuggereerd zijn. Het hier bedoelde betoog bl. (113. v. v.) kan ik laten rusten. Alleen zij gereleveerd, dat het dient om o.a. de voorstelling ingang te doen vinden, alsof het calvinisme, wetend van „de alge- „meene genade”, nooit zich heeft willen „redden, door de „deugden der ongeloovigen blinkende zonden te noemen”.

„Ge gevoelt (aldus dr. KUYPER over dat „blinkende zonden”), „dat is een uitvlucht waaraan de ernst ontbreekt”. Maar die ernst heeft ontbroken aan CALVIJN, die het bekende Augustijnsche woord zonder aarzeling heeft overgenomen. Van sommige enkelingen toch wilde hij desnoods erkennen, dat zij, „schoon in de „blintheit der afgodery gelaten en verlaten, heyligheyt en eer- „baerheyt geoeffent hebben” (III. 24. 10); met name noemt

hij ARISTIDES, SOCRATES, XENOCRATES, SCIPIO, CAMILLUS. Maar eerstens legt hij er den nadruk op, dat zij uitzonderingen zijn geweest (III. 24. 10 en II. 3. 4 en 2), en acht hij het regel, „dat de kele van 't gantsche gheslacht der kinderen Adams „een gheopent graf is: met hare tonghen plegen sy bedrogh: „slangenfenijn is onder hare lippen: Welcker mondt is vol „van vervloeking: hare voeten zijn snel om bloed te vergieten”. Dan wijst hij er op, dat CAMILLUS' inderdaad „voor- „treffelicke gaven” bovennatuurlijk waren: „d' aldersekerste „en licht' ontknoopingh van dese questy is: dat deze gaven „in CAMILLUS niet en zijn gemeene gaven der nature, maer „bysondere genaden Godts, dewelck' hy verscheydentlick en „nae een sekere maet den menschen die andersins onheyligh „zijn, uytdeelt”: zoo worden immers ook de koningskinderen, gelijk HOMERUS en PLATO terecht hebben opgemerkt, „in het „belang des menschelicken geslachts door Godt met een „hooghe en mannelicke natuyr begiftight"! Maar werkelijke deugd is het ook zoo niet. „Eygen eergierigheyt” heeft ook bij de besten der heidenen de gaven Gods verontreinigd. Daarbij ontbrak „het voornaemste deel der suyverheyt”, nl. de „ijver om d' eere Godts te verklaren”. En wat in het algeméén de meer „welgeborenen” onder de ongeloofigen betreft — God heeft niet bedoeld bij hen als bij de uitverkorenen „de siekten te heelen”, Hij heeft hun alleen „een „toom willen aendoen”; „sijn ghenade heeft in de verdorvent- „heydt der natuyr noch eenighe plaets, niet om de verdorvent- „heydt wech te nemen, maer om deselve te bedwingen „en in te houden...” „voor so veel als hij siet noodigh „en oorbaerlick te zijn tot onderhoudingh aller dinghen in „'t algemeyn”. „Hier uyt komt het dat sommige door vrees „van wetten wederhouden worden, datse niet voort en „moeten schrijden tot menigherley vuyligheden, al hoewelse „haer onreynigheyt ten grooten deele niet en bedecken. „Sommighe staen eenighsins na een eerbaer leven, om datse „dat voor profijtelick aensien. Sommige geraken boven den

„gemeenen trein en sleur op datse door hare Majesteyt andere
 „in gehoorsaemheydt houden souden. Alsoo bedwinght Godt
 „door sijn voorsienigheydt de verkeertheydt van de natuyr,
 „datse tot de daedt niet uyt en berst : maer hy en suyvertse
 „niet inwendigh . . . Ghij en moet dan niet een mensch van
 „weghen sijn deugt prijsen, wiens ondeugden u onder den
 „schijn der deugt bedriegen”. Alleen „het gheloovige volck”
 is „van de handt des sterckeren verlost”. Al wie tot de
 in Christus verlost niet behoort „leeft van Godt verlaten
 „zijnde, onder 't jock des Duyvels” (II. 3. 3—5).

Leert ons aldus het hoofdstuk : „dat uyt des menschen
 „verdorvene natuyre niet voort en komt dan hetgeen ver-
 „doemelick is’, — als dezelfde dingen ter sprake komen
 in het boek, dat in het licht stelt : „Hoe de genaede van
 „Christus ontfangen wordt”, zien wij geen nieuw gezichts-
 punt geopend. In allen, die niet in „de (zichtbare) Kercke in-
 „gelijft zijn”, „dewijlse na hare natuyrlicke gaven geoordeelt
 „en geweerdeert moeten worden, en sal van den top hares
 „hoofts tot de voet-sool toe niet een voncksken goets worden
 „gevonden, 't en zy (mogelick) dat wy de Schriftuyr valsch
 „willen maken. . . . Ick en ontken niet, dat alle de schoone
 „gaven die in de ongeloovighe gevonden worden, Godts gaven
 „zijn. Ick en ben oock alsoo niet vervreemt van 't gemeen
 „gevoelen, dat ick beweeren soude datter gheen onderscheyt
 „en is tusschen de gerechtigheydt, matigheyd en billickheydt
 „van TITUS en TRAJANUS : en tusschen de verwoetheydt, on-
 „matigheydt en wreetheydt van CALIGULA of van NERO. . . .
 „Maer 't geen AUGUSTINUS schrijft is evenwel waerachtigh,
 „dat alle die, die van de Religy des eenighen Godts vervreemt
 „zijn, hoewelse van wegghen den schijn der deught groot ghe-
 „acht worden, niet alleen geen belooningh, maer oock veel
 „meer straffe weerdigh sijn : datse de reyne goederen Godts
 „door de besmettingh hares herten verontreynigen. . . . Soo
 „loopen alle die, die gheen deel en hebben in Christus, hoe-
 „danige sy oock mogen zijn, en wats' oock souden mogen

„doen of poogen, nochthans met een vollen ren en loop tot „het verderf en tot het oordeel des eeuwigen doodts . . . Hier „uyt sien wij lichtelick dat al dat, 't welck de mensch bedenckt, „overleyt en verricht eer hij met Godt versoent is door het „geloof, vervloeckt zy en niet alleen niet en deught tot recht- „veerdigheyt, maer oock de verdoemenisse sekerlick verdient” (III. 14. 1—4). „Hoe soude doch eyts aengenaems Gode „kunnen toekomen van sijne vyanden, dewelck' hy gheheel en „all met all' hare wercken verwerpt? Ick segghe dat de „waerheydt getuyght dat wy alle te samen dootliche en open- „bare vyanden Godts zijn, tot dat wy gerechtveerdicht wesende, „worden aengenomen in sijn vrientdschap” (III. 14. 6).

De zaak is deze, dat hetzelfde probleem, weleer en thans, verschillend wordt opgelost. Het probleem is, hoe er ondanks den vloek, of, zooals het thans heet, ondanks de verwoestende kracht van de erfzonde door de ongelooovigen allerlei daden verricht kunnen werden, welke den indruk wekken van een zedelijk karakter te bezitten. CALVIJN tracht de kwestie op te lossen door te zeggen, dat de genoemde indruk valsch en het zedelijk karakter niet dan schijn is, zoodat zonder beperking gezegd kan worden, dat bij de ongelooovigen de zonde volkomen heerschappij voert en hun schijndeugden den vloek bevestigen. KUYPER daarentegen lost de moeilijkheid op door naast de erkenning, dat inderdaad een hoog zedelijk karakter bij de ongelooovigen niet geloochend kan worden, het leerstuk te plaatsen van de algemeene genade, welke de heerschappij der zonde in die mate inbindt, dat Gods „hoog „bestel” niet slechts ten opzichte van „eenige enkelingen”, maar voor „het organisme zelf van ons geslacht” glansrijk wordt „doorgezet”. Van den vloek en de loslating Gods wil dr. KUYPER niet hooren, de vloek rust z. i. op de zonde, niet op de wereld en hetgeen deze te voorschijn brengt (bl. 52).

Overeenkomst in beide oplossingen is er alleen in zoover ook CALVIJN spreekt van een „goedgunstig en genadig” tus-schenbeide treden Gods, hetwelk een totale verwoesting na

ADAM'S val heeft voorkomen. Maar waar het op aankomt, zal niet de goedgunstigheid in een verzwaring van den vloek verkeeren — de erkenning van een werkelijk zedelijk karakter bij den „natuurlijken mensch” wordt bij CALVIJN gemist.

7. Een bevestiging van den vloek vindt CALVIJN mede in wat er voor *godsdiens*t bij de volkeren is te vinden.

„Dat de kennisse Godts in de herten der menschen van „naturen in geplant is” (l. 3. 1—3.), ontkent hij niet. Integendeel, het is hem een welkom argument tegen „het seggen van „sommighe, dat de Religie door de listigheydt en het bedrogh „van eenige bedacht is, op datse het slechte volck in tucht „souden houden”. Bedrog heeft ongetwijfeld een groote rol in den godsdienst gespeeld, meent hij, maar zulks was alleen mogelijk, doordien „eenigh gevoelen der Godtheyt in 't ver- „standt des menschen door een natuerlicke ingevingh sijn „sit-plaets heeft. . . . Geen natie is so barbarisch of sy zijn in „hare gemoederen overtuygt datter een Godt is”; ook de „ver- „wilderste” mensch houdt altijd „eenigh zaedt van den Godes- „dienst” in zich besloten, ja „al is 't datter, oock hedendaegs, „niet weynig te voorschijn komen die ontkennen, datter een „God is: so gevoelen sy nochtans nu en dan, 't zy dat sy „willen of niet, even dat geen het welck zij niet en begeeren „te weten”. „Want hoe dat yemant moediger is om Godt te „verachten, soo veel te meer wort hy oock op het gheruysch „van een vallende bladt ontroert en ontrust gemaekt”.

Het komt CALVIJN evenwel niet in den zin uit den mensch „van naturen aengeboren” „sensus divinitatis”, gelijk KUYPER doet, de bezielende voorstelling van „het universeel karakter der Religie” af te leiden met de gevolgtrekking, dat alle mensch God moet dienen, en de godsdienst niet beperkt mag worden tot een enkelen kring of een groep uitverkorenen (bl. 45). Gods bedoeling was enkel: „op dat de menschen „door haer eygen getuyghnis souden werden veroordeelt en verdoemt (l. 3. 1. II. 2. 18. 19).

Ook heeft het „semen religionis” niet, als bij KUYPER, die het maakt tot het beginsel ook van den christelijken godsdienst (bl. 39 vgl. bl. 144 en 156), vrucht voortgebracht: „gelijck „d'ervarentheyt getuygt dat alle menschen een zaedt en beginsel „der Religie van Godt is inghegheven: alsoo wordt er nauwlicks „een onder hondert gevonden, die dat ontfangen zaedt in zijn „hert koestert, doch niet een in den welcken het tot rijpigheydt „opwast: soo verre is het van daer dat daar van te sijner tijt „eenige vrucht soude gesien worden... het is openbaer, „datse alle te samen van syne kennisse verbasteren (I. 4. 1).

Verder, een zeker geloof in de natuurlijke ontwikkelingskracht van den godsdienst *kende* ook CALVIJN wel: had al niet CICERO beweerd, „dat de dwalingen door oudtheydt ver„slijten en dat de Religie dagelicks aanwast en beter wort” (*De nat. Deor.* I en III)? Hij kan dat geloof echter *niet dulden*: „want de wereld streeft en arbeyt, so seer alsse kan, alle kennisse „Godts uyt te schudden en sijnen dienst door allerley wijze „te verderven” (I. 3. 3). In de *Stone-lezingen* evenwel vindt de evolutie ook met betrekking tot den godsdienst een plaats. Sterke uitdrukkingen, die spreken van een wandelen der heidenen (wat den godsdienst betreft) ten eenenmale in „duis„ternis” en „leugen” (bl. 156), mogen niet ontbreken; er moge protest aangeteekend worden tegen de voorstelling, alsof „de vele „lagere vormen der religie saam het beeld geven van een proces „uit het lage naar het hooge”, — het hoofdstuk over *Het Calvinisme en de Kunst* spreekt wel degelijk van „lageren” en „hoogeren „ontwikkelingstrap der religie”, van „gerijpte religie”, van „reli„gieuse en in 't gemeen menschelijke ontwikkeling” (bl. 140). Ook spreekt de principiële opzet in het eerste hoofdstuk van paganisme, islamisme, romanisme en calvinisme als de opeenvolgende en — de heele beschrijving wijst het uit — ook zegenrijke en gezegende formatiën van den geest bij het voortdringen van den stroom der menschelijke ontwikkeling (bl. 25, vgl. bl. 14), als vier evolutiephasen, welke ook niet in die mate tegenstellingen vormen, dat haar opeenvolging „mecha-

„nisch met scherp afscheidende hoeken en lijnen” zou hebben plaats gegrepen: „die ontwikkeling is organisch, en daarom „heeft elke nieuwe periode haar wortel reeds in het verleden” (bl. 26). Paganisme is ook niet als bij CALVIJN een „beestelicke „vergetingh Gods”, waardoor de heidenen „in stede van Godt „hates herten gedichtsel en droom dienen” (I. 4. 1. v. v.), maar „een God gissen *in het creatuur*”, een „gebrekkige opvatting” weliswaar, maar toch zoo verwerpelijk niet, of zij bezat vormende en verhoogende kracht voor de menschelijke samenleving.

Maar vooral, terwijl bij CALVIJN het „ingeplante zaad der „Religie” ten spijt, het minste van „geestelijke wijsheid” in den mensch niet is dan door een bovennatuurlijke daad Gods, nl. de wedergeboorte, noemt KUYPER de religie een „uiting van „menschelijk leven” (bl. 157), geheel gecoördineerd met wetenschap, zedelijkheid en kunst (bl. 144). Wel spreekt ook de neocalvinist van de noodzakelijkheid der wedergeboorte, maar daarbij denkt hij blijkbaar niet aan iets bovennatuurlijks maar aan een losmaken van krachten, welke in kiem bij allen mensch van nature aanwezig zijn. Zoo spreekt hij niet van „bovennatuurlijke”, maar van „particuliere” genade (bl. 156). Ook beroept hij zich op CALVIJN’S beeldspraak, volgens welke de Schrift een bril is om het boek der schepping beter te kunnen lezen (I. 6. 1), om de gevolgtrekking te maken (*Openb. en Rede* bl. 43), dat *de* mensch, ook in den gevallen staat dus, het oog heeft, al is dat oog zwak: „CALVIJN heeft „dit schilderachtig uitgedrukt toen hij de Heilige Schrift ver„geleek bij een bril. Zonder haar kunt ge op de schepping „wel turen, maar niet lezen wat in haar letteren geschreven „staat. Maar wordt uw oog verscherpt, verhelderd door het „instrument der Schrift, dan ontkomen haar letteren aan de „verwarring, die u eerst het lezen onmogelijk maakte, ge onder„scheidt ze, spelt de woorden, verstaat den zin. Let wel, hij „noemt de Heilige Schrift niet ons oog, maar de bril, die het „zwakke oog te hulpe komt. Dat oog is er dus, ook al werd „ge nog niet tot de Schrift gebracht, en al is dat oog nog

„zwak, al is het tot goed lezen onbekwaam, het ontvangt toch „indrukken, het bespeurt toch, dat er iets geschreven staat, „en dat juist is het wat onze kerk met de natuurlijke Gods-„kennisse wil”.

Maar CALVIJN zelf sluit de gemaakte gevolgtrekking buiten.

„In de gheestelicke wijsheydt zijn de menschen blinder dan „de mollen” (II. 2. 18 en 19)... „onse natuyr heeft gebreck „van al dat gheen 't welck de Hemelsche Vader door den „Geest der Wedergeboorte sijn uytverkorenen toebrengh” (II. 2. 20)... „Dat alhier eenigh Pelagiaen niet tegen en roepe, „dat Godt dees' ongeleertheydt des verstants daer henen stuyrt, „daer toe het sonder leydtsman niet en konde geraecken. „David hadde de Wet en nochtans versoeckt hy (in ps. 119. 18), „dat hem d'oogen mochten worden opgedaen. De Sonn' gaet „op over d'aerd', wanneer Godes woort den menschen ver-„schijnt: maer daer uyt trecken se weinigh voordeels, tot dat „hen d'oogen geopent worden. Van haer selven zijn de men-„schen blind” (II. 2. 21). En nog nadrukkelijker in IV. 14. 9: „ghelijck 't gesicht in ons' oogen maeckt dat wy het licht „sien, alsoo ist alleen de Heylige Geest die door sijn werck-„kingh in onse herten het geloof begint. Dit onderscheydt „isser alleen, de kracht om te sien is aen onse ooghen van „natuyren ingeschapen, maer CHRISTUS werckt in onse herten „het voorseyde boven de wijs' en mate der natuyren, door „syn sonderlinghe ghenade... Soo stralen ons dan soo vele „lampen als in het gebouw der werelt aangestoocken sijn te „vergeefs haer licht toe” (I. 5. 14).

Zoo vormt bij CALVIJN, zoowel wat Gods bedoelingen als wat haar oorsprong en haar wezen betreft, de godsdienstigheid der volkeren een volstreckte tegenstelling met de eene ware religie, en laat God ook hier „de Heydenen (alhoewel „hy sonder ghetuygenis niet en is) wandelen in hare wegen, „datse hare doodelicke dwalingen volgen” (I. 5. 14).

8. Samenvattend kan men zeggen, dat hetgeen CALVIJN

weet van „een genade, die ook eenigszins in de natuur aan-„schouwd wordt” met het nieuwcalvinistisch leerstuk der algemeene genade niet dan van verre eenige gelijkenis vertoont, immers geenszins wegneemt, dat de menschheid, eenige enkelingen uitgezonderd, van God losgelaten, in des duivels macht overgegeven, tot het eeuwig verderf verordineerd, en met al wat zij voortbrengt onder den vloek begraven is.

Allereerst wil ik hier de opmerking aan toevoegen, dat allerlei *nieuwe leuzen*, bij welke het nieuwcalvinisme leeft, in de oude leer niet dan uiterlijke aanknoopingspunten hebben.

„*Natuur en genade geen tegenstelling*”! roept de neocalvinist uit. Nu zijn volgens CALVIJN in de natuur, ook in die des menschen, wel teekenen van Gods mogendheid en ontferming, is het ook niet eigenlijk de natuur, d.w.z. de oorspronkelijke natuur, welke zoo afgrijselijk is, maar alleen de verdorven natuur (II. 1. 5 en 11). Toch zijn bij hem natuur en genade ongetwijfeld tegenstellingen, althans met betrekking tot dat leven, hetwelk alleen in staat is den mensch bij God niet hatelijk te doen zijn. Geenszins afkeerig (zooals men het vaak voorstelt) van de onderscheiding tusschen natuurlijke en bovennatuurlijke gaven, aan ADAM geschonken, betuigt hij zijn instemming met het bekende gevoelen van AUGUSTINUS, „dat de natyrlieke „gaven in den mensch door de sonde verdorven zijn, en dat hij van de boven-natyrlieke gaven is berooft gheworden”. Onder deze laatste verstaat hij „sowel het licht des geloofs „als de gherechtigheid”, of uitvoeriger: „het geloove, de liefde „Godts, de liefde tot den naesten, d'oeffeningh der heyligheyt „en gerechtigheyt”. Daar al deze gaven in den natuurlijken mensch „uitgebluscht” zijn en alleen in den wedergeborene gevonden worden, „soo wordense ghereeckent voor dinghen „die buyten de natuyr en van elders tot ons gekomen zijn” (II. 2. 12 en 16)... „Het willen is van de natuyr, het wel-willen „van de genade” (II. 8. 14)... „De kinderen uyt gheloovige ouders „gheboren zijn van naturen verdorven en verloren, door de „bovennatyrlieke genade nochtans heyligh” (IV. 16. 31)...

„Het eerste vermogen om goet te doen vloeit voort uit de „weder-geboorte”, zoodat al wat de niet-christenen doen „vervloecht zij en de verdoemenis sekerlick verdient” (II. 14. 4 en 5). Lijnrecht tegen dr. KUYPER in zegt CALVIJN, „dat wy „de natuerlicke condity des menschen en de ghenade Godts „tegen malkanderen stellen” (II. 14. 5), en dat „wy (van natuyren „den toorn Godts onderworpen, waer aan de verdoemenis „ghedurigh vast is) uit onse natuyr moeten verhuysen, eer „ons de toegangh tot Godes Ryck open staet” (IV. 16. 17).

„Ook het verstand is religieus orgaan”, dus „het intellect op „religieus gebied niet gemuilband”! aldus de *Stone-lezingen* (bl. 43—45). Ongetwijfeld, CALVIJN beriep zich bij zijn godgeleerde uiteenzettingen niet zelden op zuiver verstandelijke redenen; bij het uitleggen des bijbels zocht hij bij voorkeur naar „het gesonde verstant der woorden”; ook heeft hij in een beginselkwestie op het verwijt, dat hij het vernuft al te veel voet gaf, geantwoord, dat het „volgens het exempel van de heylige „Maget” geoorloofd was „in een swaerwichtige saek t’onder- „vragen, hoe die soude kunnen geschieden” (IV. 17. 25). Maar acht hij de reden een „orgaan” der religie? „Het menschelick „verstand is een eeuwige winckel en werckplaats der afgoden” (I. 11. 8). Wij moeten van ons vernuft afstand doen, want de dingen des Geestes worden ons niet geopenbaard door vleesch en bloed, maar door den Geest; en de kostelijkste scherpszinnigheid des menschen is „soo veel de kennisse Godts belangt, „loutere duysternis” (I. 5. 11 en 12; II. 2. 2, 18 en 19).

„Het Christendom voor zich uitdragen in de wereld”! wordt ons voorgehouden. Inderdaad, wie zal loochenen dat de oude gereformeerden met hun niet zelden onbarmhartig zelotisme iets van een heiligen ijver God hadden; of wie zal hun ten laste leggen, dat zij het daglicht schuwden of hun eigen innerlijk licht onder de korenmaat zetten? Maar overtroffen zij daarom werkelijk, zooals men het wil doen voorkomen, de doopers in vrome eerezucht om, vrede- en vrijheidlievend, het licht van CHRISTUS te laten schijnen in velerlei gezegende, allermest

ongeziene en stille werken? Hebben zij, zooals dr. KUYPER beweert, „*het wereldsche leven in zijne zelfstandigheid geëerd*” (bl. 23. 24. 64)? Zeker, CALVIJN is van oordeel, dat „het „houwelick is een goed en heylige ordonnanty Godts, gelijk „oock de Landbouwingh, de Timmer-konst, de Chirurgy, het „Schoen-makersambacht” (IV. 19. 34). Hij verzet zich niet tegen het versieren der kerken, „indien men daer in die maet „onderhoud, die de natuyr van den Godtsdienst selve voor- „schrijft” (IV. 5 18). Kloosterleven en kloostergeloften hebben zijn sympathie niet: „Ick bekenn, dat in die oude form’ der „monnckery yetwes is ’t welck my weynigh behaegt. Sy en „waren niet vry van verkeerde naevolgingh: Het was heerlick „sich selven van alle aerdsche bekommelingen t’ontlasten, „maar de sorgh’ om een huysghesin Godvruchtelich te regeeren, „wort van Godt hooger gheweerdeert. ’t Is treffelick in een „vertreck alleen te filosofheeren: maer het en komt niet de „Christelicke sachtmoedigheydt niet over een, datmen als uyt „een haet tegen het menschelick geslacht, in een woestijn’ en „eensame plaets vlucht en met eenen oock die plichten verlaet, „die de Heer insonderheydt bevolen heeft” (IV. 13. 16); „uyt- „sinnig is de gelofte van altijd ongetrouwt te blijven, het is „Godt versoeken, datmen streeft tegen de natuyr, die Hy in „ons gheplant heeft, en sijne teghenwoordighe gaven veracht, „als ofse ons gantsch niet aen en gingen” (IV. 13. 3). Maar kan men zeggen, dat CALVIJN het wereldsche leven „geëerd” heeft? „In den dreck des werelts moeten wy een leven als „van Engelen leyden, met de hope der onsterffelickheydt moe- „ten wy in deze werelt vreemdelingen zijn” (III. 7. 3). „In de „Hemelen hebben de gheloovige haren ommegangh. . . . Alle „creatures en schepselen geeft d’apostel tot hare mede-ge- „sellen; want dewijl al-omm’ afgrijsselicke vervallinghen gesien „worden en de gantsche ordre der natuyr verdorven is door „ADAM’S val, soo valt aen al dese creatures hare dienst- „baarheyd moeyelick en lastigh, om datse den volmaeckten staet „soecken en begheeren. . . . Wy moeten ons schamen in onse

„verdorventheydt te verrotten . . . De laetste komst van CHRISTUS „is onse verlossingh” (III. 25. 2).

„*Geen doopersche „Mydinghe”*”! (bl. 64) vernemen wij verder, en wij voegen er aan toe: volkomen in den geest van CALVIJN, wanneer doopersch en enghartig synoniem geacht moeten worden. Waarschuwt deze ons niet voor den doolhof van superstitie, waarbij een mensch zich gaat onthouden zelfs van lijnwaad, van wijn, van water helderder dan ander water, en tenslotte valt over een stroospier (III. 19. 6)? „Yvoir, rijckdom, „gout zijn schepselen Gods. Oock is het nergkens verboden „te lachen of versadight te zijn, of nieuwe besittingen tot „de vorigh’ besittingen te voegen, of in musijcke vermaeck te „scheppen, of wijn te drincken In een rootverwigh en grof „laken woont dickwils een purperen hert en onder zijde en „purper schuylt somtijds een eenvoudige nederigheyt” (III. 19. 9). Maar vindt ge bij CALVIJN niets van mijding? „Onse staet is „hart en ellendigh, terwijl wy door den gantschen loop onses „levens onder ’t kruys moeten strijden. Soo moeten onse ge- „moederen opstijgen tot het eeuwige leven, opdat wij dit leven „onder veel jammers en schade en geduld doorbrengen souden” (II. 15. 4). „Wy moeten de werelt (de aerdsche vermake- „lickheden of praleryen) versaken, opdat wy het Rijck van „CHRISTUS deelachtig zijn mochten” (II. 15. 5).

„*Uw Koninkrijk kome*” — uit welk een gansch andere stem- ming werd het eertijds gebeden. Thans vormt dit gebed het besluit van een bladzijde vol geestdrift over *den* mensch, „in wien heel de schepping culmineert en Gods verheerlijking „haar voleinding vindt” (bl. 39). Maar volgens „dezen melan- „cholischen mensch”, zooals de Italiaansche libertijnen CALVIJN scholden, bedoelt die bede, dat God zich alom gemeenten verzamele en alle vijanden van de zuivere leer nederwerpe, terwijl zij ons vermaant om ons af te zonderen van de verdorvenheden der werelt, ja, ons vleesch te doodden (III. 20. 42).

„*Ook afgezien van eigen zaligheid heeft de menschheid Gods „naam te verheerlijken, niet slechts de uitverkorenen, heel het*

„menschelijk geslacht” . . . „de mensch staat in de schepping
 „als koning, priester en profeet” . . . „ons geslacht als één ge-
 „heel genomen moet Hem priesterlijk de schepping opdragen” . . .
 „de Kerk heeft vensters in haar muren, en door die vensters
 „straalt het licht des Eeuwigen over heel zijn wereld uit”
 (bl. 45, 51 en 158): aldus keert in allerlei wendingen een
 en dezelfde gedachte terug. Maar hoe is daarmee te rijmen
 dit van CALVIJN: „de mensch is Godts vyant, totter tijdt toe
 „dat hem door CHRISTUS Godes gunst en ghenade wordt toe-
 „gebracht” (III. 11. 21); of deze uitspraak: „ick leere, dat Godt
 „de verworpenne haet, en dat met seer goedt recht om datse
 „van sijnen Gheest ontbloot, niet anders en kunnen voort
 „brenghen dan stof en oorsaeck van hare vervloekingh” (III.
 24. 17; en 23. 3); en vooral ook dit: „want alsoo heeft oock
 „JESAJA vorseeydt van het Koninckrijck van CHRISTUS, als hij
 „beloofde dat de Heere een eeuwich licht soude sijn voor sijn
 „Kerck, en dat ondertusschen duysternis d’ aarde, en doncker-
 „heydt de volckeren bedecken soude. Dewijl hy getuygt dat
 „het licht Godts alleen in de Kerck sal op gaen; soo en laet
 „hij voorwaer buyten de Kerck niet anders dan blindtheydt”
 (II. 3. 2); „de Duyvel is buyten de Kerck” (IV. 12. 5).

„Het echt menschelijke” roemend zegt BIESTERVELD: „wij
 „moeten met alle macht arbeiden aan het ideaal, al weten wij
 „dat het op deze wereld nooit volkomen zal worden gerealiseerd”
 (bl. 177). Maar CALVIJN, wars van „sondighe en dwase be-
 „wondering des aerdschen levens”, wil, „dat wy de werelt
 „verachtende met gantscher herten streven om het toekomende
 „te bedencken” (III. 9. 2).

„De wereld is niet een verloren planeet, die voortaan alleen dienst
 „doet om aan de kerk een plaats te bieden waar ze als strijdende
 „kerk vertoeven zal, en de menschheid niet een doellooze
 „mensenmassa. Integendeel is die wereld het schouwtooneel
 „van Gods machtig werken, en die menschheid een schepping
 „van zijn hand, die, ook afgezien van eigen zaligheid, en van
 „wat de toekomst brengen zal, hier, in dit tijdelijke, een machtig

„proces doorloopt, en in dat proces van historische ontwikkeling Gods naam verheerlijken moet” (bl. 158). Welk kind van den modernen tijd voelt niet de trilling van geestdrift in deze woorden mede? Maar hoe gansch anders eertijds: „Ick „bekenne voorwaer dat sy een oprecht ghevoel hadden, die „sich lieten voorstaen dat het beste was niet gheboren te „worden, en het naeste seer korts daer nae te sterven. Die „mensen en handelden oock niet buyten reden, dewelcke „treurden en weenden wanneer hun een kindt gheboren wierdt „en deselvige daer en tegen als het ghestorven was met openbare blijdschap ter Aerden brachten... Sonder de ware „Religy, wat konden sy in dit leven bemercken anders dan „rampsaligheydt en grouwel?... Maer dit leven 't welck in „sich selven niet geluckigh en is, noch oock begheerlick, gedijet den gheloovigen tot haren besten, indiense met groote „wackerheydt en veerdigheyt haer selven geheel begheven tot „de bedenckigh en betrachtigh van het eeuwighe leven hier „namaels” (III. 9. 4; vgl. ook het hiervóór aangehaalde uit II. 3. 2).

Zou het waar wezen, dat de calvinist „*monistisch leeft*” en „de wigge van het dualisme” nimmer in het leven drijft (bl. 46)? Of: dat het *ongereformeerd* is te neigen tot „de mystieke ziekelijke vroomheid van de achttiende eeuw, met haar zich terugtrekken uit huisgezin en maatschappij, kunst en wetenschap als geheel bedorven, haar zien van de wereld als een jammerdal, en van zichzelf als zondaren en doemelingen, die zuchtend en klagend voortstropelen op den levensweg” (bl. 161)? CALVIJN prijst de verachting van het tegenwoordige leven en klaagt, dat wij van nature geneigd zijn tot de „beestachtige” liefde jegens deze wereld. Dit leven te eenenmale ellendig achtend, geeft hij den raad om alleen op het toekomstige te letten (III. 9. 1). Geen middenweg wil hij; „*of* „wy moeten dese werelt verachten, *of* sy moet ons in hare „onmatighe liefde ghevanghen houden” (III. 9. 2). Wel is een zekere gematigdheid geboden: „de verachtingh van het

„teghenwoordighe leven mag niet voort en brengen eenen haet
 „teghen dat leven, den Gheloovighen moet dit leven zijn een
 „ghetuyghnis der Goddelicker goetgunstigheydt” (III. 9. 3). . . .
 „nochtans is 't betamelick dat het ons soo walghelick worde,
 „dat wy naer het einde van dit leven verlanghen, . . de doot
 „vyerighlick begeeren en in de overdenckingsh van dien ge-
 „duyrigh besigh zyn” (III. 9. 4). . . . „D' onredelicke beesten,
 „jae oock d' onlevelicke creaturen star-oogen na den laetsten
 „dagh der opstandingh: end' en sullen wy, die door Godes
 „Gheest verlicht zijn, onse herten niet opheffen boven dees'
 „aerdsche rottigheydt? . . . Laet ons derhalven wijser en ver-
 „standigher worden: en al hoewel de botte begheerlickheydt
 „onses vleesches daer teghen worstelt, laet ons evenwel niet
 „ontsien de toekomst des Heeren, als een saeck van alle saken
 „d' aldergheluckighste, door suchten en steenen te begheeren”
 (III. 9. 5).

Men ziet, de hedendaagsche calvinist heeft andere leuzen, spreekt in een anderen toon, verkeert in een geheel andere levensstemming dan zijn vaderen. Zoowel het een als het ander vloeit voort uit het feit, dat hij een nieuwe gedachtenwereld is binnengetreden. Hij heeft zich losgemaakt van de beschouwing, welke tusschen de natuur en God, in het bijzonder tusschen de natuur en de genade zóó scherpe scheiding maakte, dat die op zijn gunstigst nevenstellingen, en waar het gold 's menschen zedelijk en godsdienstig bestaan zelfs tegenstellingen vormden. En terwijl eertijds waarlijk geduchte ernst werd gemaakt met den vloek, de verdoemenis, de haat en de vijandschap van den zeer persoonlijken God, wordt nu enkel, zij het ook niet zonder ophief, „ernst gemaakt” met den vloek, d. w. z. „het vernielend karakter”, der onpersoonlijke „zonde” (bl. 148 en 64).

9. Ook allerlei *leerstukken* erlangen een gewijzigde betekenis. Wat de *erfzonde* betreft verwijs ik naar bl. 198—201 en bl. 225—231 van dit boek, zoodat ik hier kan volstaan met

de opmerking, dat „van nature geneigd tot alle kwaad” en „met den vloek overtogen” oudtijds harde en, gegeven Gods goedertierenheid (het werd openlijk erkend) (II. 3. 1. en vlg. III. 23, en 24) moeielijk te verklaren, „ondoorsoeckelijcke” werkelijkheden aanduiden; terwijl het thans, dank zij „de algemeene genade”, niet veel meer dan abstracties beteekenen, getuige o. a. het feit, dat van al de moeite, welke CALVIJN zich getroost om althans eenige redelijkheid in Gods bestel te vinden, hedentendage geen spoor is overgebleven.

Ten nauwste met de leer der erfzonde hangt die van *den menschelijken wil* samen. Zij heeft niet slechts, gelijk reeds in hoofdstuk II werd opgemerkt, een geheel ander karakter verkregen, maar ook is hetgeen CALVIJN er mee bedoelde losgelaten, terwijl onder bedekking dezer leer aanvaard wordt hetgeen hij verfoeide. CALVIJN bedoelde met zijn loochening van de wilsvrijheid den mensch het vermogen te ontzeggen om „uit „zijn natuur” en zonder „bovennatuurlijke” inwerking iets goeds te voorschijn te brengen, overtuigd, dat de menschheid in haar geheel was „overghegheven in de tyranny des Duyvels”, zoodat alleen de uitverkorenen door bovennatuurlijke genade in staat waren tot eenig goed (II. 3. 1; II. 5. 1). De neocalvinist daarentegen roemt in allerlei edels, hetwelk de menschheid ook buiten CHRISTUS heeft voortgebracht en weet zelfs van diepe en diepste „ethische krachten”, in die menschheid ook na den val van nature geplant (bl. 114 v.). Als hij het bestaan van een vrijen wil ontkent, bedoelt hij dus niet den mensch het vermogen te ontzeggen om „uit zijn natuur” anders dan vloekwaardige dingen voort te brengen, maar wil hij het bestaan van een „vrye keur” loochenen. Daarbij beroept hij zich op den modernen determinist, en aldus aanvaardt hij onder bedekking der oude leer het bestaan van „vaste natuur-„wetten”, door CALVIJN, getuige zijn verzet tegen de Epicureeërs, hartgrondig verfoeid. Zelfs is het twijfelachtig, of CALVIJN heel die „vrye keur” wel zoo verwerpelijk achtte. In alle geval kan men zonder gevaar voor tegenspraak zeggen, dat hij

aan het al of niet bestaan ervan nooit bijzondere aandacht heeft besteed.

En in verband met de leer van den menschelijken wil staat de beschouwing omtrent de *wedergeboorte*, zoowel wat betreft de wijze, waarop zij tot stand komt, als de vrucht, welke zij voortbrengt. Wat de wijze van tot stand komen betreft — CALVIJN, die de loochening van eenig vermogen ten goede bij den „natuurlijken” mensch zoo ver uitstrekt, dat hij ook van eenig „zaad der verkiezing”, zelfs in een kind van godzalige ouders, niets wil weten, ziet in de wedergeboorte altijd een bovennatuurlijke daad van God: de „oprechte suyver-„heydt” der vromen is door Gods Geest niet van binnen uit den mensch opgewekt, maar van buiten af aangebracht, als versierselen aan „vaten ter eeren”, welke men „opproncken „wil” (III. 17. 5.). De nieuwcalvinist evenwel, zedelijke krachten zelfs bij de verworpenen erkennend, is in het geheel niet angstig om bij de uitverkorenen ook nog vóór hun roeping een kiem des eeuwigens levens te onderstellen, maar ziet in de wedergeboorte nu ook een, zeker door Gods genade gewerkt, maar toch natuurlijk opwassen, te vergelijken met de ontkieming van den zaadkorrel, als God daarover zijn regen en zijn zonnewarmte doet neerdalen. En wat nu de vrucht der wedergeboorte betreft: „de weder-gheboorte en heeft geen „ander wit, eynde of ooghmerck, dan dat het beelt Godts ’t „welck door ADAM’s overtredingh verontreynight en byna uyt-„gewischt was, in ons weder opherecht en herstelt worde”, aldus in een hoofdstuk over de verlossing (III. 3. 9); waarbij vergeleken worde hetgeen wij lezen in een stuk over de anthropologie: „de mensch in sijn eerste schepping was veel „anders dan sijne nakomelingen, dewelcke van eenen verdorven „en onreynen vader afkomstigh zijnde, d’ erfelicke smet en „sonde van hem hebben ghetrocken. Want elck deel der ziele „was rechtschapen gemaect, ’t verstandt hadde sijn gesont-„heydt en gaefheydt, en de wille was vry om ’t goede te „verkiezen” (I. 15. 8). Zoo is dus bij CALVIJN de vrucht der weder-

geboorte de „vrijheid van den wil”. Maar „vrijheid van den wil” heeft bij den nieuwcalvinist ook de geloovige niet; en wát hij ook voor de vrucht der wedergeboorte houde, die „vrijheid” niet.

10. Zelfs de *Christologie* moest een andere worden, met name wat de beteekenis van het zoenbloed betreft. De voorstelling toch, dat het bloed vergoten is om den goddelijken toorn te stillen, kan alleen worden vastgehouden, indien aangenomen wordt, dat Gods toorn en gramschap er inderdaad is. Wie weet van een algemeene genade buiten CHRISTUS en den vloek loochent, heeft voor het zoenbloed feitelijk geen plaats. En als hij dan toch het bloed een bijzondere waarde wil toekennen, komt hij er licht toe om, in den trant van BOEHME en de oude pantheïsten in het algemeen, het te verzinnebeeldigen tot den zich uitstortenden heiligen Geest van CHRISTUS; tegelijk daarmee iets te leeren wat lijkt op de door CALVIJN zoo fel bestreden Osiandersche leer van een essentiële gerechtigheid (III. 11. 5); ten slotte zelfs zich een voorstander te betoonen van de universalistische opvatting, volgens welke de werking van CHRISTUS' bloed niet enkel tot de uitverkorenen is beperkt, maar over de geheele menscheid zich uitbreidt.

En zoo vinden wij dan de moderne voorstelling van CHRISTUS als „een heerlijke Centraalgeest die de zielskracht van zijn hartebloed in het hart der volken druppelen kon” — het geheele verband wijst het uit — zonder bedenking overgenomen; alleen de verwachting, dat in onzen tijd *opnieuw* zulk een Centraalgeest, „den CHRISTUS van Bethlehem nog in heerlijkheid overtreffende”, zou verschijnen, wordt een „ijdele droom” genoemd (bl. 171).

Dienovereenkomstig: — niet slechts voor een „onderscheyden”, „afgesondert”, „uytgesondert” (II. 11. 11; IV. 16. 6.) deel der verworpen menscheid is de CHRISTUS geboren en gekruisigd, maar voor „ons menschelijk geslacht als één geheel genomen”. „Alzoo lief heeft Hij de wereld, dat Hij haar in zijn eengeboren Zoon zichzelf hergeeft, en ons geslacht weer inzet in het

„eeuwige leven. De wedergeboorte redt niet enkele eenlingen, „die straks als een aggregaat worden saamgevoegd, maar be- „houdt het organisme zelf van ons geslacht. Het herboren „menschelijk leven vormt daarom één lichaam, één organisch „geheel, waarvan CHRISTUS het Hoofd is, en waarvan de unio „mystica cum CHRISTO de saamhoudende band is” (bl. 52. vergl. bl. 46 en 158).

En dan beroept de neocalvinist zich graag op een uitdrukking in den *Heidelbergschen Catechismus*, welke in het antwoord op de zeven-en-dertigste vraag zegt, dat JEZUS CHRISTUS „den „toorn Gods tegen de zonde des ganschen menschelijken „geslachts gedragen heeft”. Maar het moge waar zijn, dat remonstranten en humanisten al van ouds op deze uitdrukking de hand hebben gelegd, zij sluit toch niet perse eenig universalisme in. Zij behoeft ook niet verklaard te worden uit een Zuid-Duitsche, een ruimere opvatting onder de gereformeerden dan die van CALVIJN. Deze heeft ook zelf wel gesproken van „d’ overwinningh”, welke „het gantsche mensche- „licke gheslacht” op den duivel zou behalen (II. 13. 2), en van CHRISTUS’ lijden „tot saligheydt des menschelicken geslachts” (III. 1. 1). Met deze uitdrukkingen bedoelde hij echter allermint eenig universalisme. Van wat men destijds een „gemeene ge- „nade” noemde, wilde hij niets weten. Met AUGUSTINUS acht hij het louter „glasen scherpsinnigheydt, de ghenade, dewelcke Godt „toedient dien hy wil, tot allen in ’t gemeyn uyt [te] strecken” (II. 3. 10). De verlossing van CHRISTUS is enkel voor een „kleyn hoopken”; tevergeefs trekt „de groote menigthe der „mensen haer selven den Naem Godts aen” (III. 22. 6); „de „geheele werelt en behoort hare Schepper niet toe”; en terwijl „niet vele door de genade verlost worden van den vloeck „en toorn Godts” . . . „laet Godt de werelt blijven in haer ver- „derf daer toe sy verordineert en geschikt is” (III. 22. 7). De zeventiende- en achttiende-eeuwsche gereformeerden hebben al evenmin de zgn. ruimere opvatting van de belijdenis willen toelaten. Of zij legden die „zoo schoonschynende woorden” :

„des ganschen menschelijken geslachts”, met JOHS. D’OUTREIN zóó uit, dat er enkel „de gantsche verzameling der Uitverkorenen” mee werd aangeduid (KOECHER *Catechet. Historie der Gereform. Kerke*, 1763, bl. 294); òf zij zagen met den Leidschen hoogleeraar JOAN VAN DEN HONERT in die woorden enkel een aanwijzing van de grootheid des toorns, welken CHRISTUS had gedragen (*Voorreede* bij URSINUS’ *Schatboek der Verklaringen over den Nederlandschen Catechismus* 1736). Maar hoe ook, van de uitlegging der „Remonstranten en andere drijvers van de algemeene genaade of van de algemeenheid van de „verzoening van CHRISTUS” (aldus JOHS. D’OUTREIN, *Gouden Kleinood*, bl. 221) wendden zij zich met weerzin af.

Dat door den nieuwcalvinist ook aan het verlossingswerk van CHRISTUS niet slechts, gelijk oudtijds uitsluitend het geval was, een „soteriologische”, maar ook een „kosmologische” beteekenis wordt toegekend, zij ten slotte ter loops opgemerkt (zie *Stonelez.* bl. 46. 110 v.v. 122. 158). Evenals nog dit, dat ook heden ten dage wel de noodzakelijkheid van een middelaarschap tusschen God en den mensch wordt bepleit, maar zoo, dat de gepeperde uitdrukkingen, welke van den mensch spreken als „in de verdoemenis versoncken”, „door sijn verdorvenheyt stinckende geworden en met allerley „vloeck bedeckt” (II. 12. 1), vervangen worden door het niet alleen ruimer, maar ook andersoortig zeggen, „dat de gevallen „mensch, om tot echte religie bekwaam te worden, een Mid-„delaar van noode had” (bl. 41). Is niet hier iets van de neiging tot syncretisme, welke zoo herhaaldelijk in nieuwcalvinistische geschriften om den hoek komt kijken, en welke hier het profetisch ambt van CHRISTUS ten koste van het priesterlijk op den voorgrond brengt zonder er rekening mee te houden, dat aldus aan de moderne voorstelling van den CHRISTUS als godsdienstig genie en voortreffelijk leermeester (vgl. *Stonelez.* bl. 63) de hand wordt gereikt?

11. Maar bijzonder treffend is de vergroeiing van de

leerstukken, waarop het calvinisme sinds eeuwen een eigen stempel gedrukt hield. *Uitverkiezing* en *Voorbeschikking*, in het gevolg mede *Voorzienigheid*, verliezen al aanstonds het ergerlijke, hetwelk zij hadden. Dat uit een gansche wereld maar enkelen uit het verderf werden gered, zie, dat heeft het menschelijk gevoel ook in CALVIJN met Gods goedertierenheid niet kunnen rijmen. Dat niet alleen de uitverkorenen voorbeschikt waren tot het eeuwige leven, maar ook de verworpenen tot „de altijd-duyrende elende” (III. 23. 3); dat zonde en rampzaligheid er waren niet anders dan doordien God ze gewild had; dat vóór CHRISTUS gansche volkerenreeksen zonder uitzondering (III. 23. 7), dat onder de nieuwe bedeeing nog altijd tachtig, negentig procent der menschen in dit leven van God en goed verstoken en aan den duivel overgegeven, in het volgend bestaan met lichaam en ziel in de helsche pijnen geworpen waren (III. 25. 7); dat al die ongelukkigen niet anders dan uit kracht van Gods willekeurig besluit en zelfs (het wordt er nadrukkelijk bij gezegd) van Gods ingrijpende leiding hun rampzaligheid tegemoet ijlden, en met geen ander doel tot hun ellende waren verordineerd dan „om door „hare verdoemenis sijne eere te verklaren” (III. 24. 14) — het waren dingen, die ook CALVIJN, als het er op aankwam ze voor het menschelijk voelen en denken aannemelijk te maken, te hoog en te diep waren (III. 23. 5). Maar, anders dan de groote stroom der godgeleerden, hij deed van die leeringen toch niets af. Er was in hem een ware vermetelheid des geloofs, en ook de minste verredelijking, welke immers altijd een schaduw van verzwakking meebracht, verwierp hij. Dat ieder het beginsel van zijn eigen staat in zich zelf had b.v., (III. 22. 4); of dat God de groote menigte der menschen had voorbeschikt ten verderve op grond van zijn voorzienigheid in dezen zin, dat hij van te voren hun booze werken had voorzien en ze deswege naar rechtvaardig oordeel had verworpen (III. 21. 5 en 22. 1 en vlg.); of dat de goddelijke voorzienigheid, om het raadsbesluit der verdoemenis uit te

voeren, niet werkdadig in der volkeren en menschen lot ingreep, maar alleen toezag, de ellendigen alleen had losgelaten (III. 22. 6 en 23) — al zulke uitleggingen en beperkingen (vgl. ook III. 2. 38 en vlg.) achtte CALVIJN door den duivel ingeblazen.

Er is „een kleyn hoopken dat van Godt te voren is gekent „geweest niet in sulcken verstandt, dat hy ledigh sittende van „te voren siet en weet dingen die hy selve niet en werckt, „maer als een Autheur van onse saligheyt; hy heeft hem- „selven uytgekipt en geteekent tot sijne kinderen die hy „wilde. Want kander wel yets ongerijmder en laffer zijn als „dit, te weten, dat Godt uyt der hooghte af het heeft staen aen- „gapen van waer de saligheyt voor het menschelicke ghe- „slacht herkomen soude?” (III. 22. 6). „Deze verscheyden- „heydt dat by sommigen het verbondt des levens wort „gepredickt, by anderen niet, dient om het vrije goetduncken „sijner eeuwiger verkiesingh uyt te voeren. Vele achten het „onbetaemelick dat uyt de ghemeenen hoop sommighe tot „de saligheyt, anderen tot het verderf worden verordineert. „De nuttigheyt deser leere en de seer soete vrucht der selver „sal uyt het vervolgh blijcken” (III. 21. 1). „Dat so veel „volkeren met haer onmondige kinderen tot d’eeuwige „doodt zijn vervallen, waer door is ’t geschiedt, soo ’t niet „en is om dat Godt sulcks heeft gewilt: ’t is wel een vree- „selick besluyt, nochtans en sal niemant ’t kunnen looch- „nen” (III. 23. 7). „De kinderen ADAM’S zijn door Godts voor- „sienigheyt voor hare geboorte tot een altijd-duyrende elende „toe-ge-eygent” (III. 23. 3). „Niemant en is er die voor een Godt- „salige wil uytgaen, en loochent de Predestinaty, maer sy „wordt door velen verduystert, bysonderlick door die gene „die Godts voor-wetenschap tot oorsaeck stellen” (III. 21. 5).

Op dergelijke woorden, die mogelijk voor u iets ergerlijks hebben, stuit gij in het nieuwcalvinisme niet. De wereld is daar immers niet meer onder den vloek en de menschheid heeft er opgehouden voorwerp te zijn van goddelijken toorn en verdoeming! „De Predestinaty — aldus oudtijds — noemen wy

„het eeuwig besluit Gods, waer-door hy by hem-selven ver-
„ordineert en bestemt heeft, wat hy wilde dat van een yegelicken
„mensch worden soude. Want alle menschen en worden niet
„met een even-gelijcke conditie gheschapen: maer aen som-
„migen wordt het eeuwighe leven, aen anderen d' eeuwighe
„verdoemenisse van te voren verordineert" (III. 21. 5). Maar
veel ruimer, ook wezenlijk anders is hetgeen wij thans vernemen.
Dat de verdoemenis wordt uitgeschakeld of althans zeer belangrijk
verzacht, is reeds veel. Maar nog meer zegt: CALVIJN'S gedachte,
dat alles, in het bijzonder 's menschen eeuwig wel en wee, *noodzakelijk*
komt gelijk God het van eeuwigheid af heeft voorzien en verordineerd,
wordt verwisseld met de gedachte, dat alles geschiedt naar „vaste orde”
en „natuurwet”. Iets kan *noodzakelijk* geschieden, terwijl het
niet volgens vaste, natuurlijke orde geschiedt, en inderdaad bedoelt
CALVIJN geen andere noodzakelijkheid dan die, welke voortkomt uit
Gods willekeurig ingrijpen in de orde der natuur. Juist op dit
willekeurig ingrijpen komt het bij hem aan. Indien hij dit moest
opgeven, zou hij het gevoel hebben van de door hem bedoelde
noodzakelijkheid te verliezen, daar dan de uitkomst der dingen
in de natuur zou zijn neergelegd in stede van in Gods hand, en de
mensch „t' beginsel en de condity „van sijn staet”, hetzij ter
zaligheid of ter verdoemenis, in zich zelf zou hebben ontvangen.
En dat was het juist wat hij niet wilde, zoodat de nieuwcalvinist
wezenlijk andere dingen leert dan hij, als hij de praedestinatie in
verband brengt met het bestaan van vaste natuurwetten.

„Het geloof aan de praedestinatie is niet anders, (aldus dr. KUYPER),
dan het geloof van het Raadsbesluit Gods in eigen „persoonlijk
bestaan te laten indringen; toonen dat men het „meent, door de
vrijmacht van Gods besluitenden wil ook op „zijn eigen persoon
te durven toepassen. Het is het bewijs „van onwankelbare
vastheid in wat gij uitspreekt omtrent de „eenheid en bepaaldheid
in het werken Gods... Wat beduidt „het dogma van het Raadsbesluit
Gods anders dan de ver-

„zekerheid, dat het bestaan en het verloop der dingen, d. i. „van den ganschen kosmos, niet de speelbal van gril of „fortuin is, maar gehoorzaamt aan vastheid van ordening; dat „er één vaste wil is die zich in heel de natuur en heel de „historie doorzet. Dit dwingt tot de belijdenis, dat er in alles „vastheid en regelmaat schuilt. . . Geeft ge dit standpunt prijs, „dan is het op elk gegeven oogenblik onzeker wat er gebeurt. „Er is [dan] geen samenhang, geen proces, geen continuïteit; „een kroniek, maar geen historie. De studie der natuur moge „dan vast blijven, de studie van het menschelijk leven wordt „dan geheel op losse schroeven gezet, alle samenhang en plan „valt dan uit de historie weg . . . De hoogere ontwikkeling der „wetenschap in deze eeuw gaf met een schier eenparige stem „aan het Calvinisme gelijk. De stelsels der moderne filosofen „zijn allen voor eenheid en vastheid. BUCKLE'S *History of the „civilisation in England* bewees de vaste ordening op men- „schelijk gebied met verbazingwekkende, bijna wiskundige „bewijskracht. LOMBROSO, en op zijn voetspoor heel de school „der deterministen onder de criminalisten, komt in dit opzicht „geheel op de Calvinistische lijn. En het jongste beweren, dat „de wetten van erfelijkheid en verandering, geheel die orga- „nisatie der natuur beheerschen, doorgaan ook op menschelijk „gebied, is nu reeds „„the common creed”” van alle evolu- „tionisten geworden. De geheele ontwikkeling der wetenschap „in onze eeuw onderstelt een kosmos, die niet aan het spelen „van het toeval ter prooi is, maar bestaat en zich ontwikkelt „uit één beginsel, naar vaste ordinantie, doelende op één vast „plan. Een eisch die, gelijk in het oog springt, lijnrecht tegen „het Arminianisme overstaat en daarentegen in volkomen „harmonie is met het Calvinistisch belijden, dat er één wil „in God is, die alle dingen deed ontstaan, ze aan zijne „ordinantiën onderwierp, en ze richt op een vooraf vaststaand „deel. Nooit is door Calvinisten geleerd, dat het beeld van „den kosmos in Gods Raadsbesluit lag als een aggregaat van „los bijeengevoegde beschikkingen, maar steeds beweerd dat

„het geheel één organisch program voor heel de schepping vormde. Te spreken van „„natuurwetten”” was ons dan ook „steeds behoefte, mits hier maar onder verstaan worden niet „wetten, die de natuur *ons* oplegt, maar wetten door God „opgelegd *aan de natuur*, in den zin van wat ook de Psalmist „betuigt, dat de aarde bestaan blijft door de ordinantiën Gods, „omdat die ordinantiën „„*Gods knechten*”” zijn. En gelijk in dat „Raadsbesluit Gods voor den Calvinist de grondslag en „oorsprong der natuurwetten ligt, zoo ligt er eveneens in de „vaste grondslag en de oorsprong der zedelijke en geestelijke „wetten. En die beide nu, natuurwetten èn zedelijke wetten, „vormen saam één hooge orde, die bestaat naar Gods bestel „en waarin Gods Raad volbracht zal worden, uitlopende op „het door Hem gestelde wit”.

Dit uitvoerige en ten deele reeds vroeger aangehaalde stuk uit de *Stone-lezingen* (bl. 106—108) is niet alleen de meest principiële en rechtstreeksche aanduiding van het tusschen oud- en nieuw-calvinisme bestaand verschil in wereldbeschouwing, het bewijst in het bijzonder, hoe de leer der voorbeschikking en die van het eeuwig raadsbesluit onder den invloed van dat verschil veranderd en ruimer geworden zijn. Gods „wille-keur”, waarop CALVIJN den grootsten nadruk legde, is uit de praedestinatatie verdwenen, en daarmee is de eigenlijke steen des aanstoots tevens uit den weg geruimd.

Anders en milder is ook de *uitverkiezingsleer*. Glimlachend ziet de nieuwcalvinist terug op het besef der oude afgescheidenen van „het volkje te zijn”. Hij vergenoegt er zich mee, dat, in het algemeen gezegd, ieder mensch voor zich „moet weten waar „hij heengaat”. Maar volgens CALVIJN brengt het rechte inzicht in de uitverkiezingsleer de zekere overtuiging mede van uit een vervloekte wereld uitgezonderd te zijn. Hij betoogt, dat DANIEL en DAVID geen vertrouwen hebben gehad dan alleen uit het besef tot „Godts volck” te behooren (III. 20. 8). Derhalve: „wy en sullen nimmermeer overtuigt zijn, dat onse saligheyt uyt „Godes onverdiende barmhertigheyt voortvloeyt voor dat sijn

„eeuwighe verkiesingh ons sal bekendt geworden zijn, d' eere „Godts en de ware nederigheyt worden verkort, daer dit „beginsel onbekent is; sonder dit en is er geen vast ver- „trouwen, maer gheduyrige vrees' bij wie niet weten, datse „Godes volck zijn en hem toebehooren" (III. 21. 1). De uit- verkiezing onderstelt bij CALVIJN een, ook in zichtbaren kerk- vorm aanwijsbaar, volk Gods.

Hoe slap en nietszeggend is ook de met een zekere gewichtig- heid aan het eind van de *Stone-lezingen* uitgesproken slot- gedachte. De vorm lijkt goed. Op ossen, ezels en honden heeft ook CALVIJN zich wel beroepen. Toch vernemen wij werkelijk iets anders dan wij licht verwachtten, als de groote kwestie, niet zon- der emphase ingeleid, deze zeer redelijke oplossing erlangt: „En „zoo M. H. spoedt ook deze laatste lezing ten einde en zij u „mijn dank geboden voor de duldende welwillendheid, waar- „meê ge mijn breed betoog volgen woudt. Maar eer ik be- „sluit, gevoel ik toch, hoe ééne vraag zich aan u blijft op- „dringen, waarop ik het antwoord dan ook niet schuldig wil „blijven, de vraag nl. wat ik in het eind bedoel: *lostating* „of *mainteneering* van de *Electie*? En dan zij het mij vergund „tegen de *Electie* een ander woord, dat er slechts ééne letter „van verschilt over te mogen plaats: Voor *Electie* stopt ons „geslacht het oor toe, met *Selectie* poogt het te dwepen. Welk „is nu het machtig probleem dat achter beide deze woorden „schuilt, en waarin verschilt de oplossing door beide voor „dit alles beheerschend probleem gegeven? Dat probleem „geldt de principiële vraag: Vanwaar komen de verschillen? „waarom is niet alles gelijk? vanwaar komt het dat het eene „zus en het andere zóó bestaat? Er is geen leven zonder „differentiëring, en er is geen differentiëring zonder verschil. „Dat *bestaan van verschil* is het motief van al wat bestaat en „groeit en zich onwikkelt, het motief van elken strijd en wor- „steling, kortom het principiële grondmotief van alle leven „en alle denken, en ik zeg niet te veel, zoo ik beweer, dat ten „slotte elk ander probleem te herleiden is tot dit eene pro-

„bleem: *Vanwaar komen de verschillen?* Vanwaar komt het „ongelijke, het andersoortige van het zijn, van het worden, „van het bewust zijn? Om het plastisch te nemen, waart ge „bloem, ge zoudt liever een roos zijn dan een paddestoel; „waart ge insect, ge zoudt liever vlieg zijn dan spin; waart „ge vogel, ge zoudt liever adelaar zijn dan uil; waart ge dier, „ge zoudt liever leeuw zijn dan hyena; en zoo ook, nu ge „mensch zijt, zijt ge liever rijk dan arm, liever geniaal dan „bot, liever van het Arische ras dan Hottentot of Kaffer. In „dat alles is verschil, hemelsbreed verschil. Ik voeg er bij, zoo „menigeen heeft nog hooger gemikt en *God* willen zijn, en zie „hij was en bleef *mensch*. Allerwegen verschil alzo, verschil „tusschen het eene en het andere wezen, en wel verschil met „voorkeur. Als de sperwer de duif plukt en verscheurt, hoe „komt het dat die beide wezens alzo tegenover elkander „staan, en alzo verschillen? Dit en dit alleen is de alles „beheerschende vraag in het plantenrijk, in het dierenrijk, „onder menschen, in heel het sociale leven, en nu is het..... „de hooge beteekenis der *Electie*, dat hiermee door het Cal- „vinisme, voor nu reeds drie eeuwen, datzelfde grondprobleem „onder de oogen werd gezien, edoch opgelost niet door „blinde selectie in onbewuste cellen, maar door vrijmachtige „*Electie* van Hem, die aan alle ding het aanzijn gaf. De beschik- „king over alle wezens, over wat camelia en wat boterbloempje, „over wat nachtegaal of wat kraai, over wat hert of zwijn „zal zijn, en zoo ook onder menschen, de beschikking over „onzen persoon, of iemand als meisje of als jongen, als rijk „of arm, als bot of geniaal, en zoo ook als een ABEL of een „KAÏN zal geboren worden, is de ontzettendste beschikking, die „in hemel of op aarde denkbaar is, en die toch dag aan dag „voor onze oogen wordt uitgeoefend. Die alles omvattende „beschikking nu legt de Calvinist niet in de hand van een „mensch, en nog veel minder in de hand van een blinde „natuurmacht, maar in de hand van God Almachtig, soeverein „Schepper en Bezitter van hemel en aarde, en in het beeld

„van den pottenbakker heeft de Schriftuur ons die alomvattende Electie verklaard. Electie in de schepping, Electie in de Voorzienigheid, en zoo ook Electie ten eeuwigen leven in het rijk der genade. Electie niet anders dan in alle rijk der natuur. En als ik nu die beide stelsels van *Selectie* en van *Electie* naast elkander leg, toont dan de historie niet, hoe de *Electie*, eeuw in eeuw uit, metterdaad tevredenheid en verzoening geschonken heeft, ja dat alle overige Christenen met ons de Electie èn in de Schepping, èn in de Voorzienigheid eeren, en dat het Calvinisme dáárin alleen de overige Christelijke belijdenissen te boven gaat, dat het, eenheid zoekend, en God *in alles* de eere gevend, de Electie ook aandorst bij de hope des eeuwigen levens?”

De plaats bij CALVIJN, waarop de schrijver dezer regelen zich wellicht het best zou kunnen beroepen, zegt toch werkelijk iets anders.

„Waarom en zijn wy niet ossen, ezels of honden?” aldus *Institutio* II. 22. 1; en het antwoord luidt: „Wy en hebben gheen meerder recht om dit privilege, 't welck wy door geen verdienste verkreghen en hebben, te genieten, als Godt heeft om sijne weldaden na de maet sijns goedtdunckens verscheydelick uyt te deelen”.

De „grondvraag” bij de leer der uitverkiezing was voor het bewustzijn van den ouden calvinist niet: vanwaar komen de verschillen? maar: uit welk motief en naar welke orde maakt God de verschillen? Het was een kwestie niet van wereldbeschouwing, maar van godsbeschouwing. En de tegenstelling waarom het ging, was niet die van „God Almachtig” en „blinde natuurwet,” of die van „God” en „mensch”, maar die van een God, wiens vrijmacht zich laat binden door rechtvaardigheid, of een God, die geheel willekeurig kiest. Opzettelijk heeft God, naar CALVIJN, den eerstgeborene EZAU verworpen, den tweede, JACOB, aangenomen, om een teeken te geven, dat hij „vryelick verkiest, deghene die hy wil” (III. 21. 7. vgl. ook III. 22. 5). „Een yegelick is buyten hem-selven

„verkoren”, en „verkoren opdat (niet: omdat) hij heyligh „soude wesen” (III. 22. 2).

Vandaar ook, dat CALVIJN met nadruk van Israël getuigt: het was „een boos, kleyn, onedel en ongehoorsaem volck, „’twelck Godt had uytverkoren”. „Godts verkiesingh (aldus luidt „zijn oordeel in het algemeen) en sullen wy niet binden aen ver- „diensten of weerdigheyt, sy is alleenlick uyt d'onverdiende „liefde Godes” (III. 21. 5).

De nieuwcalvinist daarentegen brengt ook hier de bloed- menging, hoogere rasbegaafdheden, invloed van klimaat, bodem en ligging mee in rekening. Terwijl hij de ontwikkeling van het menschelijk geslacht voor „een organisch proces” houdt, waar- van „elke nieuwe periode haar wortel in het verleden heeft” (blz. 24-27), acht hij den gang der ontwikkeling bepaald door de natuurlijke levenskracht, welke den verschillenden volkeren eigen is. Alleen van zulke natiën verwacht hij, dat zij „een „rijker type voor ons menschelijk leven [zullen] ontwikkelen”, welke de „bijeenvoeging van de natuurkrachten, die over „twee, drie stammen verdeeld zijn”, tot hoogere kracht leidde. En inderdaad, zegt hij, „trekt de ontwikkelingsgang van het „menschelijk geslacht juist door die groepen henen, voor wie „de bloedmenging historisch kenmerk was”, heeft ook de jongste en hoogste der vier „ontwikkelingsfasen”, het calvi- nisme, onder die volkeren het best wortel geschoten, die „ons op alle manier zulk een vermenging vertoonen” (bl. 27-30). Hij past zijn theorie zelfs toe op het heilige gebied van den godsdienst. Den godsdienst voor „een uiting van „menschelijk leven”, (in plaats van „den *waren* godsdienst” voor een vrucht eener „bovennatuurlijke genade”) houdend, laat hij dit aldus als natuurlijk voorgestelde verschijnsel ook in zijn ontwikkeling niet buiten de perken der natuurwetten gaan. „Voor „elke uiting van menschelijk leven is een eigen aanleg in bloed; „er zijn schikkingen, eigen schikkingen ook van lot en gebeur- „tenis noodig, noodig zelfs een eigen omgeving van de natuur „en een eigen invloed van het klimaat. Dit alles was dan ook

„bij Israël aangelegd op het heilig pand dat het in de Goddelijke openbaring zou ontvangen. Maar was alzo Israël uitverkoren voor de Religie en den triomf van het Godsrijk, dit belette in het minst niet dat het Grieksche volk door God was uitverkoren voor het wijsgeerig leven en de kunstopenbaring, en dat evenzoo de Romeinen van God uitverkoren waren, om . . .” Wil dit alles niet zeggen, dat ieder volk (en, de consequentie brengt mee: ook de enkele mensch) „het beginsel van zijn staet en condity heeft in hem-selven” (tegen III. 22. 4)? Ja, bevat het niet nog veel meer wat in CALVIJN’S stelsel onmogelijk een plaats zou kunnen vinden? Verschilt het veel van RENAN’S of BAUR’S van rechtzinnige zijde veeltijds bestreden poging „om Israëls monotheïsme uit een natuurlijken aanleg te verklaren”, en wordt hier niet in beginsel „het wonder in den geschiedkundigen samenhang opgenomen en in zijn natuurlijke elementen ontbonden”? In alle geval wordt „Gods vrijmacht” vastgelegd in de natuurorde, hetgeen trouwens geheel in overeenstemming is met wat wij elders vernemen omtrent „vaste (zij het ook nog onbekende) natuurwetten”, welke, gelijk de wisseling van eb en vloed of die van lente en winter, ook de bewegingen van den heiligen Geest voor mensch en menschheid beheerschen (bl. 17, 49, 197.)

„Het gheloove schenckt Godt door een sonderlingh privilegy „[alleen] dien die hy wil. Waerom is het den eenen ghegheven, „en den anderen niet? ’t is voor my te hoogh: ’t is de diepte „des Kruyces” (III. 2. 35) — aldus CALVIJN. Of als hij het waagt een oorzaak te zoeken voor het ontbreken van de gave der rechte kennis, spreekt hij van een straf der ongehoorzaamheid (IV. 9. 5 en 6). In geen geval zal hij de geringe kracht, die er van de Chineezzen uitging tot verheffing der menschheid, toeschrijven aan het zich „onvermengd” houden. Als bij alle volkeren zou hij ook hier — afgezien nog van het feit, dat hij van een organische menscheidsverheffing niets weet — voor het tekort geen andere oorzaak zoeken dan „Gods „oordeelen”, waardoor „de verworpenen” (waaronder de

heideneen een eerste plaats bekleeden) van de gelegenheid om zijn Woord te hooren beroofd worden, tenzij de Heer „om „haar nog blinder en onverstandiger te maken en haer nog „sekerder tot haer bestemd eynde (de verdoemenis) te doen „geraken”, er de voorkeur aan geeft hun het Woord wèl te doen prediken, doch zoo, dat Hij te gelijker tijd hun harten verhardt. Dat van de honderd, die het woord hooren, tachtig het bespotten, is „door Gods wil”, welke uitdrukking bij CALVIJN nooit een andere beteekenis heeft dan die, welke alle natuurlijke oorzaken van ras en klimaat ten eenemale buitensluit (III. 24. 11-13).

Herinner u daarbij nog, dat de *Stone-lezingen* het praedicaat „uitverkoren” toekennen ook aan Grieken, Romeinen, Babyloëniërs, ja aan alle in het organisch verband der beschavings-geschiedenis opgenomen volk — een „algemeene verkiezing” in nog heel wat ruimeren zin dan die, welke CALVIJN bestreed; terwijl de *Institutio* Israëls als *het* uitverkoren volk afzondert van alle andere natiën, welke het, losgelaten van Gods hand en vervloekt van Gods aangezicht, laat zwerven door wouden en over bergen.

Herinner u bovenal, dat CALVIJN — want om „de sekerheit „des heyls” was het hem te doen — de zaligheid wil zien als een Godswerk en Godswonder, als iets buiten de natuurorde, als een uitzondering, en dus allen nadruk legt op de verwerping, den vloek, den toorn, waaronder (behoudens dan de enkele uitverkorenen) heel de menschheid zucht; terwijl KUYPER van zulk een vloek- en verwerpingsleer niets wil weten, de schande daarvan doopers en roomschen aanwrijvend.

Voorzeker is de vraag gewettigd, of niet op den modernen gereformeerde van toepassing is, hetgeen CALVIJN schreef met het oog op sommige tegenstanders: „velen belijden de ver- „kiesingh alsoo datse meteenen loochenen dat yemandt ver- „worpen wort” (III. 23. 1); of dit: „Daer en is niemant, die „voor een Godtsalige wil uyt gaen, dewelcke de Predestinaty, „waer door Godt sommighe tot de hope des levens aenneemt,

„sommighe wederom tot d'eeuwige doot veroordeelt durft „loochenen: maer sy wordt met veel ongheschicktheden bedeckt „en verduystert” (vgl. nog *Inst.* III. 2. 1 en 6; III. 21. 5; III. 22. 6 en 8; *Stonelez.* bl. 13 en 105 over de praedest.; bl. 13, 38, 42, 105, 8, 122 v., 156, 162 v., 139 v. v. over de uitverkiezing).

12. Wanneer ik thans de gevolgen heb te noemen, welke het aangeduide verschil voor de praktijk meebrengt, komen, gelijk in het hoofdstuk over de wereldbeschouwing de vroomheid, in dat over de openbaring de bijbel, zoo hier *kerk* en *staat* ter sprake.

Aangaande de kerk is het aanstonds te verwachten, dat haar verhouding tot de buitenkerkelijke wereld een geheel andere wordt, wanneer de voorstelling van een der menschheid vijandig gezinden God ingeruimd wordt voor die van een God en Vader, die over alle volk en allen mensch het licht zijner „algemeene genade” uitstort. Voor een zoo scherp mogelijk afscheiden van de heilige erve van het onheilige daarbuiten komt een zoo wijd mogelijk openzetten van poorten en ramen in de plaats.

Inderdaad is het begrip „afschieden” bij CALVIJN zeer geliefd. God heeft Israël „afghesondert” (II. 11. 1) en „uyt-ghe-„sondert” (II. 11. 11) van de onheilige volkeren. Zijn uitverkorenen heeft hij in de kerk „afghesondert” van het vervloekte zaad der goddeloozen en verworpenen „om Godes eygendom „en eygene besittingh te wesen” (IV. 1. 3). „De (sienlicke) „Kerck” is de eenige „ingang tot het leven”, „buyten haren „schoot en staet gheen vergevinghe der sonden noch saligheyt „te wachten”, „het afwijcken van de Kerck brengt altijd de „doodt en het verderf mede” (IV. 1. 4).

Maar bij dr. KUYPER is in de kerk niet een andersoortig leven, maar alleen van hetzelfde goddelijke leven méér dan daarbuiten. In de kerk is gewis „concentratie” van het godsdienstig en geestelijk leven. Maar dit neemt niet weg, onderstelt zelfs, dat hoog-geestelijk „menschheidsleven” ook buiten de kerk in

ruime mate aanwezig is. De „sensus divinitatis” is in allen mensch, en in de gansche menschheid heeft God de heilige levenskrachten gelegd, welke in het historisch proces tot ontwikkeling mogen komen, opdat de menschheid als organisme Gode priesterlijk de schepping opdrage!

Met name op drieërlei dient hierbij gelet te worden: op het *wezen* der kerk, op haar *verschijningsvorm*, en op haar *doel*.

Het *wezen* der kerk is volgens den neocalvinist „geestelijk” en „hemelsch”: „De Kerk is een geestelijk organisme, dat „hemel en aarde omvat, maar dat in den hemel, en *niet* op „aarde, zijn middelpunt en het uitgangspunt voor zijn levens-„actie bezit”. Wat dit beteekent komt misschien het best uit door de tegenstelling, welke gemaakt wordt met de roomsche kerkopvatting: „In de Middeleeuwen had de kerk dit haar „hemelsch en geestelijk wezen steeds meer uit het oog ver-„loren, ze was in haar wezen wereldsch geworden, het heilig-„dom was weer op aarde, het altaar weer van steen geworden, „een priesterlijke hierarchie had zich voor de bediening van „dat altaar gevormd, en toen moest ze wel een offerande op „aarde begeeren, en vond die in het onbloedige offer van de „Mis — en daartegen nu is het Calvinisme in verzet gekomen”.

De gevolgtrekking is niet gewaagd, dat hier de roomsche opvatting, welke aan de kerk niet alleen een onzichtbare, maar ook een zichtbare gestalte toekent, verworpen wordt. Inderdaad heet het straks, met weglating van wat de oude gereformeerde belijdenissen zeggen omtrent de *zichtbare* kerk:

„De *Westminster Confession* drukt dit hemelsche, heel ons „geslacht omvangende wezen der kerk zoo schoon uit, als ze „zegt: „„De kerk is het onzichtbare lichaam van alle uitver-„„koren, die er ooit geweest zijn, zijn, of immer zijn zullen, „„onder CHRISTUS als Hoofd verzameld, en vormende alzo „„het lichaam van Hem, die zelf alles in allen vervult””. Eerst „zoo was het dogma van de onzichtbare kerk religieus geheiligd, en in haar kosmologische, eeuwige beteekenis verstaan. „Het wezenlijke, ook de kerk van CHRISTUS, *kon* thans niet

„op aarde zijn. . . . En daarom, al wat hier op aarde mogelijk „bleef, was gemeenschap met die wezenlijke kerk door een „leven in den geest, en het genieten in de schaduwbeelden, „die zich op het doorzichtig gordijn voor ons afteekenden. „Niet dus een reële kerk op aarde. . . .” (bl. 51-54).

De voorstelling is blijkbaar deze: de eigenlijke kerk is onzienlijk, bestaande alleen in de voor het oog verborgen gemeenschap van alle geloovigen daarboven; hier beneden zijn alleen menschenlijke afbeeldingen dier onzienlijke kerk, afzonderlijke formaties, zoodat ook geen enkele kerk er aanspraak op kan maken *de* kerk te zijn, want *de* kerk is in den hemel, bekend alleen bij God: een voorstelling, die ook ten grondslag ligt aan hetgeen wij straks vernemen omtrent *den verschijningsvorm* van de kerk.

„Als *verschijningsvorm* toont ze ons een *vergadering van „geloovigen*, een schare van in vereeniging optredende *belijders*, „die kerkelijk saâmleven in gehoorzaamheid aan de ordina- „tiën, die CHRISTUS hun hiervoor gaf. Er is niet een „„Heils- „„anstalt””, er is niet een mystieke geestelijke orde. Er zijn „niets dan *geloovige, belijdende personen*, die zich krachtens „den sociologischen drang van alle religie vereenigen. Dat is „op aarde de kerk. Niet het gebouw. Niet de instelling. Niet „een geestelijke stand. De kerk zijn voor CALVIJN *de belijdende „personen zelve*. . . . En daarom kan die kerk op aarde niet „anders bestaan dan uit de *in Christus ingelijfd*”.

Maar vervalt dan niet de eenheid der kerk? Ongetwijfeld. Dat is evenwel allerminst wat de neocalvinist wil vermijden, integendeel, een zijner geliefde leuzen, „veelvormigheid”, heft hij ook hier triomfantelijk omhoog:

„Doch hiermede is dan ook de differentiëring der kerken, „en zoo ook haar verschil in zuiverheid, vanzelf gegeven. Is „de kerk *de vergadering der geloovigen*, komen de kerken „uit de personen der belijders op, dan brengt de schakee- „ring in het leven van zelf ook op kerkelijk terrein veelvor- „migheid, en *moet* zich het allen gemeenschappelijk leven wel

„zuiverder in de ééne dan in de andere kerk belichamen”.

DR. KUYPER acht het even natuurlijk als noodig, dat het verschil tusschen mensch en mensch als wigge ook in de eenheid der uitwendige kerk drong. Een verwerpelijke overtuiging acht hij het, „dat de kerk van CHRISTUS op aarde „slechts in één vorm en als één instituut kan optreden”. Met afwerend gebaar vervolgt hij: „Alleen die *ééne kerk* was de „Kerk van CHRISTUS, en al wat van haar afweek, werd geacht „vijandig tegen die *ééne ware Kerk* over te staan”. Zijn eisch is — „breek die ééne kerk, geef toe, dat CHRISTUS in onderscheidene landen, ja in een zelfde land, in velerlei formatie, „in veelheid van instituut kan optreden, en met de eenheid „der zichtbare kerk valt aanstonds weg al wat er uit voortvloeide” (bedoeld is o.a. de gewetensdwang). Zoo draagt hij er dan roem op, dat „het Calvinisme de eenheid der zichtbare kerk in beginsel prijs gaf”. Evenals „het relatief karakter van elke bijzondere belijdenis”, wil hij „pluriformiteit van „kerkformatie”. En de meening, dat er slechts één kerk zou zijn, acht hij evenzeer een zinsbegoocheling als deze: „dat de „belijdenis, welke men beleed, *de absolute belijdenis der „Waarheid* was” (bl. 92-94). Hetzelfde thema wordt telkens in andere woorden herhaald: „Verschillen van landaard en zeden, „verschillen van neiging en gemoedsleven, verschillen van „diepte of oppervlakkigheid moesten er toe leiden, om hier „de ééne, daar de andere zijde van het ééne zelfde beeld der „waarheid meer eenzijdig in het oog te doen vatten. Vandaar „de vele denominatiën of gezindheden, waarin het kerkelijk „leven, krachtens dit beginsel, is uiteengegaan; . . . maar ook „na een historie van drie eeuwen mag getuigd, dat deze veelvormigheid, die van de praktijk van het Calvinistisch beginsel onafscheidelijk is, den bloei van het godsdienstig leven „veel sterker bevorderd heeft, dan de afgedwongen eenheid, „waarin Rome heil zocht” (bl. 54-57).

Vloeit in deze laatste woorden al iets in van het aan de kerk toegekende *doel*, zoo zij in de derde plaats opgemerkt, hoe

weinig dat doel gedacht wordt als gericht op den geloovige. „Het doel, dat de kerk zich ziet aangewezen, is niet menschelijk „egoïstisch: het gereed maken van de geloovigen voor den „hemel. Neen, de kerk is er om *Gods wil*, opdat God „de eere van zijn werk onder de menschen hebbe Eerst „de samenvoeging van honderden waskaarsen op denzelfden „luchter doet den vollen glans van het kaarslicht uitstralen, „en zoo ook moet de gemeenschap der heiligen de vele kleine „lichten samenvoegen, opdat het eene den glans van het „andere verhooge, en CHRISTUS wandelen kunne in het mid- „den der zeven kandelaren. En onderwijl CHRISTUS aldus in „het midden van de zeven kandelaren wandelt, verheldert hij „sacramenteel den lichtgloed, die van elk geloovige uitgaat. „Zoo ligt het doel der kerk niet in U, maar in de eere van „Gods naam” (bl. 57—59).

Wat hier vooral gewicht in de schaal legt is de tegenstelling, welke er wordt gemaakt: „niet om den geloovige, maar om „Godswil”. Deze tegenstelling verzuime men niet in verband te brengen met de ingenomenheid, welke de nieuwcalvinist betoont met universalistische en algemeen-menschelijke beschavingsidealen. De religie worde, zoo zegt hij, niet beperkt tot een enkele groep of kring van menschen, noch zelfs tot de kerk, neen, al de volkeren zijn geroepen om Gode eere te geven. De religie raakt heel het menschelijk geslacht. *Heel* dat geslacht moet van de vreeze Gods doortinteld zijn, de ingewijden en die verre staan. De genade Gods gaat niet enkel partiëel tot de verkorenen, maar in de „gemeene gratie” naar allen mensch uit. Ons menschelijk geslacht als één geheel genomen moet beeld Gods zijn en Hem heel zijn schepping opdragen. *De* mensch is koning, priester en profeet. De wedergeboorte redt niet enkele eenlingen, die straks als een aggregaat worden samengevoegd, maar behoudt het organisme zelf van ons geslacht. Door de gemeene gratie den vloek, die op de wereld rustte, ontspannend, laat God de rijke ontwikkeling van ons geslacht, de zonde ten spijt, doorgaan, om als Schepper

zichzelf te verheerlijken. Deswege trede ook de kerk op den achtergrond om niets meer noch iets anders te zijn dan een *vergadering der geloovigen*. Het leven der wereld blijve op elk terrein van de heerschappij der kerk geëmancipeerd. In den breeden en vruchtbaren bodem van de gemeene gratie is muziek en alle kunst en wetenschap sinds de reformatie vrij en groot opgebloeid. Ook de ongelooovige volken zijn opgenomen in het wereldplan, verkoren tot grootsche bestemming (bl. 22, 45, v., 61 v., 157, 165).

Onder het licht van dit en zooveel meer, hetwelk den nieuwcalvinist in den mond bestorven ligt, krijgt de bovengenoemde tegenstelling: „niet om den geloovige, maar om Gods-„wil”, een bijzondere beteekenis, welke men zou kunnen aanduiden als anti-roomsch, indien werkelijk, gelijk dr. KUYPER wil, de opvatting van de kerk als heilsinstituut uitsluitend roomsch was (bl. 12-14, 21-23, 92 v.). In alle geval — terwijl de kerk bij dr. KUYPER en de zijnen wat haar *wezen* betreft *hemelsch* is, wat haar *verschijningsvorm* aangaat *vergadering der geloovigen* moet zijn, is haar *doel* gericht niet enkel op de uitverkoren, maar op *heel de menschheid*, opdat die Gods naam eer geve.

Op al deze hoofdpunten evenwel hadden de vaders geheel tegenovergestelde beschouwingen, en dat niet als nawerking van den roomschen zuurdeesem, gelijk het wel wordt voorgesteld, of doordien zij zich niet aanstonds van de volle strekking huns beginsels klaar bewust waren, integendeel, geheel in de lijn hunner bovennatuurlijke wereldbeschouwing met haar mechanische Godswerking en Godsopenbaring, en haar onder den vloek begraven wereld. Hier *moest* de kerk een uitzondering wezen, een „arke Noachs” op den zondvloed der wereld tot behoudenis van enkele uitverkorenen, door God van boven af besteld, uit haar aard dus ook eenvormig (daar immers God zichzelf niet weerspreekt), en, schoon hemelsch van oorsprong, nochtans op aarde zichtbaar.

Al aanstonds grijpt de inleidende paragraaf van het vierde

boek der *Institutie* („handelende van d'uyterlicke middelen”) de zaak in het hart aan: „Wy hebben in den naestvoorgaande „Boeck verklaert dat CHRISTUS ons eyghen wordt, en dat wy „des heyls en der eeuwigher ghelucksaligheyt, van hem toege- „bracht, deelachtigh worden door het gheloove des Evangeliums. „Maer dewijl ons' onervarentheyt en traegheydt, jae oock „d'ydelheydt onses verstandts uitwendighe hulp middelen „noodigh hebben, waer door het geloof in ons voort gebracht, „en vermeerdert en gevordert mochte worden tot sijne vol- „maecktheydt toe: soo heeft Godt die hulp middelen oock „daer by gevoegt, opdat hy onse swackheydt soude te hulp „komen. En op dat de Predicaty en verkondiginghe des Evan- „geliums haren loop hebben soude, soo heeft hy desen schat „aen sijne Kerck' in handen gegeven. Hy heeft ingestelt Her- „ders en Leeraers om door haren mondt de sijne t'onderwijsen; „hy heeft deselve voorsien met autoriteyt, macht en aensien, „en om met één woort te seggen, hy en heeft niet met allen „nae ghelaten 't welck tot de heyligh' eenstemmigheyt des „geloofs en d'oprecht' ordeningh dienstigh was. Insonderheyt „heeft hy Sacramenten ingesteldt, die wy door ervaringhe „bevinden te zijn meer dan profytelicke behulpfels om het „gheloove te voeden en te verstercken”.

Wat hier allereerst sterk uitkomt is de voorstelling van de kerk als instituut; zelfs van „de Herders en Leeraers” heet het, dat zij door God „ingesteld” zijn. En hoe oprecht dit gemeend is, blijkt straks. Dr. KUYPER mag nog zoo emphatisch verzekeren, dat de officiëele ambtsdragers bij de gereformeerden nooit anders waren of wilden zijn dan „dienaren” (bl. 53), de werkelijkheid is daarmee niet in overeenstemming. Zeker, CALVIJN eischt, dat de ambtsdragers „haer selven niet meer „en achten te zyn, dan Dienaers van CHRISTUS, en met eenen „Dienaers des Volcks in CHRISTUS” (IV. 8. 1). Hij verzet zich tegen de opvatting, welke „d'authoriteyt der Herderen” bovenmate verheft. Hij verzet zich tegen de leer, „dat de gheest „Godts gheduyrigh sijn woonplaets by haar (de herders) heeft:

„dat de Kerck in hun bestaet, en met hun sterft” (IV. 9. 5; IV. 4. 9). Hij ontkent, dat de kerkelijke dienaren op eigen gezag wetten mogen uitvaardigen en niet in alle deelen aan Gods Woord zouden zijn onderworpen (IV. 9. 2). Dat alles evenwel is alleen ter bestraffing van papistische misbruiken, niet ter afwijzing van de idee „instituut” zelf. En allerminst is het speciaal LUTHER geweest, die de kerk als „ecclesia docens” tusschen God en de geloovigen plaatste (bl. 14). Immers straks heet het: „Wanneer oock de Tempel genoemt wordt de Ruste „Godts, en het Heylighdom sijn Woonstede, daer hy geseyt „wort te sitten tusschen de Cherubin; soo en dienen die „voortreffelicke tytelen nerghens anders toe dan om den dienst „der Hemelscher Leere [door Herders en Leeraers] dierbaar, „lief, aensienlick en eerweerdigh te maken: het welck niet „weinigh en soude verhindert worden door het aensien des „sterflicken en verachtelicken dienaers. Op dat wij derhalven „weten soudent dat ons eenen onweerdeerlicken schat uyt „aerde vaten toegebracht wort, soo komt Godt selfs in het „midden te voorschijn, en hij wil, ten aensien dat hy is „d’Autheur van dees’ ordeningh, in sijn instellingh, als teghen- „woordigh erkent worden. . . . Hier uyt ontstaet tweederley „nuttigheyt. Want hy beproeft aan d’een zijde door een seer „goede beproevingh onse ghehoorsaemheyt, wanneer wy sijne „dienaers hooren spreken eveneens als of wy hem selfs hoorden : „aen d’ander sijde komt hy oock onse swackheyt te hulp, „wanneer hy ons liever door Uytleggers op menschelicke wijze „wil aenspreken om ons tot hem te trecken, dan met sijn „stemme te donderen en ons also van hem wech te jagen. . .” Zoo heeft het dus Gode „belieft de monden en tonghen der „mensen te heylighen tot sijnen dienst op dat sijn stemm’ „in deselve klincken soude”. . . . Ja, zelfs in de kerkgebouwen is Hij eenigermate aanwezig: „XERXES dede onvoorsichtelick, „doe hy door den raedt van sijne Wijse, alle de Tempelen „van Grieckenlandt liet verbranden: door dien hy meende dat „het ongerijmt was dat de Goden binnen wanden en daken

„besloten wierden. Even eens als of het in Godes macht niet „en stondt, op dat hy ons na by mochte sijn, na een sekere „wijse tot ons neder te dalen, en nochtans sijn plaats niet „te veranderen, noch ons aen aerdsche middelen te verbin- „den” (IV. 1. 5.).

Ook de door CALVIJN met nadruk erkende mogelijkheid, dat de Herders kunnen dwalen, heft in zijn oog het instituëel karakter van het ambt allerminst op. Integendeel verklaart hij die mogelijkheid juist uit dat instituëel karakter, of, wilt ge, uit de instituëele wijze, waarop God de kerk bestuurt. Afwijkingen van de gereformeerde leer, door den nieuwcalvinist wijs en ruim verklaard uit ras, klimaat, zede en andere ategader aardsche oorzaken, ziet CALVIJN met ergernis als ketterijen, welke, hoezeer den mensch tot schuld aan te rekenen, toch in God hun oorzaak hebben, althans, wanneer zij zich voordoen bij de dienaren der kerk. Als b.v. „de Paus tesamen met den „gantschen hoop zijner Bisschoppen” van de Waarheid is afgeweken, moet dat een gevolg geacht worden van het feit, dat God uit straffende gerechtigheid zijn Geest van hen heeft weggenomen: want de Heere heeft nòg zijn „oordeelen, om „de wereltd hedensdaeghs met deselve soorte van straffe te „huys te soecken daer med' hy d'ondanckbaerheydt des Is- „raëlitischen volcks in voortijden ghewroken heeft: te weten „om de Herders te slaan met blindtheydt en ongevoelictheyt” (IV. 9. 5). Juist doordien „de Heylige Geest de Godtvruchtighe „Concilien regeert” (IV. 9. 11), hebben vele der oude kerkvergaderingen leugenen voor waarheid te voorschijn gebracht. „Hier van hebben wy een treffelick exempel en bewijs in dat „Concily 't welck Achab byeen geroepen heeft. Daer waren „vierhondert Propheten tegenwoordigh. Maer dewijlse met „gheen ander voornemen en waren te samen ghekomen, dan „om den godtloosen Koningh te pluym-strijcken: soo wordt „de Satan van den Heere gesonden om eenen leugengeest te „wesen in haren aller mondt” (IV. 9. 6).

Van kerkelijke *veelvormigheid* wil CALVIJN dan ook in het

geheel niet weten. Gods bedoeling met de kerk is juist de „eenigheydt des gheloofs” (IV. 1. 5), de „heyligh' eenstemmig-
„heydt des geloofs” (IV 1. 1) te bevorderen. En bovendien, hoe zou God zichzelf kunnen tegenspreken! „Men en kan niet
„twee of drie Kercken versinnen en maken, sonder CHRISTUS
„te verscheuren: 't welck niet mogelick en is” (IV. 1. 2).

De kerk heeft ook altijd een „sienlicke” gestalte. En deze is aanwijsbaar en te toetsen. Het is niet zóó, dat de ware kerk alleen bekend is bij God — dát geldt alleen van de *onzienlijke* gemeenschap der uitverkorenen. De *onzienlijke* kerk is, zooals BERNARDUS het uitdrukt, „op een wonderbare wijze
„ten beyden zijden in de schoot van de ghelucksalige prede-
„stinaty, en in de hoop en menigte van de rampsalighe ver-
„doemenisse verborghen”; er zijn „veele wolven binnen de
„sienlicke kerck, veel schapen buyten”; velen zelfs van hen, die het teeken der verdoemenis hebben ontvangen en op den weg der hel wandelen, worden ter elfder ure nog weer thuis gebracht: „d'alderbooste verandert Godt in d'allerbeste, wan-
„neer het hem belieft” (III. 21. 1; IV. 1. 2; IV. 18; IV. 12. 9). Maar omtrent de *zichtbare* kerk behoeven wij geen oogenblik in het onzekere te verkeerem, „dewijl CHRISTUS ons deselve
„met een onghetwijffelt merck teecken heeft aenghewesen” (IV. 2. 4; IV. 1. 8). Daar, waar 1o „Godes Woort oprechtelick
„gepredickt en aengehoort wordt”, en 2o. „de Sacramenten
„na d'instellinghe van CHRISTUS bedient worden”, is een kerk (IV. 1. 9). En — het zij er aanstonds aan toegevoegd — *voor zoover* de dienst des Woords en de bediening der sacramenten in een godsdienstige vergadering in zuiverheid onderhouden worden, in die mâte is de kerk er aanwezig. Het verval van de kerk geschiedt nl. bij trappen. Te Jeruzalem b.v. was nog „eene verdragelicke staet der Kercke”, toen JEROBEAM den dienst al geheel had bedorven. En ook bij de roomschen, hoewel bij hen het verval nog erger is dan bij JEROBEAM (IV. 2. 8 en 9), is nog wel eenige kerk overgebleven.

In alle geval is de kerk een instituut, en niet een menschelijke

vergadering van geloovigen. Best mogelijk, dat er geen enkele oprecht geloovige in een zekere kerk aanwezig is. Niettemin — zoolang zij „den dienst des Wordts en de bedieningh der „Sacramenten heeft en in eeren houdt, soo verdientse sonder „twijffel voor een Kerck ghereeckent en ghehouden te worden” (IV 1. 9). Immers, bij alle afgoderij en superstitie behielden de priesters onder oud-Israël toch den titel kerk, zoolang zij nog de sacramenten onderhielden en het Woord verkondigden (IV. 2. 7). JESAJA heeft Jeruzalem op één lijn met Sodom gesteld, en toch hebben de profeten geen nieuwe kerk opgericht, want het Woord en de ceremoniën waren gebleven (IV. 1. 18). Van de Corinthiërs kon gezegd worden, dat schier „het gantsche „lichaem met dwalingh besmet was”, niettemin erkende Paulus hen voor een kerk van CHRISTUS, wijl zij de bediening van het Woord en de sacramenten hadden behouden (IV. 1. 14). Iedere vergadering, die den titel kerk aanneemt, is dus te toetsen of en in hoever dat met recht geschiedt: „indiense „sonder Woort en Sacramenten haer selven roemt en aenbiedt „soo moeten wy ons voor soodanighe begoogelingen sorgh- „vuldelyck wachten” (IV. 1. 11).

Dit alles sluit wel een zekere rekkelijckheid niet uit: CALVIJN zegt met nadruk, dat er aan des Christens kennisse der Waarheid bijna altijd eenige duisternisse des verstands aankleeft, en dat men dus zoowel bij personen als bij kerken, bij dezen zelfs in zeer ruime mate, eenige dwaling door de vingers moet zien. Deze rekkelijckheid laat evenwel de voorstelling van de eene ware kerk geen oogenblik los. Haar praktijk bestaat in een te eener zijde zooveel mogelijk verkleinen van het verschil met de kerken, aan welke zij de zusterhand wil reiken, in het te anderzijde op rekening des duivels schrijven van hetgeen er van dat verschil ten slotte nog overblijft. Zoo heeft CALVIJN van de luthersche avondmaalsleer nu eens betoogd, dat zij eigenlijk alleen maar in het gebruik van de woorden van de zijne afweek, dan weer het luthersche zich hechten aan de elementen toegeschreven aan satanische betoovering.

Zoo door het een als door het ander wil hij de begrippen „de waarheid” en „de kerk” handhaven.

Het is dan ook niet juist uitgedrukt: „dat CALVIJN den „Roomschen doop erkent”. Wat hij erkent is de door den Heere ingestelde doop, en dien vindt hij, zij het ook bezoedeld, bij de roomschen terug. En in het algemeen waardeert hij bij de roomschen alleen datgene, hetwelk kennelijk tot de overblijfselen van de ware kerk behoort. Ook hier maakt hij scheiding — het verklaart de ons licht tegenstrijdig schijnende wijze van zijn spreken over het pausdom — tusschen wat God heeft ingesteld en hetgeen de menschen daarin hebben veranderd en vervalscht. Niet „het Romanisme als zelfstandige formatie „van de christelijke idee” eert hij, maar de ware kerke Gods, in welke door satanische betoovering de pauselijke hiërarchie zich wist in te nestelen, en de goddelijke inzettingen en leeringen stuk voor stuk wist af te breken. Daardoor wordt het mogelijk aan den eenen kant het christelijke in het pausdom te eeren, en toch ook het pausdom volstrekt te verwerpen.

Zoo komen naast elkander te staan: „Den Papisten en ont- „nemen wy niet de teecken van de Kerck, de fundamenten „en brockstucken zijn blijven staen. Wy en loochenen niet dat „by hun Kercken zijn, alleenlick niet de wettige staat der „Kercke” (IV. 2. 11 en 12), te eener zijde; en te anderer zijde: „soo haest als de leughen en vervalsching tot in de burcht der „Religy is ingebroken, soo volght gewisselick daer op d’onder- „gang der Kerck dese valsheyt regheert onder het Paus- „dom, soo kanmen lichtelick verstaen, wat voor een Kerck by „hen noch overigh zij In de plaets van den Dienst des „Woordts is aldaer een van leugenen t’samengesmeede regeering. „In de stede van ’t Nachtmael is een seer schandelicke heylich- „schennis, de Godtsdienst is mismaekt door superstition, de „Leere is wechgheruymt, de by een komsten zijn scholen van „afgodery een vuyle hoer [is] in de plaets van de Bruydt „van Christus zy zijn dootvyanden van Christus (IV. 1. 22; IV. 2. 1-4) . . . „hun vergaderingh en is geen Kerck,

„maer een t'samensweringhe teghen Godt (IV. 2. 10) hun „Sacramenten en zijn geen Sacramenten, maar valschelick daer „voor ghehouden (IV. 19. 2-4) en dese gruwelen beman- „telen ze met den naem van de Kerck, even gelijk of dees' „Antichristen, die CHRISTUS' Leer en Instellingen zoo ver- „woesten en afschaffen, de Kerck waren” (IV. 17. 50).

Tusschen deze en de eerst aangehaalde woorden blijft een onoplosbare tegenstrijdigheid voor wie meent, dat CALVIJN, al ware het ook maar één oogenblik, afliet van de voorstelling der zichtbare kerk als vaststaand instituut des hemels.

Over de onmisbaarheid dier zichtbare kerk voor den geloovige (van haar af te wijken is „Godt en CHRISTUS versaken”, en er is geen „grouwelicker schelm stuck” IV. 1. 10), over de macht, welke zij kan en behoort te oefenen, over haar recht in staat en maatschappij, over den aard van den tucht, welchen zij heeft toe te passen, zou nog veel te zeggen zijn, indien het niet te ver voerde. In één woord kan gezegd worden, dat in alle deze stukken oud- en nieuwcalvinisme eigen lijnen trekken, overeenkomstig de aan elk van beiden eigene grondbeschouwing. In alles maakt CALVIJN een scherpe scheiding: gelijk tusschen God en de natuur, tusschen hemelsche en mensche-lijke leer, zoo ook tusschen kerk en wereld. Bij den nieuwcalvinist daarentegen is een en ander organisch verbonden: Israëel niet „als een oliedrup drijvende op het leven der vol- „keren”, noch de kerk „als de erve, die gewijd was, tegenover „de wereld als de erve, die nog onder den vloek lag” (bl. 21).

Ook hier is tusschen oorspronkelijk en hedendaagsch calvinisme in alle opzichten een tegenstelling, welke, ten slotte wortelend in een verschil van opvatting omtrent Gods gezindheid jegens den mensch, met betrekking tot de kerk in geen scherper licht treedt dan waar KUYPER aan de kerk een missie *in* de wereld toekent, terwijl CALVIJN de kerk ziet als een redding *uit* de wereld.

Aldus de eerste: „Gods genade gaat niet enkel partiëel tot „de verkorenen, maar ook in de *gemeene gratie* naar alle

„mensch uit. Zeker, er is in de Kerk concentratie, maar die „Kerk heeft vensters in haar muren, en door die vensters „straalt het licht des Eeuwigen over heel zijn wereld uit” (bl. 46).

CALVIJN daarentegen, „het menschelicke geslacht” ziende als een „onreyne klomp”, waaruit enkele „vaten ter eeren” zijn uitgezonderd (IV. 1. 17), speurt buiten de kerk enkel nacht: „Want alsoo heeft oock JESAJA voorseydt van het Koninckrijk „van CHRISTUS, als hy beloofde dat de Heere een eeuwich „licht soude zijn voor sijn Kerck, en dat ondertusschen duysternis „d’aerde, en donckerheydt de volckeren bedecken soude. „Dewijl hy getuyght dat het licht Godts alleen in de Kerck „sal op gaen; soo en laet hy voorwaer buyten de Kerck niet „anders dan duysternis en blindtheydt” (II. 3. 1).

13. Ook *de staat* heeft een ander karakter, al naarmate het natuurlijke leven geacht wordt vijandig te staan tegenover God, of in zich te bergen zedelijke krachten, welke door historische ontwikkeling als bij natuurlijken wasdom in steeds rijker mate zich ontplooiën. In het eerste geval moet de staat, welke immers orde en recht beschermt, wel verschijnen als een bijzonder goddelijk instituut, bestemd om het natuurlijke leven aan banden te leggen. In het andere geval is de staat aan het natuurlijke leven verwant, daaruit wellicht opgewassen, mag hij in alle geval aan dat leven geenerlei geweld aandoen, mag hij er alleen leiding aan geven, zóó, dat de verschillende sferen van dat leven alle in vrijheid, zonder elkander te belemmeren, haar eigen organische ontwikkeling erlangen.

CALVIJN legt allen nadruk op het goddelijk gezag van den staat, of, zooals hij dien noemt, „de burgerlicke Polity”. Zij is hem „een van Godt inghestelde ordonnanty” (IV. 20. 1). Haar bestemming is ook niet enkel en zelfs niet voornamelijk „ons leven te fatsoeneeren tot welstandt van de menschelicke „societeit, en de gemeyne vrede en ruste te voeden” — allermest is zij „verordent en bestemt, om den uysterlicken Godts-

„dienst t'onderhouden en te beschermen, de ghesonde Leere „der Godtsaligheyt, en den staet der Kercke voor te staen” (IV. 20. 2).

In overeenstemming met deze opvatting moest de staat optreden als voogd over alle leven, het huiselijke en wetenschappelijke niet uitgezonderd. In Genève was zelfs het getal ringen, waarmee de dames haar vingers mochten versieren, zoo goed als de hoeveelheid der schotels en gerechten bij feestelijke gelegenheden doorde wet geregeld; en van overheidswege moesten de ouderlingen op gezette tijden huis aan huis gaan inspecteeren. De scholen in de calvinistische landen stonden onder censuur van de staatskerk; geen onderwijzer werd toegelaten, die niet openlijk verklaarde met de belijdenis in te stemmen. Ook de pers lag vast aan kerkelijke banden. Zelfs de zede werd door den staat in naam van de kerk gereguleerd. In Genève werd overspel gestraft niet als verstoring van de maatschappelijke orde, maar als schending van de goddelijke Majesteit, deswege ook met niet minder dan de doodstraf. En hoe min dit „nawerking van den roomschen „zuurdeesem” geacht kan worden bewijst wel het feit, dat het juist CALVIJN is geweest, die deze strenge en godsdienstige strafrechtpraktijk (voorheen werd echtbreuk gestraft met zes dagen opsluiting en geldboete) voor het eerst heeft ingevoerd. Tragisch, die gereformeerde patriciër, die, op grond van overspel ter dood veroordeeld, op het schavot roemde in het nieuwe strenge godsrecht!

In den naam van den geopenbaarden wil Gods moest de staat alle gebied des levens beheerschen, ook dat van de kerk. Want „d'uyterlicken Godtsdienst t'onderhouden en te „beschermen” klinkt wel algemeen, maar bedoelde toch bepaaldelijk een enkele kerk, nl. „de ware Gereformeerde Religie”. Wat tēgen de gereformeerde kerk was, alle „afgodery”, alle „lasteringh teghen Godts Naem, en teghen sijne waerheydt, „en andere dierghelijcke schandalen” — dat heeft de staat uit te roeien. Van een vrije ontplooiing van het godsdienstig

leven des volks in rijkdom van natuurlijke veelvormigheid was geen sprake. Evenmin had de staat vrijheid om dien vorm van kerk en godsdienst voor te staan, welke den vorst of den overheden beliefdde. „De sorgh' en last om de Religy „recht te stellen” wordt aan „de menschelicke Polity” zóó opgedragen, dat zij nochtans stond „buyten der menschen „macht en goedt duncken”. „Want ghelijck ick den mensch „te voren niet en hebbe toeghelaten nae hare lust en goedt „vinden van de Religy wetten te maken, alsoo en laet ik hen „sulcks oock nu niet toe”. Het was „de ware Religy, die in „Godts wet begrepen is”, m. a. w. godsdienst en christendom, zooals CALVIJN en de zijnen die begrepen, welke de regeering moest beschermen. Toe te laten, dat die „onghestrafte ghe- „schonden en verontreynight worden”, was even goddeloos, als eenigen anderen vorm van godsdienst te dulden of te beschermen.

CALVIJN laat noch den staat noch de kerkelijke gezindten vrij. Beiden bindt hij aan de absolute waarheid, welke hij meende te bezitten. Individuen en kerken, welke een andere leer belijden dan de zijne, mogen, ja moeten naar goddelijk recht van overheidswege worden vervolgd. Maar ook een overheid, welke haar recht om in geloofszaken dwang te oefenen aanwendt om een andere dan de gereformeerde leer voor te staan, is Gods vijand, en indien het al niet geoorloofd is aanstonds op te staan, een lijdelijk verzet, ja, een openlijke ongehoorzaamheid is heilige plicht (IV. 20. 3 en 32; vgl. ook 20-31).

Lijnrecht daartegenover stelt de nieuwcalvinist als het grondbeginsel van zijn staatsrecht „de souveriniteit in eigen kring”. „The fanatic for Calvinism was a fanatic for liberty”, zegt hij BANCROFT na, en al sinds BILDERDIJK is hij er heilig van overtuigd, dat „in het Calvinisme de oorsprong en waarborg „voor onze constitutioneele vrijheden ligt”.

De hoofdgedachte is dan deze, dat het gansche complex van het menschelijke leven natuurlijkerwijs voortvloeit uit de

van God in de menschheid geplante krachten, en in de historische ontwikkeling geleidelijk uiteenvalt in verschillende sferen, die, schoon organisch met elkander verbonden en op elkander inwerkend, toch ieder een eigen gebied hebben, waar zij zich ongehinderd moeten kunnen ontwikkelen. Elk van die sferen behoort souverain te zijn in eigen kring, heeft een heilig, een „goddelijk” recht om zich vrij te ontplooien, voor zoover dat nl. mogelijk is zonder de andere levensgebieden te krenken.

Tegelijk dus *meer dan één souverainiteit* (naast die van *den staat en de kerk* die „in de kringen van het volksleven”), èn — *nergens op aarde „volstrecte” souverainiteit*. Dezelfde ommekeer, welke de absolute waarheid en de eene ware kerk bij God laat vertoeven, om op aarde alleen veelvormige afbeeldingen over te laten, duldt, wat het gezag betreft, hier beneden alleen „afgeleide souverainiteit” (*Stonelez.* bl. 69 v.v.).

Hieruit volgt, dat de staat ophoudt een goddelijk instituut te zijn in den ouden zin van het woord. Dr. Kuyper is bereid „toe te geven, dat de aandrift tot vorming van staten „opkomt uit ’s menschen sociale natuur”. De staat kan z. i. ook geen gehoorzaamheid eischen van allerlei zelfstandig te achten maatschappelijke kringen, als „het huisgezin, het bedrijf, „de wetenschap, de kunst en zoo veel meer”. Elk van deze heeft zich te buigen enkel voor „een hoog gezag in eigen „boezem, dat evenals de Staatssouverainiteit heerscht *bij de „gratie Gods”*.

Het zijn niet minder dan onze in de Fransche Revolutie veroverde „*Burgerlijke Vrijheden*”, waarvoor de nieuwcalvinist het opneemt. Nademaal zijn oogen opengegaan zijn voor den diepen zin van het „laisser aller, laisser faire”, heeft hij zijn staatkunde gebouwd op den hoeksteen van het liberale beginsel. „*Liberalisme*” bestrijdt hij, maar „christelijk liberalisme” vindt in hem een voorstander: zooals hij ook van evolutionisme niet willende weten, toch wel van „een evolutionistische „schepping” wil spreken. Het „christelijke” van zijn politiek

is vooral hierin gelegen, dat hij, God erkennend, zoowel staats-almacht als volkssouvereiniteit tegengaat. Maar „liberaal” is hij onvervalscht. Een van de geheime oorzaken, welke zijn staatkunde zoo zegevierend doet voortschrijden, is ongetwijfeld haar wezenlijk zoo liberaal karakter. Dit hier uit te werken zou te ver voeren. Wie *Ons Program* leest proeft het liberalisme en de menschenrechten op elke bladzijde. Van de oudcalvinistische staatsidee met haar volstrekt goddelijk gezag, haar van boven besteld verbond met de evenzeer op volstrekt goddelijk gezag rustende gereformeerde kerk, haar recht over de school en over alle vormen van burgerlijk leven, haar straffe hand tegen alle dwaalleer en ketterij, haar voogdijschap over het zedelijk en geestelijk leven der natie — er is geen schaduw van overgebleven. Wel wordt nóg aan de kerk „goddelijk recht” toegekend. Maar dit beteekent dan, dat kerk en godsdienst uit de diepste zielekrachten des volks en in een oneindige historische ontwikkeling geboren zijn, derhalve een ander bestaansrecht kunnen doen gelden dan kegelclubs of societeiten. Dat goddelijk recht is ook niet het charisma van één kerk, zooals bij CALVIJN, die b.v. van de roomsche kerkplichten zegt, dat ze „tègen het goddelijk recht” bestaan en „door „mensen zijn bedacht” — neen, àlle kerk en àlle godsdienst bezit ius divinum.

De Standaard heeft het naar aanleiding van de Scheidingswetten voor de roomsche kerk in Frankrijk opgenomen op grond van het goddelijk recht der kerk, en zou het kunnen opnemen voor welke kerk of welken godsdienst ook, de niet-christelijke niet uitgezonderd. Niet deswege heeft volgens de antirevolutionaire staatkunde in ons land de overheid de hand belangstellend, beschermend uit te strekken naar de christelijke kerken, wijl deze, van het standpunt van den staat, objectief méér aanspraak kunnen doen gelden op erkenning dan b.v. de mohamedaansche, maar alleen wijl in ons land nu eenmaal de christelijke godsdienst de algemeen aangenomene is. Hetzelfde goddelijk recht kan in Turkije de *Islam* doen gelden.

De nieuwcalvinist spreekt het ook openlijk uit, dat de staat niemand om zijn geloofsovertuiging of om zijn godsdienstige richting van ambten mag uitsluiten. En zoo weinig wil hij, dat de overheid in zake onderwijs dwingend optrede of ook maar zijdelings en onwillekeurig geestelijken invloed oefene, dat niet de gereformeerde staatsschool, maar de „bijzondere”, d.w.z. de vrije school zijn ideaal is.

Bij de oude gereformeerden was de zorg voor het stichten en onderhouden der scholen uitsluitend aan den staat opgedragen, en het was een even heilig recht als een dure plicht het onderwijs te binden aan de gereformeerde belijdenis. Of is het misschien denkbaar, dat de onverzoenlijke Gomarist, naar wiens naam heel Utrechts hoogeschool Academia Voetiana werd genoemd, geduld zou hebben, dat cartesianen of collegianten — om van joden en doopers maar te zwijgen — een Vrije Universiteit zouden hebben opgericht? Dat VOETIUS DESCARTES „alleen met geestelijke wapenen heeft „bestreden”, is ook werkelijk niet zijn eigen wensch geweest. Het was de doopersch-tolerant-gezinde overheid, die daarvan de eer heeft, gelijk het aandringen van de gereformeerde kerkelijken omstreeks 1650 o.a. bij de staten van Holland om de roomschen te keer te gaan of zoo menigen bij name genoemden „vrijgeest” den mond te snoeren, voldingend bewijst. Wie hebben zich voor de onbarmhartige strafvervolging tegen de verlichte gebroeders KOERBACH ook het meest warm gemaakt, ja er geld voor over gehad, tenzij de rechtzinnige gereformeerden?

Waarlijk, „the fanatic for Calvinism was a fanatic for „freedom” alleen in zeer beperkten zin. Dit leidt mij tot mijn slotparagraaf, welke eraan wil herinneren, dat de oude calvinist zichzelf iets zeer bijzonders achtte, niet minder dan een gunsteling des hemels. Hetgeen hij voor zich begeerde als een heilig recht, waarom hij, als het hemzelf gold, hemel en aarde bewoog, daarvoor zette hij, als het een ander mocht betreffen, geen voet dwars.

14. De antithese — het zij als samenvatting van dit hoofdstuk gezegd — heeft bij den nieuwcalvinist haar ergerlijken zin verloren. Wel wordt zij met ijver genoemd, handhaaft o a. dr. KUYPER'S *Encyclopaedie* uitdrukkelijk de onderscheiding van „tweeërlei menschen”, en vernemen wij in honderdvoudige echo: „dwars door de menschheid gaat de scheidslijn tusschen „belijders en bestrijders van den CHRISTUS”. Doch, eerstens, deze woorden worden gebruikt in oneigenlijken zin: de uitlegging van dat „tweeërlei menschen” komt nl. hierop neer, dat er „tweeërlei wereldbeschouwing” is, een „abnormalistische” en een „normalistische”, eene, die met het „ontzettende „feit van de zonde” wèl en terdege, eene, die er weinig of niet rekening mee houdt. Bovendien, het is alleen een antithese in de menschheid, waarvan hier sprake is.

Bij CALVIJN is het een antithese in God zelf. God zelf is verdeeld, zoowel wat zijn gezindheid als wat zijn bedoeling en leiding betreft. „Tweeërlei soort van menschen” — het beteekent oudtijds een God, die een overgrootte menigte, tachtig, negentig procent van al wie uit een vrouw geboren worden, heeft vervloekt, hen hatelijk en gruwelijk heeft doen zijn voor zijn aangezicht, hen met lijf en ziel heeft bestemd voor de eeuwige pijn der helsche verdoemenis, — wederom diezelfde God vol barmhartigheid jegens enkele uitverkorenen, alleen over dezen bekommerd, dagelijks arbeidend, hel en duivel ten spijt, om dit kleine kuddeke tot de eeuwige gelukzaligheid te brengen en aldus zijn Naam eer te geven.

Een probleem, hetwelk CALVIJN zwaar op het hart woog, de vraag hoe het met Gods goedertierenheid te rijmen is, dat zooveel volkeren met alle onmondige kinderen geboren zijn alleen om aan de helsche verdoemenis ten prooi te worden — het heeft voor een nieuwcalvinist opgehouden te bestaan, althans het heeft zijn scherpte verloren: daar immers thans God geacht wordt ook dezen wèl lief te hebben en in het groote wereldplan als medearbeiders, ja als koningen en priesters te hebben opgenomen.

God heeft opgehouden die meedoogenlooze, harde, onbarmhartige God te zijn, die hij bij CALVIJN was. En vooral zijn Raad heeft opgehouden zulk een verschrikkelijk duistere Raad te wezen. Over heel de Godheid, gelijk over heel de menschheid, stralen thans blijde glansen. De zonde is er nog, en de eeuwige dood is er nog. Maar de eerste is er, opdat alle mensch, niet enkel een groepje uitverkorenen daartegen hoopvol en zegenrijk zou kampen. En de eeuwige dood is er, maar zóó, dat hij op den achtergrond schijnt getreden, althans naast de eeuwige gelukzaligheid niet het ééne uitzicht is van God en mensch; ook afgezien van wat het hiernamaals zal brengen, heeft de mensch een grootsche taak op aarde te verrichten.

En werd het beeld Gods vriendelijker en zachter, de geloovige werd het aanstonds mede. CALVIJN putte zich uit in scheldwoorden. Welk een bittere houding tegen al wie maar een weinig anders dacht dan hij. Het smartelijkste folterlijden van zijn tegenstanders kon hem evenmin als hun ondergang tot zachtheid of ook maar tot matiging stemmen. Nog nadat hij SERVET met groen hout had laten dood roosteren — verbranden mag het niet genoemd worden — betitelde hij hem als „stink- en „drekgoet” en, erger, veroorloofde hij zich sarcastische zinspelingen op zijn asch, welke hij, als maar even iemand een eigen opinie tegen hem liet gelden, in zijn verbeelding weer zag opgloeien. En toch was hij niet een ongevoelig man. Onder veel tranen nam hij, toen hij zijn einde voelde naderen, afscheid van den raad. Oprecht meedoogen, diepte van gevoel komt u tegemoet uit zoo menig woord, niet het minst uit dien troostbrief aan den heer van RICHEBOURG, wiens zoon te zijnen huize was gestorven, of uit dien aan de vijf jonge mannen, die te Lyon een jaar lang in de gevangenis hun vonnis afwachtten, totdat zij op een tijd, in welken de vroege zomer alles in bloei had gezet, hun leven op den brandstapel lieten (1553). En sprak er niet een hart uit, toen hij ergens in een bijbellezing over JOB zeide, dat het den christen niet geoorloofd

is zich te verheugen over den val des goddeloozen, dat hij integendeel door diens ondergang bewogen moet worden tot deernis? „Ook wanneer wij iemand gehaat hebben, leert ons „de natuur onzen toorn te matigen, zoodra wij hem in de „diepte van het ongeluk zien. Dit is geen deugd, ook de „heidene hebben zoo gedaan; en wie nog iets van een „menschentert heeft moet daarbij tot zichzelf zeggen: „„wat „„zou ik hem nog willen doen, dien God dit doet? Hij is „„nedergeworpen, het is genoeg, het is beklagenswaardig”” (STÄHELIN *Joh. Calv.* II p. 429).

Geen onmenselijke geardheid was het, welke CALVIJN vaak zoo hard maakte, maar een godsdienstige voorstelling, welke het menschelijk gevoel afgestompt had. Was ook OECOLAMPADIUS niet een oprecht prediker van het evangelie der liefde? Toch vermaakte men zich in zijn kring met grapjes over het laten „zwemmen” der meest idealistische en oprechte vromen, die de hervormingseeuw heeft gekend, met dat „zwemmen” zinspelend op de barbaarsche manier om mannen, vrouwen en kinderen, wier eenige zonde het was dat zij de Bergrede in het werkelijke leven meenden te moeten toepassen, jammerlijk in een ton met water te versmoren (HAGENBACH, *Oecol* p. 168)?

Nog hooren wij van „antithese”. Intusschen begroet dr. A. NOORDTJIJ een allernodernst stuk theologischen arbeid met hartelijke waardeering, sprekend van „de goede zorgen van „professor OORT” in zake zoowel van de nieuwe vertaling des ouden Testaments, als van het bijeenlezen der noodzakelijk te achten verbeteringen in den hebreuwschen text (*Textus Hebraïci emendationes* ed. H. OORT), „waarvan onze theologen „veel nut kunnen hebben” (*Tijdschr. voor Geref. Theol.* 1901, bl. 258). Professor BAVINCK haalt met instemming woorden van den remonstrantschen dr. RITTER aan, en zegt, dat *Peinzensmoede* „geen ongeloovige zang” is. Dr. KUYPER houdt zelfs een opzettelijke lofrede op het geslacht, dat, van evolutionisme gedrenkt, de moderne wereld- en levensbeschouwing

in woord en beeld, in kunst en wetenschap, ja op alle mogelijke wijzen heeft verbreid : zeggend, dat „ge hen hebt te danken „voor hun hoog bedoelen, dat zooveel laags gestuit, zooveel „edele kiemen besproeid heeft” (bl. 178). En zoo nadrukkelijk als hij zich tegen CALVIJN's voorschrift, de libertijnen uit bestuur en ambt te weren, verzet, zoo min denkt hij er aan, ze met CALVIJN als „vijanden van God” te betitelen. Integendeel spreekt hij van „een breede reeks van hooggestemde geesten” en van „het heerlijke, dat ze in theorieën uitgesponnen, in „zangen gezongen, in roerende novellen ons voor het oog „getooverd, in ethische studiën ons op het hart gebonden, èn, „zij het allerminst vergeten, vaak in ernstige levensbesteding „gerealiseerd hebben”. Ook principiëel erkent hij hun ziele-grootheid. „Bij hen had de conscientie, naast het intellect, zijn „zeggenschap behouden, en die menschelijke conscientie is nu „eenmaal zoo rijk door God geïnstrumenteerd. Aan het „krachtig initiatief dezer mannen danken we dan ook die „vele sociologische studiën en maatregelen, die, o, zooveel „lijden gestild en gelenigd, en in zoo veler hart de zelfzucht „door een ideëel altruïsme beschaamd hebben. Persoonlijk „meer mystiek aangelegd eischten anderen onder hen zelfs „voor de verborgenheden van het gemoedsleven het recht op „om zich den teugel van de critiek van den hals te werpen. „In het Oneindige zich te verliezen en in het diepst van het „gemoed den stroom van het Oneindige te voelen ruischen, „scheen hun begeerlijke vroomheid. Terwijl weer anderen, met „name theologen, door herkomst, ambt en studie minder los „van het Christendom, toen, èn aan dat altruïsme èn aan dat „mysticisme zich aansluitend, zich de ernstige vraag hebben „gesteld, of het niet doenlijk ware den CHRISTUS zóó te metamor- „foseeren, dat hij ook nu nog het ideaal kan blijven van het „gemoderniseerde menschelijk hart. Van SCHLEIERMACHER af „tot VON RITSCHL één zelfde, heiliglijk ingezet en den geest „verkwikkend pogen. Op zulke mannen laag neer te zien, zou „dan ook u zelven verlagen” (bl. 178).

Van de oorspronkelijke antithese, zooals met zooveel overgeleverde calvinistische voorstellingen, leerstukken, denkbeelden, is niets overgebleven dan wat ook de meest moderne mensch kan onderschrijven. Want dat er, gelijk bij alle ding van fundamenteele beteekenis, zoo ook met betrekking tot den godsdienst een lijn kan worden getrokken op het gebied van het menschelijk voelen, denken, streven, handelen, welke kan gelden als de scheidslijn tusschen pro en contra — wie zal het niet willen toestemmen? Of wie zal loochenen, dat het vraagstuk van den godsdienst met alle andere vraagstukken des levens onafscheidelijk is verbonden, ja, kan gelden als het meest centrale en diepe van alle? In zekeren zin zijn er gewis tweeërlei soort van menschen. Ja sterker, er is in iederen mensch tweeërlei mensch besloten; twee wereldbeschouwingen, (of juister wellicht: twee wereldwaarderingen) twee levensvisies worstelen in hem, vaak in de diepten van het onbewuste zieleleven. Maar dit is toch heel iets anders dan een God, die het gansche menschengeslacht, ja het geheele aardrijk vervloekt en ter helsche verdoemenis overgegeven heeft, alleen enkele creaturen uitgezonderd; iets anders dan een God, die zich opmaakt om een handvol uitverkorenen te behoeden, te beproeven, te leiden, zijn engelen bestellend om dagelijks voor hùn heil op de wacht te staan, den Satan te hùnnen opzichte toom en breidel aanleggend, winden en wolken en alle ding door een voortdurend ingrijpende, bijzondere voorzienigheid regelend naar hùn bestwil, terwijl Hij alle anderen in hun goddeloosheid laat blijven en in de macht van het helsche heirleger overgeeft, zoodat zij hun eeuwig verderf, een altijd duren den jammer en ellende, „achterna loopen”.

HOOFDSTUK V.

Eenheid in veranderlijkheid.

„Geestesrichtingen komen alleen uit
„de noodzakelijke dispositie van ons
„menschelijk bewustzijn voort”.

DR. A. KUYPER

(*Calvinisme en Revisie*, bl. 11).

1. Thans vlei ik mij aannemelijk te hebben gemaakt, dat oud- en nieuw-calvinisme twee geheel zelfstandige godgeleerde stelsels zijn, die elk van beide een eigen wereldbeschouwing tot grondslag hebben. Zoowel in de drie centrale leerstukken van het albestuur, de openbaring, en de genade, als in de daarmee samenhangende denkbeelden en voorstellingen getuigen beide formaties een eigen baan, overeenkomstig den tijd van haar ontstaan, te hebben gekozen. De oorspronkelijke formatie heeft den weg van het dualistisch-supranatureel, de moderne dien van het monistisch-natuurwetenschappelijk denken gekozen. Uit de afwijking van de voorvaderlijke belijdenis tegen de hedendaagsche gereformeerden een beschuldiging van ontrouw te putten is deswege onjuist, wijl men dan geen rekening houdt met het historische feit, dat in onze dagen een zelfstandige vorm van calvinisme in het aanzijn getreden is, welke zijn recht van bestaan reeds hierom niet heeft te bewijzen, wijl hij geheel overeenkomstig een erkende natuurwet, sprongs- en schoksgewijs, is ontstaan.

Verschillende vragen doen zich evenwel voor. Zoo de leer-

stellige vraag, of het een goede methode geacht mag worden en niet verwarrend zal werken, aan begrippen en leerstukken, die nu eenmaal een historisch vaststaande beteekenis hebben, een geheel nieuwen zin te geven. De *zielkundige* vraag, hoe de individueele geest het met waarheid en klaarheid kan overeenbrengen, dat hij in de nieuwe formatie ingaat zonder de oude openlijk te verwerpen. De *taktische* vraag, of het opgeven van een wereldbeschouwing, welke, hoe onhoudbaar thans, toch onloochenbaar de vroomheid des volks geslacht na geslacht heeft gedragen, niet aan den godsdienst het hart uitsnijdt, althans voor de gereformeerde kerk, welke die wereldbeschouwing eertijds met hand en tand heeft verdedigd, niet op den duur verworping en verwildering zal meebrengen.

Al deze en mogelijke andere vragen kunnen evenwel, aangezien deze studie een zuiver geschiedkundige wil zijn, blijven rusten. Wellicht dat een andere, meer leerstellig aangelegde geest tot de beantwoording ervan zich wil opmaken, het zeer belangrijk verschijnsel, hetwelk in dit boek ter sprake gebracht en waarover zeker nog bij lange niet het laatste woord gesproken is, nog eens van andere zijde beschouwend

Alleen één vraag mag hier niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan, eischt zelfs een afdoend antwoord. Met welk recht worden bij zoo fundamenteel verschil oud- en nieuw-calvinisme met één naam genoemd? Om een misschien niet onberispelijke, maar gewis teekenende uitdrukking uit een rectorale rede van professor HUGO DE VRIES te gebruiken: wat is hier *de eenheid in veranderlijkheid*?

Ter beantwoording van deze vraag is het ten eenenmale onvoldoende te wijzen op de historische continuïteit, of op het feit, dat beide geestesrichtingen verbonden zijn aan een zelfden naam en vasthouden aan dezelfde kerkelijke symbolen. Dit alles beteekent niet meer dan uiterlijke eenheid, sluit allerminst de mogelijkheid van innerlijke ongelijksoortigheid buiten. Ware eenheid is alleen waar een gemeenschappelijk beginsel is. Wij hebben derhalve een oplossing te geven van de vraag, in hoe-

ver oud- en nieuwcalvinisme bij alle verschil geacht kunnen worden formaties te zijn van één beginsel.

2. Het is duidelijk, dat deze vraag verwant is aan een andere, boven welke zij evenwel vóór heeft, dat zij voor reële beantwoording vatbaar is, aangezien zij het probleem, hetwelk zij met die andere gemeen heeft, uit de sfeer van de wijsgeerige bespiegeling overbrengt in die van het geschiedkundig onderzoek. Bedoeld is de vraag naar het wezen van het calvinisme, naar zijn grondbeginsel, zijn centraal dogma, zijn dogmatische idee, of hoe men het anders moge hebben uitgedrukt.

„No one can be truly said” (aldus LECKY, *Hist. of Ration. Introd.* p. XIX) „to understand any great system of belief, if „he has not in some degree realised the point of view from „which its arguments assume an appearance of plausibility „and of cogency, the habit of thought which makes its various „doctrines appear probable, harmonious, and consistent”. Gedachtig aan de waarheid, in deze woorden vervat, hebben de geschiedkundige, de dogmaticus, de wijsgeer, elk op zijn wijze, getracht het calvinisme uit zijn albeheerschende grondgedachte te verstaan. Het resultaat van hun pogen is evenwel niet zeer bevredigend. Ieder vindt een eigen oplossing. Deze wijst op de praedestinatieleer, gene op de geestelijke avondmaalsopvatting, een derde op het volstrekt gezag des Bijbels, een ander op de leer des Verbonds, of op die der erfzonde, of op den presbyterialen kerkvorm, of op het wettisch ascetisme en de verachting van het aardsche leven. Dit zoeken naar de calvinistische hoofdgedachte zou dan ook weinig aanlokkelijks voor mij hebben, ook al hebben tot op den jongsten tijd mannen als TROELTSCH (*Protest. Christenthum u. Kirche in der Neuzeit*) en DOUMERGUE er hun krachten aan gegeven, indien niet het in dit boek beschreven feit van het bestaan van tweeërlei calvinistische formatie een nieuwen weg wees om de oplossing te vinden.

Tot nog toe werd steeds een enkele, nl. de oorspronkelijke formatie der calvinistische idee in het oog gevat, waardoor de oplossing moest worden gezocht langs den bespiegelenden weg, en eenstemmigheid van oordeel (daar bij het vormen eener „wijsgeerige overtuiging” de „persoonlijkheid” een grooten rol speelt) bij voorbaat buitengesloten was. Thans evenwel voegt zich in ons gezichtsveld aan de oorspronkelijke formatie een nieuwe toe. Wordt dientengevolge de vraag naar de kerngedachte van het calvinisme omgezet in de vraag naar hetgeen de beide formaties in den grond met elkander gemeen hebben, voor wijsgeerige en leerstellige bespiegeling treedt nu ook vergelijkend geschiedkundig onderzoek in de plaats. Er dient te worden nagespeurd, of de beide leerstelsels iets gemeenschappelijks hebben van genoegzaam fundamenteele beteekenis om recht te geven ze ondanks alle verschil als bij elkander behoorend te beschouwen.

3. Inderdaad is dat gemeenschappelijke niet ver te zoeken. Beide formaties van het calvinisme komen, ook naar het getuigenis van haar dragers zelf, voort uit een en dezelfde „dispositie van ons menschelijk bewustzijn”, nl. die, welke gegeven is in het besef, dat wij uit ons zelf niets zijn en niets vermogen, *het besef van 's menschen nietigheid*.

Voordat ik het goed recht dezer bewering tracht in het licht te stellen, zij opgemerkt, dat genoemd besef in den godsdienst groote beteekenis heeft. Indien het juist is, dat de vraag „hoe „word ik zalig?” de grondvraag is van alle religie, beteekent de gedachte van 's menschen nietigheid zelfs niet minder dan een partijkiezen bij de allereerste vraag, die uit het godsdienstig zelfbewustzijn oprijst. Het is toch van het allergrootste gewicht, of de zaligheid door mij zelf kan worden erlangd, hetzij geheel of gedeeltelijk, of dat zij mij, nieteling, enkel en alleen van Godswegen kan worden toegedeeld.

Inderdaad heeft de vraag naar wat de mensch tegenover zijn God vermag alle eeuwen door de geloovigen bezig ge-

houden. Geen godsdienst is denkbaar, welke die vraag niet heeft trachten te beantwoorden. En hoeveel strijd is er uit geboren! Het is ten slotte ook niet alleen een practische en godsdienstige, het wordt straks ook een theoretisch-wijsgeerige kwestie. Met name de geschiedenis der christelijke kerk, al sinds de dagen waarin het nieuwe Testament nog moest worden teboek gesteld, weet door alle eeuwen heen van de stormen, uit den strijd der gevoelens omtrent dit punt geboren. Hoeveel van de kerkelijke twisten over de leerstukken betreffende CHRISTUS, de kerk, de sacramenten, hadden in den grond geen andere oorzaak dan verschil van opvatting omtrent de vraag naar 'smenschen waardij en vermogen. En wie meet den omvang van de eeuwenoude geschillen over het bij uitstek teere punt: dat van den vrijen wil? Misschien is het niet te stout om te zeggen, dat deze vraag scheiding maakt tusschen twee grondtypen van godsdienst, of althans tusschen twee grondtypen van christendom, welke ik zou willen noemen het bekeeringstype en het verlossingstype, van welke het eerste een beroep doet op wat de mensch vermag, het tweede wijst op hetgeen Gød wil doen. Doch hoe men hierover ook moge denken, het valt niet te loochenen, dat de vraag naar hetgeen de mensch tot zijn zaligheid kan doen iederen godsdienstigen mensch de levendigste belangstelling moet inboezemen. „Op „den bodem van alle problemen en stelsels ligt de vraag: wat „dunkt u van den mensch?“ (GLADSTONE).

Nu is het gewis van beteekenis, dat het calvinisme in beide formaties niet als zoo menige andere geestesrichting, die èn Scylla èn Charybdis wilde vermijden, een soort transactie gemaakt en een middenweg gekozen heeft. Het heeft de groote vraag zeer beslist naar één zijde beantwoord, en wel zoo, dat het in botsing komt met wat de eenvoudige zelfwaarneming leert, het zedelijk oordeel onderstelt, van de rechtvaardigheid en goedheid Gods verwacht mag worden. De zelfwaarneming toch schijnt onwedersprekelijk te leeren, dat de mensch uit zichzelf iets vermag, ook wel iets goeds; de zedelijke beoor-

deeling mist allen grond zonder de onderstelling, dat de mensch verantwoordelijk gesteld mag worden voor zijn daden, derhalve althans iets ten goede tot stand kan brengen; het geloof in goddelijke gerechtigheid, à fortiori het geloof in goddelijke goedertierenheid wordt in zijn wortel aangetast, indien de Heer, willende maaien waar hij niet gezaaid heeft, van den mensch eischt wat deze onmogelijk geven kan, en hem veroemt om een verdorvenheid waaraan geen ontkomen was.

Door niettegenstaande dat alles bewust en beslist partij te kiezen voor de leer van een volstrekte onmacht in den mensch, is het calvinisme geworden tot een geestesrichting zoo oorspronkelijk, zoo uit één stuk, dat het in enkelvoudigheid van karakter door geen enkele kerk of secte overtroffen, en misschien alleen door het baptisme geëvenaard is. Ook het baptisme in zijn verschillende uitingen heeft, als ik wel zie, bij de keuze tusschen de twee grondtypen van christendom, in stede van te transigeeren, zich beslist naar één zijde gekeerd. Zijn sterk aandringen op wedergeboorte en bekeering getuigt, dat het den mensch niet slechts een weinig, maar zelfs zóóveel vermogen toekent, dat het van de besteding ervan des menschen heil kan laten afhangen. Calvinisme en baptisme schijnen mij toe tot op zekere hoogte (nl. binnen de grenzen van den godsdienst) antipoden te zijn, en de stelling moet mij uit de pen, dat de eeuwenoude geschiedenis van de worsteling tusschen deze beide antipoden en grondtypen voor een groot deel de geschiedenis des christendoms, in het bijzonder de geschiedenis der christelijke vroomheid beheerscht.

Evenwel, tot het calvinisme heb ik mij te beperken. Dus is het mijn taak in het licht te stellen, dat de beide stelsels, waaraan deze studie is gewijd, uitgaan van *het besef van 's menschen nietigheid*, of, wilt gij, van een pessimistische anthropologie, welk uitgangspunt zij onverzettelijk, ja met een zekeren zelotischen ijver handhaven ook waar het hun in botsing doet komen met redelijkheid en zedelijkheid.

4. Met betrekking tot het hedendaagsch calvinisme behoeft aan de juistheid mijner stelling niet getwijfeld te worden. Het nieuw-calvinisme zelf heeft zich te deze duidelijk genoeg uitgesproken. Toen in 1891 tengevolge van een voorstel van een der gereformeerde kerken in Amerika tot herziening van de Westminster Confession ook te onzent de revisie-kwestie aan de orde kwam, heeft dr. KUYPER de zaak aanstonds bij den wortel aangevat door een viertal beginselvragen te stellen, welke zich groepeeren om deze eene hoofdvraag: „waarin „bestaat de eigenaardige geestesrichting, die het calvinisme in „de Kerk van Christus vertegenwoordigt?” (*Calvinisme en Revisie* bl. 8).

Beluisteren wij in het antwoord op deze vraag wat den hedendaagschen calvinist het naast aan het hart ligt, zoo treffen ons gewis minder de ietwat vage uitdrukkingen, die vooropgaan, dan de nadere uitlegging, welke er op volgt. Dat „het Calvinisme in geheel zijn opvatting van de Christelijke Religie, „ja, in zijn geheele levens- en wereldbeschouwing, aan *God „Almachtig de eerste plaats toekent*” (bl. 18), „God God wilde „laten”, „met schier bovenmenschenlijke inspanning alle ding „uit God afleidde” (bl. 21) — het is alles te algemeen uitgedrukt om van beteekenis te zijn. Welke geestesrichting in de christelijke kerk zou dat zelfgetuigenis niet willen overnemen, en niet allerlei redenen tot staving van zijn goed recht om zoo te doen, kunnen bijbrengen? Beteekenis erlangen die formules eerst, wanneer zij nader uitgelegd worden. En wat vernemen wij dan? Altijd weer één en hetzelfde: dat de mensch tegenover God niets is, en niets vermag. „*Aan God „Almachtig de eerste plaats*” d.w.z.: „voor Gods aanbiddelijke „majesteit *alle* schepsel, en dus ook de mensch, hij zij dan „vorst of bedelaar, een stofje aan de weegschaal, een druppelken aan den emmer, ja minder geacht als niets” (bl. 18). „Het calvinisme wil God God laten”, d.w.z.: „dat het zich „geen wil of werk des menschen ten goede kan denken, dan „in een wil of werk Gods steunende”. „Alle ding *uit God* afge-

„leid”, d.w.z.: in stede van het methodistisch aandringen op „bekeering” of het arminiaansch vermanen tot „zinsverandering”, „de noodzakelijkheid der wedergeboorte”; en deze wedergeboorte wederom niet opgevat naar de wijze van den baptist, maar deze beschouwd als voortgekomen uit „*het aanbiddeijk werk Gods*, waarvan die wedergeboorte slechts het *resultaat* „is”; gelijk ook „de eeuwige rechtvaardigmaking” niet in eenige „daad of werk van ’s menschen eigen geest, maar „alleen in *Gods* soeverein decreet” haar oorsprong en steun heeft.

’s Menschen nietigheid tegenover God — het is niet alleen het telkens terugkeerend thema in de stichtelijke letterkunde der hedendaagsche gereformeerden, het vormt de bewuste, albeheerschende grondgedachte hunner godgeleerdheid. Alle leerstukken, welke het calvinisme op den voorgrond heeft gesteld, worden met wat het voor zijn religieuze grondgedachte houdt in verband gebracht, worden beschouwd als niet meer dan „consequentien” van het „principieel uitgangspunt”, „stengels die uitschoten op den wortel”. *Die* leerstukken acht het zuiver, welke het uit zijn grondgedachte kan afleiden, zelfs houdt het ze voor zuiver op geen anderen grond dan dat ze het „God alles en de mensch niets” naar de een of andere zijde toepassen. Let b.v. op de verklaring van het zestal leerstukken en eigenaardige kenmerken, welke door verschillende geleerden voor specifiek calvinistisch zijn gehouden: de praedestinatie, het gezag der heilige Schrift, de verbondsleer, de erfschuld, het wettisch ascetisme, den presbyterialen kerkvorm!

„Omdat het Calvinisme God *God* wilde laten, en zich dus „geen wil of werk des menschen ten goede kon denken, „dan in een wil en werk Gods steunende, dáárom beled „het de *Praedestinatie*. Omdat het God *God* wilde laten „en dus waar *Hij* sprak, zwijgen voor het schepsel betame- „lijk keurde, dáárom beled het de *autoriteit der Heilige „Schrift*. Omdat het God *God* wilde laten, en deswege den „band van zijn Verbond absoluut liet gelden, dáárom beled

„het de *wondere werking der verbondsgenade*. Omdat het God „*God* wilde laten en dus de redelijke vraag naar onze schuld „niet individueel *mocht* nemen, gelijk wij dit doen, maar „*organisch* moest vatten, gelijk de menschheid voor God „staat, dáárom beleed het niet slechts een erfelijken zondesmet, „maar ook als oorzaak van dien erfsmet een *erfelijke schuld*. „En zoo ook, omdat het God *God* wilde laten, en dies aan „zijn Wet heel het menschelijk leven onderwierp, dáárom, en „daarom alleen, drong het Calvinisme op het scherpe *Puritanisme*” (*Calv. en Rev.* bl. 21 en 22).

De bedenkingen, welke van geschiedkundig standpunt tegen deze al te stellige uitspraken te berde gebracht kunnen worden, doen niets af van het feit, dat hier zeer duidelijk aan den dag treedt, hoe bewust de nieuwcalvinist zijn godgeleerdheid wil opbouwen op de gedachte van 's menschen onvermogen. Toch acht hij die gedachte zelf meer dan een stuk koude godgeleerdheid. Hij heeft haar gegrepen uit zijn godsdienstig gemoed. Als hij zijn betoog samenvat, is het niet op zielkundige bespiegelingen aangaande 's menschen natuur en kracht, dat hij zich beroept, maar op wat een mensch in 's harten diepsten grond zelf ervaart: „Om te resumeeren. In het *gebed* vindt de „Religie op aarde haar hoogste uiting. Welnu, het Calvinisme „is in Christus' kerk niet anders dan die geestesrichting, die, „*zoals ge u in het gebed voor uw God stelt*, u zoo ook wil „doen staan in uw belijdenis en in uw leven. Lutheriaan of „Baptist, Methodist of Griek, aller gebed is goed Calvinistisch. „Geen kind van God, van wat Kerkformatie ook, of in zijn „gebed geeft het Gode alleen de eere, dankt het zijn Vader in de „hemelen voor alle genade, die in hem werkt, en belijdt het „hoe alleen de eeuwige liefde van zijn God hem, tegen zijn „wil, uit de duisternis naar het licht heeft getrokken. Op de „knieën voor zijn God belijdt *elk* toegebrachte, dat *alle* goed „werk door den Heiligen Geest in hem gewrocht is, en dat „hij, in schuld en zonde verzinkend, ook geen oogenblik „bestaan kan zonder de verzoenende ontferming van Hem,

„die rijk in barmhartigheden is. Kortom wie bidt, leidt niets „uit eigen wil of eigen kracht af dan *zijn zonde*, die hem „voor God *veroordeelt*, en weet van niets, dat voor God „bestaan kan, of het is uit en door de liefde Gods in hem „gewerkt. Maar terwijl nu alle overige geestesrichtingen in „CHRISTUS' kerk dit standpunt wel innemen *onder het gebed*, „maar zoodra het gebed met het Amen besloten is, zich ver- „liezen in daarmêe strijdende voorstellingen, houdt de Calvinist „de waarheid van zijn gebed ook in *zijn belijdenis*, in *zijn „theologie* en in *zijn leven* staande, en het Amen waarmee hij „zijn gebed besluit, trilt na in heel zijn bewustzijn en heel zijn „existentie” (*Calv. en Rev.* bl. 23 en 24).

Gewis meer dan één bedenking ware tegen deze woorden in te brengen door wie er zich kritisch tegenover stelde. Is het gebed hier niet eenzijdig beschouwd, zijn er nooit gebeden ontsproten uit eens menschen gevoel van kracht, heeft een christelijk gemoed zijn Heer nimmer geloften gedaan, wekte in het aangezicht haars Gods de ziel nimmer zich zelf op om, schoon de tranen haar tot spijszaken waren, het hoofd opwaarts te richten of in het koor met alle Godswerken aan alle plaatsen zijner heerschappij's Heeren eeuwige goedertierenheid te loven? Er zijn niet alleen roomsche, baptistische, methodistische geestesrichtingen in de kerk van CHRISTUS, maar gewis ook roomsche, methodistische, baptistische gebeden in het christenhart.

Het min juiste in bovenstaande uiteenzetting doet evenwel aan haar waarde voor ons doel niet af. Is het niet juist een teken, dat de woorden minder uit het beoordeelend verstand dan uit het hart zijn opgeweld? Hier is gewis een stuk godgeleerdheid, dat mee uit een innerlijke godsdienstige ervaring is voortgekomen, en aldus een levendige illustratie vormt van wat onze gereformeerden altijd zeggen te willen: een theologie, die wortelt in het levend geloof. Het verwijt aan de godgeleerde faculteiten van de rijksuniversiteiten: dat hun godgeleerdheid in roekeloozen hoogheidswaan zichzelf van den

wortel der werkelijke vroomheid heeft afgesneden — moge onverdiend wezen, ongetwijfeld is het niet maar een stuk vijandige kritiek, doch vertolkt het een stellig godsdienstig-godgeleerd besef.

Het zou evenwel kunnen zijn, dat iemand de vraag stelde, of dit godsdienstig-godgeleerd besef wel duidelijk genoeg spreekt om zich ook nog anders dan bij een buitengewone gelegenheid als die van de revisie-vraag te doen gelden.

Het antwoord, dat heel de nieuwcalvinistische godgeleerde en stichtelijke letterkunde daarop geeft, vinden wij ook in de *Stonelezingen*, welke een allerminst onzeker getuigenis te dezen geven. Het eerste opstel, *Het Calvinisme in de Historie*, komt tot de slotsom, dat „*het staan met heel zijn leven voor „Gods aangezicht”* eertijds „de grond- en moedergedachte is „geweest, waaruit geheel de rijke levensbeschouwing voortkwam”. De laatste lezing, *het Calvinisme en de toekomst*, verdedigt de stelling, dat de toekomst behoort aan het calvinisme, daar het, in tegenstelling met de idee der revolutie, met deïsme, pantheïsme en evolutionisme, en boven alle geestesrichtingen, welke het nevens zich in de christelijke kerk erkent, niets van den mensch verwacht en „God in *alles* de „eer geeft”. En tusschen de eerste en de laatste lezing in ligt het viertal opstellen, waarin uit het „God alles en de mensch „niets” al die denkbelden worden afgeleid, welke de nieuwcalvinist met betrekking tot de *religie*, den *staat*, de *wetenschap*, en de *kunst* voor de ware houdt. Aldus zijn alle zes lezingen tegader één geniale poging om uit de enkele gedachte van 's menschen nietigheid een al omvattend stelsel af te leiden.

Ook hier is de bovengenoemde grondgedachte allerminst enkel een theorie. Zij is een innerlijke „ervaring”, een „daad „Gods in het hart” (bl. 17). Haar stempel drukt zij deswege zelfs op beschouwingen, welke buiten het eigenlijk stelselmatig verband liggen. God alles en de mensch niets, — dus moet de zedekunde (HEPPE en DE BUSSY zullen het met welgevallen

aanhooren) een *beschrijvende*, niet een *voor-schrijvende* wetenschap zijn; want hoe zouden geboden, welke voortkomen uit „het spinsel van menschelijke gedachte” vastheid hebben, of waarop zouden recht en zedelijkheid steunen, wanneer zij in stede van „vaststaande ordinantiën Gods” „uitspinsel van eigen „gemoed” waren (bl. 175 en 181)? God alles en de mensch niets, — dus moet de geschiedkunde de groote bewegingen niet verklaren uit den persoonlijken invloed van geniale mannen; God met zijnen Geest leidt de gangen der menschheid; zelfs een CALVIJN was enkel een instrument in de hand zijns Heeren, niet een meester boven al die eenvoudigen, die hem als den van God gegeven leider eerden, maar „een broeder „naast hen, mèt hen door zijn God gezegend”: „het Calvinisme „heeft nooit zijn wierook voor het genie ontstoken, het heeft „geen standbeeld voor zijn helden opgericht, ternauwernood „noemt men hun namen . . . Eén meerder dan CALVIJN, God „zelf, had hier gewrocht” (bl. 16 en 17). En nog eens: God alles en de mensch niets, — dus wane geen „wijsgeer of „dogmaticus, dat zijn studiën, van hoe groot belang ook voor „beschaving en christendom, op zich zelf iets tot stand zouden „kunnen brengen: de verwekking ten leven komt niet van „mensen, ze is Gods privilege”; en van veel grooter beteekenis dan het meest „schrander intellectualisme” is „Gods „werk in het hart”, zijn inspiratie in de historie” (bl. 16, 197).

5. Samenvattend kan gezegd worden, dat de neocalvinist niet slechts theoretisch al zijn godgeleerde en andere denkbeelden (of „beginselen”, zooals hij ze noemt) uit de ééne grondgedachte van ’s menschen nietigheid afleidt, maar ook in gemoede geheel van deze gedachte vervuld is. Dat hij haar ook vasthoudt, als hij er door in botsing komt met redelijkheid en zedelijkheid, treedt allermeeest aan den dag in de groote beteekenis, welke hij toekent aan iets, dat het moderne bewustzijn bijzonder onaannemelijk acht, — het wonder. Het ligt weliswaar voor de hand, dat hij het wonder niet geheel kan

verloochenen: want, is de mensch tot niets goeds in staat, dan moet de zaligheid en alle deugd noodzakelijk als een daad van boven verschijnen. Doch niet alleen erkent hij het wonder, hij maakt het zoowel voor zijn belijdenis als voor zijn wetenschap tot een hoofd des hoeks! Zijn *belijdenis* toch kan, ook volgens zijn eigen getuigenis, in het kort beschreven worden als de belijdenis van het wonder: „het wonder in de „wedergeboorte; het wonder in de Schrift; het wonder in den „CHRISTUS als God-zelf uit zijn eigen leven in ons leven „indalend” (bl. 127). En de ware *wetenschap* staat en valt z. i. met het feit en de erkenning van het wonder, speciaal dat van de wedergeboorte, of zooals gewoonlijk de weidsche uitdrukking luidt, de palingenesie. Bij de beoefening van welke wetenschap ook stelt hij er prijs op om, als in zijn godgeleerde *Encyclopaedie* en in tal van bijzondere godgeleerde studiën, principiëel te verklaren, dat hij staat „op het standpunt der „palingenesie” (vgl. uit de *Stonelez.* in het bijzonder *Het Calv. en de Wetensch.*).

Zijn besef van nietigheid toch spitst hij toe in „een besef „van zonde”, hetwelk hij omzet in een theorie over „de zonde”, straks uitgebreid tot een theorie over den mensch, ja over den kosmos. In tegenstelling met wat hij de evolutionistische opvatting noemt, houdt hij „de zonde” niet voor slechts een afwezigheid van de deugd, een tekort, een onvolmaakten toestand, i. e. w. niet voor een negativum, maar voor een positivum, voor een booze macht, voor vergriep en vijandschap tegen God. Hij acht haar een zoo volkomen „verstoring van het „onzondig menschelijk herkomen”, dat „alleen een herschepende macht en abnormale middelen (nl. wedergeboorte, „CHRISTUS en Schrift) hem (den mensch) de bereiking van „zijn bestemming kan waarborgen” (bl. 125 en 127). De mensch en de kosmos, zoo leert hij, zijn in den beginne wel volkomen gaaf en in oorspronkelijke gerechtigheid geschapen, maar door den val greep er verstoring plaats, waardoor beide „abnormaal” zijn geworden en uit eigen kracht hun bestem-

ming niet kunnen bereiken. Met name het menschelijk bewustzijn is „abnormaal” en kan zonder de tusschenkomst van God in de wedergeboorte niet tot rechte kennis komen. Al dadelijk voor het abnormale van de wereld en van zichzelf is het blind; het is met de wereld en met zichzelf wonderwel tevreden. Dat wereld en mensch abnormaal zijn, is openbaar alleen voor zulk een bewustzijn, hetwelk uit kracht der wedergeboorte in zichzelf de gegevens heeft, welke het den juisten blik op menschen en dingen verleenen. En ook in andere opzichten is zuivere kennis weggelegd uitsluitend voor den wedergeborene, in het bijzonder voor den calvinist.

Er zijn dus (zoo concludeert de nieuwcalvinist) „tweeërlei „mensen” (,wedergeborenen en niet-wedergeborenen”) en „tweeërlei menschelijk bewustzijn” te onderscheiden. Het bewustzijn van den niet-wedergeborene kenmerkt zich door algeheele of zoo goed als algeheele afwezigheid van „zonde-„bewustzijn”, van „geloofsverzekerdheid”, en van „*Testimonium „Spiritus Sancti”*”. De wedergeborene daarentegen kent dit alles bij ervaring: „Deze drie, dat zondebesef, deze geloofs-„verzekerdheid en dit getuigenis des Heiligen Geestes, zijn „voor den Calvinist met zijn bewustzijn zelf gegeven. Ze vormen er den onmiddellijken inhoud van. Zonder die drie „bestaat zijn zelfbewustzijn niet” (bl. 129).

Doch er is niet alleen (zoo gaat de redeneering verder) „tweeërlei menschelijk bewustzijn”, er zijn nietslechts „tweeërlei „mensen”, — er is ook tweeërlei wetenschap, een wetenschap der niet-wedergeborenen of „Normalisten”, en een wetenschap der wedergeborenen of „Abnormalisten”. De „Normalisten” houden de bestaande wereld voor normaal, zijn van meening, dat zij zich „door een eeuwig proces uit haar „potenzen naar haar ideaal beweegt”. Zij „weigeren te rekenen „met andere dan natuurlijke gegevens, rusten niet eer voor alle „verschijnselen eenzelfde grondverklaring hebben gevonden, en „verzetten zich met hand en tand tegen al wat de logische „consequentiën van oorzaak en gevolg, op welk punt van de

„lijn ook, breken of stuiten zou. Daarom *formeel* wel geloof,
 „maar alleen in de gegevens van het algemeen bewustzijn, en
 „deze als normaal beschouwd. En *materieel* geen schepping,
 „maar een evolutie, die zich in het oneindige verliest. Geen
 „soort, ook niet het species *Homo sapiens*, zelfstandig ont-
 „staan, maar binnen den kring der natuurlijke gegevens uit
 „lagere en voorafgaande soorten ontwikkeld. Vooral geen
 „wonder, maar de natuurwet onverbiddeijk heerschend. Geen
 „zonde, maar ontwikkeling van lager naar hooger zedelijk
 „standpunt. Een Schrift, het zij zoo, maar dan na uitsnijding
 „van al wat niet logisch uit het menschelijke te verklaren is.
 „Een CHRISTUS, desnoods, maar geen andere dan die product
 „van het menschelijke in Israël zal zijn. En zoo ook een God,
 „of liever nog een Oneindig Wezen, maar dan agnosticistisch
 „achter al het zichtbare verscholen, of pantheïstisch in al het
 „bestaande schuilende, en niet anders verstaan dan als de
 „ideale reflectie van onzen menschelijken geest. — En hier-
 „tegen staan nu de Abnormalisten over, die, aan betrekkelijke
 „evolutie alle recht doen wedervaren, maar tegenover het
 „begrip van een *evolutio in infinitum* aan schepping vasthou-
 „den; het zelfstandig soortbegrip van mensch onverbiddeijk
 „handhaven, omdat in hem het beeld van God zich afspiegelt;
 „zonde als verstoring van het onzondig menschelijk herkomen
 „en dus als vergriep tegen God verstaan, en daarom postu-
 „leeren en aanvaarden wat, herscheppend, alleen het abnormale
 „herstellen kan: d.w.z. het wonder; het wonder in de weder-
 „geboorte; het wonder in de Schrift; het wonder in den CHRISTUS
 „als God-zelf uit zijn eigen leven in ons leven indalend; en
 „die, dank zij deze herschepping van het abnormale, de ideale
 „norma vinden blijven, niet in het natuurlijke, maar in God
 „Drieëenig”.

Gij gevoelt, het is een breede opzet, het zijn breede en
 principiëele onderscheidingen, welke de nieuwcalvinist zich
 verstout te maken: een in oorspronkelijke gerechtigheid ge-
 schapen wereld, diezelfde wereld door den val der zonde

thans abnormaal, abnormale middelen van herstel in wedergeboorte, Schrift en CHRISTUS, tweeërlei menschelijk bewustzijn, tweeërlei wetenschap! Doch gij gevoelt ook, hoe gewaagd dit alles is. Dat aan het wonder zulk een groote plaats wordt ingeruimd, — weinigen zullen het in onzen tijd van natuurwetenschappelijk denken redelijk en betamelijk achten. Het wonder moge eertijds „het liefste kind des geloofs” zijn geweest, voor het geloof van onzen tijd is het een „enfant „terrible”; en voor de wetenschap, welke alle verschijnselen wil herleiden tot natuurlijke oorzaken met uitzuivering van alle „onverklaarbare rest”, was het immer een vijand en een nachtmerrie.

Nu is de neocalvinist weliswaar niet ongenegen om de beteekenis van het woord te verzachten, ja feitelijk geheel om te zetten, zoodat het ten slotte een volkomen onschadelijk begrip aanduidt. Doch dat verzachten geschiedt op zoo diepzinnige en verborgen wijze, dat alleen ingewijden het verstaan en buitenstanders onverminderd aan hun blinde ergernis overgelaten blijven. Bovendien, met de uitdrukking „het wonder” valt eigenlijk ook niet te transigeeren. Het woord heeft daarvoor nog altijd een te klare en te vaststaande beteekenis. Het veronderstelt een in den natuurlijken loop ingrijpende hand Gods, een dualistisch-supranaturalistische wereldbeschouwing, en elke poging om het te vernatuurlijken moet noodzakelijk verwarring stichten. Evenwel, neemt men het woord in deze zijn eenvoudigste en waarachtigste beteekenis, dan is het moeilijk te voorkomen, dat men hen, die het in hun belijdenis opnemen, buiten den kring sluit van degenen, die roem dragen op het gezegend wetenschappelijk bewustzijn van den nieuwen tijd.

De neocalvinist gevoelt dit zeer wel. Doch in stede van nu krimp te geven verstout hij zich dat wetenschappelijk bewustzijn te disqualificeeren met de bewering, dat heel de hedendaagsche geleerde wereld dwaalt, ja rechtstreeks tegen God in gaat, voor dit leven vijand van God, voor het andere

eeuwig verloren. Intusschen meent hij zelf door een wonder de ware kennis, de ware theologie, ja de ware wetenschap van God te hebben ontvangen. Die wetenschap, — zoo zegt hij — welke tegenwoordig „meester van het terrein” is en „negentig procent van alle Katheders” bezet houdt, is voortgekomen uit „het onwedergeboren bewustzijn”, en de waarheid heeft zij niet. „Eens zullen zij [die haar voorstaan] in hun „eigen conscientie overtuigd worden van ongelijk”, en dan zal het ook blijken, dat zij niet voor onschuldig zullen worden gehouden. Maar nu wandelen zij in de dwaling huns weegs, en zij *kunnen* niet anders, want God heeft hen niet wederbaard. De ware wetenschap wordt uit den abnormalen menschelijken geest alleen dan geboren, als God dien geest eerst wonderbaar heeft herschapen. De ware theologie staat op het standpunt der palingenesie. Gij moet een wedergeborene, gij moet calvinist wezen, zal niet al uw wetenschappelijk vorsch en ploegen op de rots zijn.

De nieuwcalvinist, schreef ik, kenmerkt zich, doordien hij de gedachte van 's menschen nietigheid tot uitgangspunt maakt van zijn stelsel, en dit met een zeker zelotisme blijft doen ook waar hij er door in botsing komt met redelijkheid en zedelijkheid. Gewis ook menig modern theïst heeft een tot op zekere hoogte pessimistische anthropologie. Maar ik ducht toch geen tegenspraak, als ik beweer, dat hij in zijn belijdenis en à fortiori in zijn wetenschappelijke gevolgtrekkingen met zorg binnen de perken van gezond verstand, normaal zedelijk oordeel, en natuurwetenschappelijk denken blijft. De ethische of welke andere „halfslachtige” orthodox gij wilt, beweegt zich in dezelfde lijn; zijn pessimisme moge strenger, zijn eerbied voor de normaliteit moge geringer wezen, ook hij geeft aan de eischen van het modern redelijk en zedelijk bewustzijn des tijds nog wel zóóveel toe, dat dr. KUYPER zich verbeeldt „een „snellen afloop als van vele wateren” te hooren, en „een ijver „Gods” over zich voelt komen. Maar onze gereformeerde tijdgenoot is uit één stuk en hij staat vast. Verbeeld u niet, o

wereldsche onwedergeboren normalist, dat gij hem zult verwikken of verschrikken. Hij geeft u niets toe, noch acht het der moeite waard zich met u in dispuut te begeven en „in „doellooze kritiek zich te verliezen”. U is nu eenmaal niet meer gegeven. Gij *kunt* niet anders dan de wereld en uzelf voor normaal houden, daarentegen abnormaal achten wat recht is voor God. Hij zal dus ook niet over u toornen, wil er zelfs niet aan denken, u „de vrijheid van de gedachte, van „het woord, en van de drukpers te ontnemen”. Maar u bijvallen, dat kan hij evenmin. Zijn zelfbewustzijn is een ander dan het uwe, en dāt heeft hem geleerd zonder wetenschappelijke bewijsredenen de goddelijkheid van de Schrift, de goddelijkheid van den CHRISTUS, het goddelijk wonder van de wedergeboorte als van God gegevene, in zijn innerlijk ik neergelegde bewustzijnsfeiten te aanvaarden. Gij moogt hierin speuren ongepaste verwisseling van eigen bedenksels en subjectieve geloofsvoorstellingen met objectieve Gods-ingeving, een uitspelen van Gods heilige autoriteit om eigen tekort aan bewijsgronden te dekken, het deert hem niet. Hij weet God aan zijn zijde te hebben, en zijner is de leuze: de oppermachtige en soevereine God *alles*; de mensch, gij redelijke en zedelijke dwaas niet uitgezonderd, *niets*. Gij, die er naar streeft, „om de „wedergeboorte, om den CHRISTUS, om de Schrift uit het motief „van louter menselijke krachten te verklaren”, aan den mensch het vermogen toekennend om tot goed en God te naderen, — in uw aangezicht zal hij u weerstaan, „met hand en tand zal hij „vasthouden aan het Goddelijke motief, dat alle menselijke „gegevens ten deze beheerscht”. „Uit den mensch leidt hij „niets af dan alleen zijn zonde”, om „de vastheid” niet, die hij voor zich zelf, om „de eere” niet, welke hij voor zijnen Heere begeert.

6. 's Menschen nietigheid, ziedaar de grondgedachte ook van het oorspronkelijk calvinisme.

Aanstands op de eerste bladzijde der *Institutio* komt zij u

tegemeet. „’t Gantsche Begrijp onser wijsheydt” samenvattend in de kennis van God en de kennis van onszelf, oordeelt CALVIJN, dat de eerste zonder de tweede, noch de tweede zonder de eerste recht bestaan kan. Immers, zoo redeneert hij, gelijk de mensch eerst dan recht inziet wie en hoedanig hij is, als hij „de tegenwoordigheyt Godts ghewaer” wordt en zich „met „grouwel en schrick verslaghen” voelt, zoo komt hij ook eerst dan recht tot God, wanneer hij zijn kleinheid beseft. „Soo langh „de mensch van hem-selven gheen kennis en heeft, dat is „soo langh als hy met syn eygen gaven te vreden is, en syn „eygen elende niet en kent of vergeet, soo berust hy geerne „op hem-selven”. Daarentegen zullen wij „in onse armoede” uitzien naar God: „Want gelijck als in den mensch een werelt „aller elenden gevonden wort, en van dien tijdt af dat wy „van ’t Goddelicke cieraedt berooft zijn, onse schandelicke „naecktheydt een seer grooten hoop oneerlickheden te voor- „schijn brenghet, sulcks dat een yeder van sijn eyghen ramp- „saligheyt overtuyght zijnde, nootshalven aengeport wort om „ten minsten eenige kennisse van Godt te bekomen: alsoo „komen wy oock door het gevoelen van ons eygen onverstandt, „ydelheydt, onvermogen, swackheyt, boosheyt en verdorvent- „heydt te bekennen, dat het ware licht der wijsheyt, de be- „stendige deugt, de volmaeckte toevloeyingh alles goedts, en „de suyverheyt der gerechtigheyt nergens hare plaets en hebben „dan by den Heere; sulcx dat wy door onse quaden tot de „bemerckingh van Godes goederen opgeweckt worden, en met „ernst niet en kunnen naer hem streven, voor en al eer wy „begonnen hebben ons selven te mishaghen”.

Doch ook het omgekeerde is waar: „Wederom, het gaet vast „dat de mensch tot de suyvere kennisse sijns selfs nimmer- „meer en geraeckt, het en zy dat hy eerst het aenschijn Godts „aenghemerckt hebbe, en door het aenschouwen van dien „nederdael om sich selven te besien. Want door een seker „hooveerdigheyt die ons allen is aengeboren, geschiedt het „dat wy in ons eyghen oordeel altijdt rechtveerdigh, en oprecht,

„en wijs, en heyligh zyn: het en zij dat wy d'oogh richten op
„den Heere. Want so langh als wy binnen 't bereyck der aerde
„blijven, so zijn wy met ons eygen vermoghen wel te vreden,
„wy vleyen ons selven soetelick, en zijn by-na halve goden in
„ons eygen oordeel en laetdunckenthey. Maer indien wy onse
„ghedachten eenmael beginnen te ver heffen na Godt, en te
„overleggen, hoe volkomen daer sy de volmaecktheyt van
„sijne gerechticheyt: dan sal ons terstondt als de hooght'
„ongerechtigheydt walgelick worden, het geen ons te voren door
„den bedriegelicken deckmantel der gerechticheyt toelachte:
„dan sal voor een seer beklaeghlicke onmacht moeten uyt gaen,
„het gheen sich eerst met een gedaente der stercktheyt ver-
„toonde, soo seer qualick komen met de Goddelicke suyver-
„hey. Over een die dingen, die ons schijnen op het hooghte
„volmaeckt te zijn”.

Maakt dus al dadelijk de inleidende paragraaf van de *Institutio* de gedachte van 's menschen onvermogen tot beginsel der theologie, de laatste bladzijde getuigt van dezelfde gedachte in den vorm van dat bijna revolutionair zelotisme, hetwelk de oude calvinisten in het bloed zat. Naar aanleiding van de vraag, of de volstreckte gehoorzaamheid, welke de Christen aan de overheid verschuldigd is, dan geen enkele uitzondering toelaat, vernemen wij: „ééne uytsonderingh, te weten, dat de „voorsejde gehoorsaemheydt ons niet af en leide van de „gehoorsaemheydt Godts, onder wiens will' alle de begeerten „der Koninghen moeten onderworpen zijn, voor wiens ordon- „nantiën alle de gheboden der selver wijcken, voor wiens „Majesteit all' hare scepters buygen en swichten moeten. De „Heere is de Koningh der koninghen. Indiens' yetwes tegen „denselven gebieden, dat moet als nul en krachteloos verworpen „worden”.

Het spreekt vanzelf, dat de vorsten over zulke naar oproer riekende taal weinig gesticht waren. Wat waarde had een deemoedigheid, welke van de overheden alle mogelijke wandaden door de vingers wilde zien, wreedheid, wellust, ja

maagdenschennis niet uitgezonderd, doch haar de vrijheid ontzegde een andere kerk dan de gereformeerde voor te staan, of andere verdervers van de religie te vervolgen dan papisten, doopers, libertijnen of welke andere satanskinderen zich met de mom van Christendom tooiden om van de ware gereformeerde religie af te wijken? Alle ergernis deert CALVIJN evenwel niet, het is immers slechts de ergernis van menschen! „Ich weet „wel wat een groote en gereede gevaerlickheydt uyt dese „stantvastigheyt kan ontstaen en voort komen, overmits de „Koningen dit seer kwaed opvatten datse vernedert of ver- „acht worden, welckers toorn een bode des doodts is, gelijk „SALOMO segt. Maer nademael dit ghebodt door PETRUS den „Hemelschen Uytroeper afghekondight is: Datmen Gode meer „moet gehoorsamen, dan den menschen: soo sullen wy ons met „dese ghedachte vertroosten, dat wy alsdan die gehoorsaem- „heydt die de Heere eyscht, volbrengen, wanneer wy liever „alles willen lijden, dan dat wy van de Godtvruchtigheyt „souden afwijcken. En op dat onse ghemoederen niet verflauwen „en souden, soo steeckt en stoot ons PAULUS met noch eenen „anderen prickel, te weten, dat CHRISTUS ons daerom so „duyr gekocht heeft, op dat wy ons selven niet en souden „begheven dienstknechten te worden van der menschen om „boose begerlickheden en noch veel weynigher om hare godt- „loosheydt toe te staen en te volgen”.

Met het onmiddellijk aan deze woorden zich aansluitend „Gode zij Lof” eindigt de *Institutio*, en men kan veilig zeggen, dat het geheele boek vervuld is van de begeerte den mensch allen lof te onthouden, opdat alleen God eer zou ontvangen. Weg met die filosofie, zoo vernemen wij, welke den mensch wijst op „syn eyghen voortreffelickheydt en weerdigheyt”. Wat hebben wij anders dan „een droevigh specktakel en ge- „sicht van onse mismaecktheydt en schandelickheydt, die ons „aankleeft van dien tijt af dat wy in den persoon des eersten „mensches van onsen oorsprongh zijn afgevallenen” (II. 1. 1.)? De zielkundige ontledingen van PLATO en ARISTOTELES mogen

„vermaeckelick”, ja „oock profijtelick” zijn, „en ick en wil „van de study'der selver de weet en leer-gierige niet afhouden”, maar in de voornaamste kwestieën tasten de wijsgeeren mis, dewijl zij, geen onderscheid makend tusschen „de twee seer wijdt-„verschillende staten der menschen”, „in de ruynen en steen-„hoopen een schoon ghebouw sochten” (I. 15. 6, 7 en 8). Ten onrechte „beweerense, dat het verstandt begaeft met de reden, „een seer goede Regeester zy om wel en ghelucksaligh te leven” (II. 2. 2). En dan mogen zij „ons tot de deught deftigh ver-„manen”, maar kracht gaat er van hun koude redenen niet uit. In stede van ons te wijzen op onzen diepen val en op Gods reddende liefde in CHRISTUS, „brengeuse niet anders „te voorschijn, dan dat wy sullen leven ghelijck het der natuyre „betaemt” (III. 6. 3). Alsof „de vervloekingh, ghevloeyt uyt „ADAM'S misdaedt, die door alle d'oorden en streecken der „werelt boven en beneden woedet”, niet allereerst „het Hemelsch „beeldt in den mensch verdonckert” heeft, zoodat niet dan „seer ijsselicke grouwelen, te weten, blindtheydt, onmacht, „onreynigheyt, ydelheyt, onrechtveerdigheyt” in den mensch gevonden worden (II. 1. 5). Wilt gij de rechte „beeltenisse „van onse natuyr aenschouwen”, let op wat de apostel in een bekende plaats aan de Romeinen (3:1) schrijft. „Niet teghen „sommige menschen, maer tegen 't gantsche gheslacht der „kinderen ADAM'S schiet hy sijn blicksems uyt”, als hij schrijft: „Hare kele is een gheopent graf: met hare tonghen plegen sy „bedrogh: slangen fenijn is onder hare lippen: Welcker mondt „is vol van vervloekinghe ende bitterheyt: Hare voeten zijn „snel om bloet te vergieten: Vernielinge ende elendigheyt is „in hare weggen: Ende den wegh des vredes en hebben sy „niet gekent” (II. 3. 2). „'s menschen hert is also 't eenemael „met het vergift der sond' door-droncken, dat het niet anders dan „een verrotten stanck en kan uyt blasen” (II. 5. 19).

Dat de wereld zijn weinig verheffende beschouwingen zou toejuichen, heeft CALVIJN niet verwacht. Daarvoor, meende hij, paarde zij aan slaafschheid te veel belachelijken eigenwaan:

„D'arme wijcken wel voor de rijke, de slechte luyden voor „den Adel, de knechten voor de Heeren, d'ongeleerde voor de „geleerde: maer daer en isser niet een dewelcke binnen sich „selven niet en voedt eenighen dunck van sijn eygene weer- „digheyt en voortreffelickheyt. Aldus is 't dat yeder een hem- „selven vleyt en een Koninckrijck in sijn borst draeght” (III. 7. 4). Wie de instemming der menigte begeert, zal verstandig doen den menschen „stof te geven om te roemen” door hen te wijzen op „onse eygene macht”. Het is waarlijk „veel aen- „genaemer om onsen rijckdom t'overleggen, dan om ons' er- „barmelick' armoed' en oneer in te sien. Daer en is niet dat „des menschen vernuft vyeriger begeert, als door vleyende „woorden geliefkoost te worden. Derhalven hoe vriendelicker „yemandt de voortreffelickheydt van des menschen natuur door „sijn aenprijzen tot in den top verhooght heeft, soo veel te „veerdigher is hy bynae door alle d'eeuwen met een groote „toe-juychingh aengenomen gheworden” (II. 1. 2). Maar helaas! „Sulcke aenprijsingh van des menschen weerdigheyt” leidt tot een „schendigen ondergangh, want voor sooverre yemant nog „rust in sich selven, in die mate verachtet hy de weldadig- „heydt Godts t'sijnwaerts” (III. 12. 8). Ja „die alle worden van „Godt verklaert vervloecht te zijn, die vertrouwen op haer „selven” (III. 20. 28). „Wy ontsteelen 't den Heere indien wy „ons selven yets toe-meten 't zy in de will', of in het wercken” (II. 3. 9). Weg met die „ydele vermetendheyt”, welke den mensch schuldig stelt „aen een grouwelicke Godtloos- „heydt, „dewijl hy de Goddelick eer tot sich treckt”. Willen wij God tot vriend hebben, zoo voegt het ons „niet te „steunen op eenige de minste waen van ons' eyghene sterckt” (II. 2. 10).

Daar is ook geen ware wijsheid en zelfs geen wetenschap mogelijk, meent CALVIJN, tenzij ons verstand zich laat leiden door dat gevoel van geringheid, hetwelk er spreekt uit AUGUSTINUS' bekentenis: „wy en hebben geen dingh van ons selven, uyt- „genomen alleen de sonde” (II. 2. 27). Er wordt verteld van

een Romeinsch orateur, dat hij op de vraag, waar het bij de welsprekendheid allereerst op aankwam, ten antwoord gaf: „de voordracht”. Wederom gevraagd, wat daarna van belang was, zeide hij nogmaals: „de voordracht”. En ten derden male om een antwoord verzocht, wees hij maar weer opnieuw op datzelfde: „de voordracht”. „Alsoo soud' ick oock, indien gy „my vraaghdet van de stucken der Christelicker Religy, lust „hebben voor d'eerste, tweede en derde reys en altijd t'ant- „woorden: d' Ootmoedigheyt”. „My heeft voorwaer altijd „wel aengestaen 't seggen van CHRYSOSTOMUS, dat d'ootmoe- „digheyt zy 't fondament van onse Philosophy” (II. 2. 11).

„God alles, de mensch niets” — ook CALVIJN is er geheel van vervuld. Dit naar alle zijden toe te lichten zou stof geven voor een boekdeel vol merkwaardige bijzonderheden. Doch hier heb ik mij te beperken tot de vraag, welke voor dit hoofdstuk van bijzonder gewicht is: of ook het stelsel als zoodanig met de gedachte van 's menschen nietigheid verband houdt

Een bevestigend antwoord op die vraag is te zwak. Het stelsel houdt met de gedachte van 's menschen nietigheid niet slechts verband, het wordt er in alle deelen door beheerscht. Noch de kenmerkende en centrale, noch de meer bijkomstige leerstukken kunnen zonder die gedachte recht begrepen worden. Zoowel wat wij omtrent „God den Verlosser in Christus” en omtrent „'t middel om de genade van Christus te verkrijgen” vernemen (in *Het tweede Boeck* en *Het derde Boeck* van de *Institutio*), als wat geleerd wordt aangaande „God den Schepper” en over „d'uyterlicke middelen, door dewelcke Godt ons tot de ge- „meenschap van Christus noodight” (*Het eerste Boeck* en *Het vierde Boeck*) is feitelijk niet anders dan een telkens herhaalde prediking van de eene godsdienstige grondgedachte: God alles, en de mensch, ja de gansche creatuur, ook de natuurorde, de elementen, de duivelen en de engelen, niets.

7. „Van de kennisse Godes des Scheppers” schrijft CALVIJN

boven de *eerste* afdeeling van zijn werk, en de hoofdgedachte van al wat hij daarin te voorschijn brengt is, dat God alles doet. De rechte kennis van God den Schepper toch staat en valt z.i. met de leer der voorzienigheid. Deze leer is het, welke den Christen van den filosoof, het „gheloove” van „’t verstant des vleesches” onderscheidt; waartegen „tot allen tijden „godtloos’ en onheylige menschen met haren dollen mond „ghebast hebben” (I. 18. 3); en die „oock nu weer byna van „alle menschen verduystert, maer oock bykans begraven wort” (I. 16. 2). Maar wat bedoelt deze leer, zooals CALVIJN haar opvat, en met den nadruk, welken hij legt op de „bijzonderheid” der voorzienigheid, feitelijk anders dan de gedachte van Gods volstreckte oppermacht te handhaven? Ware Gods voorzienigheid louter of in hoofdzaak een *algemeene*, ook dan was, zoo redeneert CALVIJN, wel in de laatste instantie alles van God afkomstig, daar het alleen bestond door „het vermogen „’t welck Godt in den beginne in alle dingen heeft ingestort” (I 16. 1); maar het had dan toch een zekere zelfstandigheid. In waarheid echter is de zelfstandigheid ook in schijn niet aanwezig, want elk oogenblik grijpt God door zijn *bijzondere* voorzienigheid in den loop der dingen in. „God doet al wat „hij wil” (psalm 115 : 3) moet niet met de filosofen zóó uitgelegd worden : „dat Godt zy d’eerste wercker, ’t begin en „de oorsaeck van alle bewegingh”; maar aldus : „dat hy ge„lyck als het stuyr en roer in de handt hebbende alle voor„vallen en uytkomsten regeert en beschickt” (I. 16. 3 en 4). Wel heeft de Heer aan alle levenlooze dingen een „natuurlick „eyghenschap” ingeplant, maar toch hebben zij geen „eyghene „kracht”, „door de bywesende handt Godts worden se bestiert”, en „sy en zijn niet anders dan instrumenten, denwelcken Godt „gheduriglick soo veel vermogen als hy wil instort” (I. 16. 2). Wel heeft God aan de menschen „een natuurlicke kracht om „kinderen voort te teelen” verleend, maar toch is het — getuige de onvruchtbaarheid van zoo menig huwelijk — voor elke zwangerschap noodig, dat de Heer met betrekking tot de

natuurlijke teelkracht zijn *fiat* spreekt (I. 16. 7). Hij heeft den menschen in het algemeen verstand gegeven, ja ook de gave om iets nieuws uit te vinden. Maar het feit, dat er in dezen zooveel verschil is; het merkwaardige verschijnsel, dat verstandige ouders soms domme kinderen voortbrengen en omgekeerd; de ervaring, dat bijwijlen de scherpzinnigsten in geringe moeilijkheden geen uitweg zien, terwijl een eenvoudig aangelegd mensch bij ingewikkelde kwesties een oplossing vindt — dit alles bewijst voldingend, dat ook bij de gemeene gaven der natuur Gods bijzondere voorzienigheid beslissend is. Ook het vermogen van te verkiezen en te verwerpen, hetwelk God aan de bezielde schepselen verleende, heft de volstreckte oppermacht Gods niet op. Weg met de leer, dat God alleen, „in 't bovenste deel des „luchts heerschet” en de aardsche zaken aan het toeval en aan den wil der menschen heeft overgelaten. Weg met de „dwalingh der genen dewelcke Gode een regeeringh toeschrijven, doch een algheemeene, waer door hy 't gebouw der werelt „en all' hare deelen met een algemeene drijfkracht keert en „beweegt, maar niet het doen en wercken van een yegelijk „schepsel in 't bysonder en bestiert; alsoo deelen sy de regeeringh tusschen Godt en den mensch” (I. 16. 4). Weg ook met de opvatting van Gods toelating, welke aan den goddelooze en aan de duivelen althans zooveel zelfstandigheid laat, dat zij hun boosheid verzinnen en volbrengen enkel onder Gods toelating en niet uit kracht van zijn wil. Niet alleen de uitverkorenen, maar ook de dieven, doodslagers en andere „quaetdoenders” zijn „instrumenten der Goddelicke Voorsienigheyt” (I. 17. 5 en 7). Ja ook „Satan staat onder Godes macht” (I. 14. 17), en „nae syn believeu buyght Godt de onreyne gheesten „herwaerts en ginswaerts” (I. 14. 18; 18. 1) In één woord: „alle „de schepselen soo omhoog als omleeghe zijn bereydt en by „de handt tot sijnen dienst” (I. 16. 7).

Ook in het vierde d. i. het laatste boek der *Institutio*, over

„d'uyterlicke middelen” is de gansche stof met de gedachte van Gods volstreckte opperhoogheid doorweven. Dat de niet juist specifiek gereformeerde erkenning van het instituëel karakter dier middelen niet buiten die gedachte omgaat, is reeds van gewicht: kerk en sacramenten moeten volgens CALVIJN deswege „uyt den Hemel” komen, omdat wij van geringe menschen niets hebben te verwachten (zie o. a. IV. 19. 5). Maar vooral is van beteekenis wat CALVIJN's leer over de middelen van die zijner tijdgenooten onderscheidt. Nauwlettend wordt steeds elke voorstelling geweerd, welke aan den mensch iets toekent.

De mensch niets! Daarom wat de *kerk* betreft — geen „heilige” kerk en geen kerk van louter „heiligen”; ook niet een menigte van kerkelijke wetten en voorschriften; allerminst geloften en offers, waarmee de kerk in haar geheel of haar leden afzonderlijk God meenen te kunnen dienen (IV. 1. 13—20; 12. 8; 13; 18. 7 en 16).

De mensch niets! Daarom wat den *doop* aangaat — de doop aan geen voorwaarden van heiligheid gebonden; dus geen doop op grond van bekeering; geen doop tot volmaaktheid; de doop niet alleen op rijpen leeftijd; niet een doop, welke den mensch herstelt in de oorspronkelijke zuiverheid, zoodat het nu verder van hemzelf afhangt wat er van hem zal worden; ja ook de doop zelf niet een voorwaarde, want het kind wordt gedoopt niet opdat het een kind van God zal worden, maar omdat het een kind van God is. En feitelijk kan het heele doopen achterwege blijven, mits dit niet geschiede uit oneerbiedigheid jegens Gods inzetting: want als alle sacrament is de doop een teeken en onderpand van een daad, welke *God* niet voorwaardelijk en misschien, maar gewis aan zijn uitverkorenen zal volbrengen. Ook moet geen onderscheid gemaakt worden tusschen een genegenheid tot bekeering van de zijde des menschen, en de gaven, welke daarna van Godswege worden geschonken: het is alles enkel gave, zoodat die Efeziërs ook volstrekt niet, zooals sommigen meenen, tweemaal zijn gedoopt, eerst tot bekeering, toen tot

het ontvangen van den Geest; hun zgn. tweede doop bestond enkel in de feitelijke toedeeling der genadegaven, welke de doop van JOHANNES aan hen verzegeld had (IV. 15. 10, 18, 22; 16 15, 24, 31).

En wat het derde „uyterlicke middel” betreft — zelfs de eigenaardige *avondmaalsleer* van CALVIJN is geheel te verklaren uit de bedoeling aan het schepsel alle waarde en macht te ontzeggen. Immers, mag de uitwerking van het avondmaal niet in het minst afhangen van 's menschen waardigheid, zoo volgt, dat iemand niet verdoemd wordt, omdat hij het brood en den wijn onwaardig gebruikt, maar integendeel de goddelijke gave onwaardig gebruikt, doordien hij verdoemd is. Zijn onwaardig eten en drinken is niet de oorzaak, het is alleen de verzegeling van zijn verdoemenis. Maar dan kunnen brood en wijn ook enkel teekenen zijn! Waren het meer dan dat, was CHRISTUS' vleesch en bloed er eenigszins aan verbonden, dan zouden ook de ongeloovigen CHRISTUS' vleesch eten en zijn bloed drinken, en ware de voorstelling niet te weren, dat de uitwerking, welke de gemeenschap van des Heeren tafel heeft, hetzij ten zegen of ten vloek, afhankelijk is van de waardigheid des menschen. Alleen de geloovigen, zegt CALVIJN, eten het lichaam des Heeren; in of onder de elementen eten zij het niet; zij eten het door het geloof; zij eten het ondanks hun onwaardigheid en dank zij alleen den Heere, wien het vóór alle tijden behaagd heeft hen te verkiesen, en wien het in dezen tijd behaagt de substantie van zijn tast- en zichtbaar vleesch rechtstreeks uit den hemel in hun zielen neer te storten, zoo tijdens het avondmaal als te elken dage. Eerst zoo, wanneer alle gedachte aan waardigheid, zondeloosheid of genadestaat is buitengesloten, en al de vernieuwende kracht, welke den mensch onder aardsche teekenen ten deel kan vallen, gedacht wordt als van boven rechtstreeks door God te zijn nedergebracht, eerst zoo is „dees' heylige Maeltijdt, de „welcke den gesonden, rechtveerdigen en rijcken, soo der „eenighe konden worden gevonden, gheen voordeel en soude

„toebrenghen, den siecken een medicijn, den sondaren een „troost, en den armen een mildtdadigh gheschenck”. „Dit is „de eenighe weerdigheyt die wy Gode kunnen toebrengen, „dat wy onse onweerdigheyt hem voordragen”. „Wy sullen „ghedencken, dat wy die arm zijn tot den mildtdadighen Ghever, „dat wy die kranck zijn tot den Medicijn-meester, dat wy die „sondaren zijn tot den Autheur der Gerechtigheyt, en eyndt- „lick dat wy die doodt zijn tot den Levendighmaker komen” (IV. 17—19).

Maar van bijzonder gewicht zijn het *tweede* en *derde* boek der *Institutio*, over „God den Verlosser in Christus” en over „’t middel om de genade van Christus te verkrijgen”. Hier behandelt CALVIJN de kwestieën, welke hij als „het voornaemste „daer ’t al aen hanght” aanduidt, t.w. die, welke „des menschen „Natuur”, „de Vergevinge der Sonden”, en „de Rechtveerdigh- „making” betreffen. (II. 3. 8; III. 4. 2; III. 11. 1). Hier ook spint hij de leerstukken uit, welke van ouds als de meest specifiek geformeerde zijn beschouwd, nl. die van „den Wille „des menschen” en van „d’eeuwige Verkiesingh Godes”.

In al deze stukken beijvert hij zich de vragen, die zich voordoen, zoo op te lossen, dat van den mensch niets geëischt noch verwacht wordt. Van des menschen „natuyr” zegt hij, dat zij „geheel een seker zaedt der sonde is: en daerom „moetse noodwendigh hatelick en vervloecht zijn by Godt” (II. 1. 8). „De *vergevingh der sonden*” is „onverdiend”, „niet „anders dan een geschenck van Godts loutere mildtdadigheyt”, zonder „condity”, tenzij men dit een voorwaarde wil noemen: „dat wy (om haar te erlangen) niets dat ons eyghen is voor- „wenden” (III. 4. 2 en 25). „De *rechtveerdigmakingh*” is niet iets, dat een mensch zich zelf, hetzij door werken of door geloof, verwerft, maar een gave, welke God hem schenkt; zij bestaat niet hierin, dat God hem rechtvaardig máákt, maar beteekent alleen, dat God hem rechtvaardigt àcht; zij is dus niet anders dan een genadige „toereekening”, en deze is zoo

geheel onverdiend, dat ook de aan haar verbonden „heylig-„makinghe” niet anders dan een harer vruchten is, en dat ook de uitnemendste werken der uitverkorenen, zoo goed als de uitverkorenen zelf, de „rechtveerdigmakinghe” steeds van noode hebben (III. 11. 2 en 6; 16. 1; 17. 8). 's Menschen wil wordt niet alleen in de wereldsche zaken door een rechtstreeksche inwerking van God, zoo vaak Hij „ruymte en baen wil maken „voor syne voorsienigheyd”, beïnvloed, maar is ook wat de geestelijke dingen betreft, tenzij hij door „de bovennatuurlicke „ghenade” wordt verlost, zoo volkomen „in de dienstbaerheyt „der sonden gevangen”, dat van „vrije verkiesingh” geen sprake kan zijn: „Keyser AUGUSTUS, die een groot deel der werelt „nae syn believen regeert”, heeft als het er op aan komt evenmin een vrijen wil als ATTILIUS REGULUS, als hij „in „d'enghten van een tonne met scherpe pinnen besloten” is; want zelfs „des Koninghs herte is in de handt des Heeren „[als] water-beken” (II. 3. 5; 4. 7 en 8). „d'Eeuwige Verkiesingh” moet evenals haar „dienstmaeght”, „de praedestinaty”, voor een „volstreckte” daad van God gehouden worden; zij is niet voortgekomen uit een zekere voorzienigheid, door welke God bij de menschen, nog voordat zij geboren waren, goede werken of gezindheden opmerkte, zij is veeleer de voorzienigheid zelf en voortgekomen enkel uit Gods vrijen wil; God neemt zijn uitverkorene aan om „geen ander oorsaeck, dan omdat hy hem „aller weghen verloren siet”, en om geen ander „oorsaeck” heeft bij de verdoemden tot het eeuwige verderf verordineerd dan „omdat hy alsoo gewilt heeft (I. 18. 1; III. 17. 4; 21; 22; 23).

In dit alles is ongetwijfeld iets redelijks: terecht vraagt CALVIJN, waaruit het minste ding ter wereld zou kunnen voortkomen anders dan uit Gods wil en werk. Ook moet aan CALVIJN toegestemd worden, dat de verkondiging van Gods volstreckte opperhoogheid zedelijke krachten kan wekken of versterken: zij kan den mensch nederigheid leeren, kan hem leiden tot ootmoedig gebed, kan zijn dankbaarheid

inniger, zijn streven naar heiligheid onbaatzuchtiger, zijn oordeel zachtmoediger, zijn liefde tot God aanhankelijker maken (II. 6—9).

Is het niettemin onloochenbaar, dat deze leer ook allerlei voor de gewoon-menschelijke redelijkheid en zedelijkheid onverdragelijk scherpe kanten heeft — het is kenmerkend voor CALVIJN, dat hij in tegenstelling met „by na alle menschen”, „d'ouden” niet uitgezonderd (I. 16. 2; II. 2. 4; III. 4. 38; III. 5. 10), niet alleen niets doet om die scherpe kanten af te ronden, maar zich zelfs niet ontziet er uw gevoeligheid voortdurend mee te kwetsen.

De schijn en het verwijt van met de Stoïsche filosofen een „noodlot” te leeren (I. 16 8) verhindert hem niet in het minst om strak en stijf vol te houden, dat al wat er in de wereld plaats grijpt, de meest hemeltergende misdaden niet uitgezonderd, geschiedt volgens een volstreckte en eeuwige „noot-„sakelickheydt”: Gods eer gaat bovenal, en die eischt de erkenning, dat „de sonde niet gemijdt kan worden” (I. 16. 8 en 9; II. 3. 5; II. 4. 1; II. 5. 1; III. 4 27; III. 13 1—5).

De schijn en het verwijt van God als „een wreeden tyran” voor te stellen, die „door een ongeregelde macht sijn elendige „schepselen misbruykt tot een spel van sijne wreetheyt”, belet hem niet in het minst om maar steeds te herhalen, dat het overgrootste deel der menschheid „met haer” onmondighe kinderen tot een altijd-duyrende elende is toe-ge-eygent” om geen andere reden dan „omdat Godt het heeft gewild” (III. 22. 11; III. 23. 1—7; III. 24. 12—14; III. 25. 5).

De schijn en het verwijt van God tot „een Autheur der „sonde” te maken houdt hem er geen oogenblik van terug om er uitdrukkelijk op te wijzen, dat God de goddeloosheid en het verderf der verworpenen niet alleen heeft vooruit gezien, maar ook heeft voorzien; voorzien ook niet in den zin van toegelaten, maar zoo, dat Hij ze als „Autheur en Werck-„meester” door zijn „leydingh” en „bestuyr” te voorschijn heeft doen treden. Als „ABSALOM door een bloet-schendige

„byslaep 't bedde sijns Vaders verontreynight" (II. Sam. 16:22), is dat „verfoeyelick schelm-stuck" „Godts werck". Ook met betrekking tot de zonde blijft het waar, dat God niet „als een „aenschouwer" „in een wachttoren" zit te „gapen". Zeker, Hij wil het kwade niet. Maar er is in zekeren zin „tweeërley wille „in Godt", en door zijn verborgen wil, wil Hij somtijds „op „een wonderbare wijze" hetgeen Hij krachtens zijn geopenbaarden wil niet wil (I. 14. 16; I. 18. 1 en 4; II. 4. 2 en 3; III. 22. 6; III. 23. 4—9; III. 24. 16 en 17).

Zelf stemt CALVIJN toe, dat sommige „swijnen" zijn leer tot een „decksel" hunner zonde zullen gebruiken, maar hij troost zich met de gedachte, dat zij toch reeds behoorden tot het getal van diegenen, welke God tot de verdoemenis heeft „verordineerd" (III. 23. 6 en 12.)

„Waarom de verworpene verstockt en verhardt blijven", indien God alles zoo rechtstreeks bestuurt? Wel, „van wegen „datse door Gods rechtveerdigh, maer oock ondoorsoeckelick „oordeel opgeweckt zijn om door hare verdoemenis zijne eere „te verklaren" (II. 24. 14). „De Heere heeft alles gewrocht „om sijns selfs wille: jae oock den godtloosen tot den dagh „des quaets... Soo ordineert hy 't door syn will' en raedt „alsoo datter onder de menschen sommige geboren worden „die van des moeders buyck aen ter doodt sekerlick zijn toege-eygent, opdatse door haar verderf soudē dienen tot prijs „en heerlickheydt van sijnen Naem" (III. 23. 6). God verhardt de ongeloovigen ook ter wille der uitverkorenen: „om instrumenten te zijn van sijnen toorn en exempelen van sijne „gestrengigheydt" (III. 24. 12). Verder moogt gij niet vragen. Het betaamt u niet van Gods wil „een oorsaeck te soecken". Gods wil is „een diepe afgrond", en: „wat baet het dat ghy „u selven door een sotte naspeuringh versinckt in een afgront, „die u versmooren sal"? Wacht u voor de poging „Godts „rechtveerdigheydt booselick van alle quaed' opspraeck te bevryden" (III. 23. 1—17; III. 24. 12 en 13).

Of komt misschien uw godsdienstig gevoel in verzet, daar

gij meent, dat God een Vader is van allen en geen schepselen haat? Dwaas, die gij zijt! God is aller Vader niet. Hij is een Vader alleen voor „een kleyn ghetal”. De groote menigte, „de verworpenen”, „haet Godt”, en dat, hoewel zij „dese „straffe voor henen niet verdient” hebben, „met seer goet recht, „om datse van sijnen Gheest ontbloot, niet anders en kunnen „voort brenghen dan stof en oorsaeck van hare vervloekingh” (III. 24. 1 en 17).

Maar er staat toch, zegt gij, geschreven: „de Heere, niet „willende dat eenigen verloren gaan, maar dat zij allen tot „bekeering komen” (II Petr. 3 : 9); en: „God wil dat alle men- „schen zalig worden” (I Tim. 2 : 4); en: „Zeg tot hen: Zoo „*waarachtig* als Ik leef, spreekt de Heere, HEERE, zoo ik lust „heb in den dood der goddeloozen! Maar daarin *heb Ik lust*, „dat de goddelooze zich bekeere van zijnen weg en leve. „Bekeert u, bekeert u! (Ez. 33 : 11).

Indien gij deze woorden evenwel letterlijk opvat (aldus antwoordt u CALVIJN) en „tot het gantsche menschelike gheslacht „wilt uytstrecken”, „welck' is dan d'oorsaeck dat hy vele men- „schen tot bekeeringh niet en verweckt, welckers herten nochtans „buyghsamer en beweeghlicker zijn tot gehoorsaemhey, dan de „herten der gener die op sijn daghelicksche roepinghen en „noodiginghen meer en meer verhardt worden (Matth. 13 : 22)? „CHRISTUS betuyght dat de predicaty des Evangeliums en de „mirakelen bij de Ninevieten en Sodomiten meer vruchts voort „ghebracht souden hebben, dan by de Joden. Indien derhalven „Godt wil dat alle menschen saligh worden, hoe komt het dat hy „den elendighen, die veerdigher zouden sijn om sijn ghenade „t'ontfangen, de deure der boetveerdigheyt niet open en doet”? „De rechte meyningh des Propheten is, dat Godt des sondaers „doodt niet en wil, voor soveel als hysijne bekeeringh wil” (III. 24. 15—17). Maar niet ieders bekeering wil Hij! Velen roept Hij, wier bekeering Hij niet wil, Hij roept ze enkel om hen te „berooven van alle verontschuldiginghe”.

Dus, zegt gij, niet om „het menschelike gheslacht” werke-

lijk tot zich te doen komen, maar alleen „[op]dat de sond' „overvloedigh werde”, vermaant de Heer in de Schrift tot bekeering, tot onderhouding van de wet, tot volharding in de ontvangen genade? Niet om ons aan te sporen ons best te doen, veeleer om ons te leeren, dat wij ons best niet mogen doen; niet om ons door onze gehoorzaamheid te behouden, maar om door onze „wederspanningheyt” „ons aller verdoemenis te verzegelen” heeft God de Wet gegeven?

Zooals gij zegt (III. 7. 6—8; II. 5. 6)!

Maar dan zal de mensch, meent gij, toch gewis wèl een, zij het ook nog zoo „swacke kracht en arbeydt” bezitten, aan welke God in de genade helpend „onderstand doet”? God zal van den mensch „om de verkiesingh vast te maken” althans „toestemmingh” of „mede-werkingh” of „vruchten des gheloofs” verwachten?

Allerminst! Het is alles enkel genade, zelfs de „volharding” in de eenmaal ontvangen genade is Gods werk (II. 5. 3 en 9).

Maar hoe komt het dan, dat sommigen een tijdlang het geloof ontvangen en daarna weer afvallen?

Wel, God heeft hun een tijdlang „d'inwendige verlichtingh „van sijnen Gheest” gegeven met geen ander doel dan om hen daarna te verlaten en „met meerder blindheyt te slaen”. „Dit en kan immers in gheen twijffel getrocken worden, dat de „Heere sijn Woort vele toesendt, welckers verblindtheydt hy „noch meer wil verswaert hebben: hy gebruyckt een medicijne, „maer op datse niet en worden ghenesen” (III. 24. 8—15). Bovendien heeft God in deze „tydt-gheloovigen” den uitverkorenen afschrikwekkende „exempelen der ongestadigheyt” voor oogen willen stellen (II. 5. 3).

AUGUSTINUS moge het dan ook braaf bedoelen, wanneer hij zegt, dat „de verharding en verblindigh niet en behoort tot „de werckingh Godts, maer tot sijne voorwetenschap”, doch hij grijpt mis (II. 4. 3).

Zoo doen ook zij, die, „ghelijck ofse Godt van haet en „ongunst bevrijden wilden” „de verkiesingh alsoo belijden,

„datse met eenen loochenen dat yemandt verworpen word”. Dat is waarlijk „al t'onverstandigh en kinderlick” (III. 23. 1).

THOMAS AQUINAS wil een zekere redelijkheid in Gods besluit brengen door te zeggen, „dat de Predestinaty tot de „nade een oorsaek is van de Predestinaty tot de heerlick-„heydt”; maar het omgekeerde is waar (III. 22. 9).

Even verwerpelijk is CHRYSOSTOMUS' „uytvlucht”: „dat Godt „treckt den genen die gewilligh is en sijn handt uytsteeckt „om hulp te bekomen” (III. 24. 13).

Meen ook niet, dat de uitverkorenen „eenigh zaedt der „verkiesingh, van hare geboort' aen ingheplant” hebben: „Ick „bidd' u, wat voor een zaedt der verkiesingh of spruyte der „gherechtigheydt was' er in de Hoere RAHAB, eerse gheloofde „(Jos. 2 : 1)? Item, in MANASSE, doe Jerusalem geverwet wiert „in het bloedt der Propheten (II. Kon. 21 : 6)? Item, in den „Moordenaer, dewelck' eyndtlick in sijn' laetsten ademtocht, „op sijn boetveerdigheydt en beteringh gedacht heeft” (III. 24. 10 en 11)? Juist om al zulke hoovaardige bedenkfels den kop in te drukken en alle „grootsheydt des vleesches” te vernederen, heeft God het zoo besteld, „datter van den beginne „niet veel edele, of wijse, of voortreffelicke groepen en zijn” (III. 23. 10).

8. Een en dezelfde godsdienstige grondgedachte, nl. die van 's menschen volstreckte nietigheid, is door het oud-calvinisme ontwikkeld overeenkomstig de supra-naturalistische, door het nieuwcalvinisme overeenkomstig de naturalistische wereldbeschouwing, — ziedaar de slotsom van de in dit boek neergelegde studie. De „veranderlijkheid” is bij goed toezien even onmiskenbaar als de „eenheid”, de „eenheid” even stellig aanwezig als de „veranderlijkheid”.

Terwijl ik het veld van bespiegeling, hetwelk hiermee ontsloten wordt, gaarne voor anderen vrij laat, kan ik thans eindigen met een tweetal opmerkingen, welke gereedelijk vastgeknoopt kunnen worden aan de in dit laatste hoofd-

stuk gegeven uiteenzetting. De eerste betreft vooral het calvinisme in zijn ouden vorm, de tweede ziet voornamelijk op het calvinisme in zijn nieuwe gestalte.

Er bestaat een verbrede meening, dat CALVIJN zich bij den opbouw van zijn stelsel hoofdzakelijk door intellectualistische behoeften heeft laten leiden; als jurist met strenge, onvermurwbare dialectiek uit één rationeele hoofdstelling alle leerstukken heeft afgeleid; en aldus een volkomen logisch en wijsgeerig sterk, maar een tegen alle godsdienstig gevoel indruischend systeem te voorschijn gebracht heeft.

Het scherpst is deze meening in den jongsten tijd wellicht uitgesproken door den destijds bekenden hoofdredacteur van de *Revue des deux Mondes*, F. BRUNETIÈRE, in een te Genève gehouden lezing over *L'oeuvre de Calvin* (gedrukt in *Discours de Combat*, 1903, p. 135—140).

Volgens BRUNETIÈRE heeft CALVIJN den godsdienst „geïntellectualiseerd”. „Indien er (zoo schrijft hij) in het oratorische „van de *Institutie* beweging is, is het geen beweging, die „uitgaat van het hart en dus het hart ontroert. De ongevoeligheid van den theoreticus van de religie CALVIJN wordt „slechts geëvenaard door de kracht van zijn redeneering. „CALVIJN'S godsdienst is redelijk, beredeneerd, rationeel zoo „gij wilt; een religie die essentiëel, bijna uitsluitend, bestaat „in het toestemmen van het verstand in bijna bewezen waarheden; een religie, die bewezen wordt niet door de vertroosting, die zij brengt aan bedroefden, of door de overeenstemming met de behoeften der menschelijke natuur, of door „wat dan ook, hetwelk ons roert, troost, opheft, bemoedigt „en bezielt; maar doordat zij letterlijk voortvloeit uit een tekst „(hetgeen echter een zaak is van taalkunde) en door de „hechtheid van haar logischen opbouw (hetgeen een zaak is van „loutere redeneering). De godsdienstige waarheid wordt op „dezelfde manier bewezen als die, welke in de wiskunde wordt „gevolgd. Gelijk hij zou redeneeren over de eigenschappen „van een driehoek, zoo redeneerde CALVIJN over de eigen-

„schappen Gods. Van een zaak des harten heeft CALVIJN de „religie tot een zaak van het verstand gemaakt”.

Om zoo te kunnen schrijven moet een man van BRUNETIÈRE'S qualiteit gewis geen tien bladzijden van het werk, waarover hij den scepter zijner kritiek opheft, gelezen hebben. De bekende CALVIJN-kenner (juister misschien: de advocaat en lofredenaar van CALVIJN) professor E. DOUMERQUE te Montauban, van wien ik bovenstaand verslag overneem, had dan ook een gemakkelijke taak, toen hij zich opmaakte om BRUNETIÈRE te weerleggen. Hij vergenoegt er zich mee enkele uitspraken van CALVIJN aan te halen, welke uitdrukkelijk betuigen: „dat het christelijk geloof niet is een bloote kennis van God, „welke naar het hoofd vliegt zonder het hart te raken, maar „wel degelijk een vast en krachtig vertrouwen des harten”. Inderdaad zijn reeds die enkele aanhalingen voldoende om aan BRUNETIÈRE'S verkondiging alle gezag te ontnemen. De eigenlijke kwestie is er evenwel niet mee opgelost. Het is niet de vraag, of sommige verspreide woorden van CALVIJN, maar of zijn leerstelsel de beschuldiging van „intellectualisme” logenstraft. En die vraag erlangt m. i. alleen dan het rechte, tusschen bevestiging en ontkenning het midden houdend antwoord, wanneer men let op de CALVIJN'S stelsel beheerschende gedachte van 's menschen nietigheid.

Dat CALVIJN'S stelsel een intellectualistisch bouwwerk is, valt moeilijk te ontkennen, wanneer men er op let, hoe CALVIJN al zijn vrome ervaringen omzet in leerstukken. Maar het fundament van dat bouwwerk is een altijd klaar voor oogen gehouden godsdienstige overtuiging.

Met het hem eigene geniale vernuft legde ds. Jo DE VRIES in een gesprek, hetwelk ik met hem over deze materie had, verband tusschen Genève ten dage van CALVIJN en Parijs in den tijd van de groote omwenteling. Typisch fransch achtte hij dat zelotisch doordrijven van één idee, alle menschelijk gevoel en redelijkheid ten spijt: te Genève de idee van Gods opperhoogheid, te Parijs de idee van de menschelijke gelijkheid.

Dat is inderdaad ook naar mijn meening de rechte oplossing van de kwestie. CALVIJN'S stelsel getuigt van niets en niemand ontziend intellectualistisch systematiseren, maar wát het systematiseert is een . . . religieuze idee.

Hieraan zou ik willen toevoegen, dat deze religieuze idee, ook voor het bewustzijn van CALVIJN zelf, meer dan eenige andere, bevrediging schenkt aan een diep in het hart van den godsdienstigen mensch gewortelde behoefte. Dit leidt mij evenwel tot hetgeen ik in de tweede plaats wilde opmerken.

9. Aan het slot van een zijner *Calvinistische Studiën* heeft dr. A. PIERSON naar aanleiding van de oprichting der Vrije Universiteit de vraag gesteld, hoe het mogelijk is, dat men in onzen tijd aan jonge mannen CALVIJN als ideaal kan voorhouden. Als ik het wel begrijp, heeft die vraag een tweevoudig karakter, is zij zoowel in zachten vorm een verwijt, als werkelijk een uiting van verwondering. Wat het verwijt betreft wil ik bekennen (al stelt de lezer in dit persoonlijk feit gewis weinig belang), dat de doopersche instincten mijner vaderen mij te diep in het bloed zitten om dr. PIERSON dááover niet van harte de hand te drukken. Doch zijn verwondering deel ik niet. CALVIJN immers is CALVIJN'S stelsel! En dat stelsel heeft, door de gedachte van 's menschen volstreckte nietigheid tot heerschappij te verheffen, als ik wel zie, aan een diep in het hart van den godsdienstigen mensch gewortelde behoefte bevrediging geschonken: de behoefte aan zekerheid omtrent den toekomstigen staat.

„Wij moeten weten waar wij heengaan” sprak een eenvoudige gereformeerde vrouw tot mij, toen ik haar vroeg, of zij nog de overtuiging had tot het uitverkoren volk des Heeren te behooren. „Waer onsekerheydt is in de consciency, worden de „beloften tot niet” (III. 13. 4), en: „Wy moeten versekert zijn „dat de saligheydt voor ons is wech gheleydt” heeft ook CALVIJN gezegd (III. 2. 41). Zonder het openlijk roemen op die verzekerdheid „en bestaet het Christendom selfs niet”

(III. 2. 39); en de gevaarlijkste aanvechting, waarmee Satan tot de geloovigen komt, is hen „met twijfelingh van hare ver-„kiesingh onrustigh” te maken. (III. 24. 4).

De zekerheid van het toekomstig heil nu schijnt het best gewaarborgd door de leer, dat de mensch niets kan en niets vermag. Immers, kan de mensch wèl iets, dan ligt het voor de hand, dat God ook iets van hem mag eischen, de uitdeeling der zaligheid dus bindt aan voorwaarden. Maar waar niets is heeft zelfs God zijn recht verloren, en kan de zaligheid in geen enkel opzicht als een loon der gerechtigheid, doch enkel als een genadegave van God beschouwd worden. Daarmee wordt evenwel de uitdeeling der zaligheid verheven boven onzekere menschelijke kracht, wordt zij afhankelijk gesteld enkel van Gods wil en besluit. En nu is het wel waar, dat er dan aanstonds, vooral bij de bovennatuurlijke opvatting der genade, vragen oprijzen: „waarom niet allen begenadigd”, „waarom deze wel en die niet”, vragen van verzet zoowel van den kant van 's menschen rede als uit zijn verontrust zedelijk oordeel. Doch hier staat tegenover, dat de zaligheid verschijnt als een beschikking van Gods eeuwigen raad en voorzienigheid, en mitsdien van zoo groote vastheid, dat de uitverkorene, al gevoelt hij in zich de mogelijkheid van een grooten val, zeker mag zijn, ja, wil hij God niet „terghen”, zeker moet zijn van zijn toekomstig heil (III. 20. 11). Nu kan ook niet alleen PAULUS, nu kan en moet ieder mensch, die niet wandelt op den weg der verdoemenis, roemen: „ik ben „verzekerd, dat noch dood noch leven mij zal kunnen scheiden „van de liefde Gods in Jezus Christus, onzen Heere” (III. 2. 40; III. 13. 5; III. 24. 6). Want hij bouwt op wat God aangaande hem besloten heeft. Laat de duivel hem met „ver-„soeckingen en aenvechtingen bestormen” of misschien zelfs tot schandelijke boosheden verleiden, hij heeft een „vast ver-„trouwen op behoud”, want daar God zijn heil van eeuwigheid af heeft besteld, zullen zelfs de raadslagen des duivels ten slotte medewerken ten goede (III. 20. 28 en 46; III. 24. 4).

Is het wonder, dat zoowel onder degenen die een angstig (ik zeg niet: een teeder) geweten hadden als onder hen, die zich niet vrij wisten te houden van grove schanddaden, velen zijn geweest, die zich tot CALVIJN'S leer aangetrokken voelden? Indien zij moesten gelooven, dat zij zich hun zaligheid hadden te verwerven of althans door „vruchten der bekeering” waardig te maken — hoe zouden zij dan anders dan met „vreese „en bevingh” aan de toekomst denken, anders dan met „schrick „en verslaghentheydt” Gods oordeel tegemoet zien? Hoe zouden zij zich ook vrij van „een huylingsche gehoorsaemheydt” kunnen houden (III. 13. 3; III. 16. 2 en 3; III. 19. 4). Maar nu komt CALVIJN, en als zij zich „omset door verschrickinghen des „doots” wanen, houdt hij hun niet slechts voor, dat zij niet alles, maar zelfs, dat zij niets behoeven te volbrengen en dat de gedachte van ook maar iets te moeten doen „om de ver- „kiesingh te bevestighen” zoowel een schendige roof van Gods eer als een beleedigend wantrouwen jegens Gods liefde is (I. 16. 3; III. 24. 1, 12, 13 vlg.). Als zij zuchtend over hun zonden neerzitten, meenend dat God van den zondaar een „droefheydt” eischt, welke evenredig is aan de grootte zijner zonde, komt hij heftig in verzet, want aldus, zegt hij, „worden d'arme consciëntiën op wonderbare wysen gepijnicht „en gheratbraeckt” (III. 4. 2). Als naar aanleiding van JACOBUS 2: 14—26 de dooper vraagt: „waar zijn uw werken?”, vraagt hij: „waar is uw geloof?”. Hij veracht wel de werken niet: want „die selvige, die de Heere tot d'erfenisse des eeuwigen „levens verordineert heeft, voert hy nae sijne ordinarise en „ghewoonlicke bedieningh door de goede wercken tot de „feitelicke besittingh daarvan”; de goede werken zijn gaven van God en een bewijs, dat iemand uitverkoren is; op zijn werken als teeken zijner roeping mag de geloovige zien (III. 14. 21; III. 4. 20 en 11)! Maar als CALVIJN een „fondament” voor de zaligheid zoekt, gaat hij de werken voorbij. De ware „teghen-stelling” is z. i. niet die tusschen „sonde” en „goede „wercken”, maar die tusschen „sonde” en „gheloof” (III. 14. 21).

Zoo bouwe dan de heilbegeerige op „d'onverdiende ghe-
 „rechtigheydt” en leere door het gelóóf „het gemoedt door
 „een standvastige versekertheydt en volle gerustigheyt vast
 „maken” (III. 13. 3). Buiten het geloof is alle streven naar
 deugd en alle „arbeydt en vlytigheyt” ijdel, ja „vervloectt”
 en „de „verdoemenisse sekerlick verdienend”. „Het is beter
 „op den wegh te hincken, dan buyten den wegh te loopen”.
 „Met hoe meer snelheyt yemandt buyten den wegh loopt,
 „des te verder dwaelt hy en des te ongheluckiger wordt hy”
 (III. 14. 4). „Waer niet is de vreese van des Heeren naam, daer
 „zijn alle de dinghen die hem ghe-offert worden, [dus ook]
 „de alder-schoonst schijnende wercken, niet alleen beuselingen,
 „maer oock stinckende en vervloecte vuyligheden”, en wie
 „neerstigheyt aenwende om door hare wercken Godt aen
 „haer te verbinden, sullen hem soodoende meer en meer
 „terghen” (III. 14. 8). „All' onse gerechtigheden stincken voor
 „Godts aenscheyn en kunnen niet anders doen dan Godes
 „wraeck ontstecken, 't en zij dat die van Christus' gherecht-
 „tigheyt een soeten reuck trecken” (III. 14. 16). „Veiligh
 „adem scheppen en rusten” mag „de wel-geoeffende consciencie”
 alleen, wanneer zij, zich verlatend enkel op „Godes barm-
 „hertigheden”, „vertrouwt om datse niet en vertrouwt”. Die
 mensch vindt rust, die, instemmend met BERNARDUS' woord:
 „d'ontferminge des Heeren is mijn verdienst”, „verdienen
 „heeft, sonder daer op te vertrouwen, en vertrouwen sonder
 „verdienste” (III. 12. 3 en 4).

Waarlijk, wil men CALVIJN een verwijt maken, zoo kan
 men eer zeggen, dat hij de menschen te veel getroost, be-
 moedigd en opgeheven heeft, dan te weinig. Niets eischt hij,
 niets zelfs van een geloovige, want „de wedergeboorte is altijd
 „onvolmaect in dit vleesch” (III. 13. 3 en 5): „Derhalven die
 „daar rallen en rabbelen dat wy door 't gheloove gherecht-
 „veerdicht worden, omdat wy weder-geboren zijnde, door het
 „leyden van een geestelick leven rechtveerdigh zijn, die en
 „hebben nooyt de soetigheyt van Godes ghenade ghesmaect.

„Waer uyt oock volght datse van de wijs' om wel te bidden „niet meer kennis en hebben dan de Turcken” (III. 3. 15). Ook de wedergeborene mag, ja moet weten dat hij vol „onreynheydt”, „sonde”, „ongerechtigheden” en „misdaden” is (III. 20. 8; III. 14. 16). Hij moet weten, dat hij mogelijk als Gods „beminde en getrouwe knecht David” zal vervallen tot „doodtslagh en overspel” (III. 4. 35). Hij moet weten, dat hij als „de „Corinthische bloetschender”, dien PAULUS wel „buyten „de Kerck”, maar niet buiten „d'eeuwige saligheydt” gesloten heeft (I. Cor. 5 : 2 en 5), aan wie weet welke „schelm-stucken” zich schuldig zal maken (IV. 12. 5 en 6). Soms tijds toch zendt God den geloovige „tot een medicijn en bedwang van sijn „hooveerdigheydt een Engel van Satan om van den selven „vernedert te worden”. Ja „door een rechtveerdige wrake „Godts” worden de uitverkorenen zelfs wel „voor sekeren „tijdt den Satan overgelaten”. Dat zij „in 't eynd' de victory „behouden”, mogen de kinderen Gods vertrouwen; dat zij *altijd* zullen overwinnen, is niet te verwachten (I. 14. 18).

Maar terwijl CALVIJN aldus niets eischt, geeft hij alles, t.w. „de versekertheydt der toekomende aennemingh” (III. 24. 1), „sekerheydt van onse verkiesingh” (III. 24. 4), „de sekere „vastigheydt der verkiesingh” (III. 24. 6). Met minder dan een „seker en vast ghevoelen”, zegt hij, kan de mensch het niet doen. „Onse saligheydt” moet „op soo sekere en vaste „stutsels gronden, datse niet en kan vallen en ter neer storten, „al waar' 't schoon dat het gantsche ghebouw der werelt tot „den val bewogen wierdt” (III. 2. 41; IV. 1. 2 en 3). En die „sekerheydt” erlangt de mensch door zijn leer. Zijn leer zegt, „dat de bysondere voorsienigheydt Gods tot syner behoudenis „op de schildwacht staat, dewelck' hem niet en sal laten over- „komen dan 't gheen hem goet en saligh is” (1. 17. 6). Zijn leer zegt met BERNARDUS, dat „de barmhertigheydt Godts „reyyckt van eeuwigheydt tot eeuwigheydt over de gene die „hem vreesen : van eeuwigheydt om der Predestinaty wille, tot „eeuwigheydt van wegen de salighmakingh : d'eeene zijnde

„sonder begin, en de ander sonder eynde” (III. 22. 10). Zijn leer verkondigt, „dat onse saligheydt tot allen tijden seker en „buyten perijckel wesen sal: om dat die door Godts onoverwinnelicke macht wort bewaert” (III. 23. 7).

„Een kort begriip van de gantsche Godvruchtigheydt” hebt gij volgens CALVIJN in de „rechtveerdighmaking des gheloofs”. Deze bij een veilige reede vergelijkend, zegt hij: „wy sullen „door elck selfs seer kleen en soet windeken schudden en „de beven tot dat wy dees’ haven bezeylt hebben: Maer wy „sullen daer en tegen oock in de duysternisse des doots gerust „zijn, soo langh als Godt betoont, dat hy onsen Herder en „Leydtsman is” (III. 13. 5). Zijn er, die u dan zullen beschuldigen van „vermetentheydt”, daar ge u er op durft beroemen zeker te zijn van uw uitverkiezing, en zeker te zijn dat gij tot Gods volk behoort, — laat u niet uit het veld slaan, grijp die „vermetentheydt”, want zij is een heilige „vermetentheydt „des gheloofs”, welke „’t vertrouwen op onse wercken wech „gheworpen hebbende”, zeker durft te zijn van het toekomstig heil, daar zij „rust op Godes barmhertigheydt alleen” (III. 2. 39 en 43; III. 14. 16; III. 20. 8 en 12).

Aldus heeft CALVIJN aan een diep in den mensch gewortelde behoefte bevrediging geschonken. Zelf was hij zich daarvan, gelijk uit het aangehaalde aan het licht treedt, ook bewust. Maar dat niet alleen, hij liet er zich bij den opbouw van zijn stelsel zelfs door leiden! Als hij handelt over „een saeck die „onder allen de gewichtigste is”, nl. de zondevergeving, zegt hij: „En alhier moeten twee dinghen overwoghen worden, te „weten: dat Christus sijn eere gheheel en ongheschendt be- „houde: ende dat de consciencien van de verghevinghe der „sonden versekert zijnde, vrede by Godt hebben” (III. 4. 2 en 27). Desgelijks stelt hij bij zijn beschouwing over de „voornaemste pylaer om de Religy staende te houden” (III. 11. 1), nl. de rechtvaardigmaking, op den voorgrond: „Ende „wy hebben alhier voornementlick twee dinghen te bemercken, „te weten, dat de Heere sijn eer gheheel en ongeschendt, en

„onse conscientien voor sijn oordeel een stillen vrede en een „soete gherustigheydt genieten mogen” (III. 13. 1).

Men kan CALVIJN's streven om de geloovigen tot elken prijs de zekerheid van hun zaligheid te waarborgen ongerijmd, verderfelijk, barbaarsch achten — op historische en psychologische gronden kan men moeilijk ontkennen, dat het calvinisme, zoolang het zijn grondgedachte van 's menschen volstreckte nietigheid, welke aan dat streven ongemeene kracht bijzet, vasthoudt, in afzienbaren tijd zijn macht en invloed over een bepaald type van menschen niet zal verliezen.

NOTEN EN AANTEKENINGEN.

Blz. 25. „Die dese leer (sc. van Godts bysondere voorsienigheyt) „hatelick willen maken”, (aldus *Institutio* 1. 16. 8) „die lasteren dats' een is „en over een komt met de leere der Stoïsche Philosophen de fato, dat is „van de onvermydelicke noodtsakelyckheyt . . . Maer de leere die daer „door beteekent wort, wort ons valschelick aenghewreven. Want wy „en verdichten niet, gelijk als de Stoïsche Philosophen doen, een noot- „sackelickheyt uit d'eeuwige t'samenknoopingh en verborgen ordeningh „en vervolg der oorsaken die in de natuyr soude begrepen zijn: maer „wy stellen Godt tot een scheidtsman en bestierder aller dingen, die na „sijne wijsheyt van all' eeuwigheyt aen verordent heeft wat hy soude „doen, en nu in der tijdt door sijne mogendtheydt volbrenght 't gheen „hy verordineert heeft”.

Niemand minder dan MELANCHTON heeft CALVIJN'S leer in den bovenbedoelden zin „gelasterd”. Welk een afschuwelijke uitzinnigheid tegenwoordig!” schreef hij naar aanleiding van CALVIJN'S bitteren strijd tegen BOLSEC; „in Genève wil men het stoïsch fatalisme weer op den troon „heffen, en wie met ZENO niet instemt wordt in de gevangenis geworpen” (*Corpus Reform.* VII. p. 930 en 932). CALVIJN had eenige jaren tevoren zijn tegen PIGIUS gericht strijdschrift over den vrijen wil nog wel aan MELANCHTON opgedragen! De sympathie was blijkbaar niet aanstands wederkeerig. Later schijnt dat anders te zijn geworden. Ds. LOHR deed mij uit den overvloedigen schat zijner geleerdheid opmerken, dat MELANCHTON eens gezegd moet hebben aan het hart van CALVIJN te willen sterven: „Utinam utinam moriar in hoc sinu” (vgl. DOUMERGUE, *Jean Calvin*, II. p. 545–556).

HIERONYMUS BOLSEC, een gewezen fransche Carmelietermonnik, en lijfarts van de hertogin van FERRARA, (RENÉE DE FRANCE), kwam in het voorjaar van 1551 te Genève. Toen hij het evenwel waagde ten opzichte van de leer der voorbeschikking een eigen, van CALVIJN afwijkende meening te hebben, en die ook niet onder stoelen en banken stak, werd hem van overheidswege te kennen gegeven, dat hij verstandig deed met de stad te verlaten. Ten diepste gekrenkt trok hij zich naar Vevay terug. In den loop van het najaar verstoutte hij zich evenwel in een van de godsdienstige samenkomsten te Genève, bij welke aan ieder, die het wenschte, gelegenheid tot gedachtenwisseling werd geboden, het woord te nemen. Doch CALVIJN en FAREL bestreden hem met zoo groote heftigheid, dat hij het geraden achtte de kerk te verlaten. Maar hij had buiten den sterken arm van een aanwezigen regeeringsambtenaar gerekend, die hem op de plaats zelf liet arresteeren. Op poene van

geeseling werd hem bij gerechtelijk vonnis verboden ooit weer het grondgebied der stad te betreden. Is het wonder, dat de man later (1563) maar weer in de armen der moederkerk terugkeerde? Van zijn hand zijn de twee levensbeschrijvingen over CALVIJN (1577) en over BEZA (1588), waaruit vooral katholieke geschiedkundigen hebben geput (vgl. BAYLE, *Dict. i. v. BOLSEC*; BAUM, *Leben Beza's*, I. p. 161; STÄHELIN, *Joh. Calvin* I. p. 281, 293 en 411 v. v.).

Blz. 50. Weerzin tegen scholasticisme zat in de lucht. Een van OSWALD MYCONIUS' lijfspreuken was het van SOCRATES afgeleide „*quae supra nos nihil ad nos*” (HAGENBACH, *Osw. Myc.* p. 320). Gezonde wetenschap daarentegen had in de gereformeerden warme voorstanders. Dezelfde MYCONIUS placht de universiteit als „het edelste lid van de kerk” te betitelen (HAGENBACH, o. c. p. 345). Zijn zoon FELIX evenwel schijnt, gewoon verschijnsel bij jonkheid en jonge réveilbewegingen, de toenmalige wetenschap, vooral van wege haar voorliefde voor de klassieke oudheid, te hebben veracht. Professor LINDEBOOM (vgl. hier vóór bl. 17) zou zich op hem kunnen beroepen. In een brief aan ZWINGLI schreef hij in 1522, dat hij een handwerk wilde leeren; hij was beu van de z.g.n. schoone wetenschappen, humaniora, philologie; de heilige Schrift alleen was hem het lezen waard; van de grieksche en latijnsche schrijvers gruwde hij; hun geschriften mochten een zekere elegantie hebben, zij waren zoo vol goddeloosheid, nietswaardigheid en bedrog, dat een christelijk gemoed ze onmogelijk kon bewonderen (HAGENBACH, o. c. p. 311).

Bl. 52. In één opzicht heeft het oude calvinisme de middeleeuwsche „Superstitie” niet alleen gevolgd, maar met alle macht als een onmisbaar stuk van het christelijk geloof vastgehouden: de macht en de werkingen der booze geesten. Wel ontbreken ook in dezen sporen van verlichting niet geheel, doch die zijn, indien niet geheel schijn, ten slotte toch van geen betekenis. In zijn commentaar op MATTHAEUS legt b.v. OSW. MYCONIUS de verzoeking in de woestijn (MATTH. 4) uit als vizioen: „het ware uiterst smakeloos en zonder nut te meenen, dat „CHRISTUS zich werkelijk door den duivel door de lucht naar een tempel „had laten dragen”. Toch gelooft hij in de realiteit van het verhaalde, getuige zijn toezegging: „Wij weten uit de dagelijksche ervaring, hoe „den heiligen door de listige demonen verzoeking van allen aard bereid worden”. Dezelfde MYCONIUS schreef in 1541, toen de met libertinisme besmette CARLSTADT in Bazel aan de pest was gestorven, een brief aan GWALTHER, den schoonzoon van ZWINGLI, waarin hij er zich over beklagde, dat CARLSTADT'S geest ronddwaalde en hem niet met rust liet; ook onder het volk waren geruchten omtrent een zekeren boozen geest, die CARLSTADT bij zijn leven vervolgd had en nu, na zijn dood, nog voortspeekte (HAGENBACH, *Osw. Mycon.*, p. 378 en 422).

BULLINGER ontkent het bestaan van werkelijke spoken. De geesten der afgestorvenen zijn volgens hem of in den hemel of in de hel. „Alle ongeloofige zielen”, schrijft hij in een preek over MATTHEUS 14, „zijn nergens anders dan in de pijn en de eeuwige verdoemenis, van waar „zij nimmer tot ons terugkeeren”. Toch gelooft hij zoo goed als MYCONIUS aan spokerijen. Hij acht deze evenwel het werk van demonen. De heks van Endor (I Sam. 28) riep in waarheid niet SAMUEL'S ziel op, maar den duivel. En nog verschijnt vaak de duivel aan menschen in de ge-

daante van geliefde dooden om hen te verleiden. Er zijn ook gevallen, waarin spotters met listige bedoelingen of uit laffe grappen pseudo-spokerijen verwekken. Zulke „schijngeesten”, meent BULLINGER, moet men met geeseling bezweren. Soms ook beeldt een mensch zich uit vrees of zenuwachtige opwinding iets van spokerij in, waar toch niets bestaat (PESTALOZZI; *Heinr. Bullinger*, p. 566).

Blz. 63. In 1549 gaf CALVIJN te Genève in het fransch en in het latijn uit: *Advertissement contre l'astrologie qu' on appelle judiciaire et autres curiosités qui regnent aujourd' hui dans le monde*. Kennis van COPERNICUS' beroemd werk *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (geschreven in 1530, gedrukt te Nürnberg in 1543) schijnt CALVIJN niet te hebben gehad. In alle geval heeft hij evenals de andere groote hervormers de zoo natuurlijke, maar onbijbelsche voorstelling van de wenteling der aarde om de zon niet erkend (vgl. WESTPHAL, *Copernicus*, p. 72—82). BEZA sprak gewis, als altijd, in zijn geest, toen hij 1555 „de „door COPERNICUS onderstelde beweging van de aarde om de zon” „een „onbewijsbare paradox” noemde (in zijn *Var. tractatus theolog. de pesta*). Overigens is er gewis in CALVIJN'S *Contre l'astrologie* als in al wat hij schreef een goed deel gezond verstand: „Vaak sterven in een slag 60.000 „mensen. Zijn deze nu allen onder dezelfde ster geboren? . . . Het is al „zoover gekomen, dat sommige phantasten niet meer hun muilezel durven bestijgen zonder de sterren geraadpleegd te hebben”. Men overschatte evenwel zijn verlichting ook in dezen niet: „Ongetwijfeld” (schrijft hij) „komen sommige uit de sterren afgeleide voorspellingen uit, maar „dat is altijd het werk van den duivel. God laat dit enkel toe om de „ongeloofigen te straffen, gelijk ook SAUL ondervonden heeft” (bedoeld is de geschiedenis met de sonnambule van Endor I Sam. 28:7—25).

In hetzelfde jaar 1549, den 23sten September, schreef hij aan VIRET (Ms. Gen.): „In het pakket, hetwelk gij mij onlangs gezonden hebt, waren „brieven uit Polen, welke niets nieuws bevatten dan alleen, dat in het „gebied van Marcicius het water in een meer twee dagen lang er als „bloed heeft uitgezien, ja men heeft er hier en daar stukken geronnen „bloed uit opgeschept. Een schrikkelijk wonder, welks beteekenis wel „spoedig openbaar zal worden. Doch daar er tegenwoordig zooveel fabels „de rondte doen, kan ik het bericht niet dadelijk gelooven, en zal ik „mijn oordeel maar opschorten, totdat onze boekhandelaars van de jaar- „markt teruggekeerd zullen zijn” (HENRY, *Calv.*, II. p. 390 v. v.).

Een ander voorbeeld van CALVIJN'S geloovigheid verhaalt BEZA: „Au „mois de Decembre il fut malade plusieurs jours, tellement que le 18, „qui estoit le jour des censures des ministres pour la cène de Noël, ils „firent leur assemblée en sa chambre luy estant au lict. Il y avoit eu „en la nuict une merveilleuse Bise, qui se renforça de plus en plus tout „ce jour la et le lendemain qui estoit jour de Samedi et s'appaisa seulement „le Dimanche. Lors CALVIN en la presence de plusieurs des ministres, „parlant de la vehemence de ceste Bise dit un mot qui peu de jours „après fut trouvé véritable. Je ne scay, disoit-il, que c'est, mais toute „ceste nuict oyant ce grand bruit, il me sembloit que c'est Dieu qui „sonne le tabourin en l'air, je ne pouvois oster cela de mon esprit, il „se fait quelque grand' chose. „Precemur, obsecro, nam omnino magni „aliquid geritur”. Or dix ou douze jours après vindrent les nouvelles, „que ce jour la de Samedi 19 du mois avoit esté la bataille de Dreux,

„où pour certain Dieu besogna contre les ennemis de Son Eglise, „quoiqu' on veuille dire”.

De hier bedoelde slag bij Dreux is die van 19 December 1562, waar de protestanten onder CONDÉ en COLIGNY aanvankelijk de overwinning schenen te zullen behalen, maar ten slotte gedwongen werden het veld te ruimen voor de onstuimig opdringende zwitsersche compagnieën en zich met groote verliezen onder COLIGNY (CONDÉ was gevangen genomen) op Lyon terug te trekken. Er wordt verteld, dat ook CONDÉ in een merkwaardigen droom, welken hij in den nacht van 18 op 19 December had, het verloop van den slag en zijn eigen dood heeft vooruitgezien. Een bekende anecdote is, dat CATHARINA DE MEDICIS op het eerste, later valsch gebleken gerucht van de overwinning der protestanten luchthartig „alsof „het de verandering eener mode betrof”, uitriep: „Welaan wij zullen „er ons in moeten schikken om den lieven God voortaan in het fransch „aan te roepen”: „Eh bien, nous prierons Dieu en français”. BEZA heeft de bijeenkomst der predikanten om de legerstede, waarop CALVIJN met hevige jichtpijnen nederliggend God in de lucht hoorde trompetten, niet bijgewoond. Hij was in het leger bij Dreux om de soldaten moed, vertrouwen en bereidheid tot den dood in te spreken, gelijk hij 's daags vóór den slag nog heeft gedaan.

Als los toevoegsel aan het bovenstaande moge hier de opmerking een plaats vinden, dat CALVIJN in het bovenvermelde geschrift *Contre l'astrologie* de goddeloosheid der menschen afleidt „niet van de sterren, maar „van den vrijen wil”. Wie dat loochent, meent hij, „stoot allen godsdienst „omver”. Bevestigt dit niet ten overvloede mijn opmerking op bl. 94 en 244, dat men voorzichtig zij met de traditioneele bewering, volgens welke CALVIJN „een tegenstander is van den vrijen wil”? Wat hij bedoelt is in het kort niet anders dan dit: „Dat de wille des menschen niet door „hare vryheydt de genade. maer door de genaed' hare vryheydt ver- „krijght” (Inst. II. 3. 14).

Bl. 75 (vgl. bl. 275 v.). Het omgekeerde van *souvereiniteit in eigen kring* vinden wij bij het oude calvinisme. De strenge opvatting van de erfzonde, de overtuiging, dat heel het natuurlijke leven zedelijk-verdorven en aan de heerschappij der demonen overgegeven was, bracht mee, dat de gereformeerde kerk er naar streefde het huiselijk, maatschappelijk en staatkundig leven onder haar voogdij te stellen. De geschiedenis van Schotland is hier leerrijk. „There was one Country”, aldus BUCKLE in zijn beroemd *History of the civilisation of England* (pp. 349—369), „in „which the Puritan ministers succeeded in moulding alike the character „and the habits of the nation, and in disseminating their harsh and „gloomy tenets through every section of society. While England was „breaking loose from her most ancient superstitions, and advancing with „gigantic strides along the paths of knowledge, Scotland still cowered „with a willing submission before her clergy. Never was a mental servi- „tude more complete, and never was a tyranny maintained with more „inexorable barbarity. Supported by public opinion, the Scottish „ministers succeeded in overawing all opposition. in prying into and „controlling the moste private concerns of domestic life; in compelling „everyone to conform absolutely to all the ecclesiastical regulations they „enjoined; and in, at last, directing the whole scope and current of „legislation. They maintained their ascendancy over the popular mind by

„a system of religious terrorism, which we can now barely conceive. The „nature of man, the anger of the Almighty, the fearful power and continual presence of Satan, the agonies of hell, were the constant subjects „of their preaching. All the most ghastly forms of humane suffering were accumulated as faint images of the eternal doom of the immense majority of mankind. Countless mirakles were represented as taking place „within the land, but they were almost all of them miracles of terror. „Disease, storm, famine every awful calamity that fell upon mankind, „or blasted the produce of the soil, was attributed to the direct intervention of spirits, and Satan himself was represented as constantly „appearing in a visible form upon the earth”.

In den brief aan FAREL vertelt CALVIJN zelf, (BONNET, *Lettr. Franç.*, I p. 260), dat hij na zijn terugroeping in Genève (1541) aanstonds voor den Raad is verschenen met de verklaring, dat geen opbouw van de kerk mogelijk was, tenzij de ordonnantiën, welke Gods Woord voorschreef, werden toegepast. De „Ordonnances ecclésiastiques”, welke dienovereenkomstig 2 Januari 1542 in werking gesteld werden, bepaalden, dat wie zich niet wilde voegen naar de vermaningen van „het consistorie” bij de overheid aangeklaagd zou worden. De twaalf leeken-leden, die naast de predikanten in het consistorie onder het voorzitterschap van CALVIJN zitting hadden, werden door de regeerende raden uit hun midden gekozen. Zoo was het consistorie een middending tusschen kerk en staat, een soort kerkelijke zedenpolitie.

De „Ordonnances” regelden ook de intiemste aangelegenheden: de muziek, de optochten, de kleedij, de maaltijden, de versieringen. De man, die meer dan 60 jaar oud was, mocht geen vrouw huwen, meer dan de helft jonger dan hij. Een vrouw van veertig jaar mocht niet trouwen met een man, jonger dan vijf-en-dertig. Als ouders en kinderen verschil van meening hadden in zake huwelijkskeuze, moest het consistorie scheidsrechterlijk uitspraak doen. Echtscheiding was alleen mogelijk bij overspel of zware mishandeling. Op de kerkhoven mochten geen pralende gedenksteen en menscheener verheffende opschriften worden geplaatst. Aan de lagere standen was verboden fluweel, zijde, bont of kleederen met kostbaren snit te dragen. Alleen vrouwen van stand mochten ringen aan de vingers hebben, en ook dit niet dan in zeer beperkte mate. Haarkapsels en versieringen werden in het geheel niet toegelaten. De kleermakers mochten geen nieuwen snit invoeren zonder verlof van de overheid. Eenvoudige meisjes mochten geen kleurige kleederen hebben, vooral mocht er niets van rood in zijn. Dure gedroogde vruchten waren verboden. Alleen de aanzienlijken mochten wildbraad, gevogelte of gebak eten. Een eenvoudig burger mocht nooit meer dan tien gasten hebben; bij een bruiloft mochten aanzienlijken hoogstens twintig, de allervoornaamsten dertig gasten ontvangen. Het bruilofsfeest mocht niet langer dan één dag duren. Bruid en bruidegom mochten aan niemand geschenken geven dan aan elkander; en het moest, op straf van vijf-en-twintig gulden voor elk van beiden, een eenvoudig geschenk wezen: in het bijzonder waren kostbare, met gouddraad of sierlijke linten samengebonden bloemstukken verboden. Een kraamvrouw moest er zich voor wachten om zich in het kraambed sierlijk aan te kleeden; op den doopdag mocht zij alleen de allernaaste verwanten en kennissen ontvangen.

Dát waren nog eens „zedelijkheidswetten”. Maar daarmee, antwoordt gij wellicht, was CALVIJN dan ook volkomen tevreden? „Meen niet”,

schrijft hij aan MYCONIUS, „dat wij de zaak zonder de allergrootste „moeite hebben kunnen doorzetten. Wij konden ook niet al wat wij „wenschten verkrijgen, maar hebben geleerd ons in dezen boozen en „tuchtelozen tijd te schikken” (BONNET, *Lettr. franç.* I, p. 292).

Bl. 79. (vgl. bl. 275 en 303). In het algemeen schreven de oude gereformeerden volstrekte gehoorzaamheid, eerbied en onderdanigheid jegens de van God ingestelde overheden voor, ook dan, wanneer deze zich goddeloos gedroegen en de hun van boven gegeven macht misbruikten tot onderdrukking, wreedheid en afpersing. In de heiligheid, het „goddelijk „recht” van de gereformeerde kerk en de gereformeerde leer vond evenwel hun onderdanigheid haar natuurlijke beperking. Zoodra een overheid zich tegen de hemelsche waarheid verzette, verzette zij zich tegen God zelf en kon zij verwachten, dat elk uitverkorene, als de nood aan den man kwam, tegen haar in het geweer zou treden.

Drieërlei dient hier onderscheiden te worden: eerstens het recht van den opstand, dan het recht om in het openbaar kritiek op de handelingen der regeering te oefenen, ten slotte de kwestie van den tyrannenmoord. Welke denkbeelden de oude gereformeerden in deze drie stukken voorstonden, zal men zich niet klaar voor oogen kunnen stellen, tenzij men let op hun onvermogen om in vragen van de praktisch objectief te oordeelen en anders dan met twee maten te meten. Zij achtten zich nu eenmaal het ééne uitverkoren volk Gods, des Heeren erfdeel, en het was duidelijk, dat den „vrienden Gods” iets geboden kan zijn, hetwelk „Godes vijanden” allerminst geoorloofd was! Een gereformeerde kon zelfs door tyrannenmoord „zijn handen heyligen voor den Heer”. In het algeméén was nl het dooden van een tyran weliswaar verboden: zelfs DAVID had er zich voor gewacht SAUL, den gezalfde des Heeren, te doorsteken, en een gereformeerd prediker zou niemand opwekken of aanraden zijn hand tegen een koning op te heffen. Maar in bijzondere gevallen kon het gebeuren, dat God een der zijnen „verwekte” om een goddelozen vorst uit den weg te ruimen.

„Gheen *private* mensche en mach een Tyran dooden”, zegt CALVIJN, en ik cursiveer dat *private*. Want de bedoeling is, dat men wel een tyran mag dooden, maar dat men, als in alle dingen, ook hier vóór alles moet „sien op sijne beroepingh”: „Daer en is gheen daedt die by de men- „schen, oock by de Philosophen, in meerder achtghing is, dan het Vader- „landt van tyranny verlossen. Maer door de stemme des Hemelschen „Rechters wort oentlick verdoemt die ghene dewelcke buiten en teghen „sijn beroepingh aan een tyran de handt sal geleydt hebben” (*Institutio* III. 10. 6).

Nu is er een gewone en een buitengewone „beroepinghe” volgens CALVIJN. De eerste is die van hen, die krachtens rang, stand en ambt de aangewezen beschermers des volks zijn „als eertijds d'Ephori in „Lacedemoniën en hedendaegs in elck Koninckrijck de drie Staten”; (IV. 20. 31): de gedachte aan deze „ordinarisse beroepinghe” was het, welke de gereformeerden èn in Frankrijk èn in de Nederlanden er zooveel prijs op deed stellen, dat „een prins” de leiding van den opstand had. Maar ook een „buitengewone” roeping is mogelijk: „En alhier openbaert zich zijn „(Gods) wonderbare goedtheydt, macht en voorsienigheydt. Want somtijts „verweckt hy uyt zijne dienstknechten openbare verlossers, dewelcke hy „met sijn bevel wapent om wraeck en straffe t'oeffenen over een onrecht- „veerdighe regeeringh, en het t'onrecht verdruckte volck te verlossen uyt

„sijnen jammerlicken staet: somtijds gebruyckt hy tot dit werck het „woeden en rasen van die ghene die wat anders in den sin hebben. „Op d'eerste wijs' heeft hy het volck van Israël verlost door MOZES „uyt PHARAO'S tyranny: door OTHNIËL uyt het geweld van CHUSAM „den Koningh te Syriën: door andere Koninghen of Rechters uyt „andere slavernijen. Op de tweede wijs' heeft hy ghetemt de hoo- „veerdy van Tyrus, door d'Egyptenaers. Wat d'eerste belanght, dewijlse „van Godt door een wettelicke roepingh gheroepen en ophewekt waren „tot verrichtingh van sulcke daden. soo en hebbense door het aannemen „der wapenen teghen de Koninghen, die Majesteit die den Koninghen „door Godts ordinnanty ghegeven was, geenszins geschonden of ghe- „quetst: maer sy hebben uyt den Hemel ghewapent zijnde, de minder „macht door een meerdere ghebreydelt, even ghelijck als de Koninghen „gheoorloofd is hare Stadt-houders en Dienaers te straffen. Aengaende „d'andere, hoewel sy Godes werck onwetende volbrachten: soo en had- „dense nochtans niet anders dan boosheyt in den sin" (IV. 20. 31).

Is hier niet de sleutel voor de oplossing van het tusschen roomsche en protestantsche historieschrijvers bestaande strijdpunt betreffende POLTROT?

JEAN DE MEREY, die voor de zaak der hugenoten zelfs zijn riddereer veil had en onder den spionnenaam POLTROT alle aardsche liefde had begraven, gevoelde zich geroepen om het oordeel Gods te voltrekken aan hertog FRANÇOIS DE GUISE, dien men (naar het schijnt ten onrechte) verdacht de aanstichter te zijn van een te Vassy onder de hugenoten aangericht bloedbad. Terwijl de hertog in gezelschap van een wapenbroeder op een schoonen avondstond door het liefelijk landschap te paard naar huis reed, trof hem van uit het struikgewas de vergiftigde kogel van POLTROT in den rug. Stervend werd hij naar het kasteel gedragen (1563). POLTROT vluchtte, doch nam den verkeerden weg en werd na een paar dagen in een herberg gevangen genomen door een patrouille soldaten, die, begeerig naar den uitgelooften prijs, den moordenaar zochten en aanstonds erg in hem kregen door den schrik, welken hij bij hun binnenkomen toonde. Bij zijn verhoor zeide hij door BEZA en DE COLIGNY tot zijn daad te zijn aangezet. BEZA had hem gevraagd, of hij zich niet gelukkig zou achten zijn kruis in deze wereld te dragen, gelijk CHRISTUS het voor ons gedaan had. Later wijzigde hij deze bekentenis door te zeggen, dat zij hem niet hadden aangezet, doch wel van zijn voornemen wisten en hem hadden aangemoedigd. Van zijn terechtstelling te Parijs wordt ons nog een afgrijselijke bijzonderheid meegedeeld. Toen de paarden — hij was veroordeeld om gevierendeeld te worden — reeds eenmaal hadden aangetrokken, vroeg men hem, of hij zijn eerste bekentenis niet nog wilde herhalen. Hij weigerde en stierf als een held.

Niet heel dankbaar hebben gereformeerde geschiedschrijvers POLTROT niet alleen verloochend, maar ook als een ellendigen leugenaar voorgesteld. BEZA ging zoover niet. Wel ontkende hij ten stelligste POLTROT te hebben aangezet of hem ook maar in zijn voornemen gestijfd te hebben. Doch hij beschouwde hem als een „naar Gods onnaspeurlijk „gericht verwekten anderen EHUD" en toonde nog veertien jaar later zijn portret als dat van een held en bloedgetuige des Heeren. Ook de hugenoten prezen POLTROT als een „martelaar" en zongen te zijner eer liederen over „De verlossing van Israël" in fransche en latijnsche verzen (BAUM, *Th. Beza*, II. p. 706 v. v.).

Er is niet veel psychologische scherpzinnigheid noodig om het verschil tusschen POLTROT's voorstelling en BEZA's ontkenning te verklaren, als men let op wat hierboven over de oudcalvinistische beschouwing van den tyrannenmoord gezegd is. Zeker, BEZA en geen enkel gereformeerd prediker zou in de openbare prediking of in vertrouwelijik gesprek iemand opwekken tot het dooden van een gekroonden zijand van God; ook dan niet, als iemand zich aanbood. Maar evenmin zouden zij iemand, die in zich zelf getuigenis van God had ontvangen, tegenhouden! Is er feitelijk wel verschil in voorstelling tusschen POLTROT en BEZA? BEZA ontkent POLTROT te hebben aangemoedigd. Het is maar de vraag wat gij aanmoedigen noemt. Iets als: „volvoer uw plan, want „God roept u” kan BEZA niet gezegd hebben zonder met „de Leer” in strijd te zijn. Maar wat hij wel gezegd kan hebben is dit: „als God u „roept, volvoer dan uw plan.”

Schijnbaar is BEZA's houding dubbelhartig geweest. In waarheid was zij m. i. dat niet. Zij sproot voort (behalve wellicht uit eischen van taktiek) uit het geloof aan de mogelijkheid van rechtstreeksche goddelijke verwekkingen en hangt samen met heel zijn supranaturalistisch stelsel. Een soortgelijke schijnbare dubbelhartigheid heeft m. i. ook CALVIJN getoond in de geschiedenis van de samenzwering der hugenoten te Amboise (1559—1560). Toen deze mislukt was, heeft hij alle verantwoordelijkheid ervan met kracht van zich afgeworpen en de heele onderneming een avontuur van dolende ridders genoemd. Maar toen men hem van tevoren in het geheim over het geoorloofde van het plan polste, heeft hij, zooals sommigen stellig gelooven, gedacht aan de mogelijkheid, dat het een heilig en door God bedoeld plan was, en die gedachte ook niet geheel verborgen (POLENZ, *Gesch. des franz. Calvin.* II. p. 23 v. v.; HENRY, *das Leben Joh. Calvins* III. p. 475, p. 546 v. v. en Beil. p. 153 en 160; STÄHELIN, o. c. I. p. 615 v. v.).

Vier jaar voor den dood van den hertog DE GUISE schreef BEZA aan BULLINGER: „Het ontbreekt niet aan SCAEVOLA's, die, wanneer een rechtmatige beroeping plaats heeft, bereid zijn de ware vrijheid ook met „een zekeren dood te koopen. Wij hebben tot nu toe geantwoord, dat „de storm met gebed en geduld moest worden overwonnen; en dan zou „hij zich niet onbetuigd laten, die nog onlangs door een zoo wonderbaar „teeken (den plotselingen dood van HENDRIK II) te kennen gegeven „heeft wat hij voor zijn Kerk niet alleen kan, maar ook wil doen” (BEZA BULLINGERO, 12 Sept. 1559).

BEZA voegde aan zijn ontkenning POLTROT te hebben aangezet de erkenning toe, dat hij niet van zins was geweest iemand van een daad als die van POLTROT af te houden, en dat hij openlijk had gebeden, dat God de vervolgte uitverkorenen van den tyran mocht verlossen. Na het bloedig drama van Vassy hadden zich ook vele hugenoten bij hem aangemeld, die DE GUISE uit den weg wilden ruimen. In openbare en particuliere bijeenkomsten zoowel als in brieven had hij den prins van CONDÉ, den Admiraal en alle andere mannen van rang en stand, die het Evangelie voorstonden, gewezen op hun plicht om het gezag van des konings edicten met alle hun ter beschikking staande macht te handhaven en de onschuld der vervolgdten te beschermen tegen DE GUISE, die zich boven de wet en den koning verhie. Als hij in het openbaar God had gebeden om of den hertog DE GUISE te bekeeren (wat hij nauwelijks durfde hopen) of het koninkrijk van hem te verlossen had

hij hem evenwel nooit bij name genoemd (HEPPE, TH. BEZA. II. p. 182 — 223; STÄHELIN *Joh. Calvin*, I. p. 105 v. v.; POLENZ, *Gesch. des franz. Calvinismus*, II, p. 236 v. v.).

Merkwaardig is de briefwisseling na DE GUISE'S dood tusschen RENATA VAN FERRARA (DE GUISE'S schoonmoeder) en CALVIJN. Zij beklaagde er zich over, dat de gereformeerde predikanten DE GUISE hadden uitgemaakt voor iemand, voor wien men niet moest bidden, en hem nu ook na zijn dood nog met hun ongebreidelde toorn vervolgden.

„Ik wil mijn schoonzoon niet verontschuldigen, maar is het rechtvaardig, dat men nu, terwijl hij niet meer leeft, ook nog zijn gedachtenis met den bittersten haat vervolgt? Ik beken U openhartig, dat ik niet kan gelooven, dat zulke woorden des toorns van God komen. Ik weet, dat hij een vervolger was, maar ik geloof niet, dat hij van God verworpen is, want in zijn laatste ure heeft hij teekenen van een andere gezindheid gegeven. En al was hij nog ongelukkiger en volkomener verworpen dan hij was, zoo moest men in zulk oordeelen toch geen behagen scheppen”.

CALVIJN antwoordt met berisping van haar al te groote droefheid: DE GUISE heeft zelf het vuur ontstoken! „Ik beken, dat ik wel van harte om zijn bekeering placht te bidden, maar toch ook dikwerf wenschte, dat God zijn hand aan hem mocht leggen om de kerk van hem te bevrijden, wanneer hij niet anders wilde worden. Toch gaat men te ver, wanneer men hem zonder meer verdoemt, tenzij er een volkomen zeker en onfeilbaar teeken der verwerping kan worden waargenomen. Men moet zich in deze dingen wel in acht nemen voor overijde vermetelheid, want er is slechts Een, voor wiens rechterstoel allen openbaar worden. Intusschen vraag ik u, mevrouw, u niet al te boos te maken over de woorden „voor iemand niet bidden””. Men moet hier onderscheid maken tusschen verschillende soorten van gebed en voorbedding. „Ik kan bidden, dat iemand gered worde; maar daarom bid ik nog niet voor hem in alle opzichten en in al zijn ondernemingen als voor een lid der gemeente! Wij bidden den Heer, dat hij die genen op het goede pad leide, die op den weg der verdoemenis wandelen, en vragen wederom, dat hij onze broeders behoeve en zegene op alle wegen. Laat mij u iets uit het leven van de koningin van NAVARRA vertellen”, (JOHANNA VAN NAVARRA, de ijverige voorstandster der hugenoten, moeder van HENDRIK IV, echtgenoot van den tot het katholicisme teruggevallen koning ANTON), „dat hier recht op zijn plaats is. Toen haar gemaal, de koning, zich tegen het Evangelie keerde, liet haar huisprediker plotseling de kerkelijke voorbede voor hem weg. Daarover vertoornd, hield zij hem voor, dat hij zich reeds met het oog op de onderdanen deze verandering niet mocht veroorloven. Daarop antwoordde hij, dat hij zoo deed alleen om den koning niet te schande te maken. Want als hij in het gebed hem zou moeten noemen, zou hij het alleen zoo kunnen doen, dat hij bad om zijn bekeering, en dat was zijn val voor heel de wereld openbaar maken. Zou hij daarentegen bidden, dat God hem wilde behouden in heil en voorspoed, dan zou dat klinken als een spot, en een ontwijding des gebeds zijn. Toen de koningin dit antwoord had vernomen, ging zij stil heen en liet de zaak rusten. Nu bid ik u van haar te willen leeren. Een oordeel ten slotte nu zelf, of het recht ware slechts aan dezen enen man te denken en niet aan de honderdduizenden, die door hem gevallen zijn; of men de liefde zoo beperken mag, dat men tegen de vromen om het geringste toorn, en in hem het ergste over het

„hoofd ziet? Het rechte is: het booze te haten zonder ons om de personen te bekommeren en een ieder te verwijzen naar zijn rechter”.

Het recht om op de daden der regeering in het openbaar kritiek te oefenen, hebben de gereformeerden zichzelf altijd in ruime mate toegerekend. Wel duldde CALVIJN van zijn libertijnsche tegenstanders in Genève, die hij als oproermakers, ja, als opstandelingen tegen den Heer beschouwde, niet de geringste tegenspraak. Doch zelf heeft hij en hebben geslachten na hem de gereformeerde predikanten zich nooit ontzien van den kansel de heftigste boet- en dreig-predicaties tegen een hun onsympathieke overheid uit te roepen. Is er gevaarlijker vorm van opruiing denkbaar? „Gij raadsheeren van Zürich”, (aldus in Juni 1532 LEO JUDÄ, en zijn strafrede kan als model gelden van wat gereformeerde prediking in dagen van strijd tusschen predikanten en overheid te hooren heeft gegeven), „nadien God u gestraft heeft, hebt gij Hem thans nog veel meer vertoord door een zoo laffen, schandelijken, oneervollen vrede te sluiten. „Gods Woord, het geloof en de waarheid hebt gij vervalscht. Hoewel „gij aangesteld zijt als herders over de kudde, slaapt gij en heult met „de wolven in stede van ze te dooden. Daarom kom ik als de herdershond u wekken naar het voorbeeld van den heiligen JOHANNES den „Dooper, die HERODES zijn groote zonde voorhield en hem bestrafte, „hoewel hij daarom lijden moest” (Pestalozzi, o.c. p. 103 v. v.). Hoe vaak is het calvinisme met zijn „ijver Gods” en zijn vaardig bespelen van „het clavier der volksconsentie” ontaard in demagogie!

Bl. 103. Hoe nauw in de achttiende eeuw de naam van SPINOZA met de rationalistisch-naturalistische of, zooals het genoemd werd, de „ongodistische” verklaring der wonderen in betrekking stond, trede aan den dag uit een enkele bladzijde van het boek over *De wonderwerken van Mozes, verklaard en beweerd teegens het heedendaagse ongelooft* [A^o. 1719] door den gereformeerden predikant DAVID KNIBBE van Leiden. Het werd door JOH. A. MARK, FRANC. FABRICIUS, JOH. WESSELIUS en, last not least, door den bekenden T. H. VAN DEN HONERT, allen hoogleeraren in de heilige godgeleerdheid te Leiden, geprezen als „alleszins regtsinnig en „overeenkomende met Gods heilig Woort en met de aangenoomene Leere „onser Kerken, en dienstig om in deese dagen de Gemeinten van ons „Vaaderlant te waapenen teegen alle Godtloose en boose verdraajingen „der bovennatuurlijke Wonderwerken van den alderhoogste God”.

„Dus meen ik” [aldus het *Voorberigt* in § X] „overtuigende genoeg „betoogd te hebben, dat de Schriften, op MOZES naam gaande, de Syne „zijn; en dat hij daar in Waarheeden en geen Leugenen geschreeven „heeft. Nu blijft voor het Ongelooft niets anders overig als te loochenen, „dat deese Wonderen in MOZES boeken verhaald, gewrogt zijn door een „Goddelijke Almagt, en die dan alle tot natuurlijke Oorsaken alleen te „brengen” [men lette op de *tegenstelling!*], „gelijk als zij ook doen, en dit „hun uiterste Plichtanker is; maar dat alsoo weynig sal vasthouden als „de Voorige. Ik sal maar aanteekenen 't geen SPINOZA daaromtrent stelt, „en dan weet gij wat andere Godversaakers van onze tijden daar van „stellen, als ploegende alle met Sijn kalf, en naar Sijne Boeken als hunnen „Bijbel hun geloof rigtende. Het gevoelen van SPINOZA komt kortelijc „hierop uyt. 1. Dat er niets geschied buiten den vasten loop der Nature, „dat alles werkt naar de eeuwige Wetten en Order der Nature. De geeheel „Natuur noemd hij zeer bedriegelijc God; en de Dingen die naar deer-

„selver order werken Gods Besluiten; en tragt dan daar uyt op te maaken, „dat dewijl Gods besluiten niet kunnen veranderd worden ook dan de „aangebooren werking aller dingen niet veranderd kunnen worden, en „alsoo niets teegen of booven de natuur geschieden kan. 2. Dat de „mirakelen derhalve niet anders zijn als die ongewoone Werken, welker „natuurlijke Oorsaken de menssen niet weten, of die sy door geen „Voorbeeld van een andere gewoone saak verstaan kennen. 3. Dat de „Schrift dieswegen maar spreekt van Wonderwerken naar de opinie der „menschen, en bysonder der Jooden. 4. Dat men veele dingen als Won- „derwerken, in de Schrift aangeteekend, uyt natuurlijke oorzaaken kan „afleyden, en volgens de Reegelen der Natuurwerkingen uitleggen; dat „de Schrift selve daartoe in sommige saaken Aanleydinge geeft. 5. Eyn- „delyk dat men van alle vreemde Gebeurtenissen de natuurlijke Oorsaak „juist niet kan verstaan en aanwijzen, omdat men alle omstandigheden „niet weet hoe se voorgevallen sijn; en omdat de Geschiedenissen daar „niet alle beschreeven zijn naar de Waarheid der saake, maar naar de „Bevattingen van den schrijver of naar de Veroordeelen der Menschen „aan welke hij schreef, of met vergrootende Manieren van spreken zijn „opgemaakt”.

Deze schets van SPINOZA's denkbeelden, welke men kan toetsen aan SPINOZA's eigen uiteenzettingen in het zesde hoofdstuk van het *Godgel. Staatk. Vertoog*, en welke een van de hoofdthema's van de gereformeerde godgeleerdheid der zeventiende en achttiende eeuw aanduidt [STIBBE wijdt aan de verdediging enkel van de door MOZES verrichte wonderen zeshonderd compresse bladzijden !], teekent meteen welk een herschepping het calvinisme sinds heeft ondergaan. Het heeft niet slechts opgehouden de omschreven opvattingen als ongodistisch te verwerpen, het reikt ze als eigenlijk en echt gereformeerd de hand: God en natuur geen tegenstelling, vaste wetten, wonderen alleen van het standpunt des menschen. En waar de vaderen tientallen lijvige werken schreven om de wonderen te „beweren”, leggen zij bij deze materie hun pen neder, tenzij zij ze vatten om de wonderen uit natuurlijke oorzaken te verklaren. Een tijdgenoot van STIBBE, DINANT, gaf zijn mede tegen de natuurlijke verklaring van de wonderen gericht werk den titel „Agtbaerheid van Gods „Woord”. Het is duidelijk dat de neocalvinist omtrent de pointe dier achtbaarheid wel zeer sterk zijn eigen meening heeft. Met den modern-gereformeerden natuurkundige, professor WRIGHT (*Wetensch. Bijdragen tot de Bevestiging der Oud-Testam. Geschiedenis*, 1908), verklaart hij het wonder van den doortocht door de Schelfzee [Ex. 14] b.v. zoo: Het peil van de zee was destijds belangrijk hooger dan tegenwoordig. Daardoor stond een gedeelte van wat heden ten dage land is, veelal onder water, enkele decimeters diep misschien. Maar als er dan een stevige bries kwam, liep het droog; dit gebeurde vrij geregeld. „De wateren „waren hun een muur aan hun rechter- en aan hun linkerhand”, d.w.z. de stand van de zee was nog juist hoog genoeg om den rechter- en den linkervleugel van de Israëlieten te beschermen; „muur” beteekent in den bijbel vaak „bescherming”.

Vergelijk hiermede wat STIBBE zegt. In het vijftiende hoofdstuk van zijn boek niet minder dan vijf-en-dertig bladzijden aan „de Doortogt „van Israël door de roode Zee” wijdend, vestigt hij achtereenvolgens o.a. op drie onderdeelen van het wonder de aandacht: 1. „De zee „deede hij wegwijken”; 2. „Den Grond of Boodem der Zee droogde

„hij op”; 3. „De Wateren liet hij als Muuren staan aan weederzijde”. En dan vervolgt hij aldus: „*De Heere deede de Zee weggaan en de Waateren wierden geklooven*, Vs. 21. De Zee dan ging terugge niet „alleen wijkende voor het aangesichte der Israëlitien maar ook wegvloeiende ter regter en ter linkerhand; dit legd immers in die woorden „opgeslooten en de Waateren wierden geklooven; wat is „bakads” in Ex. 14 vs. 21 dan *klieven, doorbreken, midden doorsnyden*, soo dat de Eynden aan beyde kanten blijven; dus liepen de Waateren af aan beyde Syden. ’t Is een geweldig getrokke Verdraaijinge dat deese klievinge der Zee niet anders soude geweest zijn als dat de Waateren aan de eene kant „slegts wegweeken, maar aan de andere kant eenige plassen in de diepte hier en daar bleeven, welke als afgescheyde Waateren aan de andere syde aangemerkt konden worden. Want eenige weynige Plaatsen in de diepten overblijvende konnen niet als een Hoofddeel van de afgescheyde Waateren aan de oversyde gehouden worden. Daar en boven deese kuilen met water zijn dan niet alleen geweest aan de eene sijde van Israëls leeger maar overal daar de Zee geweeken was. Ook behoefde „niet geseyd te worden; *de Waateren wierden geklooven*, ’t was genoeg dat er dan stond *de Zee week*. Ja, hoe kan het overeen gebraght worden met Psalm 136: 13 daar men singd dat God *de Schelfzee in deelen deede, Gooseer iam Souph lig Saarim*; hier en daar een kuil met waater blijvende maakte het geen onderscheyde weeselijke deelen van de Zee. En eyndelijk, de Waateren worden geseyd als een Muur gestaan te hebben ter Regter en ter Linkerhand; soo moet er een groote meenigte van waater aan beyde kanten eenparig zijn blijven staan. Men houde het dan daar voor dat de Zee in twee gespleeten de Waateren aan de eene en andere sijde wegvloeiden ter regter en ter linkerhand... De Zee aan beyde kanten wijkende is de Grond in ’t midden opgedroogd en tot een vast Pad voor Israël geworden om daar over te trekken; de Text segt uitdrukkelijk *Hij maakte de zee drooge*: en in meer andere plaatse staat dit ook aangeteekend Ex. 15: 9, Jos. 11: 10, Neh. 9: 11. Om den Boodem der Zee uit te droogen was noodig: 1. Dat het slijk in korten tijd soo droog wierd dat het een vast pad maakte voor de voeten. 2. Dat er geen Waateren hier en daar in de diepten overbleeven, want veel hindering soude dat gebaard hebben in die schielijke voorttrekkinge van menssen en beesten. 3. Dat mogelijk de Grond ook effen wierd door de planeeringe van de Ongelijkheden, Hoogtens en Dieptens en door het wegneemen van scherpe Rotsen, Struiken, Coraalen en andere gewassen, die naar het getuigenisse van oude en late Schrijvers in deese Zee gevonden worden... Hetgeene hierontrent nog al verder Merkwaardigs wordt aangeteekend is dat de Waateren hen waaren *als een Muur ter regter en ter slinkerhand*, 1 vs. 22: 5. Ja de Wijse hoe dit was, verklaard ons de Lofsang van Israel Ex. 15: 8 door *het geblaas van uwen neuse zijn de Waateren opgehoogd geworden. De stroomen hebben overeynd gestaan als een Hoop*; gelijk meede de 78ste psalm vs. 13, *De Waateren deede hij staan als een Hoop*. 1 Men vergroote hier aan de eene sijde de Saake niet met die gedachten welke de Jooden hebben, dat de Waateren soo Stijl stonden als een Muur regt op en neer: ’t is niet waarschijnlijk dat se als Ijs zijn verdikt geworden, zij hebben hunne Vloeibaarheid behouden. 2. Men verkleyne die aan de andere sijde niet met te zeggen dat hier eene verheffende „[hyperbolise] manier van spreken is op sijn Poetis, drukkende alleenlijk

„uyt dat de Waateren hen aan weersyden beschermden, evenals een
 „Beschermmuur die ergens tussen beyden is: want genoomen dat hier
 „Figuurlyke uitdrukkingen sijn, Sij moeten evenwel met de saak een
 „Overeenkomste hebben; als er gesongen word *door het geblaas uwer*
 „*neuse sijn de Waateren opgehoogd geworden, de Stroomen hebben over-*
 „*eynde gestaan*, soo kan het niet seggen de waateren sijn afgeloopen;
 „'t moet immers ten minste beteekenen *dat de Waateren sijn hoog opge-*
 „*loopen boven de oppervlakte*: staat er *de Waateren waeren hen tot een*
 „*Muur ter regter en ter slinkerhand*. 't kan niet beduiden *Sy waeren hen*
 „*van weerskanten tot Bescherminge* dewijl Israel aan beyde Sijden geen
 „bescherminge noodig hadde.... Het eerste Middel waardoor de zee
 „wegweek was *het slaan van Mozes staf* op de selve. Dus is dan op het
 „slaan van Mozes met een staf de Zee begonnen vaneen te wijken en
 „aan beyde kanten wegtevloeyen, komende de Oosten wind hier op ver-
 „volgens ten eersten sterk aanblaasen die als een natuurlijk helpende
 „Oorsaak de wateren seer schielijk aan beyde sijden afdreef en ophoogde...
 „Het tweede Middel bragt natuurlijker werkender wijze toe tot de Weg-
 „wijkinge der waateren en het Opdroogen van de Zee, en *dit was een*
 „*sterken Oostenwind* soo verhaald het MOZES uitdrukkelijk vs. 21. Men
 „disputeerd hier wat voor een Wind dit geweest zij; het Woord in de
 „grondtext rouach kaadim vertaalen alle niet eeven eens. CLERICUS
 „wil dat het hier alleen beteekend een sterken wind, niet bepaalende
 „de streek des Winds; dat alle harde Wind door den Oostenwind
 „word uitgedrukt. Edoch hiertegen is veel in te brengen” [volgt een
 „uitvoerig en diepzinnig betoog om te bewijzen:] „derhalven beteekent
 „het hier ook geen sterken wind in 't gemeen, maar een Wind met
 „bepaalinge van den streek uijt welken die waaide. Dus vooraf be-
 „wesen sijnde dat er een bepaalde wind door word verstaan, soo komt
 „verder in ondersoek wat voor een Wind het geweest zij. Daar zijn er
 „die gemeend hebben dat het een Noordenwind was, van natuuren seer
 „doordringende en opdroogende: dit Gevoelen word van de Ongodisten
 „greetig aangenomen om uijt een natuurlijke Oorsaak alleen te vinden
 „soo snellen afloop van het Waater. Weetet hierteegen dat de Noorde-
 „wind het geensins kan gedaan hebben dewijl die alle het Waater
 „alleenlijk naar de Zeeboesem soude uijtgejaagd hebben, loopende de
 „Roode Zee ontrent Noord en Zuid; edoch de historie segd dat de
 „Waateren niet alleen en stonden als een Muur aan de Regtersijde naar
 „den zeeboesem toe maar ook aan de Linkersijde welke naar het Noorden
 „was... Soo moet er dan een Wind geweest sijn die dwars over de
 „breedte der Zee heenenwaajende aan de eene en de andere kant het
 „Waater dreef, 't geen de Oostenwind konde doen die regt uit Arabien
 „quam oversetten... Een teegenwerp word hier ingebragt, te weten
 „dat die wind de waateren soude toegejaagd hebben naar de Israeliten
 „aan de oversijde op het strand staande... Nog een groote swarighedy
 „doed sich hier op: hoe de Israëlitien, Oostwaarts opgaande en alsoo
 „teegen de wind in, door soo swaren vliegende storm niet belet sijn
 „geworden in hun voortgank die nogtans soo spoedig gesteld word.
 „Hierop kan men ter oplossing denken, dat God die tog een groot
 „wonderwerk deede, den Wind op dien tijd sal hebben gestild terwijl
 „sij daardoor trokken; of dat de Wind aan weerkanten, daar de Zee was,
 „sal hebben geblaasen, maar in 't midden, daar Israel doorging, het stil
 „en bedaard Weeder was...”

Opzettelijk heb ik mij deze lange aanhaling veroorloofd. Niets is geschikter om ons een oogenblik te doen vertoeven in de gedachtenwereld der gereformeerden van voor honderd en tweehonderd jaar. Buiten de argelooze menigte (en zelfs bij deze) is heden ten dage niet dan een zwakke naverking dier gedachtenwereld te speuren. Voor mij ligt een schrijven, hetwelk ik ontving van een gereformeerd predikant, wien ik vroeg, hoe men in zijn kring oordeelde over het bovenvermelde boek van WRIGHT, hetwelk de bijbelsche wonderen doorlopend in den door ds. KNIBBE bestreden naturalistischen, spinozistischen zin uitlegt. „Sommigen”, schrijft mijn collega, „hebben weinig lof voor zijn werk, „omdat zij alle poging om wat tot dusverre onbegrijpelijk scheen te „verklaren afkeuren. Doch anderen (en die, meen ik, staan op het gereformeerde standpunt), waardeeren zijn werk zeer, niet om ons geloof in „de door WRIGHT behandelde feiten van zijn verklaring te doen afhangen, „maar dewijl zij het recht en naar waarheid vinden om wat uit natuur- „lijke oorzaken, gelijk nu weer duidelijk is geworden, is te verklaren, „als zoodanig dan ook te erkennen”.

Het valt niet te ontkennen, dat zij, die zich op bovengenoemd „stand- „punt” plaatsen, zich *formeel* op niemand minder dan CALVIJN kunnen beroepen. Bij meer dan een gelegenheid, o.a. bij zijn naar het oordeel der lutherschen al te redelijke verklaring van het mysterie des avondmaals, betuigt hij het geenszins in strijd met Gods Woord te achten om in een zwaarwichtige zaak te vragen, hoe die kan geschieden. *Materialiter* evenwel dezen regel zoo op de wonderen toe te passen, dat het boven- „natuurlijke element daaruit weggenomen wordt, is van CALVIJN, die niet anders dan KNIBBE „Gods almacht” en „natuurlijke oorzaken” tegen- „stellingen achtte, in beginsel afwijken. Of nu evenwel zij, die met een zwakke en zoo goed als stilzwijgende bedenking zich van WRIGHT's boek vrij willen houden, wel veel anders doen? Al dadelijk dit is van beteekenis, dat zij zich tegen het *formeele* beginsel van WRIGHT's uitlegkunst verzetten, meenend, dat men naar het *hoe* van de wonderen niet moet vragen: welk vragen niet tegen de oud-gereformeerde opvatting is; terwijl zij tegen den *inhoud* van WRIGHT's uitlegging den mond niet open doen: welke inhoud wèl tegen de oud-gereformeerde opvatting is. Zij onderscheiden zich van de anderen dus enkel hierin, dat ze een *weinig* achteraan komen. Dikke boeken te schrijven over de wonderen komt ook hun niet in de gedachte. Hoogstens op den kansel worden bij tijd en wijl de watermuren nog eens weer opgericht, de gemeente mag er dan van maken wat zij wil. Aan de werkelijkheid van het alledagsleven evenwel hebben ook bij hen de wonderen geen deel, zij beelden niet meer uit het levende geloof in een God, die nóg ingrijpt in den loop der dingen of, zooals de typische volksuitdrukking luidt bij het sterfbed, „toetreedt”, om aan den natuurloop het zijne toe te voegen. Hun nog eenigszins strengere vasthouden aan de oude mirakelen is niet anders dan van een geloof, dat eenmaal zijn belijders over afronden heeft gedragen het laatste levensteeken. De bijbelsche wonderen zijn bij de hedendaagsche gereformeerden al te gader weggeborgen in dat donkere schemerlicht, hetwelk elk levend geloof omringt, het land, wel niet van den dood, maar toch zeker van de schaduw des doods.

Blz. 106. Reeds in 1530 was er van verpesting der stad sprake geweest, maar na CALVIJN's terugkeer in Genève (1541) nam het booze

gerucht geen einde. De *Registres de la République* bevatten daaromtrent de volgende aantekeningen:

„27 Avril 1543: J. Coulaz accusé d'avoir semé la peste, a enduré sept „estrapades et le tourment des Bujegnins sans rien avouer, on le gardera „encore en prison, puis l'on avisera” (wat „le tourment des Bujegnins” inhiel is mij onbekend; „l'estrapade” is volgens de *Dictionnaire complet illustré* van PIERRE LAROUSSE „le supplice, dans lequel le patient, attaché „à une corde, les mains et les pieds liés derrière le dos, était précipité „à un mètre du sol”). — 8. Juin 1543. L'on soupçonne, que de nuit il y „a des empoisonneurs, qui sement la peste par la ville. Ordonné d'en „parler à Mr. Henri, portier de la Tartasse”. — 16. Mai 1545. On bannit „pour trois ans. sous peine de fouet, les maris des femmes executées „pour avoir communiqué la peste”.

De afschuwelijke gerichtshandel van het jaar 1545, begonnen op een aanklacht van een zekeren TALLENT, was aanvankelijk tegen een enkelen verdachte, LENTILLE genaamd, gericht. Deze bekende niets, maar zeide (wat doet een mensch al niet in zijn angst!), dat men het oog houden moest op het personeel van het stadsziekenhuis. Dat er ook in dien tijd wel waren, verlicht genoeg van geest om spook- en tooversprookjes te verachten, en hoe onjuist de bewering is, dat CALVIJN'S bijgeloof destijds algemeen aangenomen werd, bewijst de luchthartige scherts, waarmee de door LENTILLE onder verdenking gestelden de zaak opvatften: „wanneer zij elkaar tegenkwamen, vroegen zij of de kreupele” („clauda”, zooals zij de pest met HORATIUS betitelden) „al goede vorde- „ringen maakte”. De arme menschen zouden spoedig het lachen verliezen. Een-en-dertig hunner werden verbrand. JEAN LENTILLE stierf tengevolge van de mishandeling op de pijnbank. De dokter en twee assistenten werden gevierendeeld (SPON, *Historie de Genève* I, p. 283 v.v.).

Onder de veroordeelden was ook een zekere RENAT, die gewis met uitermate geringen eerbied voor „het calvinistische recht” ter ziele gegaan is. Op de pijnbank had hij zijn tanden op elkaar geklemd weten te houden. Maar toen men hem met gemoedelijk bedrog wijs maakte, dat CALVIJN voor hem genade van den Raad had verkregen, viel hij in den strik en wilde wel alles toestemmen en „bekennen”, wat men verlangde, ja zijn vrouw voegde er haar „bekenentissen” aan toe. Maar toen hij bemerkte, dat men hem goddeloos bedrogen had, kwam hij heftig in opstand. CALVIJN hield dit, hoewel hij van het gepleegde bedrog op de hoogte was, voor een zeker teeken van (tijdelijke) satanische bezetenheid. Heeft hij dan niets van het afschuwelijke van de misdaad, aan dien mensch gepleegd, gevoeld? Er is reden om te vermoeden, dat hij er niet geheel ongevoelig voor is gebleven. Want toen RENAT in zijn doodstrijd zijn beulen vergat om zich in God te sterken, legde CALVIJN dit uit als een teeken van berouw. Gewoonlijk dacht hij niet zoo optimistisch over zijn tegenstanders. Zelfs hun dood placht hem niet tot zachtheid te stemmen (PAUL HENRY, *Das Leben Johann Calvins*, 1838, II. p. 416. v.; E. STÄHELIN, *Johannes Calvin*, 1863, I. p. 376).

De in den tekst door mij genoemde brief, welken CALVIJN den 27sten Maart 1545 naar aanleiding van deze schandelijke dingen aan OSWALD MYCONIUS (ten onrechte noemde ik BULLINGER, gelijk ik op bl. 37 BUCER aan mijn pen heb laten ontglippen), schreef, komt niet voor in de oudere uitgaven van CALVIJN'S brieven, b.v. in *Joannis Calvini Epistolae et Responsa, Editio Secunda, Genevae, Apud Petrum Santandre-*

anum M.D.LXXVI. De twee daarin opgenomen brieven aan MYCONIUS zijn gedateerd 14 Maart 1544 en 23 Juli 1545. Er bestaat evenwel een geschreven copie van den brief (het autographon is verloren) uit de zestiende eeuw, opgenomen in de verzameling *Cod. Genev.* 106. fol. 115, verso. P. HENRY heeft deze in zijn werk over CALVIJN vertaald opgenomen. In het oorspronkelijk latijn is zij te vinden in het niet genoeg te roemen *Corpus Reformatorum* (1874; *Calvini Opera* XII. p. 55). Aan de waarschuwende opmerking van de uitgevers (BAUM, CUNITZ, REUSS): „Cave Calvinum hic nimium oneres”, zou men gevoegelijk als pendant kunnen toevoegen: „pas op dezen brief niet te verbloemen”. Misschien drukte ik mij te scherp uit, toen ik sprak van „achterhouden en dood-zwijgen”. Tot op zekere hoogte was dat, nadat HENRY den brief gedrukt had, onmogelijk (hoewel ik bij DOUMERGUE ter plaatse, waar ik het stellig mocht verwachten, van de heele historie geen woord vind: *Jean Calvin*, III. p. 139-150). STRÄHELIN vertelt wel de geschiedenis, maar den brief geeft hij niet. En is er wel één geschiedwerk van gereformeerde hand, welke op deze zaak die aandacht vestigt, welke zij ten volle verdient? DOUMERGUE heeft in zijn foliant over *La pensée religieuse de Calvin* nauw één bladzijde gewijd aan *Les diables* (*Jean Calvin*, IV. p. 107).

Terwijl ik hier den brief laat volgen, wijs ik er op, dat ik in het verslag, hetwelk ik er op bl. 106 van gaf, korthedshalve de blijkbaar ook door CALVIJN gedeelde voorstelling van de zaak opnam, welke te vinden is bij SPON (*Histoire de Genève*, I. p. 283 v.v.; vgl. RUCHAT V p. 261, en GALIFFE, *Nouvelles pages d'histoire exacte*, p. 98).

„De Heer beproeft ons op wonderbaarlijke wijze. Onlangs werd een „samenzwering van mannen en vrouwen ontdekt, die in de laatste drie jaar „de pest door ik weet niet welke tooverijen en giftmengingen (veneficiis) in „de stad verbreid hebben. Hoewel reeds vijftien vrouwen zijn verbrand, „eenige mannen zich, schrikkelijke wrake, in den kerker van het leven hebben „beroofd, en nog vijf-en-twintig gevangen zitten. — houden zij toch niet op „alle dagen de sloten der huizen met hun zalven te bestrijken. Zie, hoe „grootte gevaren ons omringen. Tot nog toe heeft God ons huis behoed. „hoewel het vele malen aangevallen is. Zalig is het te weten, dat Hij „voor ons zorgt. Het ga u wel, geachte vriend en dierbare broeder!”

Gunstig onderscheidt zich van CALVIJN die roomsche paus uit de veertiende eeuw, die een edele poging heeft gedaan om in zijn tijd het gevaarlijke bijgeloof in zijn booze uitingen tegen te gaan. De beruchte „zwarte dood”, welke toenmaals Europa teisterde en naar de berekening van den deutschen medicus HECKER in zijn werk over *Epidemiën in de Middeleeuwen* niet minder dan vijf-en-twintig millioen menschen, het vierde deel van de gansche toenmalige bevolking van Europa, ten grave sleepte, werd in Zwitserland en Duitschland aan de vergiftiging der Joden toegeschreven. Tevergeefs ging de paus het lasterlijke gerucht te keer. Groote menigten van de ongelukkige natie werden ter dood gebracht. Alleen in de stad Mayence in Hessen-Darmstadt bedroeg het aantal slachtoffers eenige duizenden (LECKY, *Hist. of Ration*, I. p. 55).

Er is nog een brief (eveneens uit de *Cod. Genev.* opgenomen door HENRY en in *Corpus Reform.*; bij DOUMERGUE zocht ik hem tevergeefs), welke getuigt, met hoe weinig verstand en gevoel CALVIJN het tragische lot heeft aanschouwd van de slachtoffers van libertijnenhaat en bijgeloof: het is die brief, waarin hij het geval RENAT aanroert. Den 25sten April 1545 schreef hij aan FAREL:

„Het is overbodig u van de vergiftigingen te vertellen; gij hebt
 „WEVER (TEXTOR) bij u, die u de geheele geschiedenis nauwkeurig en
 „duidelijker dan het mij op schrift mogelijk is, kan verhalen. Ten hoogste
 „hebben wij ons verwonderd over RENAT, daar hij van meet af den
 „grootsten eenvoud vertoonde; want het is verwonderlijk, dat hij, na op
 „de pijnbank onverzettelijk te zijn gebleven, zich liet winnen door een
 „vluchtige belofte, toen men hem zeide, dat ik van den Raad genade
 „voor hem verkregen had. Zijn vrouw bekende, dat zij achttien menschen
 „door haar tooverij en giftmenging gedood had; hij vier of vijf. Doch
 „toen hij stierf, toonde zich wonderbaarlijk des Heeren kracht; zijn
 „gemoed was ten eenenmale veranderd. Nog op den morgen van den dag
 „zijner terechtstelling gaf hij geen enkel teeken van berouw, ja scheen
 „hij hoe langer zoo meer meegesleurd door zijn fanatieke denkbeelden,
 „en klaagde luide, dat de Raad hem aan den beul overgaf, hoewel de
 „Heer hem vergiffenis had geschonken. Doch de Heer heeft, zooals ik
 „reeds zeide, tegen mijn verwachting wonderbaarlijk gewerkt. Beiden
 „zijn met de grootste kracht, met het sterkste geloof, met onmiskenbare
 „teekenen van berouw vol vreugde den dood ingegaan”.

Booze geesten blijven, volgens het oude geloof, ook na den dood van den rampzalige, dien zij bezaten, rond spoken en hun verderfelijken invloed verspreiden. En zoo verwondert het ons niet, dat bijna twintig jaar na het beruchte verpestingsproces, toen CALVIJN al ruim een jaar dood was, nog zulk een ergerlijke geschiedenis zich voordeed. Sinds 1545 nl. was Genève volgens het booze gerucht de stad, waar van overheidswege geheime giften en duivelsche zalven werden verkocht. De *Registres* vertellen van een eenvoudig, bejaard, boersch uitzienend man, PIERRE TILLET DE CORNIEZ uit *Sallenches*, die zich in 1565 tot de „Seigneurs”, hij bedoelde de leden van den Raad, wendde, om hem de bekende zalf, welke men op de Rhône-brug vervaardigde, te verkoopen. Hij wilde daarmee eenige dienstknechten van den prins van NEMOURS bij gelegenheid van een feest, dat te Annecy gevierd zou worden, om het leven te brengen. Aanstonds gevangen genomen, deelde hij bij zijn eerste verhoor mee, dat zijn dochter bij hem had aangedrongen met deze boodschap naar Genève te gaan, om haar uit de klauwen van haar geweldplegers te bevrijden. Zij had gezegd overtuigd te zijn, dat de heeren het vergif zouden geven, wanneer hij het hun maar diep in het geheim vroeg. Zij was een meisje van achttien of negentien jaar oud en als een dame gekleed. Omstreeks „Johannis” was er een patrouille gekomen om haar voor den prins van NEMOURS te rooven, die haar tot zijn maîtresse had gemaakt en nog steeds bij zich hield. Zij had gewoond te Annecy, Chambéry en Lyon. Hij wilde voor vijftien gulden gif hebben en beloofde er niemand iets van te zullen vertellen. Bij zijn tweede verhoor zeide hij niet meer alleen te willen slapen, want hij had iets, hij wist niet wat, in zijn lichaam, dat hem plaagde, stellig een booze geest; en terwijl hij het zeide, begon hij te braken. Toen de booze hem voor de eerste keer verscheen, zoo vertelde hij, had deze het voorkomen van een levenslustig man in het zwart gekleed en met een hoed op, die hem links liet liggen; maar toen de duivel het oog op hem richtte, vertoonde hij de gedaante van een lijk. Dit spook zeide, dat het hem rijk zou maken, als hij zich geheel wilde overgeven; later bracht het hem geld in een schotel. Maar nadat de oude man het spook naar zijn naam had gevraagd en dien vernomen had, had hij het geld

geweigerd en den geest verboden weer bij hem te komen. Een maand later dronk hij uit een bron en sindsdien had hij het onaangename gevoel in zijn lichaam gehad. In Freiburg had hij later twee menschen, die een dik boek droegen, druk met elkaar zien praten, waarop hem iets, dat op een zwaluw geleek, uit het hoofd gevlogen was. Niettemin had hij het brandende gevoel in zich gehouden, hetwelk hem voortdreef en o.a. gedwongen had naar Genève te gaan. Na deze onthullingen knielde hij neer, beweerend, dat hij maar één dochter had, vier jaar oud, JOHANNA geheeten, en dat de duivel hem had gedwongen het verhaal van die andere dochter op te disschen. En hij smeekte, dat men hem van dezen boozen geest spoedig verlossen zou.

De rechter CALLADOW eischte tegen den armen man de pijnbank met den uitersten graad van gestrengheid (fort et ferme.) Het eind was, dat de rampzalige op de beschuldiging van: 1° vergiftiging, 2° laster tegen den Raad van Genève, 3° een verbond met den duivel te hebben — gevonnisd en verbrand werd (HENRY, *Das Leben Joh. Calvins*, II. p. 417 v.).

Misschien heb ik HENRY om de openhartigheid, waarmee hij deze gruwelijke dingen meedeelt, meer geprezen dan recht is. Nog in 1838 schijnt deze gereformeerde theologiae doctor, predikant en „Seminar-„Inspector” in deze duivel- en spookgeschiedenissen geloofd te hebben.

„Wenn man in neuerer Zeit” (zoo schrijft hij o. c. p. 416) „diese That-„sachen hat läugnen und dem heutigen unsinn verglichen wollen, welcher „die Cholera den Aerzten zuschrieb, um den Satz aufzustellen, dasz „damals der Fanatismus Frevel gesehen, wo keine waren, so übersieht „man, dasz die Unterrichteten in Genf, nicht das Volk die Anklage „erhoben, dasz sich der Frevel dreimal wiederholte, und man Zeit zum „ruhigen Nachdenken und Prüfen in einer Zeit von zwanzig Jahren „gewann” (in 1568 is er nl. nog eens weer zulk een verpestingsproces gevoerd). „Hierzu kommt, dasz zwei der Frevler sich durch CALVIN's Hülfe „bekehrten, und ruhig durch Gottes Gnade zum Tode gingen. Diesen „eine wahrhafte Aussage gegen ihren Seelsorger abzusprechen, ist nicht „wohl möglich, und mithin musz CALVIN als ein vollgültiger Zeuge gelten”.

Zoudt ge gelooven, dat een boek, hetwelk zulke beschouwingen behelst, nog in 1847 in het nederlandsch vertaald kon worden? En toch is het geschied, en wel door de hand van P. J. L. HUET, theologiae doctor en predikant bij de waalsche gemeente te Amsterdam.

In het aangezicht van rechtsgedingen als de hier vermelde wordt het duidelijk, dat aan den dooperschen afkeer jegens het overheidsambt wellicht edeler beweegredenen ten grondslag hebben gelegen dan (gelijk dr. KUYPER ons wil doen gelooven) het verlangen om in zelfgenoegzame vroomheid zich af te zonderen van de wereld in stede van in die wereld het Christendom voor zich uit te dragen.

Blz. 108. Van eigenlijke tekstkritiek was bij de oude gereformeerden geen sprake. BEZA zegt in de voorrede van zijn uitgave van het Nieuwe Testament (1565), den lateren „textus receptus” van de beroemde Leidsche boekhandelaren ELZEVIER: „In quo tamen hunc modum tenuimus ut „admonitione contenti ex ingenio aut simplici coniectura ne apicem „quidem mutaremus”. Toch heeft BEZA gemeend enkele verdorven plaatsen te ontdekken. Zijn maatstaf was evenwel altijd „de Leer”. Als een text in strijd was met „de Leer”, dan moest die z. i. „door den duivel” veranderd zijn. In I TIMOTHEUS 3:16 las STEFANUS met de beste hand-

schriften terecht: „Hij, die geopenbaard is in het vleesch, is gerecht-
 „vaardigd in den Geest”. Maar zoo scheen deze tekst voet te geven aan
 hen, die de goddelijkheid van CHRISTUS loochenden, en dit feit was voor
 BEZA voldoende om „God” in te lasschen „God is geopenbaard...”
 „Non mirum, locum hunc foede fuisse a diabolo depravatum; non dubium,
 „Dei nomen sublatum fuisse ab iis, qui vel Divinitatem Christi vel utrius-
 „que naturae unionem iam inde ab conceptionis momento negabant”.
 Desgelijks liet BEZA zich bij zijn vertaling van den bijbel en bij zijn
 uitlegging, evenals alle oude gereformeerden (overeenkomstig CALVIJN’s
 beginsel: alleen de kerk heeft de ware uitlegging der Schrift), leiden
 door „de Leer”. I TIMOTHEUS 2 : 4 vertaalde hij om de leer van „de
 „algemeene genade” buiten te sluiten: „die wil dat *sommige*” (hoewel het
 oorspronkelijke duidelijk zegt: *alle*) „mensen behouden worden en tot
 „kennis der waarheid komen”: „Qui quosvis homines vult servari”. In
 JOHANNES 1:12 staat: „Maar zoovelen hem aangenomen hebben, dien
 „heeft hij macht gegeven kinderen Gods te worden, [namelijk] die in zijn
 „naam gelooven”. Aangezien dit evenwel steun gaf aan de leer van de
 voorwaardelijke uitverkiezing en de voorwaardelijke genade, vertaalde
 BEZA in plaats van *macht*: *waardigheid* (dignitatem), later: *recht* (ius)
 (vgl. G. W. MEIJER, *Geschiede der Schrifterklärung seit Wiederherstellung
 der Wissenschaften*, II. p. 72 v.v.; ook HEPPE, *Beza* p. 367).

In de hedendaagsche gereformeerden heeft de textkritiek ijverige voor-
 standers. Bij het verschijnen van *Textus Hebraici Emendationes* door
 professor H. OORT schreef dr. A. NOORDTZY (in het *Tijdschr. voor Geref.
 Theol.*), dat men „dezerzijds” (d. i. van gereformeerden kant) „meer dan
 „eenmaal veel te angstvallig heeft vastgehouden aan den tekst der Massora,
 „al gaf deze ook slechts een zin ten koste van een of meer grammati-
 „cale salto-mortales”; en hij lichtte dit als volgt toe: „Het valt toch
 „waarlijk niet meer te ontkennen, dat de hebreeuwse tekst, gelijk wij
 „dien nu hebben, in geen geval ouder kan zijn dan 200 n. CHR., terwijl
 „de parallele plaatsen bewijzen, hoe slecht dikwijls de tekst is overge-
 „leverd. Want al is het volkomen waar, dat het latere Jodendom met
 „dikwijls bijgeloovige nauwgezetheid den overgeleverden tekst heeft
 „bewaard, daaruit volgt nog volstrekt niet, dat dit ook vroeger het geval
 „geweest is, terwijl de vertalingen eer het tegendeel bewijzen. Het ver-
 „schil toch, dat er — en waarlijk op meer dan ééne plaats! — bestaat
 „tusschen den hebreuwischen tekst enerzijds en dien der oude ver-
 „talingen anderzijds, is vaak te groot, dan dat dit steeds weer mag geweten
 „worden aan een zekere vrijheid van vertalen. Men mag dus niet zeggen:
 „zoolang de hebreeuwse tekst nog een eenigszins dragelijken zin
 „levert, moet aan dezen de voorkeur gegeven worden boven de oude ver-
 „talingen. Integendeel, zoodra de tekst aanleiding geeft tot twijfel,
 „moet nauwkeurig onderzocht worden, of niet de vertalingen een pas-
 „senden zin opleveren”.

Als dr. NOORDTZY niettemin zegt, „dat de beginselen dezer vertalers”
 (bedoeld zijn de bewerkers van de nieuwe vertaling van het O. T., van
 wier eerste zevental afleveringen dr. NOORDTZY waardeerd schreef,
 dat het „door de goede zorgen van professor OORT verschenen was”)
 „de mijne niet zijn” — met betrekking tot de textkritiek is dat beginsel-
 verschil aan den kant van dr. NOORDTZY feitelijk niet meer dan een zekere
 pieteit, welke eischt, „dat dit [nauwkeurig onderzoek] met groote voor-
 „zichtigheid moet geschieden”. Het is een alleszins redelijke pieteit. Menig

niet juist gereformeerd theoloog zal dr. NOORDTZY toestemmen, dat vooral de Oud-Testamentelijke tekstcritici hun vernuftige conjecturen soms wel wat verkwistend over ons arm hoofd uitstorten.

Al te scherpzinnig is de wijze, waarop dr. BOUWMAN (*De beteekenis* enz. bl. 23) het recht van tekstkritiek uit de Belijdenis weet te lezen: „Het recht voor tekstkritiek wordt gegeven daarin, dat de Heilige Geest, „die de Heilige Schrift te boek deed stellen door zijn knechten, deze „ook heeft bewaard als zegel des geloofs; maar niet wordt uitgesproken, „dat de letterlijke woorden van het autographon ons zuiver zijn bewaard; „*Confessie* art. 3 en 7”.

„Die zwijgt, stemt toe” denkt dr. BOUWMAN zeker ten opzichte van de Belijdenis.

Dat de nieuwcalvinisten den tekst evenals den canon, de kerk, de waarheid voor een ideaal houden (vgl. *Hedend. Schriftkrit.* bl. 38 v.v.), bekend alleen bij den Heer, waardoor het hun mogelijk wordt tegelijk bij „den tekst” te zweren en alle vrijheid van kritiek te behouden, merk ik nog slechts terloops op.

Bl. 109. Ter kenschetsing van de groote beteekenis, welke de naam Heere der heirscharen voor de oude gereformeerden had, diene de volgende aanhaling uit een preek van BULLINGER over Mattheus 14: „Hij „is de Heere Zebaoth, want hij heeft vele duizenden engelen, goede en „booze, alle elementen, vuur, wind, bliksem, vele honderd duizend men- „schen, ja ook alle vorsten, allerlei dieren, wraken, plagen, en den dood „zelf, om datgene te doen verrichten wat hij beveelt” (PESTALOZZI, *Bullinger*, p. 563). „Voor het aangezichte Gods en zijner heilige engelen, „die op ons nederblikken” is een herhaaldelijk in CALVIJN'S brieven en geschriften voorkomende uitdrukking. Hij gebruikt haar, zoodra zijn gemoed in beweging komt. Gods engelen roept hij tot getuige, als hij iets beweert, hetwelk wantrouwen kan ontmoeten. Aan de heilige heirscharen herinnert hij de zijnen, als hij hen wil waarschuwen of troosten of aansporen tot volharding in het uur van gevaar. Den martelaars, die naar den brandstapel gaan, roept hij toe, dat de oogen des Heeren en zijner heirscharen hun schreden volgen en zich over hen verheugen. „Ga „voort, zooals gij begonnen zijt”, schrijft hij den jongen prins van NAVARRA, „zoo zult gij een rein geweten voor God en zijn engelen verkrijgen, „en dat is de rechte schouwplaats der eer”. „Een krijgsdienst voor God „en zijn heilige engelen, welken ik in elk stuk bloot voor oogen sta” noemt hij zijn eigen werk en wandel in deze wereld. „Des te moediger”, zegt hij in zijn geschrift tegen HESHUSZ aan het eind zijns levens, „kampen wij onder het beproevende oog van dezen richter der veldslagen, „die hoog in den hemel is. En niet onder zijn oogen alleen. Ook de „heilige en zalige schaar der engelen betuigt ons haar liefdevolle deel- „neming”. En als hij op zijn sterfbed de om hem heen vergaderde raads- heeren om vergiffenis vraagt voor zijn zwakheden en fouten, voegt hij eraan toe: „voor God en zijn engelen, gelijk nu ook voor u, beken ik „ze en betuig ik er mijn berouw over” (PESTALOZZI, *Heinr. Bullinger*, p. 563; STÄHELIN, *Calvin*, II. p. 371).

Bl. 123. (vgl. bl. 220) CALVIJN heeft zich niet verheven boven de middeleeuwsche opvatting, volgens welke het voortdringen van den Islam „een geesel Gods” was. In zijn *Advertissement contre l'astrologie* schrijft

hij: „Ware astronomie leert den mensch Gods wijsheid loven. Maar onze „astronomen gaan zoover, dat zij het geheele Christendom aan de sterren „ondergeschikt maken, bewegend, dat MAHOMET deswege zoo lang de „overhand moest hebben, dewijl hij onder een gunstiger gesternte geboren „was dan CHRISTUS; MAHOMET, wiens secte, gelijk de heilige Schrift ons „leert, een gerechte straf van God is voor de ondankbaarheid der wereld”. (Blijkbaar geloofde CALVIJN, dat de loop der geschiedenis na CHRISTUS in *De openbaring* van JOHANNES voorspeld was. Aan een uitlegging van het duistere laatste bijbelboek heeft hij zich evenwel nooit willen wagen, wat geheel in overeenstemming is met zijn afkeer van elke Schriftuitlegging, welke aan persoonlijke willekeur en spitsvondigheid den teugel vierde, getuige zijn verzet tegen „het spelen met alegoryen”, waaraan de School- „gheleerden” zich bezondigden.

Met de verfoeide „onbesnedenen” uit het Oude Testament vergelijkt hij de Turken in den oproep, welken hij in 1544 deed aan KAREL V en den Rijksdag te Spiers (*Supplex exhortatio ad invictum Caesarem CAROLUM QUINTUM et illustrissimos Principes aliosque Ordines Spirae nunc Conventum agentes, ut restituendae Ecclesiae curam serio velint suscipere. Eorum nomine edita qui CHRISTUM regnare cupiunt*): „Er is geen tijd te „verliezen. De teekenen des tijds zijn ernstig. Het gericht Gods nadert „met duidelijk waarneembare schreden. Zie, hoe zijn dienst verwoest, „zijn heilige majesteit gelasterd, zijn naam ontwijd, zijn eer met voeten „getreden wordt; hoe de gansche wereld zich buigt voor de afgoden, „welke hij verwerpt, voor de maaksels van menschenhand. Het bijgeloof „heerscht in stede van het geloof, kinderachtige dwaling in plaats van „de eeuwige waarheid. De kracht van CHRISTUS kent niemand meer, „het geloofsvertrouwen is nog slechts een oude sage, de sacramenten „zijn in ledige vertooningen ontaard. Is het dan te verwonderen, dat de „gewapende hand des Eeuwigen zich tegen ons verheft? Gelijk de „Assyriërs tegen Israël, zoo trekken tegen ons de Turken op en ver- „vullen onze harten met vrees en beven” (STÄHELIN o.c. II p. 172 v.v.).

BEZA nam blijkens een brief, welken hij 14 Juni 1554 aan BULLINGER richtte, bijzonderen aanstoot aan de bewering van MARTIN BELLIIUS (= CASTELLIO?), die in zijn geruchtmakend geschrift (*De haereticis an sint persecuendi*) de voor dien tijd bijzonder ruime omvatting verkondigd had, dat ook de Joden en de Turken in God gelooven. „Sedert het begin „van het Christendom zijn zulke lasteringen niet gehoord”, meende hij.

Merkwaardig is ook de twist, die in 1542 ontstond over de vraag, of de *Koran* in een Christenstaat geduld kan worden. BIBLIANDER, de geleerde vriend van MYCONIUS, was bezig het heilige boek der Mohammedanen bij OPORIN te Bazel te laten drukken. Er ontstond hierover een heftige strijd. OPORIN kwam zelfs een tijdlang in de gevangenis. De Raad der stad wilde alleen onder goedkeuring der predikanten toestemming tot de uitgave verleen. Doch de predikanten waren verdeeld. Op den kansel werd voor en tegen de uitgave gepreekt. Eindelijk behielden de voorstanders het veld, niet het minst door voorspraak uit Zürich. Vooral MYCONIUS liet zich gelden. Hij meende, dat het juist goed was den *Koran* uit te geven om de steeds machtiger wordende Turken beter te kunnen bestrijden. Ook BULLINGER was sterk vóór de uitgave. In een brief aan BADIEN sprak hij van „den Mohammedaanschen gruwel”; „ik „weet niet, welke ezels den Raad van Bazel trachten te overtuigen „niet toe te staan, dat de Turkenwet in Bazel in het licht kome . . . De

„duivel weert zich met alle kracht om te voorkomen, dat men hem niet „ook den anderen hoorn afstoote” (de eene hoorn was zeker het pausdom!). In een begeleidend schrijven van de Zürichsche predikanten aan den Bazelschen Raad wordt MOHAMMED „den grooten verleider” genoemd. LUTHER heeft ook nog een steentje bijgedragen. Hij schreef, dat men BIBLIANDER toch vooral zijn gang moest laten gaan: sinds lang koesterde hij den wensch den *Koran* te lezen (HAGENBACH, *Osw. Myconius*, p. 373; PESTALOZZI, *Heinr. Bullinger*, p. 311).

Bl. 156 v. Hoe hoog CALVIJN van LUTHER en van zich zelf dacht, treedt aan het licht o. a. in zijn geschrift *Tegen Pigius* (ALBERTUS PIGIUS van Kempen was prior te Utrecht), waarin hij schrijft: „Want „God zag de wereld door de valsche en gevaarlijke verzekerdheid der „werkheiligheid zoo diep in doodelijken sluimer verzonken, dat hij niet „meer door woord of stem, doch alleen nog slechts door bazuïngeschal, „donder en bliksem kans zag de geesten te wekken. Ja, ik ontzie mij „niet te zeggen, dat niemand anders dan God zelf door LUTHER'S mond „heeft gebliksemd en der waarheid baan gemaakt heeft, gelijk dan ook „wij niet uit onszelf, maar uit Gods van den hemel neergedaalde kracht „spreken”.

STÄHELIN maakt de treffende opmerking, dat CALVIJN zich evenwel nooit bij PAULUS vergelijkt, als hij aangevochten wordt, maar bij MOZES, den geplaagde te midden van een weerspanning volk, of bij DAVID en ELIA. Hij ziet op Gods toorn en gerichten over Israël in de dagen van de woestijn en daarna, en vindt dat alles in zijn tijd herhaald. Wijzen tolerant en doopers hem er op, dat thans niet meer de harde wet heerscht en dat JEZUS zich jongeren heeft gewenscht van een anderen geest als dien, welke ELIA vervulde, CALVIJN vindt hierin een nieuwe reden tot razen tegen „het uit elkander rukken en omstooten van de „gansche Schrift”. Tot de vroomheid behoort het z. i. DAVID na te zeggen: „Ik haat hen, die U haten” (Comment. op psalm 139: 21—23; vgl. ook zijn in 1554 aan koning SIGISMUND van Polen gerichten brief).

Ook de overheid hield hem voor „een man Gods”. CALVIJN was steeds voorzitter van het Consistorie geweest, maar zestien jaar na zijn dood werd het perpetuëel voorzitterschap opgeheven met de opmerking, dat hetgeen voor CALVIJN goed was geweest daarom niet bepaald voor zijn opvolgers deugde; „CALVIJN, den man van onvergelykelijke gaven en „genade, dien God voor deze kerk op geheel bijzondere wijze heeft verwekt”.

Is het wonder, dat CALVIJN een zich afkeeren van hem met een verloochnen van God vereenzelvigde? Toen hertogin RENATA VAN FERRARA haar gemaal op zijn sterfbed beloofd had den band met CALVIJN, die sinds zestien jaar haar geestelijke raadsman geweest was, te verbreken, schreef hij haar (1559): „Gij hebt met uw u afgedwongen belofte zware „ongerechtigheid gedaan en God beleedigd. Ik dring er niet bij u op „aan mij weder te schrijven, maar indien gij het wenscht te doen, zoo „moogt gij weten, dat een openbaar goddeloozen en gewetenloozen eed te houden dubbele zonde is. Met deze verklaring houd ik mij van mijn „plicht jegens u gekweten” (tal van brieven aan RENATA van Frankrijk vindt men in de bekende verzameling fransche brieven, uitgegeven door BONNET, 2 dln).

Teekend is ook een berucht proces in het jaar 1546. PIERRE AMEAULX had geweigerd CALVIJNS' geloofsbelijdenis te bezweren en verscheen ook

niet trouw in de openbare godsdienst oefeningen: hij kon beter, zeide hij, zijn stichtelijke oefeningen in zijn eigen huis waarnemen. Ook zijn vrouw stak haar libertijnsche gevoelens en haar vrije denkbeelden omtrent het huwelijk niet onder stoelen of banken. Beiden werden voor het Consistorie gedaagd. De vrouw, die met groote „brutaliteit” haar opvattingen (met name: dat ontucht niet volgens de wet strafbaar gesteld moest worden) handhaafde, werd in de gevangenis geworpen; de man kreeg een ernstige waarschuwing; hun huwelijk werd voor ontbonden verklaard op grond van het feit, dat zij door hun opvattingen beiderzijds den zedelijke grondslag van hun huwelijk ondermijnd hadden. Vol ingehouden woede ging AMEAULX huiswaarts. Maar toen op een avond een glas wijn zijn geprikkeld gemoed verhit had, gaf hij in een gesloten gezelschap zijn hart lucht: CALVIJN was een vervloekte kerel, die met zijn valsche leer in den zin had om bisschop te worden en de magistraat aan zich te onderwerpen. (Volgens de protocollen van den Raad van 26 Jan. 1546 zou hij gezegd hebben: „que Mr. Calvin prêchoit une fausse doctrine, etoit un très méchant homme, et n'etoit qu' un Picard”). Het Consistorie (waarvan CALVIJN voorzitter was), door verklikkers ingelicht, liet hem aanstonds gevangen nemen. Doch toen hij intusschen door den Raad der tweehonderd als medelid in hun college werd opgenomen, meenden de rechters wijs te doen een matige straf voor te stellen: zestig daalders boete; temeer daar AMEAULX zijn woorden terugnam en verklaarde niet te hebben geweten wat hij zei en voortaan CALVIJN den verschuldigden eerbied te zullen bewijzen. CALVIJN evenwel verscheen met al zijn ambtgenooten en ouderlingen voor den Raad, beklagde zich over de zachtheid van het vonnis en eischte, dat het gecasseerd zou worden. Het proces werd opnieuw opgezet en AMEAULX ten slotte veroordeeld om in zijn hemd, blootshoofd, met een fakkel in de hand de geheele stad door te gaan, ten slotte op de markt te knielen en openlijk om vergiffenis vragen: „faire amende honorable” noemde men dat.

Een oogenblik scheen de verontwaardiging, welke deze uitspraak bij het volk wekte, de voltrekking van het vonnis te zullen verhinderen. Toen de predikant RAYMOND CHAUVET het geval op den kansel besprak, verliet een deel der toehoorders luidruchtig de kerk: „welnu dan”, schreeuwde CHAUVET hen achterna. „zoo mogen oorlog, pest en hongersnood u weder „bezoeken om u tot rede te brengen”. Ook CALVIJN had aanleiding eenigen soldaten van den kansel toe te roepen, dat zij zich niet als „onredelijke beesten” moesten gedragen. Op straat zette het tumult zich voort. De overheid liet evenwel in het stadsdeel St. Gervais, waar 's nachts het oproer al door de straten begon te loeien, een galg oprichten. Dat hielp; 5 April 1546 kon PIERRE AMEAULX het vonnis ondergaan. Twee van CALVIJN'S ambtgenooten, die het voor AMEAULX opnamen, werden afgezet. Een hunner kwam bovendien in de gevangenis. Zijn oordeel over CALVIJN vatte deze laatste, DE LA MAR, in een vertrouwelijks gesprek samen in deze woorden: „Calvin est un peu bien sujet à ses „affections, homme impatient, haineux et vindicatif, quand il a la dent „contre quelqu'un ce n'est jamais fait”. (PICOT, II. p. 410 v.; GALIFFE, *Nouvelles pages d'hist exacte, soit le procès de P. Ameaulx*; HENRY, II. p. 425 v.v.; STÄHELIN, I. p. 392; II. p. 30, 283, 374, 386).

Bl. 158. De gereformeerde vaders waren er diep van overtuigd, dat hun geschriften, hun commentaren en ook hun belijdenissen menschen-

werk waren. Hoe kon het anders! Inzonderheid die confessies, welke, meer dan enkel persoonlijke getuigenissen, van hoogerhand openbaar gezag verkregen, zullen wel alle niet dan na lang wikken en wegen haar eindredactie erlangd hebben. Zoo is immers de Heidelbergsche Catechismus (1562) ontstaan uit de samenvoeging van de twee afzonderlijke concepten, welke CASPARUS OLEVIANUS en ZACHARIAS UR SINUS (beiden Duitschers, 26 jaar oud, predikant en hoogleeraar te Heidelberg) in opdracht van keurvorst FREDERIK hadden opgesteld; ook de keurvorst zelf heeft er nog aan gewerkt (KÖCHER, *Catech. Hist.*, bl. 272)! En nu was men gewis heilig overtuigd, dat God zelf met mannen als deze medearbeide, gelijk zij, verwekte Herders en Leeraars, medearbeidden met God. Schreef b.v. JODOCUS TEXTOR (WEVER) naar aanleiding van BULLINGER'S commentaar op den brief aan de Romeinen niet: „men ziet, dat „dezelfde Geest, dien PAULUS van den hemel ontving, ook op BULLINGER „is gevallen, daar hij zoo klaar de bedoelingen van PAULUS, ja van den „heiligen Geest, in het licht stelt” (PESTALOZZI, *Heinrich Bullinger*, p. 306)? Toch bleef in hun oog al wat niet de Schrift was feilbaar menschenwerk; alleen de Schrift was „dictante Spiritu Sancto conscripta” (aldus de Bernburgsche verordening, J. C. KÖCHER, o.c. p. 221). De Bazeler Confessie (*Bekantnusz unsers heiligen Christlichen glaubens wie es die Kylch von Basel haldt*, 1534) besluit met de opmerking: „Zuletzt wellend „wir ditz unser Bekanthenus, dem urtheyl göttlicher Biblischer schrift „underworffen, und uns darby erbotten haben, ob wir usz angeregten „heyiligen schriften, etwas besseres berichtet, dasz wir yeder zyt, Gott und „sinen heiligen wort, mit grosser dancksagung gehorsamen wellend”.

Den ootmoed, welke er uit deze woorden spreekt, overschatte men evenwel niet. Toen JOAN D'ESPAGNE schreef, dat de catechismus van CALVIJN (in het fransch 1536, in het latijn 1538) „niet volmaakter was dan andere „menschelijke geschriften”, was dit iets zoo bijzonders, dat BAYLE het der moeite waard achtte het in zijn *Dict. Hist. est Crit.* mede te deelen (in voce *Espagne*). Wat de oude gereformeerden met de eene hand gaven namen zij met de andere terug. „De vergaderde leeraren der Vereenigde Neder- „landen” betuigden op de synode van Dordrecht in 1618 en 1619 met klem, dat de aangenomen „Pfaltzche Catechismus” naar hun gevoelen geenszins op gelijke lijn met den bijbel gesteld worden mocht, maar „tot Vrede en „Eendracht der Kerken tegen de Secten geschreven zy”. Ook stemden zij de mogelijkheid toe, dat er iets in kon zijn, „hetwelk den Woorde Gods „contrarieert”. Daar zij evenwel als hun oordeel handhaafden, dat de genoemde catechismus voor een zuiver rechtsnoer gehouden worden moest, „zoolang niet het tegendeel uit Godts Woord betoogd zij”, hieven zij practisch hun theoretische erkenning van het menschelijk karakter van de belijdenis op (LEIDEKKER, *De Eere van de Nat. Syn. van Dordr.* II. 1. 19).

Hieruit is het te verklaren, dat de remonstranten ten slotte toch niet enkel grepen uit de lucht deden, wanneer zij het gevoelen der contra-remonstranten aldus omschreven: in den Heidelbergschen Catechismus is de volkomene Goddelijke Leer in een korte schets begrepen; de heilige Schrift is een regel en richtsnoer der Leer, insoover zij verklaard wordt volgens den zin, welke in den Catechismus aangegeven is; de Catechismus is een formulier der zuiverheid en der overeenstemming in de Leer, waarin niets veranderd moet worden en tegen welke men niets mag leeren; men moet de heilige Schrift overeenkomstig den Heidelbergschen Catechismus uitleggen; de Catechismus is een kleine bijbel,

ja het pit en merg des bijbels, op Goddelijke ingeving geschreven; wij willen met en bij den Catechismus als den tweeden regel van ons geloof leven en sterven (JOHS. UITENBOGAERT, *Kerckelicke Historie*, III. bl. 176, 280, 390, 455, 464. 475; GER. BRANDT, *Hist. der Reform. in en omtrent de Nederlanden*, II. XXVI bl. 515, XXXII bl. 912, III. XXXIX bl. 486; KÖCHER, *Catech. Hist. der Geref. Kerken*, bl. 440 v.v.).

Uit de „Handelingen der Dordtsche Synode” vernemen wij, dat het voorschrift den catechismus op geregelde tijden van af den kansel aan den volke uit te leggen, den arminianen deswege ongevallig was, dewijl het den schijn gaf, alsof de catechismus iets meer was dan een zuiver menschelijk geschrift (*Acta Synodi National. Dordrechtii habitae an. 1618 et 1619*, sess. XIV, p. 28). Merkwaardig, dat ruim honderd jaar later, in 1736, de doopsgezinde leeraar JAKOB KAT in zijn *Kort begrip van de Leere der Waarheid* de bij de gereformeerden heerschende gewoonte om den catechismus in de kerk uit te leggen preeft, het betreurend, dat bij de doopsgezinden een dergelijk gebruik niet bestond. Was hij misschien een van die halve gereformeerden, die er altijd onder de doopsgezinden zijn geweest, iemand van de kleur van dien JOHS. BREMER, die zelfs een gedeelte van een gereformeerden catechismus onder de vrije kinderen der wedergeboorte trachtte in te voeren? Misschien bedoelde hij enkel iets als de hedendaagsche „MENNO-kringen” tot verlevendiging van het godsdiensmatig geloof door onderlinge uitwisseling van gedachte in het leven te roepen: iets dergelijks dus als de „College's” buiten de kerken waren. Dát althans heeft gewis dien „beroemden Predikant en Professor te Dor-„drecht”, JOHS. D'OUTREIN, voor oogen gestaan, toen hij in zijn geschrift over *De groote Nuttigheyt van Catechizatiën* (1708) voorstelde, enkele wekelijksche predikbeurten af te schaffen om daarvoor „catechetische „oefeningen” in de plaats te stellen: te Arnhem (schreef hij) was dat al met gunstig gevolg ingevoerd; de voornaamsten en de freules lieten zich daar over den catechismus ondervragen; men zou dan het best doen met aan het einde van elke oefening het onderwerp voor de volgende maal in hoofdpunten op te geven, en een boek aan te bevelen, hetwelk de belangstellende leden intusschen zouden kunnen bestudeeren (*Unschuldige Nachrichten von Alten und Neuen Theologischen Sachen*, 1708, p. 849 v.v.).

Om nog iets over den bovengenoemden JOHS. BREMER te zeggen — de bedoelde catechismus was het beroemde werk van OSTERWALD, voor het eerst in 1702 te Genève verschenen (*Catechisme ou Instruction de la religion chrétienne*; in het fransch te Amsterdam in 1704 en 1712; in het engelsch te Londen in 1704; in het duitsch te Frankfurt in 1706). Niet alleen roomsche en luthersche godgeleerden hebben het werk van OSTERWALD geprezen en gebruikt, maar ook de doopsgezinde JOHS. BREMER heeft in zijn werk over de *Grondbeginzels van de Leere der Waarheid die na de Godzaligheyt* is (Amst. 1744, op bl. 177) het *Kort Begrip der bijbelsche Geschiedenissen* uit OOSTERWALD's catechismus overgenomen. En dat niet zonder succes: naar de mededeeling van KRAFFT (*Theol. Bibl.* XIII, bl. 895) is het *Kort Begrip* „met de confessie der Mennonieten” in 1756 op een afzonderlijk blad gedrukt. Wie BREMER wil verontschuldigen kan de opmerking maken, dat OSTERWALD niet heel zuiver in de leer was. De schrijvers der *Unschuldige Nachrichten* wijzen er o.a. op (o.c. bl. 95), dat de leer van het onafhankelijk besluit (de absolute decreto) „met derzelver Dogters” hier ganschelijk met stilzwijgen voorbijgaan, op de noodzakelijkheid van goede werken al te veel nadruk gelegd,

en CHRISTUS' nederdaling in de hel evenals zijn werkelijke voorbedding geloochend wordt; bovendien wordt de bekeering op het doodsbed een onzekere waarborg der zaligheid genoemd, het rijk der genade voorgesteld als te zijn begonnen eerst met het nieuwe Testament, het dankgebed strijdig geacht met de christelijke zedigheid, doop en avondmaal gehouden voor joodsche plechtigheden, welke de christenen alleen eenigszins veranderd hebben, en het woordje *is* in de formule des avondmaals uitgelegd als *vertegenwoordigt*.

Dat de band aan de belijdenis de gereformeerden inderdaad niet voor afglijding heeft behoord — professor SCHOLTEN met zijn werk over *De Leer der Nederlandsche Hervormde kerk* en de nieuwcalvinisten hebben het in onzen tijd overvloedig bewezen. Zoudt ge evenwel gelooven, dat er reeds voor twee eeuwen een voorlooper van hen geweest is, die geheel op dezelfde wijze de belijdenis naar den klank handhaafde, maar de echte oude leer door allerlei uitleggingen op zij zette? In 1692 gaf de niet onbekende vrome mysticus en pantheïst PONTIAAN VAN HATTEM (dien ik tot nog toe altijd voor een spinozist heb gehouden; zie HATTEM KNAPPERT evenwel zegt in zijn pas verschenen oeuvre, *Geschiedenis der Hervormde kerk*, I. p. 296, dat hij „het in geen deele was”) te Amsterdam in twee deelen een *Verhandeling en nader Ontleding van den Heidelbergschen Catechismus* in het licht. De gereformeerde predikant te Utrecht HIERONYMUS VAN ALPHEN was gewis niet de eenige, die oordeelde: „het is een godlooze „en allerondeugentste verdraaijing, maar geen verklaring”. Soortgelijk oordeel trof BAREND HAKVOORD'S *De Schoole van Christus, behelsende zes en dertig lessen waarin de gansche belijdenis der Gereformeerde Godsdienst beknopelijk voorgesteld en volgens den draad van den Heidelbergschen Catechismus duidelijk verklaard en uit de H. Schrift bevestigd wordt* (Amsterdam. 1693 en 1706). „In deze Schoole worden veele dingen gevonden die met de ware Christelijke Leere strijdig zijn” — aldus HIER. VAN ALPHEN. En de classis Walcheren zond aan de overige zeeuwsche classes een rondgaanden brief (in 1696 te Amsterdam gedrukt), waarin zij waarschuwde tegen „de Nieuwe Leer en Vreemde Verklarungen en „harde Spreekwijzen en paradoxale Stellingen en gevaarlijke gevoelens, „die zich in het boek van B. HAKVOORD voordeden”. Ook dr. BALTHASAR BEKKER stelde zich, daarvoor was hij gereformeerd predikant, „op den „grondslag der belijdenis”. Toch werd zijn *Vaste spijs der Volmaakten* (Leeuwarden, 1670 en 1672) niet alleen door de hooggeleerden, VOETIUS en MARESIUS, te licht bevonden, maar zelfs (welk een prachtige reclame!) onder het luiden der klok openbaar verboden (zie KÖCHER o.c. bl. 28 v., 176, 178, 303 v. en 311 v.).

Bl. 162. Hartgrondigen afkeer van het wijzigen der belijdenis, al ware het ook alleen op punten, welke kennelijk verouderd waren, hebben in 1719 en 1720 de gereformeerden in de Pfaltz getoond. Deze afkeer moet evenwel voor een goed deel verklaard worden uit het feit, dat de wijziging van overheidswege en niet onafhankelijk van roomsche beïnvloeding werd opgedrongen. Magistrale inmenging van de regeering in zake der religie hebben de gereformeerden met betrekking tot hun eigen kerk altijd even onbeschaamd en goddeloos, als ten opzichte van alle mogelijke andere kerken gewenscht en geboden geacht.

Een nieuwe uitgave van den Heidelbergschen Catechismus door een roomschen boekverkooper, die het keurvorstelijk wapen boven zijn deur

mocht dragen, was aanleiding, dat invloedrijke anti-gereformeerdgezinden den anders zachtmoedigen keurvorst KAREL PHILIP wisten te bewegen den gereformeerden kerkenraden en predikanten een bevelschrift te doen zenden. Met bedreiging van gestrenge straffen werd gelast om binnen drie maanden alle exemplaren van den catechismus, waarin het antwoord op de tachtigste vraag „en andere aanstootelijke artikelen” voorkwamen (welke bedoeld werden is mij niet bekend), uit te leveren, met het scherpe verbod den catechismus in den ouden vorm ooit te herdrukken. (Het antwoord op de tachtigste vraag besluit met de bekende woorden: „en alzoo is de Mis in den grond anders niet, dan eene verloocheining der eenige offerande en des lijdens van JEZUS CHRISTUS, „en eene vervloekte afgoderij”). Een reeks van breede verzoogen, waarin bij alle „onderdanigheid” de gereformeerde onverzettelikheden om den hoek kwam kijken, was het gevolg. Ook werd omgezien naar hulp van buiten, met het resultaat, dat de koningen van Engeland en van Pruisen, de Algemeene Staten der Vereenigde Nederlanden, en eenige hervormde vorsten van Duitschland door gezanten en in geschriften er bij den keurvorst op aandrongen zijn bevel weer in te trekken. In welk een wespennest had de goede man zijn hand gestoken! Het was eenvoudig onmogelijk, zeiden de gereformeerden, de leer van het onderscheid tusschen het avondmaal des Heeren en de mis te laten vallen: zij behoorde tot „de Grondleer van den evangelisch-gereformeerden godsdienst”, en de openbare ongestoorde belijdenis ervan was gegeven met „de gewetensvrijheid”, welke het Roomsche Rijk aan de kerken had gewaarborgd. De pruisische afgezant wist gelukkig een oplossing te bedenken. Hij was nl. van oordeel, dat de woorden „vervloekte afgoderij” eigenlijk niet op de mis sloegen, maar op „de aanbidding van CHRISTUS „in de zoogenaamde gestalten”; de samenhang van de woorden bewees dat z.i. duidelijk genoeg; ook verzekerde hij ten stelligste, „dat het niet „in de macht van de een of andere kerk stond om van de catechetische „vragen iets weg te laten of te veranderen”. Nadat ook nog de keizer zich schriftelijk tot den keurvorst had gewend, werd de zaak na veel over en weer praten in der minne geschikt. De catechismus bleef onveranderd, maar de gereformeerden moesten in zoover toegeven, dat zij verklaarden wel de roomsche leer, doch niet de roomsche personen te veroordeelen (BURCARD GOTHELF STRUVE, *Ausführliches Bericht von der Pfaltzischen Kirchenhistorie* XIV § 4—48. p. 1368 v.v.).

Om deze concessie hebben de gereformeerden vooral van luthersche zijde heel wat aanmerkingen moeten hooren. Onder den titel *Calvinische Arglistigheid* hekelde de beroemde hamburgsche godgeleerde NEUMEISTER de onderscheiding van „personen” en „leer” en die van „stoffelijke afgoderij” en „vormelijke afgoderij” (mede ter verzachting van de tachtigste vraag in het midden gebracht) geducht. Hij verfoeide het ook, dat de gereformeerden de roomschen als medechristenen hadden erkend.

Een geheele reeks van strijdschriften over „stoffelijke en vormelijke „afgoderij”, „afgoderij in het algemeen en op zich zelf aangemerkt”, „afgoderij in het het afgetrockene en in het samengestelde”, „een leerende „en een daadwerkelijke afgodendienaar”. was het weinig verkwikkelijk slot (STRUVE o. c. XIV § 48; *Fortges. Sammlung von Alten und Neuen theolog. Sachen auf das Jahr 1722*, p. 101 v. v.; KÖCHER, *Catech. Hist.* p. 404—422).

Bl. 170 v. v. De getallen in het oude Testament hebben, toen men aan het „dictante Spiritu Sancto” nog letterlijk vasthield, heel wat hoofdbrekens gekost. Zij zijn een van de voornaamste punten geweest, welke het opkomend scepticisme en rationalisme aan kritiek onderwierp. Zoo heeft, toen nog aangaande het geleidelijk ontstaan van de aarde niet dan duistere voorstellingen bestonden, de onmiskenbaar hooge ouderdom van veel aziatische volkeren, in verband met zuiver redelijke bedenkingen tegen de bijbelsche voorstellingen, in de 17e eeuw de bekende hypothese der „Prae-adamieten” doen geboren worden. De schepper dezer hypothese was de fransche protestant LA PEYRÈRE, wiens boek, *Systema Theologicum et Prae-Adamitarum Hypothesis* (1655), beschouwd wordt als het eerste omvangrijke werk van rationalistische bijbelcritiek. ADAM, zoo meende LA PEYRÈRE, was de stamvader niet van de menschheid, maar enkel van het volk Israël Lang vóór ADAM waren er ook reeds menschen en volkeren. De gevolgen van ADAM'S overtreding in het paradijs waren niet ziekte, smart en dood, maar enkel geestelijke ellende. De vloek, uitgesproken over de slang, moest niet letterlijk opgevat worden, daar het kruipen van de slang over den grond geheel in overeenstemming was met den bouw van haar lichaam. Een zondvloed was er nooit geweest. De vijf eerste boeken van den bijbel waren niet door MOZES geschreven. De zonnestilstand van Jozua X was een natuurlijk atmosferisch verschijnsel geweest. De zonsverduistering op den dag van JEZUS' kruisiging had zich onmogelijk over de gansche aarde uitgestrekt. De ster van Bethlehem was een meteor geweest. Eigenlijke wonderen waren er nooit gebeurd: dat Israëls kleed in de woestijn niet was versleten (Deuter. 8 : 4) beteekende, dat Israël van de wol zijner schapen telkens nieuwe kleederen had gemaakt.

Bl. 175. Als ik wel zie, bewegen de neocalvinisten zich voor een goed deel in de lijn van de eertijds gesmade foederaaltheologie van COCCEJUS (*Summa doctrinae de foedere et testamento*, 1648). Of zeg ik betwistbare dingen, wanneer ik beweer, dat de foederaaltheologie door te leeren, dat God meer dan één verbond met de menschheid gemaakt had, en door een scherp onderscheid te maken tusschen oud en nieuw Testament, even principiëel van CALVIJN afweek als tot de humanisten en doopers naderde? Ik kan het dr. v. D. BERGH (*Calvijn over het genadeverbond*, bladz. 134) niet toestemmen, dat de onderscheiding van „werkverbond” en „verbond der genade”, hoewel niet opzettelijk aangewezen, toch wel bij CALVIJN te vinden is. CALVIJN leert sterk, dat er maar één verbond is, dat der genade, in zijn latijnsche geschriften meestal *foedus gratuitum* genoemd (bv. *Instit.* II . 7 . 1, en 9 . 2), bij uitzondering *foedus gratiae* (zoo in de commentaren op JESAJA 55 : 22 en LUCAS 1 : 72) of *foedus salutis* (in de commentaren op Genesis 27 : 29, 35 : 51, 50 : 24).

CALVIJN'S verbondsleer wordt m. i. vooral beheerscht ¹⁰: door de begeerte om de particularistische voorstelling van „het volk Gods” te handhaven (want hij is overtuigd, dat er in een vervloekte en door God losgelaten wereld geen hoop op zaligheid is voor eenigen mensch dan alleen die, welke voortspruit uit het besef van tot het uitverkoren volk des Heeren te behooren); en ²⁰: door den afkeer van elke voorstelling, welke aan den mensch eenig vermogen ten goede, eenigen vrijen wil van nature toekende (aan welke voorstelling ruimte gegeven werd als

men. aannam, dat God met Israël een verbond der werken had gesloten). De zaligheid kan z. i. alleen uit het (van rechtvaardigheidsoordeel of menschenlijke werken) „onafhankelijk Besluit Gods” zijn, alleen uit „de vol-„strekke uitverkiezing”: dus is er nooit meer dan één verbond geweest, het eene, eeuwige, onveranderlijke verbond der genade, dat onder de oude bedeeling alleen nog eenigszins omsluiert was, en met het nieuwe Testament niet als iets nieuws, maar alleen in volle klaarheid is te voorschijn getreden. Als SCHWEIZER (*Die Glaubenslehre der evang. reform. Kirche*, 1844, I. p. 103) en HEPPE (*Gesch. des Pietismus in der reform. Kirche* p. 205—240) ontkennen, dat „de foederaaltheologie” en „de foeder-„raalmethode” als iets, dat tevoren onbekend was, door COCCEJUS onder de gereformeerden ingevoerd is, zien zij m. i. voorbij, dat COCCEJUS’ opvatting feitelijk niet anders is dan de door CALVIJN en de zijnen heftig bestreden doopersche opvatting. Wel leert CALVIJN, dat God „in „’t uytdelen van zijn genadigh verbond”, „den voortgangh des tijds” in acht nemend, allengs „meerder aenwas der openbaringh” heeft geschonken: een landman, zegt hij, geeft zijn knechten ’s winters ander werk dan ’s zomers; een vader geeft zijn kinderen ander onderwijs in hun jeugd dan als zij tot rijpheid zijn gekomen; een medicijnmeester heeft andere geneesmiddelen voor u, als gij een kind, dan wanneer gij oud zijt geworden; en zoo heeft ook God een wijze „ordre” in acht genomen: ADAM had enkel „kleyne vonxkens”; eerst met de vleeschwording van CHRISTUS heeft „de Sonne der gerechtighevdit den ganschen aerdt-„bodem verlicht” (II . 10 . 20; II . 11 . 13 en 14). Maar er is toch maar één verbond volgens CALVIJN, en van een „werkverbond” wil hij niet weten, dwz. het woord komt bij hem niet voor, en de gedachte verfoeit hij. Hij kent alleen het verbond der genade in het bloed van CHRISTUS.

Dat er maar één „eenig en eeuwig verbond” is, heeft ook BULLINGER in een afzonderlijk geschrift tegen de wederdoopers betoogd (*De Testamento seu Feudere Dei unico et aeterno* HEYNRICHI BULLINGERI *brevis Expositio*. Het is in 1534 te Zürich gedrukt en op de Utrechtsche en de Koninklijke Bibliotheek voorhanden. „Christiana sive evangelica fides „omnium vetustissima”, aldus luidt het opschrift van het laatste hoofdstuk (vgl. PESTALOZZI o. c. p. 302).

Dezelfde hoofdgedachte leidde er CASPARUS OLEVIANUS toe, zijn concept-catechismus in te richten naar den aard eener duidelijke en eenvoudige verklaring niet van de verbonden, maar van *het* verbond, nl. dat der genade (KÖCHER, *Catech. Hist.* p. 272).

Op verschillende plaatsen in zijn commentaren heeft CALVIJN zijn denkbeelden over het verbond neergelegd, zoo in zijn uitlegging van Gen. 15 en 17, Matth. 10:5. Luc. 2:32, II Cor. 1:20. Overal is het een particularistisch, enkelvoudig verbond, en een verbond der genade in CHRISTUS, hetwelk hem voor oogen staat. „In den beginne” (aldus schrijft hij bij Gen. 17:7), „vóór dit verbond, was de toestand der geheele „wereld gelijk en dezelfde. Zoodra echter gezegd was: „Ik zal uw „God zijn en de God van uw zaad na u”, is de kerf afgescheiden „van de overige volkeren op dezelfde wijze als bij de schepping der „wereld het licht uit de duisternis verrees. Toen is het volk Israël als „Gods kinderen in zijn eigen schaapsstal opgenomen: de overige volkeren zwierven als wilde dieren over bergen, door wouden of woest-„tijnen”.

Het nieuwcalvinisme, doordien het te eener zijde de particularistische

voorstelling van een „volk Gods”, hetwelk de Heer van een vervloekte wereld „afzonderde” („Deus sibi Ecclesiam segregavit”, aldus CALVIJN bij Gen. 15), verwerpt, te anderer zijde de moderne evolutionistische beschouwing der historie aanvaardt en toepast ook op het gebied van den godsdienst, en bovendien „een zedelijke wereldorde” ook buiten MOZES en CHRISTUS erkent — heeft de verbondsleer feitelijk op alle voorname punten moeten wijzigen. Toch acht het die leer nog „een gewichtig stuk „belijdenis” en schrijft het er niet alleen dikke, maar ook belangrijke boeken over. Ik denk inzonderheid aan *Hamabdil* door dr. H. H. KUYPER, hetwelk, zijn titel ten spijt, uitmunt door soberheid, klaarheid, geleerdheid, en — dit niet het minst — door zuiver weergeven van wat de vaderen hebben geleerd. Doch doordien het andere kwesties zijn dan weleer, welke onder het hoofdstuk der verbondsleer thans te berde worden gebracht, en ook de richting, waarin de oplossing dier kwesties gezocht wordt, een andere is dan die. waarheen de vaderen hun aangezicht gekeerd hielden, terwijl niettemin de oude formules gebruikt worden, zijn er ten slotte geen afmattender en nevelachtiger studies bij de hedendaagsche gereformeerden te vinden dan juist die over het verbond.

Blz. 197. Tot staving van de bewering, dat de doopers niet de overheid als zoodanig, maar de toenmaals bestaande overheid met haar gruwelijke rechtsofpattingen verfoeiden, wijs ik op de uitdrukkelijke betuiging van MENNO SIMONSZ in *Een zeer Hertgrondelycke (doch scherpe) Sendt-Brief aen Martinus Micron*: „Dat des Overigheys Ampt uyt God ende „Godts ordinantie is stae ick met volder herten toe” (o.c. in de uitgave van MENNO'S werken door JOANNES VAN VEEN. 1681, p. 604). Waartegen MENNO zich verzet — het is het rad, de galg, de brandstapel, het schavot, de pijnbank. Zijn beroep op de Spartanen en zijn spreken over „natuerlycke „vromigheyt” bewijst tevens, hoeveel ruimer, „universalistischer”, hij was dan CALVIJN. „De Histories wijsen aen hoe dat die van Lacedemonien „(dat openbare Heydenen waren) geen misdaders met' er doot en straffen, „maar sy hebbense met boeyen en banden bewaert, tot den arbeyt ge- „houden, ende hebben noch wel sommige van denselfden, als sy daer „natuerlycke vromigheyt, vernuiftige kloecke aenslagen, raet, daet, eer- „baerheyt ende tucht aen bevonden, tot hooge Ampten beroepen ende „verordineert”. In het bijzonder richt MENNO zich tegen de gereformeerde predikanten (met name noemt hij o.a. CALVIJN en BEZA), die niet alleen „Dieven en Dootslagers” (wat hem al ergert,) maar ook „de oprechte „trouwe kinderen Gods, die onstraffelyck voor de gantsche Werelt wandelen, den bloetverwigen scherp-rechter in de handen stooten derven . . . „Soo sy uyt Godt geboren waren, souden sy niemanden in eenige bloedt- „handelen stijven of stercken, en de dooden hare dooden begraven laten”.

MENNO en de zijnen spraken volgens zichzelf uit den geest van CHRISTUS. CALVIJN meende, dat zij spraken uit hun eigen verwarden geest, welken zij ten onrechte met den geest van CHRISTUS verwisselden. Wij kunnen op dit verschil van oordeel zonder hartstocht terugzien en zeggen: hen vervulde die geest der menschelijkheid, welke ook buiten het Christendom wel is, maar wiens liefelijkste adem in CHRISTUS tot ons komt.

De stem der doopers was die van roependen in de woestijn. Eerst geslachten na hen is het zaad, door hen gestrooid, ontkiemd. Maar ook toen hebben de gereformeerden er geen sympathie voor gehad. Ja, werkt

hun sombere beschouwing van de menschelijke natuur niet nog na in hun ijveren voor de doodstraf? Hoe dit zij, — het verzet tegen de pijnbank is uitgegaan van anti-kerkelijken. In Frankrijk is het verbonden aan de namen van MONTAIGNE, CHARON, BAYLE, VOLTAIRE, MONTESQUIEU en de Encyclopaedisten, mannen van de revolutie al te gader. In Italië en ver over de grenzen van zijn land heeft BECCARIA, de vriend van HELVÉTIUS en HOLBACH, een beslissenden invloed geoefend. Zijn beroemd boek *Over misdrijf en straffen* (1764) maakte een waren zegetocht door Europa en bewoog verschillende vorsten, o a. de keizerin van Rusland en FREDERIK van Pruisen, de pijnbank in hun gebied af te schaffen. Dat hem evenwel de titel van „eerste tegenstander van de doodstraf”, welken men hem gewoonlijk toekent, niet toekomt, is na het bovenstaande duidelijk.

Bl. 203. In verband met de heksenprocessen voeg ik aan de noot op bl. 106 het volgende toe.

Gewoonlijk neemt men aan, dat twijfel aan het bestaan van duivelen en van hekserij feitelijk niet voorkwam vóór 1563, toen onze landgenoot JOHANNES WIER (of WEYER, geb. te Grave in N. Brab. in 1516, overl. in 1588 als lijfarts van een duitschen vorst) zijn *De praestigiis Daemonium et incantationibus ac veneficiis* in het licht gaf. Maar de wijze, waarop CALVIJN het geloof in Satan en in satanische werkingen verdedigt, bewijst overvloedig, hoeveel latent scepticisme er ook reeds vóór WIER bestond. De eerste openbare bestrijder van het bijgeloof was, naar het schijnt, PETER VAN ABANO, een beroemd natuurkundige en wijsgeer te Padua, die in 1305 op tachtigjarigen leeftijd stierf: juist in tijds, want de Inquisiteurs hadden de hand op hem gelegd. Hij werd beschuldigd zijn groote kennis aangaande de zeven vrije kunsten van zeven booze geesten, welke hij in een stuk kristal opgesloten had, te hebben ontvangen. Daar hij, voordat het onderzoek een aanvang nam, stierf, moesten zijn haters er zich mee tevreden stellen zijn beeltenis te verbranden [NAUDÉ, *Apologie* p.p. 380—391: RENAN, *Averroes*, p. 258 v.].

In Engeland hebben de heksenprocessen nooit angstwekkender uitbreiding erlangd dan toen, met de oprichting van de *Commonwealth*, de puriteinen de hoofdleiding van 's lands zaken in handen kregen. Hun predikanten namen persoonlijk deel aan de vervolging. O. a. hadden er twee zitting in de commissie, door wier bemoeiing in een enkel graafschap in één jaar niet minder dan zestig menschen wegens hekserij opgehangen werden. De grootste der puriteinsche theologen, RICHARD BAXTER (1615 - 1691), was een ijverig verdediger van het bijgeloof, bovendien een meedoogenloos bespotter van de rampzalige slachtoffers. Zoo vertelt hij met smaak van een oud anglicaansch prediker, LOWIS, die na vijftig jaar lang zijn kerk onberispelijk te hebben gediend opgehangen werd, beschuldigd van omgang met twee kabouters, van welke vooral de eene hem altijd tot booze daden aanzette: dikwerf had deze booze geest, als er op zee een schip in zicht was, LOWIS aangepord om hem uit te sturen ter verdelging van het schip, en dan had de man zijn toestemming gegeven en straks het schip in volle zee zien zinken (R. BAXTER, *The Certainty of the World of Spirits*, 1691, p. 5).

Ook in America, met name in Massachusetts, hebben puriteinsche predikanten, inzonderheid COTTON MATHER en PARISH in een tijd, toen reeds allerwege in de ontwikkelde kringen van Europa de spot

met het duivelengeloof gedreven werd, zich beijverd tal van menschen wegens hekserij aan de pijnbank en het schavot over te leveren. De kansels daverden van bedreigingen met hel en verdoemenis tegen de „sadduceën” en „atheïsten”, zooals degenen, die verlichte denkbeelden hadden, genoemd werden. Onder de zeven-en-twintig menschen, die bij deze vervolging, begonnen in 1690, ter dood gebracht werden, was een oud man van tachtig jaar, die doodgedrukt werd, een manier van terechtstelling, welke men ook toen reeds afschuwelijk gevonden schijnt te hebben; althans later is zulk een doodstraf niet meer in America uitgevoerd. De predikanten van Boston en Charleston dankten evenwel in een officiëel stuk de mannen-broeders, die de vervolging hadden geleid, in de hartelijkste bewoordingen voor den betoonden ijver [HUTCHINSON, *Essay on Witchcraft* 1718, p. 95—119; BANCROFT, *History of the United States*, XIX].

Sir WALTER SCOTT schrijft in zijn *Demonology and Witchcraft*, Letter 8: „On the whole, the Calvinists, generally speaking, were, of all the „contending sects, the most suspicious of sorcery, the most undoubting „believers in its existence, and the most eager to follow it up with „what they conceived to be due punishment of the most fearful of crimes”.

Nog in 1736, toen het heksen-geloof in de officiële kringen van Schotland verdwenen was [in 1722, volgens anderen in 1727, had de laatste terechtstelling wegens hekserij plaats], vaardigden „de godgeleerden van het vergaderde presbyterium” een plechtige verklaring uit, waarin zij naast hun geloof in hekserij hun droefenis uitspraken over het feit, dat dit geloof alom aan het wankelen was.

„One word from them” (schrijft LECKY met het oog op den buitensporigen omvang, welchen de heksenprocessen in het bijzonder in Schotland hebben gekregen) „might have arrested the tortures, but that word „was never spoken. Their conduct implies not merely a mental aberration, „but also a calousness of feeling which has rarely been attained in a „long career of vice. Yet these were men who had often shown, in the „most trying circumstances, the highest and the most heroic virtues. „They were men whose courage had never been flinched when persecution „was raging around; men who had never faltered with their consciences „to obtain the favours of a king; men whose self-devotion and zeal in „their sacred calling had seldom been surpassed; men who, in all the „private relations of life, were doubtless amiable and affectionate. It is „not on them that our blame should fall; it is on the system that made „them what they were. They were but illustrations of the great truth, „that when men have come to regard a certain class of their fellow- „creatures as doomed by the Almighty to eteral and excruciating agonies, „and when their theology directs their minds with intense and realising „earnestness to the contemplation of such agonies, the result will be an „indifference to the suffering of those whom they deem the enemies of „their God, as absolute as it is perhaps possible for human nature to „attain” (*Hist. of Ration*. I. p. 133, cf. p p. 84, 107, 120, 136).

Wanneer wij ons daarbij herinneren, dat de werkelijk toch niet zeer radicale schrijver van *De Betoverde Werelt*, dr. BALTHASAR BEKKER, zich in de gereformeerde kerk niet kon handhaven, toen de verlichte denkbeelden over heksen en duivelen toch al sinds een halve eeuw in de ontwikkelde burgerkringen van de Nederlanden gemeengoed waren; en dat in de stad van CALVIJN nog in 1652 een z.g.n. heks veroordeeld

en uit genade opgehangen (in plaats van verbrand) werd (PICOT, II. p. 280; HENRY, II. p. 75), — dan kunnen wij het toch niet billijk achten, dat dr. KUYPER in het „voor heks en ketter beide de brandstapel” een specifiek roomsche opvatting vertolkt acht. In Genève zijn de heksen ook eerst met CALVIJN (in overeenstemming met zijn leer, dat de misdaden jegens God minstens even zwaar gestraft moeten worden als die tegen de menschen) ter dood gebracht. Vóór de hervorming strafe men ze met verbanning. In alle geval, alleen nadat „het calvinistische recht” er ten troon was verheven, verhalen de geschiedboeken van terechtstellingen. Doch dan volgen deze ook in rijken overvloed. In de tijdsruimte van zestig jaar werden in de betrekkelijk kleine stad (met nog geen 20.000 inwoners) 150 personen wegens hekserij verbrand. Eerst tegen het eind van de zeventiende eeuw werden de desbetreffende strafwetten afgeschaft.

Met betrekking tot pijnbank en heksenprocessen kan het calvinisme zeggen, wat eens een vrome methodist antwoordde op de vraag, hoe hij bekeerd was geworden: „ik heb mij zooveel mogelijk verzet en God „heeft de rest gedaan”.

Hoewel het na dit alles bijna overbodig mag heeten nog een bewijs van CALVIJN'S realistisch en gevaarlijk duivelengeloof te berde te brengen, kan ik niet nalaten te wijzen op den merkwaardigen brief, welken CALVIJN den 14den November 1546 aan VIRET schreef. Ook deze brief bewijst, dat evenmin als van de latere gereformeerden, van CALVIJN naar waarheid gezegd kan worden, dat hij in zijn bijgeloof eenvoudig een kind van zijn tijd was. Het verschijnsel, dat het calvinisme immer in nieuwhed, frischheid en vrijheid van gedachte bij het ontwikkelde deel zijner tijdgenooten ten achter was, vertoont zich reeds in het eerste tijdperk. Niet alleen de libertijnen, maar zelfs vele ijverige aanhangers en raadsleden lachten om de zotte geschiedenis van dien bezetene, dien de duivel zienderoogen had medegesleurd naar de helsche verdoemenis. Maar CALVIJN hield den ongeloofteljksten onzin voor dingen van wereldhistorische beteekenis.

„Ik meende” (zoo schrijft hij aan VIRET) „aan den een of ander opgedragen te hebben u de geschiedenis te vertellen, welke gij mij hebt verzocht u te schrijven. Aangezien gij evenwel nauwkeuriger inlichtingen verlangt, wil ik u kort alles vertellen. Toen onze broeder RAYMOND medegedeeld had iets van het verschrikkelijk einde van den goddeloozen mensch te hebben vernomen, scheen de zaak gewichtig genoeg om ze van overheidswege te laten onderzoeken. De broeders droegen mij derhalve op naar den Raad te gaan. Ik wees dezen op de noodzakelijkheid een onderzoek in te stellen en daarmee niet te eindigen, voordat de zaak tot helderheid was gebracht, daar men er anders niet over uitgepraat zou raken. Was alles een loos gerucht, dan moest het door het openbaar gezag weersproken worden; bleek het gerucht waarheid te bevatten, dan mocht een zoo streng Godsgericht niet met den sluier der vergetelheid bedekt worden. Ik wist, dat reeds velen de geschiedenis in een bespottelijk daglicht stelden en er zich vroolijk over maakten. Maar ik herinnerde eraan, dat er nooit een zoo zichtbaar wonder was geweest, of de Satan had getracht het te verdonkeremanen. Zelfs toen had men Gods hand niet erkend, toen DATHAN, KORACH en ABIRAM door de aarde verslonden werden. Na mijn vrij lange redevoering werd besloten de zaak ter hand te nemen. Het onderzoek werd bijgewoond door vier hooge ambtenaren, het grootste deel van den

„Senaat en den stadsprefect met zijn dienaren Ook wij waren erbij tegenwoordig. Buiten op een veld stond een hut, waar 's mans vrouw en vier kinderen aan de pest gestorven waren. De man zelf was een slecht, nietswaardig mensch, die zijn leven lang bekend stond als een kroeglooper, een dronkaard, een ruziezoeker, een vloeker, en bovendien behoorde tot de openbare godloochenaars. Als zijn bureu hem voorhielden, dat hij zoo weinig ter kerck ging, placht hij, naar wij hoorden, honend te zeggen: „-Wat? Heb ik mij aan CALVIJN verhuurd om zijn gepraat „aan te hooren“? Om zijn slechten levenswandel door FERRONIUS vermaand, wilde hij van berouw niets weten. Toen hij kort voor zijn ziekte zijn vrouw schandelijk verliet, werd hij door RAYMOND berispt, daar hij toch haar man was. Toen de pest zijn huis aantastte, brak hij uit in vervloekingen. Nadat zijn kinderen waren gestorven, werd hij zelf aangetast. Toen hij reeds zoo zwak was, dat hij geen hand meer opheffen kon, kreeg hij in een nacht plotseling een aanval van razernij. Hij sprong uit het bed; zijn moeder en de vrouw, welke hem verpleegde, hielden hem evenwel vast. Hij deed niets dan tegen de duivels razen, uitroepend, dat hij verloren en een prooi van den Satan was. Toen men hem aanried te bidden, antwoordde hij, dat dit niets kon baten, daar hij reeds onherroepelijk in de klauwen van den duivel was, en dat hij ook om God niet meer gaf dan om het minste stuk van een ouden schoen. Dat hij deze dingen werkelijk gezegd heeft, hebben zowel zijn moeder als zijn dienstmaagd verzekerd. Toen is het gebeurd, even na zonsondergang, omstreeks zeven uur: hij lag te bed, zijn moeder zat bij de bedsdeur. Plotseling sprong hij als met een ruk over haar hoofd heen naar buiten. Beide vrouwen wilden hem tegenhouden, maar hij vloog met zulk een kracht voort, dat het scheen, alsof hij niet liep, maar van den grond werd opgelicht. Aan den rand van het veld, hetwelk hij overstak, is een groene, zeer dichte haag; zij hebben ons de plaats zeer nauwkeurig aangewezen. Zelfs als de grond aan weerszijden effen geweest was, had geen mensch de kracht gehad over de heg heen te springen zonder sporen daarvan achter te laten. Maar aan den anderen kant is bovendien een hooge muur; achter dezen muur wederom een hobbelige, steenachtige weg, niet ongelijk aan de droge zomerbedding van een bergstroom. Na een vrij groote tusschenruimte is er weer een muur, gelijk aan den eerste, welke eveneens met een dichte, stekelige heg is beplant. Hoewel het nu onmogelijk was zoowel de voorste heg over te springen zonder de ledematen te breken, als bij den tweeden muur op te klimmen, werd de man toch voor de oogen der vrouwen als door een wervelwind bij de verder liggende wijnbergen opgedragen. Met den vinger wezen zij in de verte de plaats aan, waar hij aan hun oog onttrokken was. Zijn hoofddekseel werd achter die plaats aan den oever der Rhône gevonden. Schippers, die men daar heen heeft gezonden om naar zijn lijk te zoeken, hebben zich tevergeefs moeite gegeven; van die plaats kon hij ook niet bij de Rhône komen zonder van een steilte af te storten. Terwijl de zaak dus alleszins helder was, waren toch sommige van de aanzienlijksten zoo brutaal er geen geloof aan te willen schenken. Doch met verheffing van stem riep ik uit: „wanneer gij gelooft, dat er duivelen zijn, ziet gij hier duidelijk een werkstuk van hun booze macht. Maar zij, die niet aan God gelooven, verdienen ook midden in het licht met blindheid „geslagen te worden““. Drie dagen later predikte ik op raad der broe-

„ders des Zondags over deze zaak, en voer heftig uit tegen hen, die „een zoo duidelijk bewezen feit voor een fabel hielden of althans den „schijn aannamen van zoo te doen. Ja, ik heb zelfs gezegd deze twee laatste „dagen meer dan twintigmaal vurig naar den dood verlangd te hebben, daar „ik op een oogenblik, hetwelk ons diep onder den indruk moest brengen „van het goddelijk gericht, op zooveel aangezichten gevoelloosheid heb „gelezen. Duidelijker dan ooit te voren kwam aan het licht, hoeveel „goddeloosheid er in onze kringen is. Slechts enkelen gaven ons althans „met woorden gelijk; maar of er wel één was, die van harte met ons „instemde, weet ik niet. Nog twee andere gebeurtenissen van dezen aard „bracht ik in het midden, die, hoewel niet zóó merkwaardig, toch der „vermelding waard zijn . . .”

PICOT vermeldt de bovenstaande geschiedenis, met beroep op een met name genoemd „*écrivain judicieux*”, in zijn *Histoire de Genève* Tom. 1, p. 408. Den brief heeft HENRY uitgegeven (o.c. I. Beil. XII, p. 65; hij is ook te vinden in *Corp. Ref., Joa. Calv. XII.* p. 413, met o. m. deze aanteekening: „*Exemplar Cod. Genev. 106. fol. 177, neque autographon est neque integrum . . . Variantes nonnisi potiores apponimus*”).

Blz. 210. De bovenvermelde beteekenis van de tegenstelling tusschen „algemeen” en „bijzonder” treedt ook in CALVIJN’S commentaren aan den dag, b.v. in zijn aanteekeningen bij Gen. 17 : 7. Hosea 12 : 5, Hand. 3 : 25 en 13 : 33. Rom. 9 : 6 en 7. Telkens onderscheidt hij tweeërlei verkiezing en tweeërlei kinderen des verbonds. Er is een algemeene (generalis of communis) en een bijzondere verkiezing (specialis electio). Krachtens de eerste behoorden ook SAUL en JUDAS tot het verbond der genade, want zij waren naar het uiterlijke leden van de zienlijke kerk. Niet alleen door de algemeene, ook door de bijzondere verkiezing waren DAVID en PAULUS verkoren. In onderscheiding met de eerstgenoemden, de spurii filii, waren zij legitimi filii. „Bijzonder was de verkiezing van JACOB, omdat hij „inderdaad een uit Gods kinderen was” (bij Hos. 12 : 5). „Er zijn natuur- „lijke en geestelijke kinderen van ABRAHAM, omdat, hoewel de belofte „des levens aan de kinderen van ABRAHAM erfelijk was, niettemin velen „er door hun ongelooft van beroofd werden. Het geloof maakt dus, dat „uit de groote menigte weinigen tot de kinderen gerekend worden. En „dit nu is de dubbele verkiezing, waarvan ik tevoren melding maakte; „de eene is die van het geheele volk en algemeen; de andere is tot „het geheime raadsbesluit Gods beperkt en wordt door het geloof bevestigd” (bij Hand. 13 : 33).

Bl. 213 v.v. In 1555 gaf BEZA in het licht *Summa totius christianismi sive descriptio caesarum salutis electorum et exitii reprobatorum*. De hierin voorkomende tabel vinde hier een plaats (zie bl. 465 v.). Zij bewijst beter dan een lang betoog, hoe weinig er bij de oude gereformeerden sprake kon zijn van een menscheid, die als één organisch geheel genomen priesterlijk de schepping aan God heeft op te dragen, hoe weinig sprake ook van een menscheidsgeschiedenis, waarvoor sinds HERDER en HEGEL de oogen opengegaan zijn. Wel heeft God volgens BEZA ook de verworpenen „tot zijn eigen verheerlijking” geschapen, doch zóó: „dat Hij in hen „zijn toorn en macht wilde toonen, opdat Hij ook in hen verheerlijkt mocht „worden, die wij vaten der oneere en des toorns en tot alle goed werk „onbekwaam noemen” (*Summa totius christianismi*, II. 2 en 3).

Bl. 230 v. Gewoonlijk noemt men ZWINGLI als dien onder de hervormers, die geloofd heeft aan de mogelijkheid van eeuwig zalig leven ook buiten CHRISTUS. In zijn geloofsbelijdenis, geschreven kort voor zijn dood en in 1536 door BULLINGER met een hooggestemde voorrede uitgegeven, beschrijft hij in bezielende taal de toekomstige „vergadering van alle heiligen: de heldhaftigen, de vromen, de deugd-„zamen”, waar ABEL en HENOC, NOACH en ABRAHAM, IZAÄK en JACOB zullen aanzitten „met SOCRATES, ARISTIDES, ANTIGONUS, met NUMA en „CAMILLUS, met HERCULES en THESEUS, met de SCIPIO's en de CATO'S”, en waar alle oprechte en heilige menschen, die ooit geleefd hebben, de tegenwoordigheid huns Gods zullen genieten. Het stuk is in zijn geheel aangehaald door BOSSUET, *Variations protestantes*, liv. II. c. 19.

Of men de beteekenis dezer woorden niet heeft overschat? Ook de Westminster Confessie laat ruimte voor de mogelijkheid, dat God „bij „uitzondering” sommigen, die in het lichaam der zichtbare kerk niet zijn opgenomen, ten eeuwigten leven behoudt (c. 25). En zegt ZWINGLI wel, dat HERCULES en THESEUS en alle andere vrome heidenen CHRISTUS niet hebben gekend? Vergeet niet, dat CALVIJN aanneemt, dat God soms op buitengewone wijze, niet door de prediking des woords, aan menschen de kennis der zaligheid en de leer van den Middelaar CHRISTUS heeft geopenbaard. NAÄMAN de Syriër bv., CORNELIUS de Romein, de kamerling van de koningin der Mooren waren heidenen: toch hebben zij, zegt CALVIJN, gewis kennis, hoe „ingewonden en onklaar” ook van den Middelaar CHRISTUS gehad, de kamerling en CORNELIUS zelfs vóórdat zij, de eerste door FILIPPUS en de ander door PETRUS, met een klare onderwijzing ingelicht werden (*Instit.* III . 2 . 33 en III . 24 . 10). Ook schijnt m. i. CALVIJN niet zoo afkeerig van de meening, dat ARISTIDES, SCIPIO, TITUS of hoe zij anders mogen heeten, werkelijk „heyligheyt „geoeffent hebben”: als men van de uitzondering maar geen regel maakt! Heeft CALVIJN niet met het innigste respect SOCRATES' naam genoemd? In zijn weerlegging van, waarschijnlijk CASTELLIO's, anonyms geschrift: *Traité du vieil et du nouvel homme*, gericht tegen zijn praedestinatieleer en geschreven in den vorm eener deemoedige bedenking, schrijft hij: „Ik weet wel, dat u academici, niets aangenamer is dan „onder den schijn van twifelen, vragen, bedenken alles beknagen en „onzeker maken wat er van geloof in een menschenhart woont. Doch „beroep u niet [met uw vragen] op SOCRATES, want gij hebt met dezen „voortreffelijken en deugdzaam man niets gemeen dan juist deze eene „fout van hem”. Dit respect voor SOCRATES beteekent evenwel, zooals het geschrift zelf, waarin het zich uit, duidelijk bewijst, allermint een opgeven van de stelling, welke CALVIJN „buyten twijffel” stelt: „Dat „Godt niemant lief en heeft buyten CHRISTUS” (*Instit.* III . 2 . 33). Want het is (om met woorden van CALVIJN zelf te spreken) niet de vraag wat God aan enkelen, maar wat hij aan velen, i. c. aan de heidenen in het algemeen heeft willen doen.

Dat ZWINGLI deze laatste vraag zoo universalistisch en humanistisch zou beantwoorden als zijn bovenbedoelde expectoratie naar de uitlegging, welke men er gewoonlijk aan geeft, doet verwachten, meen ik op grond van hetgeen wij verder van hem weten (ik denk aan zijn meedoodenloos woeden tegen de weerlooze wederdoopers) te moeten betwijfelen. Ik lees uit zijn woorden niet anders dan een destijds gepaste buiging voor de schitterende figuren uit de geëerde wetenschap der Humaniora.

De korte inhoud van het gansche Christendom

of beschrijving en uiteenzetting van de oorzaken van het heil der uitverkorenen en van het verderf der verworpenen, uit de heilige Schrift bijeenvergaderd.

Heeft de pottelbakker geen macht om uit denzelfden klomp te maken het ene vat ter eere en het andere ter oneere?
(Rom. 9).

God, wiens wegen onnaspeutlijk zijn.

De HEEFTE heeft alles gewrocht om zijns zelfs wil, ja ook den goddelooze tot den dag des kwaads.

Zijn eeuwig en onveranderlijk, aan alle oorzaken in haat volgorde voorafgaand Besluit, volgens hetwelk hij bestieten heeft, zekere menschen

Te verkiezen om hen in CHRISTUS te verlossen.

te verwerpen en wegens hun eigen vrije schuld met eeuwigge straffen te tuchtingen.

De schepping des menschen in den toestand der onschuld, maar ook der veranderlijkheid.

De vrijwillige en erfelijke verderving des menschen.

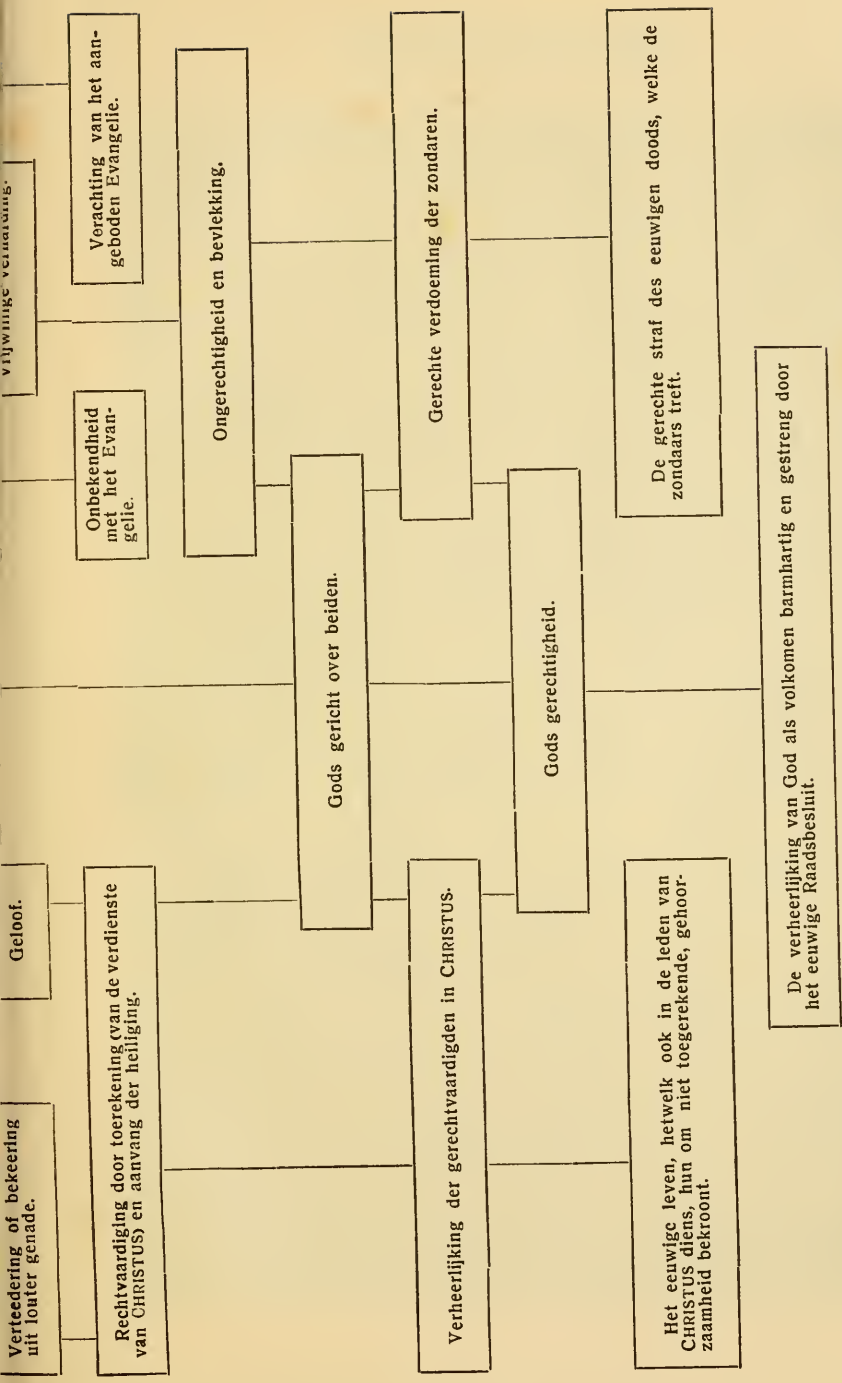
Gods vrije liefde jegens diegenen, die, schoon van nature verdorven, in CHRISTUS uit genade tot uitverkiezing en heil bestemd zijn.

Gods gerechte haat jegens hen, die van nature verdorven zijn tengevolge van de voortplanting van ADAM'S zonde.

Werkzame roeping.

Geen roeping.

Onwerkzame roeping.

O, diepte der oordeelen Gods! Wie heeft Hem tevoren iets gegeven of wie zal Hem wedervergelden? (Rom 11:36).

Bl. 233 v.v. Welk een beteekenis hecht de nieuwcalvinist aan dat in allen mensch van nature ingeplante „zaad van den godsdienst”, aan hetwelk CALVIJN geen de minste kiemkracht toekende! „De cultuurge-schiedenis beschrijft hetgeen als object van 's menschen arbeid gelden kan in materiëel, ethisch, aesthetisch, ja zelfs religieus opzicht. Cultuur is dus niet meer of minder dan de gemeenschappelijke roeping van de menschheid, die op de eerste bladzijde van de Godsopenbaring zoo eenvoudig en toch zoo afdoende is geteekend in het woord: vervult de aarde, en onderwerpt haar en hebt heerschappij over haar” (BIESTERVELD, *Het echt menschelike*, bl. 8). Bij dr. KUYPER schiet uit dat zaad zelfs het geheel der godgeleerde wetenschappen als een ware wonderboom omhoog: „Haar uitgangspunt neemt deze Encyclopaedie in wat CALVIJN noemde het semen religionis of den sensus divinitatis in ipsa medullis et visceribus hominis infixus” (*Voorrede*). De godsdienst is geworden tot een natuurlijk verschijnsel. Wil de nieuwcalvinist hem niettemin een bovennatuurlijk karakter blijven toekennen, zoo is hem dat alleen mogelijk door de aanduiding „supranaturalistisch” te laten slaan op het *object* of op den *aard* in stede van op den *oorsprong* van den godsdienst („de scholastieke zin” der termen „natuurlijk” en „bovennatuurlijk” wordt in den ban gedaan, vgl. Dr. HONIG, *Is de Bijbel op bovennatuurl. wijze geïnspireerd?* bl. 5), waardoor hij tevens gedwongen wordt het Christendom met de andere godsdiensten in één adem te noemen: „Alle godsdienst is supranaturalistisch, onderstelt, dat God transcendent is boven de „wereld” (BAVINCK, *Christel. wetensch.* bl. 77). Moet het Christendom niettemin iets bijzonders blijven, -- dit is alleen mogelijk door het als de vervulling van de andere, haar in oorsprong verwante godsdiensten voor te stellen: „Het Christendom is de absolute religie, de eenige, wezenlijke, ware „religie, . . . die al wat er waars en goeds in andere godsdiensten voorkomt, in zichzelf heeft opgenomen en vervuld” (BAVINCK, *Offerande des Lofs*, bl. 67; vgl. Dezelfde, *De zekerheid des geloofs*, bl. 53). Maar, zegt gij, dan moet de nieuwcalvinist, als hij consequent is, ook met HERDER en GOETHE, met HEGEL en SCHELLING, ja met alle moderne geschiedvorschers van naam de historie der menschheid opvatten als een ontwikkeling naar het absolute ideaal, als een divina comoedia, welke de langzame, maar zekere verwezenlijking van het Godsrijk te aanschouwen geeft en over deze sombere aarde de glansen werpt van Goddelijke heerlijkheid! Waarde opmerker, dat doet de nieuwcalvinist ook inderdaad (dr. BAVINCK, c. dr. BUEKERS in *Pro en Contra*, III. 3). En wees zelfs niet bang, dat hij, waar het er op aankomt om de beslissende lijn der antithese te trekken, inconsequent zal worden. In den grooten wereldkamp tusschen geloof en ongeloof roept hij modernen, joden en mohammedanen tot zich: „En allen, die, ik zeg niet de Gereformeerde of de „Roomsche, of ook zelfs de algemeene Christelijke belijdenis liefhebben, „maar allen, die nog op godsdienst en zedelijkheid prijs stellen, moesten „zich vereenen om dien gemeenschappelijken vijand (het ongeloof) te „weerstaan” (BAVINCK, *Christel. en neutrale Staat.*, bl. 30 v.; vgl. *Christel. wetensch.* bl. 28 v. en 79). Zelfs „het geloof in een bijzondere openbaring” is niet iets specifiek Christelijks: „De Mohammedaan *geloof*t in zijn Koran” (schrijft dr. A. KUYPER Jr.; CALVIJN zou het hem niet toestemmen!), „de „Boeddhist *geloof*t in zijn Veda, de Chinees *geloof*t in zijn King. . . „Wie daarom alle bijzondere openbaring verwerpt en alleen een algemeene” (in natuur, geschiedenis en geweten) „erkent, plaatst zichzelf

„niet alleen buiten het geloof der Christenheid, maar ook buiten het „geloof der menschheid” (Dr. A. KUYPER Jr., *Openb. en Rede*, bl. 28 v.v.; dr. BAVINCK, *De zekerh. des geloofs*, in het *Tijdschr. voor Geref. Theol.* 1902, bl. 143 v.v.; vgl. ook de noot bij bl. 281).

Bl. 247. De schijnbaar „universalistische” uitdrukking in het antwoord op de zeven-en-dertigste vraag van den Heidelbergischen Catechismus vinden wij bij de oude gereformeerden meermalen terug. De Bazelsche confessie (1534) zegt in het derde artikel: „Und wiewol der mensch durch „solchen staat der verdammus unterworfen, Gottes vyand worden ist, „Jedoch hat Gott die sorg über das menschlich geschlecht nie von ihm „gethan, des sind gezüen die Patriarchen, die verheissungen vor und „nach dem Sündflusz. Item das gesetz von Gott, duch Mosen gegeben, „und die heiligen Propheten”. Dat de woorden evenwel ook hier niet werkelijk „universalistisch” zijn bedoeld, blijkt uit hetgeen wij lezen in het eerste artikel, tweede alinea van dezelfde confessie: „Dannhar „bekennen wir das Gott vor und ee er die Welt erschaffen, alle die „erwölt habe, die er, mit dem erb ewiger seligkeit begaben wil”. Hieruit spreekt duidelijk de „supra-lapsarische”, „particularistische” opvatting. Een verbreking van het „particularisme” lees ik dan ook niet uit wat b.v. BULLINGER in een preek over MATTHEUS 14 schrijft: „Want God heeft „een eeuwig verbond met het gansche menschengeslacht opgericht en „onder anderen tot ADAM gesproken: „„Ik wil uw God en de God van „„uw zaad zijn”” (HAGENBACH, *Osw. Myconius* p. 466; PESTALOZZI, *Heinr. Bullinger*, p. 573).

Ten overvloede wijs ik op hetgeen BEZA, die altijd een getrouwe echo van CALVIJN was, bij gelegenheid van een dispuut, waarbij de kwestie principiëel behandeld werd, gezegd heeft. Van 15 tot 18 April 1588 discussieerden te Bern met elkander MUSCULUS, die de strenge supra-lapsarische opvatting van de praedestinatieleer voorstond, en HUBER, een infra-lapsariër. Hun stellingen waren:

HUBER

1. CHRISTUS is gestorven voor alle menschen, ook voor de verdoemden, die in hem niet gelooven en nooit zullen gelooven.
2. God heeft eenmaal van eeuwigheid alle menschen zonder onderscheid uitverkoren om hen allen in CHRISTUS zalig te maken.
3. Uitverkorenen kunnen van het geloof afvallen en verloren gaan.
4. Ook die, welke dan verworpen en verdoemd worden, zijn eenmaal waarlijk in CHRISTUS ingelijfd geweest door het geloof uit de kracht des Heiligen Geestes.

MUSCULUS.

1. CHRISTUS is gestorven voor allen, die in hem gelooven.
2. Allen, die in CHRISTUS gelooven, zijn de uitverkorenen, van eeuwigheid hiertoe uitverkoren, dat zij in CHRISTUS zalig worden.
3. Geen uitverkorene kan ooit afvallen en verloren gaan.
4. Alleen de uitverkorenen worden waarlijk in CHRISTUS ingelijfd door het geloof uit kracht van den Heiligen Geest.

Bij dat dispuut zette BEZA uiteen, dat hij en de zijnen alleen deswege zeiden, dat CHRISTUS enkel voor de uitverkorenen was gestorven, wyl de Vader de verdiensten van CHRISTUS alleen aan dezen ten goede liet

komen. Want op zich zelf had CHRISTUS' verdienste ook wel voldoende kunnen zijn voor de verzoening van de schuld der geheele wereld (HEPPE, *Theod. Beza*, p 291 v.v.). Treedt hier niet aan den dag, dat ook de strengste supra-lapsariërs de schijnbaar universalistische uitdrukkingen konden gebruiken en ook feitelijk gebruikt hebben, zonder iets toe te geven, alleen om de verdenking te weren, dat zij de algoezaamheid van CHRISTUS' zoendood loochenden?

Bl. 261. Uit de *Westminster Confessie* iets te halen, wat er niet in is, vermag dr. KUYPER alleen, doordien hij laat liggen wat hij niet kan gebruiken. Naast het begrip van de *onzichtbare kerk*, bestaande uit alle uitverkorenen, heeft de *Westminster Confessie* dat van de *zichtbare kerk*, bestaande uit hen, die de ware religie belijden. Het leerstuk van „de „gemeenschap der heiligen” en dat van het sacramentele instituut of „de „middelen” zijn bij de oude gereformeerden twee afzonderlijke leerstukken, welke men niet met elkaar moet verwisselen en van welke men niet eenvoudig één kan weglaten (vgl. J. KÖSTLIN's art. in HERZOG'S *Realencycl. für Prot. Theol.* 3e ed. X. p. 340). LECKY (*Hist. of Rat.* 1. p. 383) heeft zich op dezelfde *Westminster Confessie* kunnen beroepen om in lijnrechte tegenstelling met dr. KUYPER te beweren, dat de oude calvinisten de zaligheid tot hun kerk beperkten. In hun *Nederige raad omtrent een belijdenis des geloofs* verklaarden de te Westminster in 1647 vergaderde presbyteriaansche godgeleerden, dat „de zichtbare Kerk, welke onder „het Evangelie zoowel in alle landen als algemeen is [niet beperkt tot één „volk, gelijk vroeger onder de Wet]. bestaat uit al diegenen in de geheele „wereld, die den waren godsdienst belijden . . . buiten welke er, tenzij bij „uitzondering, geen mogelijkheid om zalig te worden bestaat”.

CALVIJN zegt (*Inst.* IV. 1. 4) met het oog op „de sienliche Kerck”: „daer en is geen anderen ingang tot het leven, 't en zy dats' ons in „haren schoot ontfange” . . . „buyten haren schoot en staet gheen ver- „ghevinghe van sonden te verwachten noch eenige saligheyt”. Alleen de kerk (nl. de gereformeerde! van de roomsche is ook in dezen niet dan „tyranny over de conscientien” te verwachten!) heeft volgens CALVIJN ook de gave van de uitlegging der Schrift (IV. 17. 25; I. 7. 1).

Bl. 271. Gelijk ik opmerkte, maakt CALVIJN met betrekking tot de roomsche kerk onderscheid tusschen wat God heeft ingesteld en hetgeen de menschen of de duivel daarin hebben „vervalscht”. Hij maakt bovendien nog onderscheid tusschen „het volck” en „de regeering” (IV. 7. 23). De laatste is z. i. uit den Booze. Gaan de mispapen zelfs niet om met daemonische taal? Het is de vraag, of al die zotte ritueële voorschriften wel „door menschen beschreven” zijn; althans „het woordt „Ceroferarius (Toortze-drager) is mijns bedunckens een woort van too- „verij, immers een woort bij alle volkeren en talen onbekent” (IV. 19. 23). In alle geval — „De Mis-Priesters en hebben niet anders dan een Altaer „om CHRISTUS daer op te offeren: 't welck niet en is Gode maer den „Duyvelen offerande doen” (IV. 5. 9).

„Er is gheen roof-nest, in het welck de straet-schenders met meerder „ongebondenheydt sonder wet en maet woeden en rasen dan deze „Kerckelicke regeeringh in 't Pausdom . . . haer rijk is de tyranny van „den Antichrist . . . de Bisschoppen zijn ongeleerde esels of kinderen . . . „er is selfs niet één gaef en geheel spoor van de Vaderlicke ordonnanty

„meer te sien” (IV. 5. 13). En wat het hoofd der kerkelijke regeering betreft — „de Paus is de Antichrist, d'aldergeslagendste vyand van „CHRISTUS, de hoogste bestrijder des Evangeliums, de ergste verwoester „verstrooyder van de Kerck, d'allerwreetste moorder en vleeschhouwer „der Heyligen” (IV. 7. 25 en 26).

Doch van de pauselijke regeering moet het roomsche volk onderscheiden worden! Het volk is in zekeren zin nog altijd „Gods volck” en meer slachtoffer dan schuldig. Ook op het volk is van toepassing wat van de door God ingestelde kerken gezegd kan worden, nl. dat zij „van de „tyrannie des Roomschen Afgodts beseten en inghenomen zijn” (IV. 2. 7). „De Paus gebruyckt tyranny teghen Gods volck” (IV. 7. 19), zegt CALVIJN, en daarbij heeft hij niet het oog op de gereformeerden, maar op de roomschen, of juist: op de uitverkorenen, die nog onder het roomsche kerkjuk zuchten. Want niet alleen heeft de roomsche kerkinstelling en hebben de roomschen als één geheel genomen nog enige teekenen der genade overgehouden (zelfs van de joden heeft God „de Hemelsche zegening niet geheel en al afghetrocken, met hoe groote halstarrigheyt „sy oock blijven in d'oorlogh tegen 't Evangelium”! Want God strekt zijn zegen uit „tot duysentd gheslachten daer hy nochtans de straffe „niet meer dan vier geslachten toewijst”! IV. 16. 14; II. 8. 21), — maar ook zijn er onder 's pausen tyrannie „hier en daer veel Ledematen van „de Kerck [die] in de waarachtige eenigheyt des geloofs volharden” (IV. 7. 25).

Op de vraag van LAELIUS SOCINUS, of hij met een roomsch meisje mocht trouwen, antwoordde CALVIJN (Juli 1549), dat zoo iets in het algemeen niet geoorloofd was. Doch als de bedoelde jongedochter een godvruchtig gemoed had en zich alleen uit menschenvrees bij den door afgoderij besmetten dienst der roomsche kerk hield, wilde hij haar niet bepaald als een vijandin der waarheid beschouwen. „Gelijk wij in het „algemeen wel niet kunnen toegeven, dat de papisten de Kerk zijn, „loochenen wij toch ook niet, dat zij nog eenige elementen en resten „der Kerk bezitten . . . Ik bedoel daarmee niet slechts de uitverkorenen, „die daar verstrooid zijn; ik ben overtuigd, dat zich werkelijk nog overblijfsels der verwoeste Kerk in het Pausdom bevinden . . . Zelfs hen, die „aan de dwalingen van het Pausdom, waarin zij zijn opgevoed, geheel „vasthouden, waag ik toch niet met de Turken gelijk te stellen. Zij staan „ons belangrijc nader . . . Ik herhaal, dat men zich tot CHRISTUS bekeerd „kan hebben zonder zich vormelijk van het Pausdom te hebben losgemaakt”.

Te anderer zijde hebben CALVIJN en BEZA zich heftig verzet tegen de pogingen om de roomschen en hervormden te hereenigen, in het werk gesteld door den gereformeerden rechtsgeleerde BALDUINUS en zijn adhaerent, den zeer gezienen godgeleerde GEORG CASSANDER van Keulen, „den katholieken MELANCHTON”. BEZA noemde hun pogen „een onderhandelen tusschen CHRISTUS en BELIAL”. En in zijn *Antwoord aan een zekeren weerhaanachtigen bemiddelaar* schreef CALVIJN: „Terwijl wij de „gemeenschap der Kerken en der Leer met allen ernst verwerpen, zijn wij toch hen, die aan de andere zijde staan, niet vijandig gezind. Wij „hebben wel niet veel omgang met roomschen, maar ik vraag: zijn zij „ons daarom als varkens en honden? Veeleer hebben wij medelijden „met hun blindheid. Wij laten hen ook gaarne toe tot onze godsdienstige „oefeningen, als zij God maar met een oprecht hart willen aanroepen. „Doch wij willen niet, dat zij ons van CHRISTUS afscheiden en in hun „bijgeloof betrekken”.

Uit het jaar 1553 is er een merkwaardige briefwisseling bewaard tuschen CALVIJN en FAREL. Deze, die predikant te Neufchâtel was, vroeg CALVIJN's advies in zake een doopkwestie in zijn gemeente. Een kind van een vrouw, die vroeger gereformeerd was geweest, maar bij haar huwelijk met een roomschen man weer roomsch was geworden, werd door de grootmoeder, die gereformeerd was, ten doop aangeboden. FAREL was van oordeel, „dat het kind niet mocht worden toegelaten tot „den doop, omdat het, „aangezien geen van beide ouders geloovig is, „niet in het verbond staat en niet in de Kerk van CHRISTUS is; en dat „wij niemand kunnen doopen, die niet in het verbond is”. CALVIJN sloot zich bij deze zienswijze aan en schreef in schijnbare — want hier gold het niet *afvalligen* — tegenstelling met zijn advies aan JOHN KNOX in 1559 om kinderen van roomschen en geëxcommuniceerden wël te doopen, mits er gereformeerde doopgetuigen optraden: „Het is dwaas- „heid hen te doopen, die niet voor leden van ons lichaam gerekend „kunnen worden. Daar tot dezen de kinderen der roomschen behooren, „zien wij niet in, hoe het geoorloofd is dezen den doop toe te dienen”. CALVIJN meende zelfs, dat de grootmoeder, door zich niet tegen het huwelijk van haar dochter te verzetten, zichzelf als lid van CHRISTUS' lichaam had afgesneden (*Corpus Reformatorum*, XLII. p. 567–571, No. 1753 v.; STÄHELIN, o.c. II. p. 323 v.v. en 347; BAUM, *Th. Beza*, II. p. 347).

Bl. 273 v.v. Vaak wordt gezegd, dat het calvinisme in zijn eerste dagen nog eenigszins de nawerking ondervond van de roomsch-katholieke beginselen, en dat daaruit moet worden verklaard zijn vervolging van andersdenkenden, welke feitelijk tegen het calvinistische beginsel streed en dan ook in den loop der tijden door het calvinisme opgegeven is. Hierin is zeker eenige waarheid. Het calvinisme nam de leer van het recht om de kettters te vervolgen over van Rome, zooals het symbool van ATHANASIUS en zooveel meer van Rome overnam. Maar het is een dwaling, dat geloofsvervolging bij de calvinisten enkel een tijdelijk wapen is geweest, gebruikt alleen in de eerste tijden van storm en druk. Het recht van vervolging was onder de eerste calvinisten een zeer bepaald, weloverdacht leerstuk, met zorg verdedigd tegenover libertijnsch-humanistische tolerantie en doopersche vredelievendheid, uitgesponnen in tal van verhandelingen, ten nauwste samenhangend met bijna al de hoofdstukken van hun godgeleerd stelsel, en toegepast zoowel tegen volkomen vredelievende als tegen meer staatsgevaarlijke secten. Het is de leer van het calvinisme in zijn zonnigste dagen. Het is de leer, verkondigd door de grootsten zijner leiders. De dageraad van de tolerantie beteekent in alle landen de opkomst van dien door de oude gereformeerden heftig bestreden geest van gezond verstand, menschelijkheid en verlichting, welke de leerstukken beschouwt enkel als de dragers van, of althans ondergeschikt maakt aan zedelijke waardeeringen en gevoelens, en aldus tegelijkertijd de beteekenis der leerstukken vermindert en den inhoud ervan vereenvoudigt, het getal ervan inkrimpt.

Hoe weinig het calvinisme van dien geest der tolerantie bezat, bewijst elk hoofdstuk van zijn geschiedenis. BANCROFT in zijn *History of America* wijst er op, dat de kolonisten, die om des geloofs wil uit hun eigen land waren verdreven, niet alleen de katholieken niet geduld, maar ook

de kwakers, „die meest weereelooze van alle secten”, wreed vervolgd hebben. En zelfs in de om hun „vrijheid” reeds in de zeventiende eeuw over de geheele wereld beroemde „Zeven Provinciën” werd nog in 1690 te Amsterdam een synode gehouden, bestaande voor een deel uit nederlandsche, voor een deel uit om den geloove verdreven of gevluichte fransche en engelsche gereformeerde godgeleerden, welke de leer, dat de overheid geen recht had ketterij en afgoderij te onderdrukken, als „valsche, heiligschennend en verderfelijck” brandmerkte (P. BAYLE, art. *Augustine*, note H; LECKY, *Hist. of Rat.* II p. 54).

CALVIJN en BEZA hebben hun denkbeelden omtrent het recht en den plicht van staat en kerk in zake den godsdienst opzettelijk en in den breede ontvouwd naar aanleiding van de verontwaardiging, welke de terechtstelling van den spaanschen geneesheer MICHAËL SERVET [1511?—1553] alom in humanistische kringen had gewekt.

SERVET wordt ons geschilderd als een rijzige gestalte met fijnbesneden gelaat, zwarte ooggen en arendsneus. In zeldzamen geestesaanleg noemen ook zijn tegenstanders hem den gelijke van CALVIJN, en evenals deze bezat hij een vurig temperament. In zijn hoog zelfgevoel — hij had zeer sterk de overtuiging, dat hij het beter wist dan alle anderen en dat zijn pantheïstisch-monistische leer aan alle zedelijk-godsdienstige, kerkelijke en staatkundige vraagpunten de ware oplossing gaf — hebben sommigen ijdelheid gespeurd. In alle geval had hij zoowel iets van martelaarsbloed als van gewoon menschenlijke doodsvrees in zich, was hij de ééne maal hartstochtelijk en heftig, de andere keer bezadigd en bijna deemoedig. Voor gereformeerde geschiedschrijvers is hij tot op onzen tijd een onsympathieke figuur, een brutale heiligschennener, een frivole spotter. Anderen zien in hem een waarachtig vroom getuige Gods en een oprecht discipil van CHRISTUS. De uitdrukking „drie-koppige helhond” ter brandmerking van de drieëenheidsleer, welke hem het allermeeft kwalijk genomen is en in het vonnis op den voorgrond staat, heeft hij gebruikt in een geschrift, hetwelk hij op een-enderdertigjarigen leeftijd, ruim twintig jaar voor zijn terechtstelling, schreef. Een diplomaat was hij allerminst. In goed vertrouwen zond hij het manuscript, dat hem het leven zou kosten, aan CALVIJN ter inzage; en toen hij het ondanks zijn herhaald dringend verzoek niet terugkreeg, heeft hij er niet aan gedacht, dat CALVIJN het geheim van de uitgave aan de roomsche overheid verraden, allerminst, de overtuigende bladzijden uitleveren zou. Reeds als jonge man had hij wereldvervaardheid verworven door zijn nieuwe opvattingen op het gebied van de sterrekunde en de geneeskunde; hij bestreed o. a. de toenmaals heerschende arabische geneesmethode en ontdekte meer dan een halve eeuw vóór HARVEY de wetten van den bloedsomloop. Te Parijs, waar hij groote scharen van toehoorders trok, maakte hij zich evenwel bij de officiële wereld gehaat door de geringschatting, waarmee hij sprak over alle wis- en sterrekundigen; de gezamenlijke parijische doktoren noemde hij de stomste kerels op Gods aardbodem. CALVIJN noemt hem „gheensins de minst' onder de weder-dooperen, jae een groot cieraet van dese lieden (IV. 16. 31)”. Gewoonlijk wordt hij evenwel als „anti-trinitariër” aangeduid. Doch op dertig-jarigen leeftijd is hij werkelijk door den doop in den kring der weereelooze Christenen opgenomen. Wie onder de doopsgezinden zal de eerste zijn om te onderzoeken, of aan SERVET niet een plaats,

ondanks zijn zuidbloedige heftigheid misschien een eereplaats, onder de doopsgezinde vaders ingeruimd moet worden (wie zijn de „wij”, die in de *Restitutio* telkens genoemd worden?). De herdruk van zijn godgeleerd hoofdwerk, hetwelk MURR te Neurenberg in 1791 bezorgde (in de doopsgezinde bibliotheek aanwezig), kan dan goeden dienst bewijzen. Dit werk, waarvan SERVET een fundamenteele herschepping van het Christendom verwachtte en hetwelk hij onder den veelbelovenden titel *Christianismi restitutio* in Januari 1553 te Vienne anonym in het licht gaf, werd hem ten val. Door bemiddeling van een vriend bezorgde CALVIJN aan den roomschen kettermeester het stuk, hetwelk SERVET het doodvonnis op den hals haalde. De roomsche magistraat liet den gevangene evenwel ontvluchten. Van zins naar Italië uit te wijken, vertoefde hij een maand te Genève in een onaanzienlijke herberg. Door sommigen in een godsdienstoefening van CALVIJN herkend, drong het consistorie en met name CALVIJN, die al vroeger aan FAREL had geschreven: „als hij hier komt, gaat hij niet levend weer weg, wanneer „ik nog wat te zeggen heb”, er op aan hem gevangen te nemen (toen na de terechtstelling de storm van verontwaardiging losbrak, schreef CALVIJN, dat SERVET geen kans had gehad op een doodvonnis, als hij niet zoo hardnekkig was geweest; ook loochende hij hem bij de roomsche geestelijkheid te Vienne aangeklaagd te hebben: inderdaad, hij had het niet rechtstréeks gedaan). CALVIJN trad tegelijk als accusator publicus en als kettermeester op, — een niet benijdenswaardige rol, welke beter dan iets anders een denkbeeld geeft, hoe sterk hij geloofd moet hebben, dat „God zelf door hem sprak”, zooals hij het uitdrukte in de bestraffende woorden, welke hij na het vonnis tegen AMEAUX van den kansel toeriep aan de murmureerende toehoorders. In een reeks pijnlijke disputatiën legde CALVIJN de aanstootelijkste gevolgtrekkingen van SERVET'S monisme bloot: „Ontzet sprong ik op”, zoo lezen wij in een brief aan FAREL, wien hij verslag gaf van de terechtzittingen, „met den uitroep: wat, ramp, „zalige! als iemand, dezen grond met voeten tredend, tot u zei, dat „hij God met voeten trad: zoudt gij u over zulk een onzin dan niet „schamen”? SERVET was beurtelings stoutmoedig, CALVIJN in zijn aangezicht uitscheldend voor „boos ondiër” of „moordenaar”, en deemoedig, onder tranen om genade smeekend. Zijn verzoek om juridischen bijstand werd geweigerd, „omdat hij zich als een openbare leugenaar en „lasteraar had doen kennen”. Eindelijk werd het wreede vonnis geveld, niet door de rechterlijke ambtenaren, maar door de beide Raden, den z.g.n. kleinen Raad en den Raad van zestig, waarin CALVIJN'S aanhangers de overhand hadden. De beraadslagingen, waaraan de libertijnsche leden het blijkbaar niet geraden achten deel te nemen, duurden drie dagen. „Om zijn schrikkelijke lasteringen tegen den Zoon Gods”, zoo zegt o.m. het vonnis, „de heilige drieëenheid, den kinderdoop en vele andere „stukken des Christelijken geloofs, waaraan hij ondanks alle vermaningen „zoo hardnekkig vasthield, dat hij zelfs alle ware geloovigen voor „atheïsten en toovenaars uitmaakte en met andere smaadredenen over „stelpte: besloten wij, de strafrechters van deze stad, daar wij verplicht „zijn de Christenheid van zulk een pestilentie te reinigen, dat MICHAËL „SERVET van Villeneuve in Arragonië gebonden naar de plaats Champel „buiten de stad gebracht, daar aan een paal bevestigd en met zijn boeken „verbrand zal worden, totdat hij asch worde en zijn leven aldus eindige „om een voorbeeld te geven aan alle anderen, die iets dergelijks in

„den zin mochten hebben” (de acten van het proces geeft TRECHSEL, *die Antitrinitariër*, p. 307, HENRY, *Calvin*, III, p. 75).

Officiëel en misschien ook wel van harte hebben CALVIJN en zijn ambtgenooten den raad verzocht, SERVET met het zwaard in stede van met het vuur te dooden. Hun verzoek werd niet ingewilligd.

In den middag van 26 October wordt hem het vonnis aangezegd, om den volgenden dag ten uitvoer te worden gelegd. Als versteend zit hij een tijdlang neer, als door den bliksem getroffen. Eindelijk, na een diep en herhaald zuchten, hetwelk door de gansche ruimte gehoord wordt, breekt hij los in een jammeren en klagen, dat nauwelijks op een menschelijk geluid gelijk. Plotseling verheft hij zich en met een merg en been doordringende jammerklacht roept hij keer op keer in zijn spaansche moedertaal: „genade, genade, genade”! Daarna rustiger, zet hij zich neer en beveelt zich met een algemeene belijdenis van zonde in de barmhartigheid van den almachtigen God. Den volgenden morgen, als CALVIJN op zijn verzoek bij hem komt, vraagt SERVET hem om vergeving voor alle onrecht, hetwelk hij hem misschien aangedaan heeft. Doch CALVIJN laat die vraag niet toe. Gij moet, zegt hij, liever God om vergiffenis vragen, dien gij een driekoppigen helmond hebt genoemd. Kon het afscheid op die manier wel anders dan bedroevend koel zijn? „Toen ik met mijn vermaningen „niets vorderde”, schrijft CALVIJN zelf eenige maanden na den dood van den ellendige, „heb ik niet wijs willen zijn boven het voorschrift van „den meester (TITUS 3:10 en 11) en mij van den ketterschen mensch, „die zich door zijn zonde het doemvonnis op den hals haalde, afgewend” (*Fidelis Expositio Errorum Michaelis Serveti*). Nadat CALVIJN aldus heengegaan is, dringen FAREL en andere gereformeerde predikanten bij SERVET aan op berouw en herroeping. „Maar wij bereikten niets” (schrijft later FAREL aan AMBROSIUS BLAARER, bij HENRY, o.c. III. Beilage p. 73). „De ongelukkige sloeg zich op de borst, bad om vergiffenis, riep God „aan, schreide tot CHRISTUS, noemde hem zijn verlosser en nog veel „andere dingen, maar als den Heere God, die in den mensch JEZUS vleesch „geworden is, erkende hij hem niet”. Soms verviel hij tot woede, b.v. toen hij bij FAREL's hardnekkig opdringen plotseling uitschreeuwde: „je” liegt, je liegt, jij CAJAPHAS, jij gemeene duivel”!

Den volgenden dag op weg naar den brandstapel, door de dichte menschenmenigte in het midden van beul en beulsknechten, terwijl FAREL hem van tijd tot tijd vermanend toesprak, riep SERVET met luider stem om vergiffenis voor datgene, waarin hij misschien in dwaling en onwetendheid had gezondigd. Bijwijlen baden beiden tezamen, zich wendend tot het volk, dat het met hun gebed mocht instemmen.

Geen hard of kettersch woord, zooals men gevreesd had, kwam meer van zijn lippen. Toen FAREL hem nog eenmaal wees op Vader, Zoon en Geest, gelijk de kerk van hen leerde, gaf hij veeleer toe, dat dit in den grond wel het ware zou zijn met de opmerking, dat hij daar minder in zijn latere boeken dan in zijn eerste onrijp geschrift uit zijn jeugd tegen gestreden had: „Kortom” (FAREL aan BLAARER), „de Heer ver„hinderde, dat zijn naam en waarheid door openbare smaadredenen be„zoedeld werd, hoewel wij toch ook geen openhartige bekentenis van „zijn dwalingen van hem verkregen.”

Zoo kwamen zij op de plaats der terechtstelling. Om een omhoog gerichte paal was eikenhout opgestapeld, waaraan nog de bladeren hingen. SERVET knielde en bad een oogenblik in stilte. Onderwijl sprak

FAREL tot het omstaande volk: „Ziet wel toe, welke macht SATAN ten dienste staat, wanneer iemand zich eenmaal aan hem heeft overgegeven. „Deze man is geleerd boven velen en wellicht geloofde hij recht te handelen; maar nu is hij van den duivel bezeten, wat ook u evengoed „kan overkomen”. SERVET stond op en toen FAREL hem bemoedigde, zuchtte hij: „O God, o God! „Hebt gij niets anders te zeggen”? „Wat „kan ik beter zeggen dan van God spreken”? Toen werd hij aan den paal gebonden. Was het opzet, toeval of wreede onverschilligheid? — het nog groene sappige hout wilde niet branden, de strik om den hals haalde niet toe, de zwavelkrans stikte hem niet, de beul stak het hout op het meest ongeschikte punt aan. Een half uur lang duurde de terechtstelling. Onderwijl schreeuwde de gemartelde tot ontzetting der menigte, die, door medelijden aangegrepen, droog hout kwam aansleepen om zijn lijden te verkorten. Eindelijk was het verlossend einde daar. Met de laatste kracht riep het slachtoffer: „JESUS, gij zoon des „eeuwigen Gods, erbarm u over mij”!

Nog in onze eeuw hebben gereformeerden (HENRY en STÄHELIN) in deze bede tot den CHRISTUS der barmhartigheid niets beter weten op te merken dan een brutaal en hardnekkig protest tegen de heilige leer der drieënheden, „de belijdenis van geheel de christelijke wereld”.

„Toen de zon aan den herfsthemel het hoogste punt had bereikt en de „klokken van den St. PIETER twaalf sloegen, was zijn lijden uit. Zwijgend „ging de menigte uiteen”.

Den 1en November 1903 is (Gode zij lof en dank) op initiatief van den nieuw-gereformeerden professor E. DOUMERGUE van Montauban (die geheel dezelfde opvatting en methode heeft als dr. KUYPER en dr. BAVINCK, ja zich bij de uiteenzetting van *La pensée religieuse de Calvin* op dezen ook beroept, b.v. in zijn a.w. IV. p. 49 en 53) te Genève ter gedachtenis van SERVET een „monument expiatoire” onthuld met deze opschriften:

„Le XXVII octobre MDLIII mourut sur le bucher à Champel MICHEL „SERVET de Villeneuve d' Aragon. né le XXIX septembre MDXI”.

„Fils respectueux et reconnaissants de CALVIN notre grand Réformateur, „mais condamnant une erreur qui fut celle de son siècle et fermement „attachés à la liberté de conscience selon les vrais principes de la „Réformation et de l'Évangile nous avons élevé ce monument expiatoire. „Le XXVII octobre MCMIII”.

Was SERVET'S terechtstelling werkelijk „een dwaling van de eeuw”? Of was zij een dwaling van de gereformeerden, ja de consequentie van een centraal gereformeerd leerstuk, hetwelk het oude calvinisme, in overeenstemming met het overige kerkelijke Christendom, bewust, ja hardnekkig tegenover voorstanders van algemeene conscientievrijheid: doopers, libertijnen en humanisten heeft verdedigd?

Een ware storm van verontwaardiging brak na SERVET'S dood allereuwe in en buiten Genève los. Een ontelbare menigte pamfletten met smaad- en spotliederen tegen „den tyran en vervolger” deden de rondte. Een nieuwe inquisitie, riep men uit, is in Genève ingesteld; als CHRISTUS zelf naar Genève kwam, zou hij gekruisigd worden; daar leeft een paus, erger dan die van Rome. Ook sommige gereformeerden waren in twijfel, of een rechtsopvatting, welke de terechtstelling van SERVET mogelijk maakte, roomsche vorsten niet zou stijven in hun waan, dat op hun beurt zij de gereformeerden mochten doden.

Door dit alles werd CALVIJN genoopt (ook zijn aanhangers, met name BULLINGER drongen er op aan) de zaak SERVET in een afzonderlijk geschrift nauwkeurig en principiëel uiteen te zetten. In het voorjaar van 1554 gaf hij in het licht: *Getrouwe uiteenzetting en korte wederlegging van Servet's dwalingen; waarin tevens uiteengezet wordt, dat de ketters met den zwaard gericht moeten worden*; het was door de gezamenlijke predikanten van Genève onderteekend.

Een valsche beschuldiging was het, zeide CALVIJN in dit geschrift, dat hij SERVET aan de roomsche overheid verraden had. Ook zou SERVET te Genève z.i. niet ter dood gebracht zijn, als hij niet zoo hardnekkig geweigerd had zich te laten terechtwijzen. Wat SERVET uit de Schrift te voorschijn bracht kwam hierop neer, dat deswege de waarheid niet beschermd, noch zij, die haar verloochenen, bestraft mochten worden, wijl er in het algemeen geen vaststaande waarheid bestond. Het was evenwel een feit, dat God de ware leer gegeven had. Een Christelijke overheid moest die goddelijke leer beschermen en dengene, die God aanviel, met geen minder straf treffen dan iemand, die een misdad tegen menschen bedreef. Welke de ware leer was, had de overheid te vragen aan de kerk (nl. de ware, de gereformeerde kerk), wier leeraars beschouwd moesten worden „comme estans”, om het met de teekenende woorden uit BEZA's *Confessio* uit te drukken, „la bouche [de Dieu] de „laquelle le Magistrat fidèle prend conseil”. De vrees, dat goddelooze (met name roomsche) overheden in dezen rechtsregel grond zouden vinden om de vromen, de gereformeerden, te vervolgen, was volgens CALVIJN feitelijk ongegrond. Want de overheid moest luisteren naar de oprèchte herders en dienaren der Kerk, niet naar die er zich voor uitgaven („de valsche dienaren der Kerk moet zij uitroeien”, voegt BEZA er in zijn *Confessio* in denzelfden adem aan toe). „Terecht nemen velen „aanstoot aan de wijze van doen der roomsche geweldhebbers. die de „waarheid Gods met vuur en zwaard onderdrukken en de dwaling gewelddadig in stand houden. God heeft zijn volk een bepaalden regel „voor den godsdienst voor oogen gesteld en de overtredders met straffen „bedreigd! Hoe durft nu een der stervelingen het wagen Hem hierin „natevolgen en ook die door hemzelf of door eenig ander mensch ingestelde „leerwijze met zwaard en straffen handhaven? De pauselijke slaggers „doen dat weliswaar. Maar op onze leer kunnen zij zich daarbij niet „beroepen. Niet met een blind geweld rusten wij de overheid toe, zoo- „dat elke eenmaal bestaende godsdienst zonder onderscheid onder haar „bescherming in den bestaanden toestand blijven moet, maar de van „God gegeven wet houden wij haar voor, overeenkomstig welke „zij de openbare waarheid door straffen moet beschermen en heilig „houden” (vgl. *Instit.* IV. 11. 4 en IV. 20. 3). Misbruikte een goddelooze overheid niettemin haar recht, zoo moest men zich in God troosten. Er aanleiding in te vinden om den rechten regel voor de overheid te laten vallen was niet geoorloofd. De apostelen en profeten hadden van soortgelijke verdrukking te lijden gehad en hadden toch de gewelddadige onderdrukking van de ketters gewild. Er was maar één leer, welke de overheid had te beschermen, er was maar één leer, voor welke een mensch als waarachtig bloedgetuige des Heeren kon sterven: want niet de straf, maar de zaak maakte den martelaar. Voor de eene goddelijke zaak, voor de eene ware leer moest de overheid opkomen, alle ketters moest zij verdelen naar het voorbeeld van de heiligen uit de Schrift:

PETRUS, die ANANIAS en SAFFIRA doodde (Hand. 5), PAULUS, die ELYMAS blind maakte (Hand. 13), JOJADA, die ATHALIA (II Kon. 11), ASA, die de afvallige priesters (II Chron. 15:13), JEHU, die ACHAB's nakomelingen ombracht (II Kon. 10), JOSIA, die de priesters der afgoden „offerde” (II Kon. 23:20), ELIA, die de priesters van BAÄL „slachtte” (I Kon. 18:40); naar het voorbeeld niet het minst van MOZES, „homo clementissimus”, die niet alleen de aanbidders van het gouden kalf overhoop stiet (Ex. 32), maar ook als goddelijken rechtsregel dit gebod had gegeven: „Wanneer uw broeder, de zoon uwer moeder, of uw zoon, of uw dochter, of uw vrouw, die in uw armen ligt, of uw vriend, die u dierbaar is als uw eigen leven u in het geheim aanport, zeggende: laat ons andere goden gaan dienen, gij zult hem niet verschoonen, noch sparen en het niet stilhouden, maar hem zeker dooden, uw hand zal de eerste zijn om hem te dooden” (Deut. 13:6 — 9).

Al deze redenen van CALVIJN waren olie in het vuur. Een nieuwe stroom van schimpschriften kwam te voorschijn. „Ziet gij niet” (aldus de Italiaan CAMILLO RENATO, TRECHEL o. c. p. 321), „welk een verachtelijke misdaad gij voor het nageslacht op u geladen hebt? Een vervolgde, die tot u vlood, een om den naam van CHRISTUS verdreven zwerver hebt gij vermoord. Geen getuigenis van zijn geloof, geen zuchten, geen angstgeroep heeft u verteederd, gij hebt niet gerust, voordat hij in de vlammen vernietigd werd. Dit maakt men met geen verontschuldiging boekje weer goed, integendeel, misdaad wordt op misdaad gestapeld, wanneer men de vromen nog opwekt om hetzelfde te doen en met woorden van razernij ophitst tot bloedvergieten”.

Van bijzondere beteekenis was het vermaarde geschrift, hetwelk onder den pseudoniem MARTIN BELLIIUS schijnbaar te Maagdenburg, maar naar het vermoeden van de gereformeerden feitelijk te Bazel door SEBASTIAAN CASTELLIO, LAELIUS SOCINUS en SECUNDUS CURIO in het licht gegeven werd: *De haereticis an sint persequendi*.

De schrijver (of schrijvers), die de eerste groote verkondiger van de gewetensvrijheid is, beantwoordt de gestelde vraag ontkennend. Het doel der geloofsleer, zoo redeneert hij, is om de menschen beter te maken. Leerstukken, welke tot dit doel niet meewerken, zijn waardeloos. De geschiedenis van de leer moet beschouwd worden als een reeks ontwikkelingen, welke de zedelijke volmaking van de menschheid tot vrucht moeten hebben. Oorspronkelijk voerde het veelgodendom den boventoon. Door CHRISTUS kwam het monotheïsme tot heerschappij, hetwelk door Joden, Turken en Christenen beleden wordt. Het Christendom onderscheidt zich door de algemeene liefde en weldadigheid. Geloofs-vragen over de drieënheid, de voorbeschikking of de sacramenten zijn in ondoordringbaar duister gehuld en bovendien zonder zedelijke beteekenis, zoodat men ze moet laten rusten. Te redetwisten over het verschil tusschen oud en nieuw testament, over genade en zondevergeving, of over toegerekende rechtvaardigheid heeft evenveel zin als te redetwisten over de vraag, of een vorst komen zal te paard of in een wagen, gekleed in het wit of in het rood. „Wie zou CHRISTUS niet voor een soort MOLOCH houden, indien hij werkelijk wilde, dat levende menschen om hem verbrand werden? Wie zou CHRISTUS willen dienen onder deze voorwaarde, dat hij, indien hij bij zooveel onderling verschil als er bestaat in eenig punt afweek van de machthebbers, levend en op een wreeder wijze dan in den Phalarischen stier, verbrand zou wor-

„den, hoewel hij midden in de vlammen CHRISTUS met groote stem „verheerlijkte en met vollen mond beled in hem te gelooven?” „Stel, „dat CHRISTUS tegenwoordig ware, zelf het oordeel uitsprak, zelf het „vuur aan de houtmijt legde, — wie zou dezen CHRISTUS niet voor een „duivel houden? Want wat zou SATAN meer kunnen doen dan diegenen „verbranden, die CHRISTUS aanroepen? O CHRISTUS! Schepper der „wereld! zijt gij dan zoo geheel anders geworden dan gij waart? Toen „gij op aarde wandeldet, waart gij de zachtste, barmhartigste, lank- „moedigste; gelijk een lam, dat stom is voor zijn scheerders. En toen „gij vol striemen waart, bespogen en bespot, met doornen gekroond, „om straks smadelijk tusschen de moordenaars gekruisigd te worden, „hebt gij gebeden voor hen, die u dit alles aandeden. Zijt gij werkelijk „zoo geheel anders geworden? Ik bezweer u bij den allerheiligsten naam „des Vaders, beveelt gij, dat zij, die uw leerlingen en geboden niet zoo „verstaan als onze overheden verlangen, met water, vuur, zwaard „verdelgd, en door alle denkbare kwellingen zoo lang mogelijk ge- „marteld worden? O mijn Heer CHRISTUS! beveelt gij, billijkt gij dat? „Zij, die u zulke slachtofferen brengen, — zijn zij uw dienaren? Zijt gij „daarbij tegenwoordig, wanneer men u tot zulk een slachterij uitnoodigt „en eet gij menschenvleesch? Welk een gruwelijke Godslastering, welk „een Godvergeten boosheid in de menschen, die het wagen aan CHRISTUS „dingen toe te schrijven, welke enkel op bevel en aandrijven van SATAN „kunnen geschieden?”.

De overheid mag volgens BELLIIUS alleen hen straffen, die door weder- doopersche leeringen in kerk of staat onrust verwekken; maar ook dezen niet met den dood, maar hoogstens met een geldboete, verbanning of gevangenis, en ook dit alleen in geval van hardnekkige ongehoor- zaamheid.

Naar aanleiding van dit geschrift (het doet ons hollandsch hart goed, dat het in de fransche vertaling opgedragen was aan graaf WILLEM VAN NASSAU) ging o. a. BEZA in brieven aan BULLINGER (7 Mei en 14 Juni 1554) heftig tegen CASTELLIO (die, bij de overheid aangeklaagd, zich door een eed zuiverde) en de zijnen te keer. „Mijn lieve vader in „CHRISTUS, wat blijft er van de Christelijke religie over, wanneer wij „deze monsterverachtige denkbeelden stilzwijgend goedkeuren? De leer- „stukken van het ambt van CHRISTUS, de drieëenheid, het avondmaal „zijn, als men hen hoort, geenszins noodzakelijk ter zaligheid. Ook de „Joden en de Turken gelooven aan God! Sedert het begin van het „Christendom zijn zulke lasteringen niet gehoord. Zij tasten den gods- „dienst in zijn grondvesten aan. Wat blijft er voor ons nog vaststaan, „wanneer Gods Woord, zooals zij zeggen, vaag en donker is, en dat „men daaruit niet stelligs kan beweren?”

Nog in hetzelfde jaar (1554) gaf BEZA een uitvoerig strijdschrift in het licht: *De haereticis a civili magistratu puniendis adversus Martini Bellii faraginem et novorum academicorum sectam* (1560 in het fransch). Het is een trouwe weerklink van CALVIJN'S bovengenoemd *Fidelis Expositio errorum Michaelis Serveti ubi docetur iure gladii coërcendos esse haereticos*.

De menschen zijn in drieën te verdeelen, zoo luidt de redeneering: 1. de ongelovigen, als Joden, Turken en heidenen, die buiten de kerk staan; 2. zij, die in de kerk zijn, welke gelijkt op een net, waarin allerlei visschen zijn; 3. de scheurmakers en dwalenden. Van deze laatsten laten sommigen zich terechtwijzen of veroorzaken althans geen onrust. Maar

anderen verdedigen hardnekkig hun valsche leer. Deze laatsten zijn de kettters (TITUS 3: 10). Dat deze strafbaar zijn, heeft buiten die „academici” nog nooit iemand geloofchend. Wie de kettters ongestraft wil laten, verzet zich zoowel tegen het oude en nieuwe testament als tegen de eenstemmige praktijk der Christelijke kerk, en handelt schandelijker dan wie straffeloosheid mocht eischen voor roovers en moordenaars. Want de kettters zijn oneindig verfoeilijker dan dezen. „Moord, echtbreuk en dief-„stal richten een schade aan, welke nog eenigszins te berekenen is; „maar wie den waren godsdienst tracht te verderven ontsteekt een vuur, „hetwelk slechts met het eeuwige vuur van vele duizenden te blusschen is”. Nu kan een goddelooze overheid haar recht in geloofszaken wel misbruiken; doch als dat geschiedt, moet een Christen het beschouwen als een strafgericht Gods over de kerk en ook het wreedste onrecht dulden, om alleen wanneer hem goddelooze dingen bevolen worden, Gode meer te gehoorzamen dan de menschen. Die mogelijkheid mag ons evenwel niets van het recht der overheid doen afnemen. „Hebben de poorten der „hel wel ooit goddelooser en duivelscher goddeloosheid uitgebraakt?... „De pauselijke tyrannie, hoe schandelijk ook, is toch honderdmaal te „verkiezen boven de anarchie, welke deze academici willen invoeren. „Wie de wereldlijke overheid buiten de kerkelijke aangelegenheden sluit „en haar in het bijzonder het recht tot bestraffing der kettters ontzegt, „houdt de heilige Schrift voor loos zand, veracht haar gezag en stuurt „op de verwoesting der kerk aan” (vgl. CALVIJN’S *Institutio* IV. 20. 1—4 en 9, waar dezelfde denkbeelden ontvouwd worden).

Een tweetal opmerkingen voeg ik aan het bovenstaande toe.

Eerstens — de oudcalvinistische opvatting van het recht der overheid in zake den godsdienst staat in verband met de aan de overheid in het algemeen toegekende taak: om te zorgen niet alleen, dat de menschen in vrede samenwonen, maar ook, ja vooral, „dass bei jren unterthanen der „nam Gottes geheyliget, Sin Ryck erwiteret, und sinen willen mit ernst-„licher usrüstung der lastern gelebt werde” (*Baseler Confessie*, vgl. *Instit.* IV. 20. 1—3). Deze opvatting leidde in de praktijk tot een nieuw, of althans tot nu toe niet toegepast beginsel van strafrecht. CALVIJN wilde, dat niet alleen de zonden tegen de menschen, zooals diefstal en moord, maar ook die tegen God, b.v. ontucht, vloeken, verwaarloozing van de kerk, verkwisting, door den strafrechter vervolgd werden. Heilig was hij overtuigd, dat de eigenlijke oorzaak van de veelvuldige pest-epidemieën en van andere „plagen” over Europa te zoeken was in het feit, dat de in het bijzonder tegen God gerichte misdaden niet of bijna niet vervolgd werden (zoo in een schrijven uit het jaar 1547 aan den hertog van SOMERSET, den oom en voogd van EDUARD VI van Engeland; vgl. ook een brief van CALVIJN bij BONNET, I. p. 270). Dus moesten voortaan ontucht en echtbreuk, tot nog toe slechts met eenige dagen gevangenis of een kleine geldboete bestraft, als halsmisdaden beschouwd worden (zoo ook BEZA in zijn *Confessio*). Eveneens werd met den dood gestraft wie vloekte, Gods naam beledigde of zijn ouders verwenschte of mishandelde (naar MOZES’ voorschrift). Hekserijen tooverij, vóór CALVIJN in Genève niet met doodvonnissen getroffen, werden nu beschouwd als „Crime de leze Majesté divine au plus haut Chef”, terwijl de strenge straffen van de middeleeuwen in eere hersteld werden (HENRY, II. p. 75 v.). Het wegblijven uit de kerk of het verwaarloozen der genademiddelen (doop en avondmaal) werd gestraft met openbare geeseling,

schandpaal of verbanning. En het bleef niet bij wetten. De protocollen van het consistorie verhalen van een voornaam jonkman, die tijdens de godsdienstoefening te paard door de straten reed en op de vraag, waarom hij niet ter kerk was, antwoordde: „is er dan plaats ook voor mijn paard”? In de openbare bijeenkomst der gemeente moest hij geknield om vergiffenis vragen. Een ander werd voor drie maanden uit de stad gebannen, omdat hij bij het hinniken van een ezel zich veroorloofd had schertsend te zeggen: „welk een schoon psalmgezag”. Een jonge dame, die in de kerk op de psalmmelodie een wereldsch gezang had gezongen, werd veroordeeld om door haar ouders afgeranseld te worden (STÄHELIN, *Joh. Calvin*, I. p. 349 v.v. en 365 v.).

Naar aanleiding van dr. KUYPER's klacht, dat altijd weer die ééne SERVET tegen de gereformeerden uitgespeeld wordt, zij het geoorloofd (dit in de tweede plaats) er aan te herinneren, dat vóór SERVET o.a. de libertijnen-hoofden JACOB GRUET en RAOUL MONNET het leven hebben gelaten. De eerste, uit een oud-geneefsch patricisch geslacht, werd op grond van het feit, dat hij zich als tegenstander van CALVIJN's zedelijkheidswetten had doen kennen, in 1547, toen een stuk papier met smaaden dreigwoorden tegen CALVIJN aan den kansel vastgehecht was, als de allereerst verdachte gevangen genomen. Een huiszoeking bracht allerlei brieven en stukken te voorschijn, welke ketterij en zelfs plannen van een samenzwering schenen te verraden. Toen de man ontkende, werd de pijnbank te baat genomen, vooral ook, opdat hij medesamenzwerders zou noemen. Een maand lang (27 Juni — 26 Juli) werd hij, het klinkt ongelooflijk, elken ochtend en elken avond in de folterkamer gemarteld. Is het wonder, dat de rampzalige eindelijk zei, dat hij werkelijk het dreig-schrift had geschreven en aan den kansel bevestigd? Hij voegde er de smeekbede aan toe, of men hem nu toch mocht laten sterven. Op grond van hoogverraad, vijandschap tegen alle zedelijke grondslagen van de maatschappij en verachting van den godsdienst werd hij veroordeeld om onthoofd te worden; 26 Juli werd hem het hoofd van den romp gescheiden. CALVIJN was het, die in dit proces en haar voorgeschiedenis de leiding had en o.a. bij den Raad een klacht indiende, dat de zaak zoo lang slepende bleef, zoodat het allen schijn had, dat GRUET onder de rechters geheime voorstanders telde. Eigenlijk was deze zaak de slotscène van een geheel drama, waarin o.a. eenige der voornaamste oud-geneefsch burgers en burgeressen (FAVRE, CORNA, AMBLARD, PERRIN) door CALVIJN en zijn medeleden in het consistorie met handlanging van den raad ten diepste vernederd en vernietigd waren (zij moesten geknield voor het consistorie om vergiffenis vragen) ter oorzaak van geen groter misdaad dan een danspartijtje op een bruiloft en — in hun hart — haat tegen „den franschen tyran”. Gelijk de geheele jarenlange kamp van CALVIJN tegen de libertijnen, had ook deze uitbarsting een politieken ondergrond, terwijl persoonlijke verbittering de tegenstellingen verscherpte. „Vrijheid! Vrijheid!” schreeuwde de oude heer FAVRE door de straten, toen hij naar de gevangenis werd gebracht; „CALVIJN plaagt „u meer dan vier bisschoppen”! Dit neemt evenwel niet weg, dat GRUET, om het voorzichtig uit te drukken, óók als ketter gedood is. Als zoodanig is hij door CALVIJN ook nog drie jaar na zijn dood met ijver gebrandmerkt op grond van een „godslasterlijk” geschrift, hetwelk men in een verborgen hoek van zijn huis vond (door sommigen, naar het schijnt

niet op goeden grond, gehouden voor het vermaarde *De tribus impostoribus*) en dat, na door CALVIJN geëxcerpeerd te zijn, door den beul verbrand is (vgl. STÄHELIN, o.c. I. p. 382 v.v.; HENRY, o.c. II. p. 410, 439 v.v. en Beil. p. 120L.)

Een weinig na GRUET moest een ander voornaam libertijn, RAOUL MONNET, zijn hoofd aan het beulzwaard prijs geven. Door een verzameling teekeningen, welke hij naar het voorbeeld van PIETRO ARETINO had laten schilderen en welke hij zijn nieuw Testament noemde, had hij naar het oordeel der calvinistische rechters den bijbel in die mate gehoond, dat alleen zijn bloed den Gode aangedanen smaad kon uitwischen.

Nadat in 1551 BOLSÈC verbannen, in 1553 SERVET verbrand was, werd in de jaren 1554 en 1555 de libertijnsche partij geheel te gronde gericht. Door toekenning van het oud-geneefsche burgerrecht aan van allerlei kanten samengestroomde beproefd-calvinistische broeders werd de kans op herstel van macht voor de vrijzinnige oud-geneefsche partij hoe langer zoo geringer. Den genadeslag ontving deze partij, toen haar hoofden, voor zoover zij niet door de vlucht hun lijf hadden geborgen, na een berucht proces op de beschuldiging van samenzwering en op in de folterkamer afgeperste „bekenentissen” om het leven gebracht werden. In hoever de scherpe kritiek, naar aanleiding van deze dingen op CALVIJN geoefend, grond heeft, kan hier onbesproken blijven. Onafhankelijk van het oordeel daarover mag men vragen: waren deze mannen, die gevallen zijn als politieke tegenstanders van CALVIJN, niet deswege politieke tegenstanders, omdat zij tegenstanders waren van zijn godsdienstige grondbeginselen? „Muyters” en „meuytmakers” waren in CALVIJN’s oog (*Instit.* IV. 9. 20, het verklaart eenigszins de naar ons hedendaagsch oordeel droevig lichtvaardige wijze van procederen tegen de bovendoelde „samenzweerders”) niet alleen daadwerkelijke, maar ook principiële tegenstanders van zijn godsdienstig-staatkundige denkbeelden.

Van overwegend godsdienstigen aard was CALVIJN’s optreden tegen de vrijzinnige elementen in de italiaansche gemeente.

De rechtsgeleerde professor MATTEO GRIBALDO, uit Padua om des geloofs wil gevlucht, sprak na SERVET’s terechtstelling onomwonden uit, dat ieder vrij behoorde te zijn om te gelooven wat hij wilde (brief van CALVIJN aan graaf GEORGE van Württemberg). Op de bijeenkomst, waar hij broederlijk met CALVIJN van gedachten zou wisselen, weigerde deze de hem tot begroeting toegestoken hand met te zeggen: „ik kan u de „broederhand niet geven, voordat ik weet, dat wij in de leer overeenstemmen”; waarop GRIBALDO aanstonds rechtsomkeert maakte. Zoo zou hij er evenwel niet af zijn. Eenigen tijd later werd hem gelast voor den Raad te verschijnen en antwoord te geven op vragen, welke CALVIJN hem zou voorleggen. Wijn hij ontkende, dat men den Vader en den Zoon als éénen God mocht aanduiden, werd hij op staanden voet de stad uitgezet, met het verbod er ooit weer in te komen. In 1557 werd hij door de gereformeerden te Bern gevangen genomen. Na een langdurige lijdensgeschiedenis, herhaalde betuigingen van onderwerping en onderdanige smeekbeden werd hem ten slotte, onder belofte van zich stil te zullen houden, vergund zich op zijn landgoed terug te trekken, alwaar hij in 1564 aan de pest stierf.

Toen in 1557 de scherpzinnige, innemende geneesheer GEORGE BLAN-

DRATA van SALUZZO en de gewezen soldatenhoofdman JOHS. PAUL ALICIATI uit Piemont, leden der italiaansche gemeente, met kettersche gevoelens besmet schenen, legde CALVIJN op uitnoodiging van de ouderlingen der gemeente en op last van den Raad aan de leden een door hem opgestelde acte, waarin alle bestreden punten der leer met zorg waren uiteengezet, ter teekening voor. Eenigen weigerden: alleerst de beide genoemden, dan VALENTIN GENTILE, SYLVESTER TEGLIO en HIP-POLYTUS VAN CARIGNAN. Toen CALVIJN hen echter voor het consistorie daagde, gaven zij toe onder beding, dat geen hunner om hetgeen hij verkondigd had zou worden gestraft. Op BLANDRATA bleef evenwel het oog van het consistorie zoo dreigend rusten, dat hij, toen bij een lezing van CALVIJN een rechter met zijn beambte binnenkwam, vol angst met een zakdoek voor den neus, alsof die bloedde, zich verwijderde en meteen Genève verliet om er nooit weer te verschijnen. Ook te Zürich en Bern en in Polen heeft hij het geraden geacht uit te wijken. Kort na zijn vertrek uit Genève ging ook ALICIATI heen. Had hij de catastrofe zien aankomen? Op de verdenking de acte met zijn hand, niet met zijn hart onderteekend te hebben, werd de uit Calabrië afkomstige taalgeleerde JOHANNES VALENTIN GENTILE, die om des gewetens wil uit Cosenza naar Genève gevlucht was, waar hij rust hoopte te vinden, gevangen gezet. Hij beriep zich op de leer van de geneefsche kerk, welke hij in alle deelen zeide te onderschrijven. De Raad eischte evenwel de puntjes op de i's. Uit het stuk, dat GENTILE daarom samenstelde, kwam volgens de predikanten aan den dag, dat hij ten opzichte van de drieënheid onzuivere denkbeelden had. Hij deed overigens al zijn best om door deemoedigheid en beloften van liefde en gehoorzaamheid jegens „dezen „grooten man” (CALVIJN) zijn leven te redden. Het baatte hem niet: „ne voulant pas reconnaître” (aldus het Raadsprotocol) „la S. Trinité, fut condamné à avoir la tête tranchée, en suite il obtint sa grace à „cause de sa repentance”. „Sa repentance” bestond hierin, dat hij alles herriep, zijn vroegere dwalingen zei te verafschuwen, en den Raad, de predikanten, de kerk. bovenal CALVIJN om vergiffenis bad voor de veroorzaakte ergernis. En de hem toegedeelde genade was deze: in zijn hemd, barvoets en blootshoofd, met een brandende fakkel in de hand, moest hij geknield de rechters en de overheid om vergiffenis vragen, bekennen schuldig te zijn aan verbreiding van valsche en schandelijke gevoelens, en zijn geschriften met eigen hand in het vuur werpen; daarna werd hij in opocht met trompetgeschal door de straten geleid en bij eede verplicht in de stad te blijven (1558).

En GENTILE was niet de eenige. In een brief van CALVIJN aan CARACIOLI is ook nog sprake van NICOLAAS GALLO en „verscheidene van „zijn landslieden”. Wat er van hen geworden is heb ik niet ontdekt. Wellicht hebben zij zich overeenkomstig CALVIJN'S wensch laten terechtwijzen en zich aldus voor ernstige straf gevrijwaard. Een soortgelijk vonnis als dat van GENTILE werd in 1559 geveld over een dame uit Ferrara, CATHERINA COPA. ALICIATI en SYLVESTER TEGLIO werden uit de stad verbannen; op straffe des doods werd hun de terugkeer ontzegd.

GENTILE verbrak den eed en vloed uit de stad, welke hem zoo diep had vernederd. Door de gereformeerden vervolgd, werd hij in 1566, twee jaar na CALVIJN'S dood, in een proces, hetwelk trek voor trek aan den gerechtshandel tegen SERVET herinnert, te Bern met het zwaard gedood. „In het fransche en duitsche gebied was daarmee het antitrinitarisme

„voor altijd overwonnen en voorbij” (STÄHELIN, o.c. I. p. 353—480; II. p. 275—345; HENRY, o.c. III p. 279—291, Beil. 219—221).

In het aangezicht van al deze droeve geschiedenissen maakt het een vreemden indruk CALVIJN b.v. in de voorrede tot de psalmen met een beroep op het natuurlijk medelijden te hooren klagen over de wreedheid der libertijnen: „hadden zij nog een druppel menschelijk gevoel, zoo „zou de wilde woede, waarmee de papisten mij vervolgen, ook aan hun „bittersten haat voldoening schenken en hun reden geven om mij van „hun kant met rust te laten”. Zelfs onzen gereformeerden tijdgenooten zal het lichter vallen hun hart te openen voor een ander beroep op het algemeen menschelijk gevoel dan voor dit van CALVIJN. Ter gedachtenis van den man, dien CALVIJN na het verschijnen van *De haereticis an sint persequendi* op een los en ongegrond gerucht (in zijn armoede had de verstooting hout voor zijn studeerkamer gesprekkeld) heeft beticht van diefstal, heeft MONTAIGNE deze gevoelvolle woorden gewijd: „Tot groote „schande van onze eeuw zijn, naar ik verneem, twee voortreffelijke ge- „leerden voor onze oogen gestorven in zoo groote armoede, dat zij niet „eens genoeg te eten hadden: LAELIO GIRALDI in Italië en CASTELLIO „in Duitschland. Duizenden zouden hen, denk ik, te hulp geijld zijn, als „zij het maar geweten hadden” (*Essais*, a^o 1580—1588, liv. 1 ch. 34).

Bl. 278. Geen minderen dan BANCROFT en FRUIN hebben calvinisme en vrijheid in één adem genoemd. Maar het is de vraag, of zij zich wel voldoende rekenschap hebben gegeven van de beperking, welke de oude calvinisten, op grond van hun geloof 's Heeren eenig erideel te zijn, aan hun eisch van vrijheid stilzwijgend toevoegden „Quod licet Jovi, non „licet bovi” heeft, meen ik, dr. KUYPER ergens in zijn *Encyclopaedie* gezegd, waar hij erkent, dat de heilige Geest zich in het citeeren van teksten uit het oude in het nieuwe Testament buitengewone vrijheid heeft veroorloofd. Het is inderdaad echt oud-gereformeerd een heilige ongelijkheid te leeren. De staat is volgens de oude gereformeerden verplicht de kerk met het zwaard te beschermen, d.w.z. de gereformeerde kerk; wanneer de staat aan de roomsche, de doopsgezinde, of (gelijk heden ten dage ons bestuur in Indië) aan de mohammedaansche religie de hand reikt, is hij Gods vijand. Wanneer een roomsche regering in een roomsch land den gereformeerden de vrije, openbare belijdenis huns geloofs toestaat, kwijt zij zich enkel van verschuldigden plicht; doch als een gereformeerde regering niet met vuur en zwaard tegen alle verzakers van de ware religie tekeer gaat, haalt zij zich Gods oordeelen op den hals. De kerk, t.w. de gereformeerde kerk, moet vrijheid hebben om de zaken des geloofs te regelen zonder magistrale inmenging van de overheid; alle andere z.g.n. kerken moeten, als zij zich tegen de inmen- ging van overheidswege zouden willen verzetten, met straffe hand terecht gezet worden. De gereformeerde kerk heeft recht te eischen, dat de regering háár zal vragen, hoe zij het landsbestuur met het oog op het zedelijk-godsdienstig leyen des volks zal inrichten; alle andere kerken en secten mogen, zonder zich aan openbare goddeloosheid, ja opstand schuldig te maken, zich in de zaken der regering niet mengen. De gereformeerde herders en leeraars verzaken hun roeping jegens den Heere, als zij het op den kansel en in vergaderingen laten ontbreken aan goddelijke berispingen en vermaningen aan het adres van magistraten, die hun eigen wegen wandelen; maar wee den valschen leeraren, die tegen

een zuiver gereformeerde overheid haar mond zouden durven opendoen. De gereformeerden moeten, als het gaat om de allerhoogste belangen van God en geweten, desnoods de bevelen van de koningen zelf van nul en geener waarde achten, ja, mits zij een beroeping hebben van den Heere, naar het zwaard grijpen; zij, die van de ware religie niet zijn, hebben er zich op gerechte straffe van aardschen en eeuwigden dood voor te wachten, hand of voet tegen een vorst op te heffen.

Bijzonder merkwaardig is de oudcalvinistische opvatting van de vrijheid der conscientie. Te eener zijde is die vrijheid een heilig en allerhoogst recht, te anderz zijde wordt zij met voeten getreden. Een recht is zij voor het volk Gods; voor wie tot 's Heeren erfdeel niet behooren heeft het eenvoudig geen zin van conscientievrijheid te spreken. Dat hangt samen met de beteekenis, welke CALVIJN aan het woord toekent. Conscientie en geweten, volgens het hedendaagsch spraakgebruik een subjectief begrip, aanduidend iemands besef van wat hij houdt voor zijn heiligen plicht, is bij CALVIJN een objectief begrip: het besef van Gods wil. „Conscienty of mede-ghewissen” (aldus *Institutio* III. 19. 15 en IV. 10. 3) is „ghevoel hebben van Godts oordeel”. De vraag, of alle menschen conscientie hebben, moet gewis e mente CALVINI bevestigend beantwoord worden. Van de heidenen en verworpenen zegt hij, dat zij in hun conscientie overtuigd zijn van hun verdoemelijkheid. De begrafenisplechtigheden bij de Egyptenaren en Grieken bewijzen z.i., dat zij in hun conscientie overtuigd zijn van de onsterfelijkheid der ziel, zoodat aan hun beestachtige liefde voor het aardsche bestaan alle deksel van onschuld ontnomen is. Doch terwijl alle menschen conscientie hebben, kan alleen van de wedergeborenen gezegd worden, dat zij zich door hun conscientie laten binden, dat zij „de goede conscienty” hebben, d.w.z. „een levendighe gesintheydt om Godt te dienen” (IV. 10. 4). Alle niet-wedergeborenen, hetzij kettters of ongelooigen, trotseeren hun conscientie. Gelijk de geloovigen zeker zijn en zeker behooren te zijn van hun toekomstige zaligheid (III. 2. 14 v.v. en 37 v.v.), zijn alle anderen innerlijk overtuigd (al loochenen zij dit vaak zooveel mogelijk), dat zij op den weg der verdoemenis wandelen en tegen den prikkel Gods in hun geweten zich weerbarstig verzetten. „Vrij” (III. 19. 14) is het geweten van hem, die de geopenbaarde leer der waarheid, d.i. de leer van CALVIJN, gewillig aanneemt en de inzettingen van CHRISTUS, d. w. z. de bediening des Woords, den doop en het avondmaal naar de gereformeerde opvatting getrouw in acht neemt. Wie daarentegen de inzettingen van menschen, ja van Satan zelf, als b.v. de mis, de biecht, de penitentiën, den doop der bejaarden onderhoudt, en van de leer der waarheid afwijkt, doet zelf zijn geweten den ergsten dwang aan, welke denkbaar is. Het pausdom heeft met zijn voorschriften en bepalingen „de gewetens gruwelijk gepijnigd” en heel zijn hierarchie is niet dan een voortdurende „conscientiedwanck” (IV. 10. 1—32).

„Niemand heeft ooit door uiterlijk geweld de gewetens kunnen dwingen”, schreef BEZA in denzelfden tijd, waarop in Genève al wie maar even in den reuk van libertinisme stond voor het consistorie werd gedaagd en door de wreedste folteringen met het uitzicht op geeselpaal, schavot of brandstapel werd geperst om zijn heiligste overtuigingen te verloochnen. „Vi cogere conscientias nemo unquam potuit” — de treffende woorden vloeiden BEZA uit de pen, toen hij de *Instructio* opstelde voor de gezanten, die door de vier evangelische zwitsersche steden werden

afgevaardigd naar den koning van Frankrijk om voor de verdrukte Waldensen op te komen (1557). Zelfs sprak BEZA als zijn oordeel uit, dat de overheid eenige wellicht bij de Waldenzen niet te loochenen dwaling in de leer op grond van hun onberispelijken levenswandel door de vingers moest zien: „Etiamsi in doctrina errarent, non tamen „tractandi ut si omnium hominum sceleratissimi essent”.

Men verwondere zich niet, dat BEZA, getuige deze woorden, een zeker tekort aan rechtzinnigheid wil verschoonen. Volkómen overeenstemming op alle punten is nu eenmaal bij menschen niet mogelijk. Het is eenvoudig een eisch van gezond verstand om niet alles te eischen. Ook CALVIJN waarschuwt tegen al te groote onverdraagzaamheid. Er is een lichte dwaling, zegt hij, die men over het hoofd moet zien. Bij de beoordeeling van kerken eischt hij zelfs een bijzondere mate van toegevendheid. De van zijn kant in het werk gestelde pogingen om zich met de lutherschen te vereenigen behoeven ons niet te verwonderen: integendeel, de leer, dat de kerk één en enkelvoudig moest zijn, wilde men CHRISTUS niet verschooren, drong hem en de zijnen tot die pogingen, waarbij zij zelfs zoo ver gingen om het verschil in avondmaalsopvatting voor eigenlijk niet meer dan een verschil in woorden te verklaren. Personen wil hij ontzien, zoolang hun bedenkingen en twijfelingen nederig en met gepasten schroom uitgesproken worden, en met de bedoeling om zich gewillig te laten onderrichten. Zelfs met den later zoo gehaten LAELIUS SOCINUS heeft hij een tijdlang vriendschappelijk verkeer, schoon hij wist, op hoe gewichtige punten deze Siennes bezwaren tegen zijn leer had. „Het was mij volkomen genoeg”, schrijft hij later aan BULLINGER, „dat gij met één woord getuigt: „„LAELIO staat in „hetzelfde geloof als wij””, om het verleden te vergeten en hem vriendelijk op te nemen”. „Maar”, voegt hij er aan toe, „zijn nieuwsgierigheid begint vervelend en onverdragelijk te worden, het is te vreezen, „dat hij nog eens in openlijke en onheilige ongebondenheid zal losbreken” (STÄHELIN o.c. II. p. 327).

De toegevendheid, welke den ouden gereformeerden in zekere mate onmiskenbaar eigen was, kwam evenwel alleen ten goede aan hen, die zij tot „Gods volk” rekenden. Zoodra zij iemand beschouwden als te staan buiten de kerk, d w. z. buiten hun kerk, of openlijk tegen zich in het krijt zagen treden, had hun verdraagzaamheid een einde. „De man „zegt”, aldus schreef CALVIJN over DE LA BAU, „dat ieder mijn pantoffel moet „kussen. Hij noemt den pantoffel laten kussen, wanneer ik niet duld, dat „men zich tegen de door mij voorgestane leer verheft om God in mijn „persoon te beleedigen” (STÄHELIN, o.c. p. 386). Als de weerelooze doopers in de folterkamer onder de bitterste smarten en straks in de vlammen den Heiland bleven aanroepen, ergerden de gereformeerden zich over den „schijn van martelaarschap”, waarmee deze duivelskinderen „hun „valsche leer bemantelen”, zooals OECOLAMPADIUS het uitdrukte in een brief, welken hij aan ZWINGLI schreef in hetzelfde jaar (1527), waarin FELIX MANZ te Zürich werd verdronken (HAGENBACH, *Oecol.* p. 108). Kenden zij de doopers alleen bij geruchte? Zij hebben hen gekend van aangezicht tot aangezicht, en de vrome volharding tot den bitteren einde, welke althans een enkelen onder hen (ik bedoel ZUR KINDEN) tot twijfel aan het goed recht der terechtstellingen bewoog, had hen al te gader tot nadenken kunnen brengen. Doch het heeft enkel hun haat aangevuurd. Zij waren nu eenmaal met CALVIJN van oordeel, „dat niet

„de straf, maar de zaak den martelaar maakt” en dat alleen de zaak der gereformeerden heilig was. „De dwalende gheesten pleghen somtijds door „een rasende uytzinnigheyt den doot aen te gaan” (*Inst.* 1. 8. 13); ware martelaren evenwel zijn er alleen bij de belijdenis der ééne ware religie.

In zijn *Confessio* ijverend tegen de dwaalleer, vindt BEZA het ideaal van een Christen-overheid in die zelotische gestalten uit het oude Testament, wier zwaard droop van het bloed dergenen, die voor den god Israëls niet bogen. Dezelfde BEZA, als hij denkt aan de in Frankrijk vervolgde hugenoten, — klaagt in droeven treurzang vol teederheid des harten:

„Petit troupeau, qui en ta petitesse
 „Vas surmontant du monde la hauteesse !
 „Petit troupeau, le mépris de ce monde,
 „Et seul thresor de la machine ronde !
 „Vous, enferrez, qui en prisons obscures
 „Pour vérité portez peines tant dures,
 „Et qui souffrez pour tant juste querelle
 „La mort, hélas ! extrêmement cruelle”...

(TH. DE BÈZE, *A l'Eglise de nostre Seigneur*).

En schreef CALVIJN niet aan BULLINGER brieven vol weemoed over de vervolgingen van „het evangelische geloof” in Frankrijk in denzelfden tijd, waarin hij SERVET wreed liet ombrengen? (27 October 1553; vgl. BAUM, *Theod. Beza* p. 202 v.). De boven, op bl. 280 vermelde, van zooveel meegevoel getuigende brief *Aux cinq prisonniers de Lyon* is gedateerd 7 Mars 1553, zie JULES BONNET, *Lettr.* fr. 1. p. 371.

Wie den vrijheidszin van de calvinistische vaders wil roemen vergeete niet, dat het ook naar hun eigen getuigenis de vrijheidszin was van een ELIA, die de „vier honderd vijftig BAAL-priesters aan de beek Kison „slachtte”, of van een MOZES, die gebood den sabbatschender te steenigen, en die op één dag drie duizend aanbidders van het gouden kalf liet dooden.

De vrijheid van het woord en de vrijheid van de gedachte, waarop onze tijd roem draagt, is niet door de kerken gekoesterd; zij is (evenals het verzet tegen de pijnbank en de heksenprocessen) gekweekt en opgewassen in een geestesfeer, welke door de ambtsdragers der officiële kerken werd beschouwd als de erve van ongeloof en verderf: de sfeer van doopsgezinden en kwakers, van mystieken en rationalisten. Die geestesfeer is ook niet eerst *na* de zestiende eeuw opgekomen, — reeds *in* de zestiende eeuw is zij bloedig bestreden, allermeeft in die mannen en vrouwen, die, hoewel zij aan een ongerepten levenswandel een even teedere en innige als manmoedige en krachtige vroomheid paarden, als vervloekte wederdoopers en openbare satanskinderen in het vuur ge-roosterd of in het water gesmoord zijn, niet het minst door de gereformeerden.

Blz. 280. Zoo onmenselijk meedoogenloos en wreed de belijders van „de volstreckte uitverkiezing” en „het onafhankelijk besluit” soms jegens hun tegenstanders waren, zoo innig hartelijk en vroom konden zij met hun medegenooten onder Gods volk lief en leed deelen: de antithese had bij hen nog haar oorspronkelijke betekenis en kracht!

In 1540 overleed te Straatsburg ten huize van CALVIJN, terwijl deze elders (te Regensburg?) vertoefde, een student, LOUIS DE RICHEBOURG en een zekere CLAUDE. CALVIJN'S vrouw en, naar het schijnt, eerlang alle andere leden van het gezin vluchtten van de plaats des verderfs weg.

Wie deze CLAUDE was is niet met zekerheid bekend. Gewoonlijk houdt men hem voor den leermeester van den jongen DE RICHEBOURG; in alle geval was hij evenals deze een geliefd vriend van CALVIJN.

De brief van vertroosting, welken de groote hervormer aan den vader van DE RICHEBOURG geschreven heeft, getuigt zoowel van innig gevoel als van vroom geloof. Wie hem in het oorspronkelijk latijn wenschte te lezen, kan hem o. a. vinden in *Joannis Calvini Epistolae et Responsa, apud Santandreamum*, l. p. 280 v.v. Hier volge de vertaling:

„Toen ik het eerste bericht van het overlijden van CLAUDE en van uw zoon „LOUIS ontving, was ik zoo diep bedroefd, dat ik verscheiden dagen niets „heb kunnen doen dan zuchten. En hoewel ik mij voor Gods aangezicht „sterkte door die hulpmiddelen, waarmee Hij ons in droeve dagen ondersteunt, was ik voor de menschen als dood. Voor de vervulling van „alle mogelijke plichten gevoelde ik mij volkomen ongeschikt. In CLAUDE „beweende ik een trouw en oprecht vriend, mij ontrukkt op een tijdstip, „waarop ik hem het meest noodig had, en met wien ik verbonden was „door een vriendschap zoo innig als maar denkbaar is. En dan gevoelde „ik die andere smart: uw zoon, die zooveel beloofde, in een eersten „bloeitijds levens te zien weggerukt; hem, dien ik als een zoon lief „had en die op zijn beurt mij als zijn tweeden vader aanhing. Deze „harde beproeving werd nog verzaard door de angstige zorg, welke „ik had over hen, die God mij had overgelaten. Ik vernam, dat de familie „zich naar alle kanten verstrooid had. Het gevaar, waarin MALHERBE „verkeerde, stemde mij tot droefheid en maakte mij opmerkzaam op het „gevaar, waaraan ook de anderen blootstonden. Ik dacht er aan, hoe „verslagen mijn vrouw moest zijn. Uw CHARLES stond mij elk oogenblik „voor den geest. Met zijn teergevoeligheid en zijn liefde niet alleen, „maar ook zijn kinderlijke aanhankelijkheid jegens zijn leermeester en „zijn broeder kon het niet anders, of hij moest ten diepste bedroefd zijn. „Eén gedachte troostte mij, nl. dat hij daar mijn broeder had om hem „in zijn smart bij te staan. Doch ook hieraan kon ik niet denken zonder „te beseffen, dat beiden nog in gevaar waren. Voordat ik de brieven ontving, waaruit ik vernam, dat MALHERBE buiten gevaar was, en dat „CHARLES, mijn broeder en mijn vrouw gered waren, zou ik door smart „overweldigd zijn, als ik mij niet voor God had nedergeworpen en mij „door gebed en ernstig nadenken omhoog had weten te houden. Ik „vertel u dit alles, opdat gij bij den troost, welken ik u bied, niet denkt, „dat het gemakkelijk is zich bij anderer leed sterk te betoonen. Ik ben „niet van zins aan een droefheid buiten mijn eigen hart eenige macht- „spreuken toe te slingeren, maar wilde u zeggen, op welke wijze ik zelf „verlichting heb gevonden. Niet de gewone troostwoorden wil ik u „toevoegen, welke bij de menschen in omloop zijn, zooals deze: dat „gij den gestorvene niet moogt beweenen, daar hij als sterveling geboren „is; of: dat gij bij dezen slag de zielegrootheid moet toonen, welke gij „aan uw geest, uw voortreffelijke gaven, uw beschaving, uw leeftijd, „uw werelkennis, uw naam verschuldigd zijt, en u moet troosten door u „het goede te herinneren, wat gij vóór dezen ontvangen hebt. Dat alles „laat ik rusten. Er is slechts één bron van waarachtige vertroosting voor

„mannen als gij. En die bron ontspringt uit de vroomheid des gemoeds,
„welke gij in zoo overvloedige mate bezit.
„God heeft uw zoon opgeëischt, dien hij u als pand enkel geleend had.
„Hier is geen plaats voor de ijdele en verkeerde klachten der dwazen :
„„o blinde dood! droevig noodlot! onverbiddelijke Parcen!” God, die hem
„voor een bepaalden tijd in dit leven had geplaatst, heeft hem opgeroepen.
„Wat God gedaan heeft, is niet bij geval en zonder bedoeling, maar over-
„eenkomstig dien raad geschied, welke niet anders dan goed en recht-
„vaardig kan zijn, en die niets besluit wat ons niet ten voordeel en
„zegen gedijt. Mogen wij reeds met het oog op Gods rechtvaardigheid
„en goedertierenheid niet morren, — de Heer beoogt bovendien ons heil;
„zou het dan niet getuigen van groote ondankbaarheid, wanneer wij
„niet met een stil en gelaten gemoed aanvaardden wat onzen Vader
„behaagde? Niets brengt ons meer in de war dan wanneer wij onszelf
„kwellen met de vraag: „„waarom hebben wij niet anders gehandeld;
„„waarom zijn wij niet daarheen gegaan?”” Zulke zelfbeschuldigingen zijn
„alleen van pas, wanneer wij iets verkeerd hebben gedaan. Maar als
„wij geen schuld op ons geladen hebben, zijn die klachten misplaatst.
„God zelf heeft uw zoon van u weggenomen. Hij heeft hem uit de
„wereld weggenomen, omdat het voor hem goed was van hier te ver-
„trekken en om u door dit verlies te louteren of uw geduld op de proef
„te stellen. Als gij voor deze wijze bedoelingen blind zijt, moet gij vóór
„alles God bidden, dat Hij uw oogen opene. Indien Hij u nog meer wil
„beproeven door u zijn raad te verbergen, wil dan toch zijn wijsheid
„hooger achten dan uw eigen zwakheid. En wat uw zoon betreft moet
„gij in uw hart bedenken, hoe moeilijk het in dezen uiterst droevigen
„tijd is den rechten weg te houden; en dan zult gij hem gelukkig
„achten, dat hij vroegtijdig verlost is, voordat hij temidden van de
„menigte van gevaren, welke hem bedreigden, te gronde gegaan is. Hij
„is te vergelijken met een schepeling op een door storm bewogen zee,
„die, voordat hij de doodelijke afgronden bereikte, zich intijds snel weer
„in de haven terugtrok. In die mate toch is een lang leven niet een
„weldaad van God, dat wij mogen meenen een verlies te lijden, wanneer
„wij van de onzen gedurende een gering aantal jaren gescheiden worden
„om tot het betere leven in te gaan. God zelf, ons aller Vader, heeft
„gewild, dat uw LOUIS nu reeds tot zijn uitverkoren kinderen behooren
„zou. Naar zijn oneindige barmhartigheid heeft Hij u de genade ge-
„schonken, dat gij in uw zoon nog vóór zijn dood een heerlijke vrucht
„van uw opvoeding mocht speuren, zoodat gij ervaren hebt, dat de
„zegenrijke belofte: „„Ik zal uw God zijn en de God van uw zaad””, ook
„op u betrekking heeft. Hij was van zijn eerste kindsheid af overeen-
„komstig zijn leeftijd zoo goed onderwezen als maar mogelijk was, en
„had reeds zulke vorderingen gemaakt, dat hij ons de schoonste ver-
„wachtingen voor de toekomst koesteren deed. Zijn handel en wandel
„werd door alle rechtschapenen geprezen. Beging hij ooit een fout, dan
„toonde hij voor de berispingen en vermaningen een gewillig oor en
„deed hij zijn best om er naar te handelen. Was hij somtijds driftig, hij
„volhardde in zijn toorn niet, ja zijn heftigheid maakte spoedig voor
„een zachtere stemming plaats. En wat ons allermeeft tot dankbare
„blijdschap stemmen moet — hij had binnen in zich zulk een vast
„fundament van vroomheid, dat hij een zuivere kennis van den godsdienst
„had en van waarachtige godsvrucht vervuld was. Deze groote weldaden,

„welke God aan uw zoon geschonken heeft, moeten meer dienen om het „smartelijke van uw verlies te verzachten dan om den dood van uw „zoon bitterder te maken

„Deze heilige zielen (CLAUDE en LOUIS) zijn met vrome gelatenheid „en onder gebed tot de gemeenschap met CHRISTUS ingegaan. Ik zou „niet van mijn smart verlost willen zijn onder voorwaarde van hen „nimmer te hebben gekend. Zij zullen tot aan mijn dood een heilige en „naar ik geloof, ook een liefelijke herinnering voor mij zijn. Maar, zegt „gij wellicht, wat baat het, dat mijn zoon mij zooveel deed verwachten, „nu hij mij in den eersten bloei zijns levens ontruikt is? Alsof CHRISTUS „door zijn dood niet een Heer van levenden en dooden is geworden! „Als wij hem, gelijk het immers behoort te zijn, toebehooren, moet hij „dan niet de macht van leven en dood over ons hebben? En nu mag „het waar zijn, dat uw zoon naar uw en naar mijn meening een kort „leven heeft gehad, maar wij moeten er ons niettemin mee vergenoegen, „dat hij den loop, welken de Heer hem had geschonken, voleindigd „heeft. Daarom willen wij het er ook niet voor houden, dat hij in den „bloei gestorven is, daar hij in het oog des Heeren rijp was. Ik ben van „oordeel, dat die allen tot rijpheid zijn gekomen, die door den Heer „opgeroepen worden. Want gij zult toch niet met den Heer willen „twisten en meenen, dat de Heer somtijds iemand vóór den hem be- „stemden tijd wegrukt? Dit is van toepassing op alle menschen, maar „in het bijzonder op LOUIS. Hij was reeds oud genoeg om met onbe- „driegelijke teekenen te bewijzen, dat hij een lid van CHRISTUS was. „Zoodra hij dit teeken had gegeven, is hij gestorven en aan onze oogen „ontrokken. Uit de vluchtige, verdwijnende schaduwen van het aardsche „leven is hij opgenomen in de ware onsterfelijkheid; en gij moet niet „gelooven hem te hebben verloren, dien gij bij de zalige wederop- „standing in het koninkrijk Gods terugontvangen zult; want zij hebben „beiden zoo geleefd en zijn zoo gestorven, dat zij naar mijn stellige „overtuiging bij God zijn. Laat ons dus naar het doelwit jagen, hetwelk „zij bereikt hebben. Geen twijfel, of CHRISTUS zal hem en ons dan „verbinden in een onverbreekbare gemeenschap, in de onvergelykelijke „deelname aan zijn heerlijkheid. Ook zult gij geen geringen troost putten „uit de gedachte aan hetgeen gij hebt behouden. Uw CHARLES hebt gij „nog, die naar ons aller oordeel een zoon is, gelijk wij allen zouden „wenschen te bezitten. Maar, zegt gij, het is moeilijk de vaderlijke liefde „zoo te onderdrukken, dat men geen smart over den dood van een zoon „gevoelt. Doch het is ook niet mijn bedoeling, dat gij niet zoudt treuren! „In de school van CHRISTUS wordt ons deze wijsheid niet ingeprent, „dat wij de menschelijke gevoelens, welke God ons heeft ingeplant, „behooren te onderdrukken en van menschen steenen moeten worden. „Al wat ik zeide bedoelde alleen aan uw smart een grens te stel- „len en verzachting toe te brengen, opdat, wanneer gij uw droefheid „in tranen en zuchten, gelijk de menschelijke natuur en het hart „eens vaders dat verlangen, uitgestort hebt, gij u verder aan uw „smart niet overgeeft. Wel meen ik allerminst reden te hebben om „aan uw wijsheid, geest, kracht en zielenadel te twijfelen, maar ik „wilde mijn plicht jegens u niet verzuimen. Indien deze brief, gelijk ik „vermoed, overbodig is, wilt mij mijn wellicht al te bezorgde liefde, „met de u eigene vriendelijkheid gewis ten goede houden. Ik heb ook „aan PHILIPP (MELANCHTON) en BUCER verzocht u te schrijven, in

„de hoop, dat dit getuigenis hunner liefde u niet ongevallig zou zijn”.

Bl. 281. Mede in verband met het op bl. 233 v.v. (met de daaraan toegevoegde noot) geschrevene zij hier nog gewezen op het oordeel van den nieuwcalvinist over hen, die CALVIJN aanzag voor „dwalende gheesten, [die] door een rasende uyt sinnigheyt den doot pleghen aen te gaen” (*Inst.* I. 8. 13). Het is in een redeneering niet over het Christelijke of het gereformeerde geloof in het bijzonder, maar over het geloof als algemeen menschelijk verschijnsel, dat professor BAVINCK deze voortreffelijke woorden schrijft: „Geloofsovertuigingen zijn de diepste, de „innigste, de teederste en tevenst de taaieste van alle. Geen schrikkelijker „oorlogen, dan die om den godsdienst werden gevoerd. Geen heftiger „haat, dan die door de religie werd gewekt. Maar ook geen toewijding, „geen overgave, geen zelfverloochening, geen liefde, geen trouw, geen „lijdzzaamheid, geen deugden in het algemeen zoo wonderbaar rijk en „verheven groot als die, welke opbloeden uit het leven der gemeen- „schap met God. Het geloof, om slechts iets te noemen, telt zijn mar- „telaren bij duizenden en millioenen; de wetenschap heeft er slechts „enkele. De geloofs zekerheid is de intensief sterkste, de onuitroeibaarste, „omdat zij wortelt in het hart des menschen zelf en samenhangt met al „de vezelen van zijn bestaan. Daarom is iemand zoo moeilijk te over- „tuigen en valt er zelfs niet met hem te redeneeren, als hij in de begin- „selen tegenover ons staat. Daarom beheerscht de godsdienst den mensch „ten allen tijde, ook bij het onpartijdigst onderzoek; hij ligt ten grondslag „aan alle verschillen, die de menschheid verdeelen. Maar daarom acht de „oprecht geloovige ook niets te kostbaar voor het behoud zijns geloofs. „Daarvoor laat hij zich folteren en brandmerken, kruisigen en verbranden. „Het is hem dierbaarder dan huis en akker, dan vrouw en kinderen, dan „zijn eigen leven, dan de gansche wereld. Want dat geloof verliezend, „verliest hij zichzelf, zijne ziel, zijne zaligheid” (*De zekerh. des geloofs*, in het *Tijdschr. voor Geref. Theol.* 1902, bl. 146 v.v.; vgl. *Stonelez.* bl. 16).

Van beteekenis is gewis ook, dat, terwijl het leerstuk van de „Souve- „reiniteit in eigen kring” (evenals de leerstukken van „de eenheid, vast- „heid en orde”, „de algemeene genade”, „de voortgaande openbaring” behoorend tot de meest specifiek nieuwcalvinistische stukken) het deel geacht wordt van „wie leeft uit de Openbarings sfeer”, zonder bedenken aan SPINOZA de eer wordt toegedeeld een harer deelen, nl. „de Souve- „reiniteit der wetenschap in eigen kring”, het eerst „gevat” te hebben (*dr. A. KUYPER, Souv. in eig. kring*, bl. 23).

In hoe ruime mate professor BAVINCK de gave der waardeering zelfs tegenover de van gereformeerde zijde zoo fel bevochten ethische ortho- doxie bezit, treedt wellicht nergens duidelijker aan het licht dan in zijn oordeel over CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE den oudere. Dezelfde bladzijde, welke verhaalt dat SAUSSAYE „alle dogmata: Inspiratie, Triniteit, Schep- „ping, CHRISTUS, de Voldoening, de Kerk’ aan een „omsmelting” onder- „wierp, welke haar de eigenlijke beteekenis ontroofde, — schetst ons den vader der ethische orthodoxie te onzent als „eene beminnelijke „persoonlijkheid, een diep denker, een machtig prediker, die door zijn „boeiende prediking voor velen ten rijken zegen is geweest” (*Theol. Richtingen in Nederland, Tijdschr. voor Geref. Theol.* 1894, bl. 181 v.v.) Reeds in dezen jaargang werd, in *Een woord vooraf*, de sombere vrees uitgesproken, dat het tijdschrift op den duur niet zou kunnen blijven

bestaan. Intusschen is de „vriendelijke aandrang”, waarmee „de Redactie” een beroep deed op „alle vrienden en begunstigers der beoefening van „de gereformeerde theologie”, ijdel gebleken. Het tijdschrift is niet meer: eigenlijk wel een veeg teeken voor onze gereformeerde broeders!.

Bl. 301. (vgl. bl. 288 v. en 323). Het is de moeite waard naast de eerste bladzijde van CALVIJN'S *Institutio* die, van MENNO SIMONS' *Fundamentum* te leggen. Paarde de vader der „weerlooze lammerkens CHRISTI” aan zijn, naar ons hedendaagsch gevoel wellicht te veel naar het apokalyptische overhellenden, vromen zin vaardigheid tot bezonnen systematiseren in voldoende mate om een theoloog van beteekenis te zijn, zoo is het te verwachten, dat hij zoo goed als CALVIJN de grondgedachte van zijn stelsel aanstonds op de eerste bladzijde zijns boeks heeft weten te grijpen. Inderdaad is zijn begin-paragraaf kenmerkend voor dat type van Christendom, hetwelk ik als het bekeeringstype meende te mogen aanduiden.

Dat Fundament des Christelyken levens op dat corste beschreven (M.D.XXXIX.) noemde MENNO SIMONS zijn werk, en de grondsteen van dit „fundament” (vgl. hiervóór bl. 323) is de tegenstelling van „het „sondige vleesch” des ouden en „het geestelycke wesen” des nieuwen menschen, met de prediking van omkeer en „betering”. Laat CALVIJN u vóór alles op het hart drukken, hoe arm gij zijt, MENNO zal u verkondigen, hoe rijk gij kunt worden. Laat CALVIJN u voorhouden, dat gij niets, MENNO zal u zeggen, dat gij veel vermoogt. Beiden spreken van genade en gerechtigheid in CHRISTUS, maar voor den een is CHRISTUS van die genade en gerechtigheid de bron en „de volmaecte toevloeingh”, voor den ander „een Lerer van den hemel” en „exempel”. Beiden prediken „verlossing” en „bekeering”, maar terwijl de eerste daarbij uitsluitend denkt aan iets, dat de Heer doet aan den uitverkorene en dus den nadruk legt op de verlossing, heeft de ander in de gedachte hetgeen de geroepene moet doen voor zijn Heer, waardoor de nadruk valt op de bekeering.

Ten eersten, Wi leren dat ghene dat CHRISTUS JEZUS een lerer van „den hemel die mont unde dat woert des alderhoechsten Gods, selver „geleert hefft, noemplyck dat het nu een tyt der genaden, en tyt om tho „doen boete und penitencie, dat is tho hebben rouwe, moeyte beclagen, „afkeringe und stervinghe des sondigen vleysches ofte des olden levens, „vernyet tho worden, opstaen ofte verrisen tot en nyuwen leven gelyck „hy secht. Den tyt de is vervult, unde dat rycke Gods is na bi gekomen „betert u unde geloeft den evangelio. Den tyt die is vervult, dat is den „tyt der genaden unde barmherticheit, die belovet was is gekomen, die „tyt des verschininghe des beloofden saetz, die tyt der verlossinge, die „tyt des offerhandes mit welcken vernyet solden worden alle dingen „die op der aerden en in den hemel syn. Die tyt der vervollinge aller „vleischelycke beeldelycken handel in eenen geestelycke wesen unde „standige waerheit... Die prophetien der propheten gaen in hoeren „vollen cracht und swange die gesworen eedt die is volledicht Israel „heft sinen Coninck DAVID prince unde vorste ontfangen die als eenen „gigant ofte Roese sick opgemaect heft om te veerdigen sinen loop sine „utganck is van den hogen hemel. Den gesalfde die is gekom^{en}, ja die „van alle heidens begeert is, mit den sweerde des geestes geg^{ed} rdet op „sine lenden ruyterlyck tot den stride bereit. Dat Evangelium des Rycks,

„dat wort syns vaders, heeft hi vercondicht, den sinen een exempel des
 „rechten liefde en leven na gelaten ende geleert, den stercke heeft hy
 „verwonnen, des Sathans cracht ende geweld vernielt den sonden ge-
 „dragen, den doot verslonden, den vader versoent.... Minen alder liefste
 „broederen in CHRISTO JESU ick vermane u mit PAULO uth ware liefde
 „myns herten, dat ghy die genade Gods niet to vergeefs ontfangen....
 „En Laet ons nu niemant geen ergernisse geven op dat ons deenste
 „niet gelastert en worde mer laet ons in allen dingen bewisen als dienaers
 „Gods, mit groter gedoechtsamheit, met druck, mit anxt, mit slagen, mit
 „gevanckenisse, mit oproeringe (die over ons geschiet), mit arbeyt, mit
 „waken, mit vasten, mit cuysheyt, mit kennisse, mit lancmoedicheit, mit
 „vriendelicheyt, mit den hilligen geest, mit ongeveynsder liefde, mitten
 „woorden der waerhey, mitter cracht Gods, doer wapenen der gerechtic-
 „heit ter rechter und ter slincker hant, door prys und versmaetheit, doer
 „quaet geruchte und goet geruchte, gelyck verleyders unde nochtans
 „warachtich, als die onbekende und nochtans bekend, als die ghene die
 „sterven unde siet wy leven, als geslagen unde nochtans niet gedoot,
 „als die treuren mer altos vrolick, als die arm syn mer voele ryck
 „makende, als die niet en hebben unde nochtans alle dinck besitten. O
 „broeders, om uwent wille benick seer beanxt, dat ghy die costelycke
 „tyt tot beteringe gegeven is, dus schentlycken
 „laten hen gaen... Die nu sine lampen niet en bereyt die wil mit den
 „dwasen maechden tho late comen. Och lieven broederen verquicket u
 „doch niet mit eenen onnutten troest unde onsekere hope, meinende dat
 „dat woort Jesu Christi sonder cruyce noch sal geleert unde beleeft
 „worden. Neen neen broeders neen, dat evangelium Jesu Christi dat
 „woort Gods dat wil mit den bloede versegelt unde mit den cruyce
 „beweert syn. Dat lam dat is doot geslagen van begin der werelt...
 „Laet ons nu doch dat ondancbare wrede versmadende Jerusalem niet
 „gelyck syn die den hemelsche rede, die vaderlycke gave, die barmher-
 „tige versoekinghe niet bekend heeft. Dan laet ons op waeken tot dese
 „roepende stemme, opstaan in dese bequaemen tyt, van de slape onser
 „lelicker stinckender sonden. Want onse salicheit is seer na bi getreden.
 „Die nacht die is vergaen die dach die is genaket... laet ons nu aendoen
 „die wapenen des liches, laet ons eerbarlyck wandelen als in den lychten
 „dage, niet in eten ende suypen, niet in camerspellen unde wellusten,
 „niet in haet unde nyt, mer laet ons aendoen den here JESUM CHRISTUM...
 „unde neerstelyck wachten op dese lieflycke tyt, die ons uut groter ge-
 „naden van den here tot beteringhe des levens geschenct unde gegeven is”.

Bl. 327. De vraag, of het calvinisme behalve als godsdienstige richting ook als *staatkundige partij* op den duur van betekenis zal blijven, ligt buiten mijn gebied. Toch kan ik niet nalaten te herinneren aan een artikel van professor BUYS in *De Gids* van October 1874, waarop professor DE BUSSY mij opmerkzaam maakte.

Merkwaardig, hoe weinig toekomst professor BUYS aan de toenmaals opkomende anti-revolutionaire partij toekende! Alle respect had hij voor dr. KUYPER's kennis van het land. Wist *De Standaard* niet precies te zeggen, hoeveel aanhangers er waren in Asch en Buren, wat men verwachten mocht in Varik en Kesteren, hoe de kansen stonden te Lienden en te Ophemert, in Bruchem en te Kerkwijk? „Het was mij”, aldus professor BUYS, „dit alles lezende, alsof ik aan de zijde van een

„man, die zijn leven met het verschalken der zoet-waterbewoners heeft „doorgebracht, langs de oevers van een meer dwaalde. Onkundig als ik „ben, zegt die watervlakten mij niets, en kan alleen het spelen van de „zonnestralen in den kalmen stroom mijne aandacht boeien. Hoe geheel „anders mijn tochtgenoot. Hij laat het oog, half gesloten, weiden over „de ruime vlakte; aan zijn scherpen blik ontsnapt niets; terwijl voor mij „alles zich oplost in een groot eenerlei, leest hij op de nietigste water- „plant, in de flauwste kleurschakeering, in een nauw zichtbare trilling „aan de oppervlakte, als in een open boek de geheimen van de water- „wereld. Zijn rechterhand wordt eindelijk opgeheven, en, deze beurtelings „richtende naar de verschillende deelen van het meer, zegt hij op dien „toon van gezag, welke zelfs elke gedachte aan tegenspraak buitensluit: „„hier zit visch, daar niet””.

Doch met alle respect voor dr. KUYPER's terreinkennis had professor BUYS toch weinig geloof in zijn succes. Daar was, meende hij, in het politiek programma der calvinisten niet dan „jammerlijke phraseologie”. Als de liberalen maar de gelederen sloten om allen te zamen op te komen voor „het oudste en roemrijkste kwartier van het gezamenlijk „wapenbord, dat kwartier 't welk eenerzijds getuigt van onbegrensden „eerbied voor godsdienstige vrijheid, maar anderzijds, en juist als uit- „vloeiSEL van dien eerbied, ook van den onverwrikbaren wil om tegenover „welke kerkelijke aanmatiging ook, pal te staan voor de rechten van „den staat”, — dan zou het met de anti-revolutionairen op staatkundig gebied gedaan zijn.

De geschiedenis heeft sinds dien professor BUYS niet bepaald gelijk gegeven. Zou de oorzaak daarvan niet voor een deel hierin gezocht moeten worden, dat dr. KUYPER en de zijnen, niet tevreden met de *negatieve* leuze van vrijheid ter wille van ander overtuiging, uit kracht van eigen overtuiging behoefte hadden ook aan een *positieve* leuze en in hun politiek program plaats hadden voor de uitdrukkelijke „erkenning „van het feit dat zonder godsdienstig leven het een volk niet wel kan „gaan”? Mogelijk heeft de anti-revolutionaire partij politiek en godsdienst al te veel vermengd, voor het gevaar den godsdienst met bepaalde kerken, het Christendom met particularistische leerstellingen te verwisselen zich te weinig in acht genomen, — men kan haar niet de eer onthouden steeds klaar voor oogen te hebben gehad, dat ook het meest alledaagsche stuk des levens te maken kan hebben met 's menschen metafysische voorstellingen en dat geen staatkundige partij onverschillig mag staan tegenover die wereld van onzienlijke dingen, waaruit voor ons aardsche leven als liefelijkste bloesem en sterkste kracht opwast het godsdienstig geloof.

Wat het nieuwcalvinisme als *godsdienstige richting* betreft — had ik mij niet streng willen houden aan het door mij ingenomen geschiedkundig standpunt, mijn conclusies zouden stellig scherper geweest zijn. Kon ik het helpen, dat mij bij de lezing van hedendaags-gereformeerde geschriften somtijds uit de slotscène van MOLIÈRE's *Les précieuses ridicules* in de gedachte kwam: „Allons camarades, allons chercher fortune autre part: „je vois bien qu'on n'aime ici que la vaine apparence, et qu'on n'y „considère point la vertu toute nue”? Het doorlopend vermengen van woorden, welke nog altijd een vaststaande betekenis hebben, met gedachten, welke èn historisch èn voor het besef zoowel van vakgeleerden

als van eenvoudige gemeenteleden door die woorden niet gedekt, er zelfs door buitengesloten worden, heeft iets hetzij argeloos of opzettelijk mystificeerends, hetwelk een gewoon mensch niet gedoogen, veel minder hoogachten kan. Is het ook wel een heilige ijver, welke opkomt tegen de modernistische ontkenning van de zesdaagsche schepping, van het wonder van JONAS in den visch, van de macht des Satans of van het gezag der Schrift, om ter zelfder stond de echt moderne gedachten, welke aan die ontkenning ten grondslag liggen, met een onbewogen gezicht binnen te leiden? Men sceppe zich ook geen illusiën omtrent de mogelijkheid heilige geloofsstukken van een vroeger geslacht uit de hun eigene wereld van voorstellingen en waardeordeelen uit te lichten, zonder ze af te snijden van hun wortel; oude gedachten — zij mogen nog zoo oorspronkelijk- en echt-godsdienstig zijn — in een haar gansch vreemde geestesfeer over te planten zonder haar kracht te breken.

„Zoolang het zijn grondgedachte van 's menschen volstreckte nietigheid „vasthoudt”, schreef ik in mijn slotalinea. Vraagt men, hoe lang dat naar menschelijke berekening zal zijn, dan moet m. i. het antwoord luiden, dat ook hier de teekenen der ontbinding onmiskenbaar aanwezig zijn. „'s Menschen volstreckte nietigheid” — met deze vrij vage aanduiding moest ik mij vergenoogen. De rechte, aan scherpte niets te wenschen overlatende uitdrukking ware geweest: „verachting van den natuurlijken „mensch”. Evenwel, terwijl deze uitdrukking de grondgedachte van de oude gereformeerden zuiver vertolkt en zich aan CALVIJN'S terminologie ook geheel aansluit, kan men haar ten opzichte van de hedendaagsche gereformeerden niet gebruiken zonder zich bloot te stellen aan het gevaar hun onrecht te doen. Men kan desnoods zeggen, dat de nieuw-calvinist, door zich midden in een zuiver verstandelijken redetwist op zijn bekeering te beroepen of zich in een misleidende terminologie te verdedken met hen, die weigeren zich onder „de vlag” te scharen, een spel drijft. Doch verachting van den natuurlijken mensch, — dit mag men hem niet ten laste leggen. Maar dat beteekent dan ook, dat de groote godsdienstige grondgedachte zijner vaderen, welke hij wil vasthouden, hem ten slotte toch ontglipt, of juist: dat hij die gedachte wel met de eene hand vastklemt, doch met de andere van zich afduwt.

Hier is een innerlijke tegenstrijdigheid, welke in nauw verband staat met de verandering van wereldbeschouwing, welke de calvinist zich in onze dagen heeft veroorloofd. Recht op haar plaats toch is de verachting van den natuurlijken mensch bij het supranaturalisme. Voor hem, die als supranaturalist aan de natuur een zekere zelfstandigheid naast God toekent, heeft het niets ongerijmds, ja kan het een eisch van vromen eerbied zijn de natuur en de uit haar geboren wereld en mensch voor minder dan niets te houden, tenzij God door een wonderbaar ingrijpen van zijn hand er het zijne aan toevoegt. Op den grondslag der boven-natuurlijke wereldbeschouwing kan uit de gedachte van de nietswaardigheid van den natuurlijken mensch werkelijk een stelsel opgebouwd worden, hetwelk aan logischen bouw en zuiverheid van stijl niets te wenschen overlaat. Doch wie het supranaturalisme bewust en in beginsel verwerpt voor die beschouwing der dingen, volgens welke God in en door de natuur uit drang van de haar ingeplante krachten naar vaste orde en wet zijn grootsch wereldplan ten uitvoer brengt, kan den natuurlijken mensch, die immers een deel is van de natuur, welke hij eert, niet verachten, zedelijk en godsdienstig niet voor vol-

strekt onvermogen houdend, zonder met zichzelf in tegenspraak te komen.

Innerlijke tegenstrijdigheid — ziedaar het kwaad, aan hetwelk het nieuwcalvinisme nimmer zal ontkomen. Zeker, het heeft een stelsel. Niemand kan het de eer onthouden, dat het niet slechts een godsdienstige, dat het ook een godgeleerde richting is, en dat het althans in één opzicht hoog boven allerlei vormen van gevoelsorthodoxie uitgaat; want het heeft een stelsel. Jammer alleen, dat dit stelsel (om een van dr. KUYPER's krachtwoorden te gebruiken) een *hybridisch* stelsel is. En nu kan de nieuwcalvinist (want uit twee beginselen kan noch mag iemand leven) door allerlei scherpzinnige uitleggingen den schijn trachten te redden, of, in het nauw gedreven, plotseling de discussie eindigen door zich achter de veilige borstwering der „palingenesie” terug te trekken; maar zullen deze dingen straffeloos geschieden? „Er is een goddelijke „gerechtigheid ook in het kleine, mijne heeren”! hoor ik den professor in de kerkgeschiedenis op het college nog zeggen. Komt hij, die met de uit haar aard zoo eenvoudige en klare waarheid meent te kunnen transigeeren, in gevaar van wetenschappelijk met onvruchtbaarheid geslagen te worden, — het is gewis „een teeken”, dat het *Tijdschrift voor gereformeerde theologie*, na eenige jaren een kwijnend bestaan te hebben voortgesleept, eindelijk „door gebrek aan een voldoende aantal abonnés”, dat is zooveel als aan bloedarmoede, een roemlooze dood is gestorven. En was dat nog maar het ergste! Maar de nieuwcalvinisten zijn, vrees ik, ook (het is bepaald jammer om het te zeggen; want wie zou hun niet de eer gunnen van althans in één voortreffelijk ding den vaderen gelijk te zijn gebleven?) met betrekking tot wellicht het beste en meest blijvende van hetgeen CALVIJN aan de wereld heeft geschonken niet dan vleeschelijke en onechte kinderen, „spurii filii”, van hun geestelijken vader.

Wellicht heeft geen der hervormers CALVIJN geëvenaard, zeker heeft niemand hem overtroffen in afkeer van de onverstaaanbare „tooverachtige „belesingh”, het „binnen 's monts mompelen” van de „Mis-Papen”, in verlangen naar „een levendige, inwendig tot den geest doordringende „Predicaty” tot „den volcke”, waardoor ook de diepste „verborgenheydt „verklaert en uytgeleydt” werd. Een klare uitlegging en prediking eischte hij met klem ook van die punten, waarvoor naar veler oordeel de groote menigte niet rijp was, ook van die leerstukken, waaromtrent hij zelf toestemde, dat zij, tenzij met bijzonderen tact en wijsheid voorgedragen, afbreuk zouden kunnen doen aan het zedelijk leven (*Institutio* III. 23. 13 v.; IV. 17. 39). Onderscheiden zich ook de hedendaagsche gereformeerden door een klare prediking en kunnen hun redenen, wat doorzichtigheid betreft, de vergelijking met die der vaderen doorstaan?

De echte en geestelijke kinderen, „legitimi filii”, van CALVIJN wat zijn verlangen naar duidelijke uiteenzettingen betreft, zijn ongetwijfeld de mannen van die richting, welke dr. KUYPER in een hoogmoedig oogeblik als *fata morgana* heeft aangeduid. Althans de „oude” moderneren — wat men op hen moge hebben aan te merken, niet dit, dat zij spraken in diepzinnige en onverstaaanbare klanken. Trachtten zij aan den eisch van den nieuwen tijd, om ter lessching van den dorst naar kennis tot geen andere bron te gaan dan die van de ervaring, ook op het gebied van den godsdienst recht te doen wedervaren, — aan „den hartstocht „der werkelijkheid” paarden zij den drang naar klaarheid. Hadden zij misschien niet alles wat een kerk of een richting kan hebben, — van wat

zij hadden zijn zij „getrouwe en waarachtige getuigen” geweest. Mij dunkt, ik herken in hen den mensch met de drie talenten. Want benevens „den hartstocht der werkelijkheid” en „een klare prediking tot het „volk” bezaten zij nog een derde charisma: de zedepreek, de ach! te kwader uur gesmade en in discredit gebrachte „vermaning”, van welke professor OORT naar waarheid heeft getuigd, dat ook zij een gave is. Het is waar, de gelijkenis spreekt ook van een dienstknecht aan wien vijf talenten werden toevertrouwd. En zal wel iemand beweren, dat de godsdienst in, al ware het de volmaakste, zedelijkheid, redelijkheid en klaarheid tot vervulling komt? Nochtans, wèl de goede en getrouwe dienstknecht, die op de besteding van deze drie gaven, op het spreken niet het minst in verstaanbare klanken, zich met hart en ziel heeft toegelegd.

Of dan aan het modernisme met zijn klare prediking de toekomst behoort? Wie zal zich verstouten op deze vraag een stellig antwoord te geven? „Magna est veritas et praevalabit”! roept gij misschien uit. Maar een oud vrouwtje hoorde ik eens zuchtend stamelen: „de waarheid „vindt geen herberg in de wereld”, en dr. KUYPER maakt ergens de opmerking, dat in den loop der geschiedenis de waarheid meestal in de minderheid was. Hoe dit zij, even zeker als begrijpelijke uiteenzettingen aan een natuurlijke behoefte van den menschelijken geest beantwoorden, zal een godsdienstprediker, die niet dan begrijpelijke dingen zegt, ervaren dat de groote menigte hem eerlang den rug tokeert. Door openhartigheid en eenvoud wordt de wereld één dag bekoord, de prikkeling van het geheimzinnige en onverstaanbare, desnoods van het tweeslachtige en verwarde zoekt zij haar leven lang. De mysterie-godsdiensten hebben al de eeuwen door hun belijders bij millioenen geteld en bij drommen naar de gewijde plaatsen zien toevloeien.

Eén gedachte mag hem die met zijn klare prediking Israël's hart niet kon winnen, troosten: zijn zwakheid is niet zijn schande, zijn armoede strekt hem niet tot oneer.

En wat ook van betekenissen geacht mag worden, — onze tijd heeft, als ik wel zie, behoefte aan een stelsel, opgebouwd op den grondslag van de natuurwetenschappelijke wereldbeschouwing en beheerscht, niet door een aan die wereldbeschouwing vreemde gedachte, maar door de gedachte, welke èn uit haar aard èn historisch ten nauwste aan de natuurlijke wereldbeschouwing verbonden is, de stoute, reeds door de doopers in beginsel gegrepen gedachte van een algemeene uitverkiezing en een door God van eeuwigheid begenadigd menschengeslacht. Het lijdt geen twijfel, of voor den opbouw van dezen nieuwen tempel des geestes, waarnaar onze tijd zuchtend en „als met opgestoken hoofde” uitziet, is alleen van zulke mannen en vrouwen iets te verwachten, die aan wat CALVIJN „de vermetelheid des geloofs” noemde den drang naar klaarheid paren.

INHOUD.

HOOFDSTUK I. Oud- en Nieuw-Calvinisme Bl. 1—53.

1. Oud- en nieuw-calvinisme, bl. 5. — 2. Het onderscheid niet algemeen bekend, bl. 6. — 3. Het nieuweheidsbesef bij de hedendaagsche gereformeerden, bl. 9. — 4. Hoe de gestelde taak te volbrengen, bl. 12. — 5. Professor LINDEBOOM's bezwaren, bl. 13. — 6. De van dogmatisch standpunt uitgaande kritiek van professor EERDMANS, bl. 20. — 7. Tot welke vraag de beschouwing uit historisch oogpunt leidt, en het antwoord op die vraag, bl. 28. — 8. De omvang van het nieuwcalvinisme, bl. 30. — 9. De tijd van het ontstaan van het nieuwcalvinisme, bl. 37. — 10. Oud- en nieuwcalvinisme in verband met de supranatureele en de natuurwetenschappelijke wereldbeschouwing, bl. 46.

HOOFDSTUK II. Het Albestuur (God en de Wereld) Bl. 54—119.

1. Supranaturalistische en naturalistische voorstelling van Gods Albestuur, bl. 54. — 2. Het oorspronkelijk calvinisme onderstelt een goddelijke willekeur, bl. 55. — 3. De hedendaagsche gereformeerden onderstellen een vaste orde en natuurwetten, bl. 68. — 4. Waardoor professor BAVINCK's *Dogmatiek* nog altijd op een weerlegging wacht; CALVIJN en dr. KUYPER over materialisme, pantheïsme, deïsme en supranaturalisme, bl. 79. — 5. Gebrek aan geschiedkundige objectiviteit bij de nieuwcalvinisten, zoowel wat de leerstukken als de personen betreft, bl. 88. — 6. De leerstukken van Gods werkende almacht en Gods bijzondere voorzienigheid, bl. 96. — 7. Het geloof in wonderen, bl. 99. — 8. Het geloof in duivelen en engelen, bl. 105. — 9. Wijziging van de godsdienstige voorstellingen en uitdrukkingen, en van het karakter der vroomheid, bl. 109. — 10. Is het calvinisme monistisch of dualistisch? bl. 117.

HOOFDSTUK III. De Openbaring (God en de Waarheid) Bl. 120—192.

1. Supranaturalistische en naturalistische voorstelling van de wijze, waarop de mensch kennis verkrijgt aangaande Gods wil en wezen: een mechanische of een organische openbaring, bl. 120. — 2. Oud- en nieuw-calvinisme over het voorwerp der openbaring, bl. 121. — 3. Over het instrument der openbaring, bl. 127. — 4. Over den tijd der openbaring, bl. 132. — 5. Hoe staat het nieuwcalvinisme tegenover de evolutieleer? bl. 136. — 6. Verzachting van de tegenstelling tusschen rede en openbaring; het mechanische en miraculeuse van CALVIJN'S inspiratievoorstelling wordt verworpen, bl. 142. — 7. Oud- en nieuw-calvinisme over de waarde van het dogma, toegepast op verschillende leerstukken, bl. 149. — 8. Over het karakter der waarheid: absoluut of relatief, bl. 152. — 9. Over den eerbied verschuldigd aan de belijdenis, bl. 156. — 10. Over den bijbel: theopneustie en ingeving in naam of in werkelijkheid; Genesis 1; de dubbele Schriftzin; de verhouding van oud- en nieuw-testament, bl. 162. — 11. Hedendaagsche mildheid in het beoordeelen van andersdenkenden, bl. 177. — 12. Een nieuwe theologie, bl. 181. — 13. Een nieuw begrip: de gereformeerde beginselen, bl. 184.

HOOFDSTUK IV. De Genade (God en de Mensch) Bl. 193—283.

1. Verschil van neiging bij het supranaturalisme en het naturalisme met betrekking tot Gods liefde: een particularistische liefde Gods tegenover een universalistische, bl. 193. — 2. De nieuwcalvinist huldigt idealistische voorstellingen met betrekking tot de menschheid, bl. 195. — 3. Bij CALVIJN is het menschelijk geslacht onder den vloek, bl. 201. — 4. „Algemeene genade” bij CALVIJN en bij dr. KUYPER, bl. 207. — 5. Oud- en nieuw-calvinistisch oordeel over de volkeren van historisch standpunt, bl. 213. — 6. Item van ethisch standpunt, bl. 223. — 7. Item uit religieus oogpunt, bl. 232. — 8. Nieuwcalvinistische leuzen, bl. 236. — 9. De beteekenis van leerstukken gewijzigd: erfzonde en 's menschen wil, bl. 243. — 10. De christologie, bl. 246. — 11. Uitverkiezing, voorbeschikking, voorzienigheid, bl. 248. — 12. Oud- en nieuw-calvinistische opvatting van het wezen, den verschijningsvorm en het doel der kerk, bl. 260. — 13. Oud- en nieuw-calvinistische opvatting van den staat, bl. 273. — 14. De antithese verzacht, bl. 278.

HOOFDSTUK V. Eenheid in veranderlijkheid Bl. 284—327.

1. Welke vraag ter beantwoording overblijft, bl. 284. — 2. De oude vraag naar het wezen en het grondbeginsel van het calvinisme op een nieuwe manier opgelost, bl. 286. — 3. Het oordeel over 's menschen waarde en vermogen als kenmerk van de twee grondtypen van het Christendom, bl. 287. — 4. Het hedendaagsche calvinisme gaat uit van het besef van 's menschen nietigheid, bl. 290. — 5. Het trotseert daarbij redelijkheid en zedelijkheid, getuige zijn verheffing van het wonder, bl. 295. — 6. 's Menschen nietigheid de grondgedachte ook van het oorspronkelijk calvinisme, bl. 301. — 7. Het geheele oude stelsel door die gedachte beheerscht, bl. 307. — 8. Is CALVIJN's stelsel intellectualistisch? bl. 318. — 9. CALVIJN's kracht, bl. 321.

Noten en Aanteekeningen

Bl. 328—395.

Het verwijt van stoïcisme, bl. 328. — Afkeer van scholasticisme, bl. 329. — Sporen van verlichting betreffende het geloof in duivelen en spoken, bl. 329. — *Advertissement contre l'astrologie*, bl. 330. — Kerkelijke voorgedij bij de oude gereformeerden, bl. 331. — Het recht van opstand en vorstenmoord, bl. 333. — Achttiende-euwsch wondergeloof, bl. 337. — Het verpestingsproces, bl. 341. — Tekstkritiek van BEZA en van NOORDTJIJ, bl. 345. — „Jehovah „Zebaoth”, bl. 347. — Gereformeerd oordeel over den Islam, bl. 347. — „CALVIJN — homme haineux et vindicatif” ? bl. 349. — De belijdenissen menschenwerk; de catechismus op den kansel; gereformeerde doopsgezinden, bl. 350. — Gereformeerde standvastigheid in de Pfaltz, bl. 353. — De vader der rationalistische bijbeluitlegging, bl. 355. — De beteekenis der foederaaltheologie, bl. 355. — Doopersche gedachten omtrent overheid en strafpleging, bl. 357. — Calvinisme en heksenprocessen, bl. 358. — Tweeërlei verkiezing bij CALVIJN, bl. 362. — *Summa totius christianismi*, bl. 362. — Groote beteekenis toegekend aan het „semen religionis”, bl. 366. — ZWINGLI een universalist? bl. 367. — CHRISTUS gestorven voor „het gansche menschelijke geslacht”, bl. 367. — Tweeërlei kerk in de Westminster Confessie, bl. 368. — CALVIJN over roomsche kerk en roomsche menschen, bl. 368. — CALVIJN's opvatting van het recht der overheid in zake den godsdienst, bl. 370. — De terechtstelling van SERVET, bl. 371. — „Une erreur de son siècle” ? MARTIN BELLIIUS, bl. 374. — „Dien éénen brandstapel van SERVET” ?

bl. 379. — „The fanatic for Calvinism a fanatic for freedom”?
bl. 382. — CALVIJN aan den heer DE RICHEBOURG, bl. 385. — De
gave der waardeering bij de hedendaagsche gereformeerden, bl. 388.
— MENNO'S eerste gedachte, bl. 390. — Een oordeel uit het jaar
1874; slotopmerking, bl. 391.

